
Євген Глива
доктор філософії

**ОНТОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ ЛЮДИНИ
В ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**

**ONTOLOGICAL THEORY OF PERSONALITY
BASED ON THE WRITINGS
OF HRYHORII SKOVORODA**

by Evhen Hlywa
Ph. D.

Київ
Видавництво «КММ»
2006

ББК 83.34УКР
УДК 821.161.2.09
Г 54

Євген Глива: Онтологічний образ людини в творчості Григорія Сковороди.: – К.:
Видавництво ТОВ "КММ", 2006, – 256 с.

ISBN 966-96599-5-7

**Монографію присвячую пам`яті моїх Дорогих Батьків
Марії та Леоніда Гливи, народжених та передчасно спочилих
у селі Носів Підгаєцького району Тернопільської області в Україні.**

Висловлюю вдячність братові Теофілю та його дружині Каті за підбадьорювання мене до праці, дружині Марійці та дітям за поміч при комп`ютерній роботі. Особлива вдячність Андрію Гаврилову за велику допомогу в підготовці покажчика та манускрипту до друку.

Автор дякує ФУСА за пожертву.

© 2006 Evhen Hlywa

This book is copyright. Apart from any dealing for the purposes of private study, research, criticism or review as permitted under the Copyright Act, no part may be reproduced by any process without written permission

ISBN 966-96599-5-7

© ТОВ "КММ", оригінал-макет, 2006

Зміст

Овіяний громовицями епохи. До життєпису академіка АПН України, доктора Євгена Гливи. Авт: Сергій Максименко, Олексій Губко	7
Передмова.....	18

Частина 1.

Психологічний аналіз творчої спадщини Григорія Сковороди

Дещо про Сковороду зі споминів Михайла Ковалинського.....	20
Аксіологія.....	25
Божественність.....	28
“Суб’єктивно, що означає стати християнином”.....	31
“Суб’єктивна істина, духовність. Істина – це суб’єктивність”.....	33
Пасторальна психологія.....	36
Свобода волі.....	37
Мислення.....	41
Прокинувшись, побачили славу Його.....	46
Натуралістичний підхід.....	47
Гуманістичний підхід.....	47
Онтологічний підхід.....	48
Хай цілує мене поцілунками уст своїх.....	51
Вхідні двері до християнського доброчестя.....	52
Сковорода.....	59
Нарцис.....	61
Бесіда названа Двоє, про те, що легко бути блаженним.....	66
Бесіда перша.....	66
Бесіда друга.....	67
Діалог або розмова про давній світ.....	69
Розмова п’яти подорожніх про справжнє щастя в житті.....	70
Кільце.....	76
Розмова, що називається Алфавіт, або Буквар миру.....	79
Кілька крихт і крупинок із поганського богослов’я.....	81
Байка про котів.....	82
Картина зображеного біса, якого називають смутком, туга, печаль.....	83
Прикмети деяких спорідностей.....	84
Спорідненість до хліборобства.....	84
Спорідненість до війнства.....	85
Спорідненість до богослов’я.....	85
Хор природних благовісників.....	86
Кілька символів, тобто загадкових або таємничих образів, із поганського богослов’я.....	87
Книжечка, що називається Silenus Alcibiadis, тобто Ікона Алківіадська (Ізраїльський змії).....	88
Сутність цієї книги.....	89
Переддвер’я, або Ганок.....	89
Звернення притчі до Бога, або до Вічності.....	89
У речах можна завважити вічність.....	90
Початок в усіх світових системах відчувається і всю тлінь, наче одяг свій, носить: Він є світ першородний.....	90
Тут кілька знамень, гербів і печаток, що тайно утворюють гірний початок.....	91
На цьому початку заснована вся Біблія.....	91
Біблія – це маленький богоподібний світ, або світик. Світобудова лиш її сосується, а не великого, населеного створіннями світу.....	91
Про символи, або образи. Як вони називалися у греків? А як називаються в Біблії?.....	92

Перший дослід, що випробовує силу такого слова: “Звершилися небо й земля...”	92
Випробовується сила такого слова: “Відпочив у сьомий день від усіх справ своїх...”	92
Про Захаріян Свѣчник	92
Про сні фараонові	93
Книжечка про читання Святого Письма, названа Жінка Лотова	94
Про наставника	94
Про симпатію, або співчуття між читцем і наставником	94
Про відкидання світських думок	94
Про страшну небезпеку в читанні	94
Про читання в міру	95
Про читання на користь душевну	95
Про вірного проводиря	96
Вдячний Єродій	96
Убогий жайворонок	99
Діалог. Назва його – Потоп зміїний	101
Діалог, або розмова	101

Частина 2.

Психологічна спадщина Григорія Сковороди в контексті світової психології

Карл Ясперс	102
Габріель Марсель	103
Карл Густаф Юнг	107
Малькольм Джівс	112
Природа та ціль людини в Новому Завіті	115
Доля людини	116
Контроль і модифікація поведінки	119
Голос Бога – совість, або сумління в людині	128
Теорії особистості	130
Психодинамічні теорії	135
Структура особистості Фрейда	136
Соціально набуті теорії особистості	140
Теорія соціального виховання та мотиваційних бажань	140
Феноменологічні теорії	142
Критичні міркування щодо ставлення до теорій особистості	143
Блаженство, або щастя	148
Благословення Господне	153
Віра	156
Гнів	159
Бог	162
Брехня, або лжа	169
Вдячність	170
Апостасія, або віровідступництво	171
Виправдання	173
Витривалість, або послідовність	175
Влада, або органи суспільного управління	176
Гордість, або гордість людини	177
Гостинність	178
Гріх	179
Гріш як засіб та змагання до досягнення	181
Добрі діла	182
Довіра	183
Дух Святий	183
Душа	184
Жадібність	185

Заздрість.....	185
Головна заповідь, або любов.....	186
Крадіжка.....	187
Ласка, або благодать.....	187
Ліноші.....	188
Милосердя Боже.....	189
Милостиня.....	190
Мир.....	191
Миролюбність.....	192
Надія.....	192
Наклеп.....	194
Невдячність.....	195
Незгода.....	196
Ненависть.....	197
Непоміркованість.....	197
Непослух.....	198
Подружжя.....	199
Покора.....	200
Покута, або жаль.....	201
Послух.....	201
Потішення.....	202
Праця.....	203
Радість.....	204
Родина.....	205
Розбещеність.....	205
Свобода волі.....	206
Користолюбство, або скнарість.....	207
Скромність.....	208
Смерть.....	209
Совість.....	210
Сотворення.....	211
Спаситель.....	212
Сповідь.....	213
Спокуси.....	213
Справедливість.....	214
Страх.....	214
Терпіння.....	215
Терплячість.....	216
Тіло.....	216
Харизма, або Боже обдарування.....	217
Честолюбність.....	218
Наука про духовність людини.....	223
Ставлення Біблії до духовності.....	224
Психодинаміка духовності.....	225
Фундаментальна духовність людини.....	228
Образ людини як духовної істоти.....	228
Про відношення творчості Григорія Сковороди до теорій особистості.....	231
Післяслово	235
Бібліографія	238
Предметний покажчик	246
Іменний покажчик.....	250
Перелік вжитих термінів, імен і назв в їх узгодженні з сучасною українською літературною мовою	253

ОВІЯНИЙ ГРОМОВИЦЯМИ ЕПОХИ

до життєпису академіка АПН України, доктора
Євгена Гливи

Це видатна людина. Великий подвижник психологічної науки, якого ставлять в один ряд із чільними світовими психологами сучасності. І це легендарна, героїчна постать на теренах національних змагань українського народу. Його справедливо порівнюють з діячами епохи Відродження, які, як відомо, однаково добре володіли і пером, і мечем. Вони багато мандрували по світу, знали багато мов і завжди були в самому епіцентрі посполитих гуртувань своєї доби. Такий і герой нашого нарису. Героїчний учасник національно-визвольної боротьби у своїх краях, він зазнав пекельних випробувань — і ратних, і в'язничних, пройшовши найстрашніші тортури, концтабори і тюрми. Знаменитий психіатр Віктор Франкл говорив йому: "Де Ви знайшли сили витерпіти все це? Якими транквілізаторами користувались?" Великий знавець психофармакології виявився не готовим осягти незламну волю і багатирську душевну снагу українського патріота. Ця гаряча перейнятість праведними ідеалами свого етносу і це сталеве осердя незламної натури, успадкованої від його козацьких прашурів, дозволили пану Євгену Гливі з честю пронести свою людську, громадянську і національну гідність уздовж всього свого трудного шляхетного життя і зустріти свій 80-річний ювілей із світлою, мудрою головою, щедрим ужинком пережитих літ і молодечими планами на майбутнє.

Народився майбутній учений і борець у батьків Марії з дому Луців та добродія Леоніда 5 грудня 1925 року в селі Носів Підгаєцького району Тернопільської області. В родині царювала щиро українська аура душевного спокою й злагоди і дитя всотувало той сімейний чар з молоком матері. Сам писав про це в своєму життєпису: "Формування особистості, згідно з екзистенціальною філософією, тягнеться протягом цілого життя людини, але наріжний камінь, або фундамент особистості, появляється вже в перші дні немовляти: взаємолюбов батьків та дитини, дарована людині Творцем, проявляється зразу з хвилиною стику головки дитини з материнськими грудьми та стукотом її серця, а продовжується, закріплюється з коливанням колиски."

І далі: "Стукіт материнського серця та колиска сприяють появі особливого стану свідомості, у якому дитина всмоктує найінтимніші, цінні, благородні та достойні почуття, які протягом життєвої мандрівки людини стоять на сторожі її поведінки. Батьки, в яких домінує любов та пошана голосу совісті, голосу Бога — нехай кормлять дитину благородними цінностями, бо вони стануть найкращим скарбом їхньої дитини."

І все довге благородне життя цієї людини є прекрасною ілюстрацією правдивості мовленої максими. Із скромної батьківської хати юний українець виніс такі духовні й моральні скарби, що з ними не зрівнятися скарбам нащадків мільярдерів. І найбільшим багатством юнака були трепетні лелітки рідної материнської мови. Хоч він залишив рідний край у 18 років і ось уже 63 роки живе

на чужині, але бережно проніс цей скарб разом із материнською вишиванкою. І не тільки зберіг, але й примножив його, маючи безсумнівний лінгвістичний й філологічний талант. Читаючи книги автора, переживаєш глибоку втіху й естетичне задоволення не тільки з їхнього глибокого змісту, але й з їх барвистої, щиро української мови. Це чарівний сплав досконалої загальнолітературної мови, і манливих блискіток галицького діалекту та лексики діаспори. І автор вчинив ще один духовний подвиг, зберігши для історії цю чаруючу, зворушуючу до сліз лексичну амальгаму. Шануючи цю добірну мову нашого ритора, ми майже не редагували її – рука не здіймалась.

А ще ніколи не забував звичаєву настанову свого роду. І саме ця наука разом із уроками пережитого життя вигартувала його як борця за Україну. Ще дитиною він зазнав гіркоти принижень і моральних мук, яких несла українцям шовіністична політика шляхетської Польщі. Українськими селами нікали озброєні загоны розперезаних шовіністів, які здійснювали "паціфікацію" – присмирення національних домагань уярмлених українців. Вони руйнували будинки "Просвіти", українських шкіл та інших осередків національної культури, мордували, а то й убивали найбільш національно свідомих.

Великі надії галичани покладали на "братів з-за Збруча", але "золотий вересень" 1939-го приніс ще більше горе. "Визволителі" почали масами вивозити патріотів товарняками та відкритими тягаровими машинами лютої зими 1940-го до Сибіру.

Останню надію поклали на "націю філософів", однак гітлерівці перевершили всіх, розпочавши буквально тотальний геноцид проти українців.

Тож закономірний був прихід юнака до лав борців проти окупантів. І то теж був виплід батьківської науки. "Батьки прищепили мені, – сповідується Євген Глива, – любов до християнських та людських правд – любов до України та "ближнього" й відразу до несправедливості та злочину, який на нашу землю приносили всі окупанти та зайди".

Так ще підлітком наш герой влився у лави вояків Української Повстанської Армії. "...Ще в недозрілому віці, – розгортає він далі сувій свого життєпису, – мене полонила ідея прийняти роль "зрілого чоловіка" і в рядах юнацтва ОУН брати участь в обороні населення України, спочатку як ідеологічний виховник, згодом як розвідувальник, а далі як вояк, що і довело мене до ув'язнення та присуду мені вироку смерті."

Він перед УПА служив у німецькій армії. З ОУН його спеціально послали туди, аби він одержав там добрий військовий вишкіл, а тоді, вихопивши радіостанцію, повернувся б до своїх. Німецький військовий суд вирік йому розстріл протягом 24 годин. Та минула доба, друга, а його не вели на страту. Мабуть, з огляду на його підлітковий вік розстріл замінили концтабором, що, зрештою, було тим самим умертвлінням, тільки трохи розтягненим у часі.

Першою була тюремна келія в Решеві, згодом – ізолятор-бункер у Дембіцах. Сюди не доходило денне світло, тут не було жодних меблів, крім дошки для снування, яка у відповідний час спадала від стіни і на яку треба було негайно лягати, бо світло одразу вмикалось. Ніяких контактів. Навіть тюремну баланду подавали у віконце. Гнітила мертва тиша. Лише зрідка лунали зойки в'язнів із сусідніх бункерів чи зрідка чулися кроки в коридорі. Однак їх боялися найбільше, бо одразу могли вивести на розстріл чи шибеницю. Словом, все це були витончені психологічні тортури, включаючи голод.

Потім була сумнозвісна краківська тюрма "Мантелюпіх", а далі пішли

концтабори – Гросс Розен (табірний номер **8904**), Мавтгавзен (№**129778**), Ебензее (№**778**). З останнього і був звільнений американцями в травні 1945-го. На волі одразу включився в діяльність ОУН, головним завданням якої тоді був порятунок тих краян, які, знаючи, що їх чекає інший концтабір – уже радянський, ховалися від енкеведистів, а ті виловлювали їх і силою направляли "на Родину". Їх намагалася переховати Екзекутива ОУН, у розвідувальному відділі якої і діяв Євген. Це була американська зона в Австрії. Американці теж сприяли переховуванню біженців. За дорученням президента ЦК АБН Ярослава Стецька, юний активіст ОУН організував цю розвідочну службу. Одночасно, як і багато інших українців-табірників, продовжував навчання. Студіював правничі та політичні науки в Українському Вільному університеті в Мюнхені. Друкував газетні статті під псевдонімами, брав участь у громадському і релігійному житті.

Переїхавши до Австралії, два роки, відповідно до контракту з Імміграційним департаментом, працював у регіоні автохтонного населення. Його тяжку долю яскраво описав у своїх спогадах.

У 1952 році Євген Глива переїхав до Сіднею. Після тяжких зусиль одержав працю в адвокатській канцелярії. Продовжував правничі студії. Допомогав організувати громадське і релігійне життя українців. Його старанням була відкрита українська суботня школа, запрацювало співоче товариство й драматичний гурток.

У цей час радикально змінилися його фахові зацікавлення, що і зумовило всю подальшу долю Євгена Гливи. Він почав студіювати медицину, що згодом переросло в захоплення медичною психологією, а там і психологічною наукою взагалі. Це захоплення закінчилося захистом докторської дисертації на тему: "Проблеми особистості в світлі модерної психології та несвідомого". Рецензентами його дисертації були знамениті вчені української діаспори, професори Володимир Янів, Олександр Кульчицький та Станіслав Кратохвіль. Теми психології особистості, психотерапії та гіпнотерапії стали визначальними у його житті.

Із 1975 року Євген Глива став викладати психотерапію та гіпнотерапію на дворічних курсах Австралійської наукової організації застосування гіпнозу, зареєстрованої Міністерством здоров'я для градуатів – лікарів і психологів, що вирішили спеціалізуватися заради "Диплому клінічного гіпнозу". Одночасно працював з ними в якості супервізора (консультанта-методиста).

Матеріали цих лекцій учений виклав у таких своїх працях англійською мовою: "Явища, характерні станові гіпнозу", "Про методику введення та поглиблення гіпнотичного трансю", "Феномени гіпнозу та їх використання в процесі гіпнотерапії", "Техніка та принцип індукції та поглиблення трансю", "Принципи гіпносуґестії та автогіпнозу", "Принцип гіпноаналізу", "Спонтанна та уведена абреакція", "Про спонтанну та цілево викладену абреакцію", "Про профіль гіпнотичної індукції", "Корисність вживання профіля гіпнотичної індукції", "Лікування стану тривоги, інсомнії, фобії, паління, міґрені, потовстіння", "Методи лікування психосоматичних недуг", "Принцип застосування гіпнозу в психосоматичних захворюваннях", "Продовжений гіпнотичний відпочинок", "Доцільність в терапії психосоматичних захворювань", "Доцільність вживання гіпнозу в клієнт-центрованій терапії та інших методах лікування", "Вживання гіпнозу в клієнт-центед терапії", "Лікування сексуальних дисфункцій", "Про корисність знання теорії гіпнозу в клінічній практиці", "Необхідність терапії ознайомленості з теоріями особистості та теоріями гіпнозу".

Українською мовою на ці теми написано такі праці: магістерська теза "Психотерапія у вільному світі та СРСП", згадана докторська дисертація "Проблеми особистості в світлі модерної психотерапії та несвідомого", "Суттєвість людини у психологічних теоріях особистості", "Принцип психотерапії та гіпнотерапії" (Сідней: Лев, 1998.), "Вступ до гіпнотерапії" (Острог – Київ: Острозька Академія, 2004. – 530 с.), "Онтологічний образ людини в творчості Григорія Сковороди" (Київ: ТОВ "КММ", 2006. – 256 с.).

Євген Глива бере активну участь у роботі міжнародної наукової спільноти зі свого профілю. Йому пощастило певний час працювати в Інституті Юнга (в Швейцарії), виступати як доповідач і організатор багатьох національних та міжнародних конференцій і конгресів у США (Гарвард, Філадельфія, Південно-Каліфорнійський університет), Німеччині (Мюнхен, Зальцбург та багато разів у Ліндаві), Мілані тощо.

Серед інших можна назвати такі поважні наукові форуми, як: "Sindauer Psychotherapie Wochen в Німеччині, Comparative Psychiatric Therapies, University of Southern California, School of Medicine; International Society of Hypnosis and Psychosomatic Medicine, Harvard; International Society of Hypnosis and Psychosomatik Medicine, Philadelphia. На останньому зібранні доктор Є.Глива вніс резолюцію, оскаржуючи СРСП у зловживанні психіатрією для політичних цілей. Тієї ж теми торкався в магістерській праці "Психотерапія у Західному світі та СРСП".

Учений є членом багатьох наукових, громадських та релігійних товариств й організацій. Він очолює делегатуру Українського Вільного університету на Австралію. Є членом-кореспондентом Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Повноправний член більшості науково-психологічних об'єднань Австралії та інших країн у галузі експериментальної, консультативної, медичної та клінічної психології. Це, скажімо, такі професійні організації:

- ◆ Інститут клінічних психологів у приватній практиці;
- ◆ Інтернаціональне об'єднання гіпнозу;
- ◆ Коледж клінічних психологів Австралії;
- ◆ Об'єднання австралійських психологів;
- ◆ Австралійське об'єднання клінічного та експериментального гіпнозу;
- ◆ Психологи відділу Об'єднання австралійських психологів, що незалежно практикують;
- ◆ Член Колегії Ради Психології при Об'єднанні австралійських психологів;
- ◆ Іноземний член Академії педагогічних наук України.

Неоціненною є масштабна діяльність Євгена Гливи уздовж десятиліть на терені підготовки педагогічних кадрів Австралії. Йдеться, передусім, про його працю як лектора й супервізора "Австралійської наукової організації застосування гіпнозу".

У висліді все більше устійнюється думка, що Євген Глива входить до плеяди психологів світу такого рангу, як Віктор Франкл, Карл Роджерс, Абрахам Маслоу, Ролло Беем та інші. І немає сумнівів, що найбільші його визнання ще попереду. Лише побажаємо йому здоров'я та творчої сили. На особливі лаври з посеред української громади слід очікувати після виходу цього капітального труда про Григорія Сковороду.

Напрочуд розмаїті й бурхливі громадські діяння науковця. Про його науково-громадські звершення уже мовилося. Але якими тільки справами він займався! Тут і політика, і патріотичні українські громади, зокрема, він співорганізатор

і голова Української громади в містах Сефтон, Басс Гілл, Честер Гілл (протягом двох каденцій). Починаючи зі студентських літ, довгі роки активно займався спортом. Був членом спортивного товариства "Сокіл", бійцем волейбольної дружини. Без нього немислиме і релігійне життя українців на "Зеленому континенті". Він співав у церковному хорі при Українській Автокефальній Православній церкві, був головою будівельного комітету монастиря чину Святого Василя Великого в Сіднеї. А ще організатором та головою міжконфесійного комітету "Оборони віри та релігії в Україні". Був організатором та головою комітету для підготовки святкувань 1000-ліття Хрещення України.

З 1951 року перебував у шлюбі з Панею Лідією, з дому Кройцбург, родженою в Києві. У 1993 р. вона померла, і тепер Євген Леонідович самотній. Тож єдина його втіха – інтелектуальна насолода від дослідницьких студій. Та ще, як і всі інші в діаспорі, жадбно ловить новини з Української Материзни. Хай ці звітування більше звеселяють і менше запечалюють...

■ Науковий доробок Євгена Гливи

Як уже говорилося, набуток цей ваговитий і неозорий. Природа щедро обдарувала його потужним дослідницьким апаратом. Либонь, то є генетичний спадок наших розумнящих пращурів. Ще з Трипільських часів вони жадбно осягали таємниці буття – і то не тільки земні, а й космічні, вселенські. Праукраїнці створили першу земну цивілізацію і щедро обдарували її дарами усі доокружні етноси і навіть цілі материки. Саме з берегів Дніпра пішла писемність у світі. Звідси рушила найпередовіша у той час індоєвропейська культура й найдосконаліші індоєвропейські мови.

Не зраджують цим віковичним традиціям і наші земляки, що змушені були емігрувати з материнської землі. Не буде перебільшенням сказати, що українська діаспора є однією з найбільш інтелектуальних й інтелігентних. Вони жадбно навчаються (навіть в таборах для репатріантів в 1945 році створювали свої школи, а багато хто навчався і в університетах Європи!). Великий прошарок українців і серед учених та професорів університетів Європи й Америки. Чимало серед них є і психологів. Широко відомі імена Володимира Яніва, Олександра Кульчицького, Дмитра Чижевського, Івана Мірчука, Миколи Шлемкевича, Євгена Онацького, Богдана Цимбалістого, Альберта Бандури, Гордона Винокура, Романа Трача, Любомира Притуляка, ну, і, звичайно, нашого іменинника Євгена Гливи. Популярності і таланту зачаровування людей цим нашим колегам, які і всім закордонним українцям, сприяють не тільки їхні високі ділові якості – інтелектуальність, професіоналізм, воляча працьовитість, дисциплінованість, гостре відчуття обов'язку, але й прекрасні душевні статки, що наснажуються із загального національного фонду української ментальності – органічної моральності незбувної сердечності, душевності, безмежної доброти і доброзичливості, рафінованої емоційності, співчутливості, гуманізму, вродженої тактовності й психологічної проникливості, що робить кожного справжнього українця природнім психологом і виховником. Недарма українські діти здавна вважалися найвихованішими, а створена нашими педагогами наука виховання – найгуманнішою, найлюдянішою. Тож-бо наша педагогіка в особі Ушинського, Макаренка, Сухомлинського, Григорія Ващенко і ще низки інших в останні два століття завоювали уми педагогів і батьків всього світу. Їх найбільше видають і читають та ревно намагаються впроваджувати в життя.

Усі змальовані перфектні професійні і людські добродієвості ми з великим задоволенням бачимо і в творах та поведінці нашого шанованого автора. Самовіддане, нерідко жертвоне служіння Україні, своєму фаховому чину, високий професіоналізм, генетично зафундований могутній дослідницький хист, душевна щедрість та емпатійна чутливість простежуються в ньому на кожному кроці. Ось лише кілька прикладів. Знаючи про видавничу скруту в Україні, не намагався видавати свої книги громадським коштом, а радо оплатив ці видання власними, не такими вже великими статками; більше того, сказав, що залишає тут весь наклад, за виїмкою 50 авторських примірників, і виручені від виторгу гроші теж передає на наші громадські потреби. Клопочеться перекладом англійською мовою кращих творів українських психологів і, не дивлячись на свій поважний вік, зголошується самому взяти участь у цій шляхетній справі.

І психологічним тлумаченням філософських притч і приповідок нашого мандрівного філософа Євген Глива так ревно перейнявся, що побачив у цьому мислителі споріднену душу і незору можливість на прикладі цих філософських максимів повідати світу про великі людинолюбчі напрацювання української мислі, її жагучу злободенність у нашому розтелесованому, звиродженому світі. І зробив цей людинознавчий аналіз з таким інтелектуальним блиском і особистою заглибленістю, що ніби заново відкрив для нас нашого великого провидця.

Із розлогих студій нашого автора титанічний образ Григорія Сковороди постає як образ геніального предтечі Тараса Шевченка. Подібно до Кобзаря, він був духовним батьком свого етносу. Він учив його не тільки своїми творами, але й високим прикладом свого шляхетного, безкорисливого життя. Відмовившись від спокус світських утіх, пропозицій стати придворним філософом у Петербурзі, високим церковним ієрархом чи професором академій та університетів, обрав нужденний сан мандрівного філософа, народного навчителя — безсеребренника. І те його проречене слово в простій мужицькій хаті лунало ваговитіше й лункіше, аніж з церковних вівтарів чи професорських кафедр.

А ще Євген Глива переконливо змалював цього провидця як геніального мислителя, який на століття випереджав світових філософів і психологів. І зробив це наш австралійський колега не декларативно, як це подибується у багатьох авторів, а подавши на суд читача цілу Говерлу конкретного порівняльного матеріалу. Так своєю концепцією "сродного труда" Сковорода на ціле століття випередив аналогічну теорію одного з творців так званої психотехніки Гуго Мюнстерберга. І таких феноменальних прозрінь у народного мудреця з торбою за плечима було безліч.

У своїх судженнях Євген Глива спирався не тільки на власний аналіз, але й на багатьох вітчизняних дослідників ідей Сковороди, переважно філософів. Шкода лише, що в поле його зору не потрапили студії засновника сучасної української психології Григорія Силевича Костюка (1899-1982). У цьому нічого дивного немає з огляду на географічні відстані й політику ізоляції. Наш патріарх ще в 1952 р. видав ґрунтовну розвідку "Психологічні погляди Г.С.Сковороди // Нариси з історії вітчизняної психології (17-18ст.)." До 250-річчя з дня народження народного мислителя він опублікував глибоку філософсько-психологічну обсервацію "Елементи діалектики у психологічних поглядах Г.С.Сковороди" (збірник "Педагогічні ідеї Г.С.Сковороди", Київ, 1972). Ця праця повторно публікується у "Вибраних психологічних працях" Г.С.Костюка (Москва, "Педагогіка", 1988). Використання ідей багатолітнього лідера української психологічної науки, поза сумнівами, істотно збагатило б аналіз пана Гливи. Будемо

сподіватися, що це буде зроблено в недалекому майбутньому.

У своїй монографії доктор Глива переконливо доводить, що в психологічному спадку Г.Сковороди представлено не тільки увесь обшир окремих психологічних процесів і властивостей, але й філософські, загальнотеоретичні, методологічні підвалини психологічної науки – її гносеологія, основні філософські й психологічні наукові категорії й концепції. Теорія пізнання нашого слобожанського любомудра цілком узгоджується з теорією гносеології сучасної науки. Психічне, ідеальне постає у його розмислах як одвічний, питомий атрибут матерії, як вищий виквіт її еволюції. Сповідуючи погляди, близькі до пантеїзму, наш філософ стверджує, що "розумне начало" розлите у всьому суцшому, що воно "стале у змінному" і "вічне у смертному", в якому віддзеркалено все багатство "макркосму", в тому числі й духовне, ідеальне. На його переконання "природа є первісна всьому причина і саморухома пружина". У своєму есеї "Розмова про дружній світ" аналітик вістує погляд на природу як першоначало всього суцшого, в тому числі й духовне: "вона називається натурою тому, що все, що назовні відбувається чи народжується від таємничих необмежених її надр, як від всезагальної матері черева, часове має начало". Сковорода переріс матеріалізм XVIII ст. Психіка, духовне для нього не механічне віддзеркалення доквілля, а творчий і діалектично суперечливий процес відображення. Ідеальне до певної міри є самодостатня, креативна субстанція, яка не тільки відображує, але й творить світ. "Плоть ніщо, а дух животворить" – ось його чільний світобудовчий принцип. Духовне, психічне є могутнім чинником чи оздоровлення людини, чи погублення цього здоров'я. Недарма створена ціла окрема наука – "психотерапія", "сугестотерапія", "гіпнотерапія". Спираючись на власний досвід та психотерапевтичні концепції Юнга й інших цілителів, доктор Є.Глива висловлює своє тверде переконання, що духовні методики є найбільш результативні в сучасній психотерапії.

Головним завданням людського пізнання світу, постулює Сковорода, є самопізнання. "Пізнай же спершу себе самого, – радить він, – тоді пізнаєш і Адама з Євою..." Усі біди світу, вважає він, від того, що ми всі поринаємо у пізнання інших – і зовсім не знаємо своєї власної натури. "Ми не знаємо себе тому, – з гіркою констатує душознавець, – що все наше життя цікавимося людьми. Осудливе око наше вдома сліпе є, а ловлячи гав на вулиці, простягає свій промінь в середину сусідських стін, проникнувши в самісіньку їх миску з поживою і в нічний світильник, що горить у їхній спальні... яка користь з цікавістю оглядати й оцінювати шлях сторонніх подорожніх, а оминати, не помітивши стежки, яка веде нас? Звідси помилки, провини, спотикання й падіння. Хто вдома сліпий, той і в гостях. І хто у своїй світлиці не порядний, той на ринку ще більше невправний. Якщо ж ти вдома сліпий, а на людях зрячий, то знай притчу: Лікарю, сам спершу зцілись! Не твоє те, а чуже око, що не тобі служить. Опудало той, а не мудрець, що не вперше вчить сам себе... вернися у дім твій, о буйне чоловіче! Очисти спершу свою світлицю, знайди в середині себе світло. Знай себе, досить для тебе."

Сковорода вважає, що Бог обдарував всіх людей розумом, серцем і здібностями, а тому, коли пізнаєш одну людину, то одночасно пізнаєш усе людство, а значить, і себе самого: "...Коли хтось одну людину знає, то той усіх знає. Одна у тисячі, як одна людина".

Гасло "Nosce ipsum!" – "Пізнай себе!" – вперше було ясновидно досягнуто ще в античному світі. Його було вибито на фронтоні Дельфійського храму як свідчення того, що вже у ті сиві часи людство розуміло все значення са-

мопізнання. А Скворода перейняв цей заклик у професорів Київської академії. Головною метою пізнання своїх спроможностей, вважає він, є випробування себе в практичній діяльності. На його думку: "досвід є батьком мистецтву, віданні і звичці. Звідси народилися всі науки і книги, і мудрості."

Головне – пізнати світ у всій розмаїтості, багатстві форми. "Шукай, стукай, мети старий дім, – екстатично закликає невиситимий відун, – рий, перебирай, вивідуй завулки, вимацуй, випробовуй, прослуховуйся – це наймудріша цікавість." Тільки за такого настійливого дослідництва можуть бути осяяння типу "Еврика!".

Однак пізнання – це не просто накопичування фактів. Слід осмислювати їхні взаємозв'язки і їх глибинну суть. "Безперестанно думай, щоб пізнати себе, вглядайся крізь явища в суть", "вчися збирати розвій думок своїх і спрямовувати їх в середину себе", "поринай у роздуми", "вчися вбачати розумовим, внутрішнім зором істинне в неправдивому, одвічне в минущому", "сутність в явищі", "заглиблюйся в себе", "дослухайся себе".

Центральним завданням у пізнанні людиною своєї сутності і своїх оптимальних життєвих шляхів є визначенням нею своїх життєвих цінностей, які можуть привести її до щастя і до відвернення нещасливої долі. "Наше верховне бажання, – заявляє філософ-гуманіст, – полягає в тому, щоб бути щасливим". Не треба думати, що щасливими людьми можуть бути лише пестунчики фортуни, а жереб решти – тягти ярмо нещастя. Природа кожній людині дає все для досягнення свого щастя. У своєму творі "Розмова про душевний світ" один із співрозмовників переконує свого опонента: "Невже ти думаєш, що премилосердна і дбайлива матір наша натура зачинила їм двері до щастя, зробившись для них мачухою?" Це явний наклеп на природу. "Ми народились для істинного щастя, – розмірковує автор, – і мандруємо до нього, а життя – це шлях, як ріка, текучий". Досягти щастя має допомогти наука, передусім філософія", яку мислитель тлумачив як "вчення про щастя" чи як "наука про щастя". І знову як лейтмотив – для щастя треба спершу пізнати самого себе: "Немає нічого важливішого, величнішого і кориснішого, як пізнати самого себе". Тільки пізнавши себе, свою природу, людина піднесеться над твариною. Це пізнання необхідне, щоб "знати себе" та своє "місце в житті", а через "сродну" роботу "задружити з собою, "прозріти в собі внутрішню красу і заховатися в неї", стати красивою людиною, бо "у що хто закохався, в те перетвориться".

Григорій Скворода малює портрет нещасливої людини: "Сумує й метляється, наче бджола, зачинена у світлиці, а світлий сонячний промінь, що пронизує віконце, кличе її на квітконосні луки. Ця мука позбавляє душу здоров'я, розумій миру, відбирає кураж і доводить до розслаблення. Тоді вона нічим не вдоволена, гидує й становищем, і місцем, де перебуває. Огидними здаються сусіди, несмачні забави, осоружні розмови, неприємні стіни світлиці, немилі всі домашні, ніч нудна, а день досадний; ултку зиму, а в зиму хвалить літо; подобаються минулі Авраамові віки, або сатурнові; хотілося б повернутися зі старості в молодість, із молодості в юність, із юності в мужність; ганить свій народ і звичай своєї країни, порочить природу, нарікає на Бога й сама на себе гнівається. Лиш те солодке, що не можливе; бажане – що минуле; звабливе – що віддалене. Там лиш добре, де її немає, і тоді, коли її немає. Хворому всіляка їжа гірка, послуга противна, а постіль тверда. Жити не може і померти не хоче".

Смуток, туга, печаль – джерело всіх тілесних і душевних хворостей, розпачу, тривоги, депресії, самогубств. Тому Григорій Скворода був певен національної ваги проблеми щастя – нещастя, обороні якої він присвятив ціле

життя. "Наді мною глумляться, – скрушно зізнається він, – нехай глумляться; про мене просторікують, що я ношу свічки перед сліпцями, а без очей не узріти світоча; нехай просторікують; злоріки вправляються в дотехах, що я дзвонар для глухих, глухому не до подзвіну; нехай зловтішаються, вони знають своє, я знаю своє і роблю своє, як я знаю, і моя тяга мені заспокоєння".

А основою премудрості, "діло якої в тому полягає, щоб зрозуміти, в чому щастя", "в якому напрямі шукати справжнього щастя", Сковорода вважав розум людини. Саме він відрізняв людину від тварини і є її "владичцею, головною точкою". Саме інтелект дозволяє людині пробиратися крізь хашу явищ і доходити до сутності світобудови. Пізнання без розумної основи Сковорода називав "дитячим пізнанням", бо воно обмежується лише видимістю світу, його поверховими феноменами. Тож "думка – керманічка людини і шлях". Але вчених, які займалися лише схоластичним розумуванням, він називав "мавпами філософськими". Григорій Сковорода іронізує, що "немає трудніше, як вкласти істину в дурне, але горде серце". І додає: "Не той дурний, хто не знає (ще не народився такий, щоб все презнав), але той, хто знати не хоче".

Мислення, наголошував Сковорода, – головний диригент усіх інших психологічних процесів, у тому числі й мовлення. "Главою мови є саме думка. Пустопорожнє мовлення є "пусте ім'я без сутності". Воно так само різниться від змістового мовлення, як намальований виноград від справжнього. Він приєднується до тих езотеричних знавців, які вважали, що слово, попри свою енергетичну позірну незначущість, насправді здатне двигати гори: "Слово за струсом повітря і за накресленням своїм є нікчемним, але за силою втаємниченого всередині духу, є важливе". Це "той новий дух, що своїм вогнем відновлює серце і творить нові мови і нові справи". Григорій Сковорода чи не першим наголосив, що продуктивне навчання і виховання може бути лише рідною мовою. За століття до Ушинського він рішуче виступив проти моди "покупних учителів із німців і французів", які здатні виховувати лише "двох або трьох мов папуг". З ним зв'язаний, отже, початок української національної педагогіки та педагогічної психології.

Великим творчим і гуманістичним подвигом Григорія Сковороди було і заснування ним так званої філософії серця, а також і педагогіки серця. Вони були відроджені лише в ХІХ-ХХ століттях (в "Філософії серця" П.Д. Юркевича, а педагогіка серця – в знаменитому кличі Василя Сухомлинського – "серце віддаю дітям"!). А повний розквіт цих філософських, психологічних та педагогічних концепцій серця має бути у нашому ХХІ столітті. Тим самим буде реалізоване біблійне положення про роль серця, яке Григорій Сковорода розвинув у вчення про серце як осердя психічного, духовного життя людини.

"Серце, – стверджує він, – є головне в людини". На його переконання, серце – "корінь, сонце, глава і цар людині". Воно визначає сутність людини та її поведінку: "рабське серце" – рабська і поведінка, а "вовче серце є дійсний вовк, хоч воно не виглядає як вовк".

Як і всю психіку, Григорій Сковорода емоційну сферу нерозривно зв'язує з інтелектуальною: "Затаєна думок безодня і глибоке серце – все одно." І ще: "Думки серця непомітні, ніби їх зовсім немає... але з цієї іскри буває велика пожежа, виникає повстання та руїна... "від цього зерна залежить ціле дерево нашого життя."

З усіх людських емоцій найбільше значення мають любов і ненависть. Вони виокремлені уже в заповідях від Марка та Матвія: "І от, один із них, законовчитель, спитав його, спокушуючи: "Учителю, котра найбільша заповідь у законі?", він

же сказав до нього: Люби Господа, Бога твого, всім твоїм серцем, усією твоєю душею і всією думкою твоєю: це найбільша і найперша заповідь. А друга подібна до неї: Люби ближнього свого, як себе самого. На ці дві заповіді весь закон і пророки спираються". І ще: "...Любіть ворогів ваших і моліться за тих, що гонять вас", "Коли хтось каже: Я люблю Бога, а ненавидить брата свого, той не правдомовець". Усім своїм життям наш великий гуманіст XVIII століття підтвердив істинність цих слів.

У своєму вченні про людську волю Григорій Сковорода підтримує і розвиває постулати Святого Письма й теологічної літератури про діалектичну єдність необхідності послуху Божим і людським законам, а в той же час самостійного рішення. Таке надане їй право накладає на людину великий моральний обов'язок чинити все справедливо і шляхетно.

У такому ж ключі розв'язується і споконвічна філософська проблема свободи волі. І Григорій Сковорода одним із перших у світовій філософській думці правильно розв'язував цю "прокляту" дилему людства: як облаштувати так суспільство і виховати так людину, аби вона дотримувалася приписів моралі й законів, а в той же час мала цю саму свободну волю, право власного вибору. Єдиний шлях — правильне виховання. Ось головний батьківський обов'язок: "добре народити і добре навчити. Якщо хто жодної із цих двох заповідей не дотримав, ні добре народив, ні добре навчив, то цей не батько дитині, а винуватець вічної загибелі". Аби добре народити, слід вести здорове, праведне життя. Одержавши добре здоров'я і якісний генетичний спадок, дитина сама буде розвиватися належно. Слід лише оберегти її від згубних впливів: "яблуню не вчи родити яблука: вже сама натура її навчила. Обгороди лиш її від свиней, відріж бур'яни, обчисти гусінь, відверни сечу, яка прямує на її корінь і тощо".

Одним із найбільших вагомих внесків Г.С.Сковороди в психологічну науку було його потрактування здібностей і нахилів людини. Без осягнення цих своїх душевних структур людина не може визначати своє покликання, знайти улюблену професію, а отже, вимурувати тривкі підвалини свого щастя в житті. Бо щастя слід шукати "в ділі, до якого ти споріднений, в тому, щоб відіграти в житті роль за своїми здібностями". "Споріднене роблення" може базуватися лише на вроджених задатках. Тож "не пнися до того, що не дано тобі природою". І ще: "Краще бути натуральним котом, ніж з осячюю природою левом". Тому порада людям:

"Не входити у неспоріднену стать.

Не обіймати посаду, що суперечить природі.

Не вчитися того, до чого не народжений.

Не дружити з тими, для кого не народжений."

Покликання виявляється вже в іграх дитини. З приводу цього спостереження нашого любомудра Євген Глива зауважує: "Подібними методами модерні психологи почали користуватися щойно кілька сот літ пізніше".

Тож віддамо належне геніальним психологічним прозвінням нашого пророка!

Фундаментальна розвідка про Сковороду з'явилася у найбільш зрілий період творчості патріарха австралійських психологів. Тим-то вона позначена карбом мудрої, глибинної мислі і творчим переплавленням ідей народного мислителя на потужному тиглі власного наукового й життєвого досвіду. Однак цьому вершинному злету творчого життєпису академіка передувало майже сорокарічне рудошукання в глибинних штовльнях підсвідомого (автор розрізняє ще "несвідоме", "передсвідоме", "позасвідоме" тощо). У фаховому аспекті ця проб-

лема вилилася в професійних зайняттях психотерапією й гіпнотерапією. Неусвідомлювані гони й інсайти, як відомо, теж відіграють неабияку роль.

Елементи психотерапії спостерігалися ще в первісному суспільстві (замовляння, співи біля хворого і т.ін.). Однак наукове, технологічне підґрунтя цей вид цілительства одержав лише в наші дні. І він найбільш перспективний, бо є гуманним і щадним. Адже він використовує виключно психологічні засоби – без психохірургії, електрошоків чи інтенсивно діючих психотропних фармакологічних препаратів.

Опанувавши теорію і всі головні методики психотерапії й гіпнотерапії, Євген Глива запропонував принципово нові теоретичні й методичні підходи до цієї справи, що значно употужнило лікувальний ефект. Досі тут панував вузько функціонувальний, "анатомічний" підхід, коли появу того чи іншого нервового або психічного зриву зв'язували з одиничним травмуючим фактором, що безпосередньо передувало невротизації особистості. Маючи величезний практичний досвід і найвищу теоретичну підготовку, наш майстер психотерапевтичного мистецтва доконав висновку, що генеза недуги має поліфакторну, комплексну природу, а тому вимагає для свого діагнозу більш широкого й проникливого погляду, зокрема інтуїції. За нової методики не тільки усувався домінуючий симптом, але й наставало загальне душевне оздоровлення і навіть додатковий розвиток здібностей та інших психічних потенцій пацієнта.

Сергій Максименко

Академік-секретар відділення

“Психологія, вікова фізіологія та дефектологія”

Академії педагогічних наук України,

декан медико-психологічного факультету НМУ ім. Богомольця,

доктор психологічних наук, професор,

Президент асоціації психологів України

Олексій Губко

кандидат психологічних наук, провідний

науковий співробітник Інституту психології

ім. Г.С. Костюка АПН України

ПЕРЕДМОВА¹

"Світ ловив мене і не стіймав"

Ці слова, що підсумували життєвий шлях Григорія Савича Сквороди, впродовж усіх часів зазнавали найрізноманітніших інтерпретацій. Ми у своїй монографії схиляємося до думки, що філософ, глибоко осягнувши життя та будучи чутливим до голосу Творця, не звабився спокусами світу цього, а твердо беріг себе, свою сутність, відповідність, свою "людяність", та закликав інших пізнати в собі людину. Але не плоть, не тінь, не спотворений спокусами Божий промисел, а людину "нетлінну", світлу та богоподібну — *людину духовну*.

Автор певен, що Скворода говорить про *універсальні в часі та просторі* цінності та вади людини, їхнє джерело, причини та методи впливу на них. Відтак, оприлюднюючи цю монографію, щиро сподівається, що вона прислужиться кожному, бо людина повсякчас стоїть перед вибором, мусить вирішувати — "право чи ліво".

А надто сподівається автор на увагу психотерапевтів. Адже психотерапевтична література нині надзвичайно багата на теорії особистості, в яких поважні серйозні філософи й науковці намагаються окреслити *сутність* людини. Завдання це, як можна собі уявити, — не просте й не легке, але, певно що, дуже важливе, бо *психотерапевт безсилый без знання праобразу сутності людини*, без розуміння, що їй властиве, природне, для чого та чому вона живе, чого прагне, які перешкоди долає, чому не діє, хворіє чи й доходить самогубства.

Намагаючись убезпечити простодушну, довірливу людину, яка потребує психологічної допомоги, закон нині вимагає від психотерапевтів належної університетської освіти, зорієнтованої на забезпечення їхньої здатності допомогти хворій та потребуючій людині. Задля того серед інших дисциплін психологі студіюють *теорії особистості*, методології виховання та перевиховання.

Водночас спостережливий думаючий психотерапевт помітить, що навіть знання всіх теорій особистості *не дає вичерпної* задовільної відповіді на визначальні запитання: *Що таке істотність чи есенція людини, а отже, де її щастя? Яка її життєва ціль? Чому та до чого їй прямувати? Чим зумовлені невдачі, страждання, недуга, розпач?!*

Тема моєї докторської дисертації — "Проблема особистості у світлі модерної психотерапії та несвідомого" — скеровувала мене до пошуків *емпіричної* відповіді на *філософське* запитання, що практично вимагало величезної праці, критичної настанови та глибоких роздумів.

Беручи до уваги, що людська істота може бути найбільш гідною, достойною, геніальною так само, як і ненависною, підлою, брутальною, я зрештою дійшов висновку, що людині бракує усвідомлення *цінностей*, які *торували б її життєвий шлях*, та що такі цінності є в *духовності людини* — в *голосі Бога*, або *совісті*.

Мої намагання відшукати потрібні цінності у відомих мені теоріях особистості залишилися марними.

Вразив мене також факт, що успіх у психотерапевтичній практиці залежить *винятково від пацієнта*. Тільки він вирішує, що для нього дорогоцінне, належне, порядне, вартісне². А терапевт лише створює *належні умови, що сприяють людині в процесі її самопізнання*.

¹ Цитування та правопис власних назв — авторські (ред.).

² На цей феномен вказує, зокрема, Карл Роджерс та інші, вживаючи на означення даного явища поняття "самореалізація", "самоактуалізація" тощо.

Факт, що *кожна людина вирішує сама щодо себе* і що такі рішення завжди *оптимальні*, змусив мене замислитися над запитанням, чому саме в психотерапевтичній ситуації людина діє достойно, мужньо та благочесно. Відповідь прийшла під час читання творів Григорія Сковороди, в яких він закликає людину до *самопізнання*. Пізнати в собі не тіло, не "порох", не смертне, а *вічне*, духовне начало виявилось так само легко, як, відкривши вікно, впустити світло до кімнати, коли прислухаєшся до *незмовкного голосу Бога в людині*.

Усвідомлюючи, що мої міркування про сутність людини не задовольняють *методологічні* критерії психологічної науки, почуваюся однак зобов'язаним поділитися ними зі спільнотою, бо вірю, що мій доробок прислужиться як тим, хто серйозно практикує психотерапію, так і кожному, хто обмірковує власну сутність, а з тим і життєвий шлях.

Гадаю, ця праця стане у нагоді людям, які прагнуть бути лояльними до самих себе, а лояльність до власної совісті, до голосу Бога в людині, принесе їм мир, спокій та щастя.

Життя, як наголошує Жан-Поль Сартр, дає людині нагоду *вигорити себе тим, чим вона хоче бути*³. Водночас мислитель вказує на те, що може легко помітити будь-хто: *щоб залишатися "людиною", кожен щоразу мусить "вирішити"*.

Живучи на середньому соціально-економічному "щаблі" серед сталої спільноти в мирний час у країні з соціальним устроєм, подібним до Австралії, Північної Америки чи Західної Європи, пересічний "мирний" громадянин зазвичай цього не помічає. Виконуючи щоденні "функції", він плине за "течією часу", аж "доки *гостра* ситуація не поставить його перед серйозним вибором рішення" — ситуацією, яка потенційно спроможна принести людині велике задоволення, труднощі, тривогу чи потрясіння.

Рішення, яке "життя та час визнає хибним", може мати вкрай негативні наслідки та вплинути на подальшу життєву мандрівку людини, а правильне — дасть їй почуття "досягнення, вдоволення, самодостатності", щастя та енергійності, стане стимулом до подальших успіхів.

Ось чому вибір гідних людини цінностей — надзвичайно важливе завдання.

Залежно від *цінностей*, якими людина керується при вирішенні тієї чи іншої проблеми, саме рішення може ускладнюватися, ставати тяжким, болючим, жахливим, аж до "втечі від рішення". Останнє є остаточно "негативним рішенням", бо людина створена, аби повсякчас вирішувати, керуючись *свободою волі*. Саме тому Творець світу нашого віддав землю, на якій живемо, під опіку людини, обдарувавши її світлим розумом, вказівками та *незмовкним Його голосом* (про який постійно нагадує Сковорода), що повсякчас вказує правильний шлях.

Правильний вибір цінностей стоїть в основі щастя людини, а неправильний може призвести до нещастя, страждання, виснаження, недуги чи й передчасної смерті⁴.

Підсумовуючи, хочеться наголосити, що вибір гідних цінностей, які слід повсякчас мати на увазі кожному — *напрочуд легкий*. Для того не потрібно ні особливої освіти, ні соціально-економічного статусу, ні історичного чи географічного місця чи знатного роду, бо шлях до засадчих цінностей завжди доступний, він вічно з людиною від часу її появи — це *голос совісті*, голос Бога, доступний кожному з тої миті, коли людина позбудеться гордині та відкриє, за словами Сковороди, "вікно віри".

Є. Г.

³ Що підтверджує абсолюент Київського університету, славнозвісний генетик Теодосій Добрянський.

⁴ Ще від початків самосвідомості людини краці мислителі світу переймалися питанням досягнення нею почуття щастя (про це ширше див.: Глива Є. Принципи психотерапії та гіпнотерапії. — Сідней: Лев, 1998; Глива Є. Вступ до психотерапії. — Острого — Київ: Національний університет — Острозька академія, 2004).

1.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

1.1. Дещо про Сковороду зі спогадів Михайла Ковалинського

Учень та довголітній друг Григорія Сковороди Михайло Ковалинський у своєму життєписі мислителя (з яким варто ознайомитися, бо Сковорода, як і Сократ, *жив згідно ідей, які проповідував*) робить певні зауваги щодо стилю життя свого вчителя та друга, спостережень, про які сам філософ мовчить, думок, міркувань та ідей, які філософ не встиг, не хотів чи не зумів записати.

Найперше Ковалинський наголошує, що *Святе Письмо* у Сковороди було основою та ключем до пізнання двох світів, та що він завжди, і то дуже чітко, відрізняв "створене" від "начального".

Релігійний чинник, як такий, що впливає на поведінку людини, сягає сивої давнини, коли людина дійшла думки, що вона обдарована життєдайністю, яку ще наші античні предки називали "душею"⁵. Тому тут варто бодай схематично окреслити, що розуміли під поняттям душі провідні мислителі світу.

Святе Письмо об'являє, що:

"І сказав Господь: "Не перебуватиме дух мій у чоловікові назавжди, бо він також є тіло, й тому віку його буде 120 років" (Буття: 6; 3).

"Так бо говорить Всевишній, Вічно живий, Святий на ім'я: "Я живу високо у святині та й із скрушеним і смиренним духом, щоб оживляти дух смиренних, щоб уживляти серце скрушених" (Ісаїя: 57; 15); "Не до віку ж бо я судитись буду ані повсякчасно гніватись; бо інакше знемігся б дух передо мною і душі, які я створив" (Ісаїя: 57; 16).

"Якщо він візьме дух свій знов до себе, до себе забере своє дихання..." (Йов: 34; 14); "...усяке тіло зараз же загине, людина повернеться у порошок" (Йов: 34; 15); "...і порошок повернеться у землю, звідки взявся, а дух відійде до Бога, що його він дав" (Проповідник: 12; 7).

Біблія говорить, що Бог – творець Всесвіту та людини – вселив у її тіло життя – душу, яку у відповідний час забирає з тіла, що й завершує життєву мандрівку людини.

"Господній світич – дух людини, що вивідує всі глибини серця" (Проповідки: 20; 27).

"Бо він не визнав того, який його створив, який вдихнув у нього творчу душу та вдихнув у нього дух, що оживлює" (Мудрість: 15; 11).

"Душа моя вночі тебе прагне, мій дух шукає тебе ревно, бо коли присуди твої сходять на землю, мешканці світу справедливості вчаться" (Ісаїя: 26; 9).

За Біблією, людина знаходить істинне життя тільки тоді, коли справи її співзвучні її внутрішньому голосу:

⁵ Див.: Роменець В. А. *Історія психології стародавнього світу і середніх віків*. – К.: "Вища Школа", 1983; Ярошевський М. Г. *Історія психології*. – М.: "Мисль", 1985.

"І багато з тих, що сплять у поросі земному, прокинуться: одні на життя вічне, другі на вічний сором та на ганьбу" (Даниїл: 12; 2).

"Не бійтеся тих, що вбивають тіло, душі ж убити не можуть: а бійтесь радше того, хто може погубити душу і тіло в пеклі" (Матей: 10; 28); "Хіба не за шага продається пара горобців? А про те ні один із них не впаде на землю без волі Отця вашого" (Матей: 10; 29); "Яка користь людині, як світ цілий здобуде, а занапасть власну душу? Що може людина дати взамін за свою душу?" (Матей: 16; 26).

Апостол Матей застерігає людину, щоб вона належно цінувала душу.

"Та ми не з тих, що відступають собі на погибель, а з тих, що вірують, щоб врятувати душу" (До євреїв: 10; 39).

Біблійні слова, які вже понад дві тисячі років пояснюються та інтерпретуються християнською богословською наукою, при допомозі онтологічної віри прийняло як істину незчисленне людство, яке намагається імплементувати їх до способу свого життя.

Не будучи богословом (а тому з трепетом у серці), поділюся своїми міркуваннями щодо співвідношення богословських постулатів та психології людини.

Найперше, *душа* — це істотна форма людини. Людина, будучи живою істотою, має початкову речовину та душу, яка дає їй життєвий принцип. Сучасна богословська думка відкидає даний погляд як неправильний. Згідно вчення "*психофізичного паралелізму*", людина є не "*цілісність, а сукупність*", бо в іншому випадку для взаємодії необхідною була б "інтерація", яка, з огляду на несумісність матерії та духу, не можлива.

Очевидна "інтерація" пояснюється тим, що кожне соматичне (тілесне) явище дотичне тотальному психічному явищу і навпаки. Тому обидві послідовності дій — без інтерації — є паралельними.

Наступне богословське твердження щодо душі, це: *душа однорідна, проста, неподільна*, вона не має субстанційної форми та первинної речовини й тому духовна (тобто, нематеріальна) й інтегрально проста.

Також богослови твердять, що людська душа *безсмертна й тому призначена на вічність*. Вони вказують на факт, що людський рід *спонтанно вірить* у безсмертність душі, та коли життя опановує цілісність, мету й правопорядок чи закономірність, інакше й бути не може.

Наступний аргумент *етичного походження*: коли є універсальний закон та правовість, то добротність людини мусить бути винагороджена, що не завжди присутнє у земному житті.

А згідно філософських міркувань, людська душа *вічна*, бо всі три відомі нам методи припинення існування (а саме: декомпозиція, відкликання істотної (необхідної) підтримки та знищення) її не стосуються. Декомпозиція душі неможлива з огляду на її однорідність: декомпозиція можлива лише за умови, що дана річ має складові елементи, яких душа не має. Для існування душа людини не потребує матеріальної підтримки, бо вона духовна й тому від матерії незалежна. А знищення людиною створеного Богом неможливе.

Філософ Трайлс (Фалес) (Thales of Miletus, 585 р. до Христа) був чи не першим, хто вказав, що душа має мотивуючу та рушійну силу, "подібну до магніту" (що й притягало його увагу), бо як магнітне поле, якого не можна бачити, так і невидима душа — спричиняє та мотивує дію.

Алкмеон Кротонський спостеріг, що мозок людини не лише сприймає зорові, слухові та нюхові відчуття, а й містить у собі мислення. А оскільки мозок є інтелектуальним та рушійним центром людини, він назвав його душею, визнав-

ши основним джерелом життя. Адже людина живе та рухається тільки за наявності в її тілі душі, а з її відходом тіло залишається мертвим.

Пересічні жителі Атен, як відомо (особливо в часи Олімпійських ігрищ), дуже переймалися тілесним здоров'ям, силою та виглядом.

Водночас **Сократ** наголошував пріоритет душі над тілом, вважаючи, що душа – "суть" людини і тому саме її належить насамперед доглядати та опікувати. Адже тільки при допомозі душі людина відрізняє добро від зла, тільки душею вона обирає добро. Отже, душа – вмістилище мислення та шляхетності людини.

Платон, шукаючи безсумнівного знання, віднайшов його в "ідеях" або "формах", що перебувають поза мінливими фізичними явищами.

Користуючись вченням Сократа, він прийняв концепцію душі як окремої, важливішої тіла сутності, надавши їй ще невмирущості.

За Платоном, душі властиво розуміти, сприймати "форми" та істину, вона незалежна від тіла, саморухома та невмируща.

Діяльність душі пов'язана з волею, думанням, болями, впевненістю, страхом, ненавистю, любов'ю та іншими психічними та інтелектуальними процесами. Душа почувається добре, коли процес співзвучний природі людини, й погано – коли дії антиприродні.

Для Платона, як і для Сковороди, інтелектуальний аспект душі видається найціннішим, хоча думання – тільки один із аспектів функцій душі. Раціональність Платон вважав "сутністю" людини: людина є настільки людиною, наскільки вона раціональна. Бо хоча людина й має нижчі аспекти та бажання, вона здатна обирати та діяти згідно з найвищими людськими цінностями. Бо не органи відчуттів, а глузд (функція душі, яку Сковорода окреслює словом "мисль"), який синтезує відчуте, служить людині джерелом інформації про оточуюче. Не "очі бачать", не "вуха чують", а "людина бачить і чує" за допомогою органів відчуття, інформацію яких інтерпретує глузд. Душа пізнає та розуміє форми.

Окрім того, душа – книга пам'яті людини, яка настільки правдива, наскільки "докладно вписано в книгу" (останнє залежить від артистичних здібностей – творчих потенцій та уяви людини).

Платон, визнаючи душу рушієм людського життя та діяльності, вважав її неподільною. Крім "раціональності", він визнавав також її "спірітуальність" та "апетитність" (або тринапрямну функціональність). Визнаючи схильність людини бажати (і то нехайно!) задоволення тілесних потреб, таких, як спрага, голод, холод, гроші, секс тощо, він назвав цю функцію душі "апетитною". "Спірітуальна" функція так само послуговується раціональністю, але носить войовничий, впертий, вимагальний характер і часто служить "арбітром" між апетитною та раціональною функціями. Платон зазначав, що конфлікт ґрунтується на раціональності, емоційності та прагненнях.

Тіло здатне відчувати лише мінливу нереальність, воно не має життєдайних властивостей, але гальмує душевний прогрес.

Арістотель, що безмежно цінував та любив знання, пізнання, істину, душі людини (як згодом і Сковорода) присвячував особливу увагу. Він писав, що яким би цінним не було знання, пізнання душі – цінніше!

Арістотель відомий як віталіст (поняття протилежне механістичним поглядам), бо для нього душа стоїть в основі життя. Тіло, за Арістотелем, – це вмістилище живого, а душа надає живому сутнісний характер. Ентелехія (з гр.: здійсненність) – сутність душі, яка має потенціал та оперативно виконавчу

функцію, без чого немає рушійності та теологічного процесу.

Відтак душа і тіло — не контрастні, дуалістичні субстанції, а аспекти одного неподільного життя.

Беручи до уваги його чотирищабельну причину рушійності, доходимо висновку, що душа виконує домінуючу причинність не лише у формальній та фінальній стадіях, а й у екзекутивному процесі. Душа, твердить Арістотель, керує тілом, а коли душа бездіяльна, тіло керує душею (питання, яке пізніше ґрунтовно опрацьовує Сковорода).

Центральне зосередження душі Арістотель приписує серцю, бо серцеві недуги спричиняють смерть, а психологічні переживання, такі, як надмірна радість або смуток, призводять недугу серця, водночас серце — перший ембріональний та перший функціонуючий орган тіла людини.

Теорію Платона щодо того, що вмістищем душі є мозок, Арістотель відкидає, бо мозок нечутливий до безпосередніх подразників та болів.

Дуже багато писав про психологію людини **Святий Августин**, чії думки збігаються з висновками Сковороди, та в цьому розділі ми прагнемо лише вказати на факт, що поняття душі завжди було важливим об'єктом досліджень визначних мислителів.

Душа вважалася Августином нематеріальною, але духовною суттю. Відтак людина — це поєднання душі з тілом. Душа людини нематеріальна, але духовна та безсмертна. Вона, як і тіло, — витвір Бога. Душа діє через тіло, яке вона оживляє та яким керує. Це формуючий тіло чинник, що виходить із помираючого тіла, залишаючись живою, і своїм безсмертям здатна пізнати вічність. Душа має три риси: глузд (здатність думати), пам'ять та волю, з яких воля — найважливіша, бо тільки з її допомогою можна обрати добро, якщо вона збігається з волею Бога.

Святий Тома Аквінський шукав джерел єдиної істини й, поважаючи науковий підхід в її пошуках, дійшов висновку, що органи відчуття людини не дають достатніх доказів для розуміння суті Бога, але сам факт, що відчуття виникає від Бога, свідчить про Його існування. Таким чином він аргументував два шляхи до єдиної істини: один — за допомогою віри (шлях, що дає безсумнівну істину), другий — заснований на евіденції та розмірковуванні інших можливостей.

Тома Аквінський вказував, що людина як така має раціональну душу. На його думку, людина — не душа і не тіло, а цілісна складна субстанція, яка (поки душа в тілі) виконує всі природні функції. Душа не зв'язана чи "уярмлена" тілом: в єдності з тілом вона збагачується, виконує все, що природне і добре. Душа доповнює та ушляхетнює тіло й дає йому змогу досягати знання за допомогою органів відчуття, форми або суті.

Декарт, подібно до попередників, а особливо Святого Томи, шукав філософської системи, яка задовольняла б вимоги скептиків. Він вирішив припустити, що все, що коли-небудь увійшло в його свідомість, — це звичайна ілюзія.

Але думаючи так, він не міг заперечити факту, що "я незаперечно існую, бо я думаю". Таким чином Декарт дійшов висновку, що людина — це субстанція, сутністю або природою якої є мислення, яке не потребує нічого матеріального. "Отож це я, або, іншими словами сказавши, душа, за допомогою якої я є тим, чим я є, цілковито відрізняється від тіла та є легша до пізнання, ніж тіло, та коли б тіло навіть не існувало, то душа залишається завжди" (Виклад про метод думання).

Душа для Декарта — це думаюча, нематеріальна, відмінна від тіла, суб'єктивно самовпевнена субстанція. Коли, скажімо, відняти яку-небудь частину тіла, це не відніме нічого від душі, вони можуть існувати одне без другого й тим самим підлягають іншим законам: душа — вільна, а тіло — підлегле законам природи.

Відтак, душа – це річ, що думає. Вона не має розмірів (не переносима) та має характеристику думки. Сила, за допомогою якої ми пізнаємо/знаємо, – духовна, а чисто духовне називається “душа”. Вона жодним чином не пов’язана з матерією та з матерії не виникає.

Душа – це цілісність, але вона здатна виконувати різні функції. Думання містить: сумніви, уяву, волю, почуття, заперечування, запам’ятовування та відчуття. Декарт розрізняв процеси пізнання та розуміння й волю, якій надавав особливої уваги. Оскільки воля дає поштовх до чину та доступ інформацій для розуміння, він проповідував свободу волі й визнавав, що розуміння обмежене волею.

Декарт доводив, що душа дає людині самосвідомість, яка співдіє з волею.

Думання дає поштовх ідеям. Первинні з них – природжені – значно важливіші від вторинних, похідних, бо уможлиблюють пізнання “універсальних істин”, таких, як поняття Бога, досконалості, безкінечності, пошани, любові, й постають унаслідок розвитку свідомості людини. Вони незалежні від органічних вражень та відчуттєвих переживань.

Розуміння – це підставовий інструмент думання, що відбувається за допомоги уяви, пам’яті та відчуття. Саме розуміння здатне до пізнання істини. Уява, пам’ять та відчуття відіграють допоміжну роль, бо залежать від впливу тілесних органів, а тому здатні помилятися.

Душа й тіло, за Декартом, взаємодіють, тому його погляди на активність людини, на протигагу “паралелізму”, відомі як “інтеракціонізм”. Отже, душа та мозок людини взаємодіють і впливають один на другого. Душа також часто діє незалежно від мозку.

Німецький філософ **Іммануель Кант**, який жив та творив у добу Сковороди й відзначився оригінальними студіями та твердженнями в царині філософії, привніс чимало нового в сферу психології, намагаючись реабілітувати розум людини.

Він звернув увагу на те, що психіка (душа) людини не піддається експериментально дослідним студіям, бо не має простору, а тільки часовість (саме це згодом наголошував Карл Густаф Юнг).

Він звеличив психіку людини, бо тільки за її допомогою людина здатна пізнавати концепції та категорії та розуміти переживання, яких досягає за допомогою органів відчуття. Кант назвав цей процес “аперцепцією”. Отже, людина сприймає явища так, як це диктує її психіка, бо психіка вибирає та інтерпретує відчуте.

Кант так класифікував ментальні здібності: когнітивні (розумові, раціональні, вартостеві), почуттєві та бажаючі.

Він сприяв суб’єктивізму, наголошуючи вартісність психічних явищ та феноменалізму. Для психотерапії особливо важливим є його твердження, що людина здатна пізнавати істину незалежно від переживань та інформації, наданої органами відчуття (те саме послідовно наголошує Сковорода).

Філософія Канта підсумовується аргументами, у яких пропагуються моральні підвалини теологічних об’явлень, які він називає “апріорними”, похідними від чистого мислення, а не практичними, що йдуть від органів чуття та волі. Тим самим применшується роль мислення на користь віри. На цьому ж постійно наголошує Сковорода, стверджуючи, що мислення здатне помилитися, а голос Бога, що в людині, – безпомилковий.

Критикуючи так званий “фізико-теологічний” аргумент, що доводить існування Бога, Кант вважає його недостатнім і висуває онтологічні пропозиції, які служать “... остаточним доказом первинного буття”, бо вказують на щось

“рішуче, яке не може бути від концепції буття, яке всесильне, мудре і т. п. у світі та найдосконаліше, властиве для всевистачаючого буття”⁶.

Подаючи вичерпні аргументи, Кант твердить, що “... фізико-теологічні твердження про екзистенцію оригінального або первинного буття ґрунтуються на космологічних доказах, а космологічні – на онтологічних (...) доказах буття, яке, базуючись на чистих розумових концепціях, залишається тільки одним із можливих”⁷.

Зрештою, Кант робить наступний висновок: “Хоча ми й можемо не вживати слова “знання”, маємо достатньо доказів, які впливають з досконалого розуміння, для того, щоб вживати (правомірно) слово “віра”. І далі: “Коли я чую, що обдарований письменник відкидає концепції свободи волі, загробного життя та існування Бога, то читаю таку книжку, сподіваючись, що він своїм талантом відкриє мої очі на ті справи. Але навіть не відкриваючи її, я певен, що він помиляється. Не тому, що вірю чи маю беззаперечні докази про ті важливі явища і судження, а тому, що трансцендентна критика, яка відкрила мені всі ресурси чистого розуму, переконала мене остаточно, що розум не компетентний для впевненості в тій царині, щоб давати позитивні, а тим більше негативні оцінки. Бо з яких джерел той вільнодумець досягне знання, наприклад, про те, що немає остаточного творця?”⁸.

Кант вимагав, щоб усі припущення проходили критичну перевірку, ґрунтуючись на відповідальних джерелах, вичерпних за обсягами та властивими принципами. Водночас він на суто моральному фундаменті обстоював право на традиційні теологічні твердження, на вірування, що містять раціональні психологічні ідеї: душа як невмируща субстанція; Бог як необхідне досконале буття тощо. Ці ідеї, як досконалі чесноти, хоч не можуть бути емпірично перевірені, та мають раціональні властивості в практичному застосуванні.

Вірування Кант ставив *нарівні зі знанням, яке випливає з трансцендентного іdealізму. Моральні цінності вимірюються інтенцією, або суб’єктивним принципом людини, який він називає “категоричним імперативом”, що включає її у світ інтелекту і не залежить від зовнішніх матеріальних впливів, але поважає власну раціональну природу, в основі якої стоїть моральність.*

■ Аксіологія

Аксіологія, наука, що вивчає людські цінності, в наш час не надто “популярна”, бо світ призвичаївся поцінювати все за допомогою “могутнього долара”. Рідко, якщо взагалі можливо, знайти згадку про неї в підручниках і трактатах із царини психології, науки, де аксіологія мала б посідати почесне місце.

Аксіологія трактується як галузь філософії, що досліджує природу цінностей в естетиці, етиці та епістемології. Вона зосереджується на істотних, притаманних, внутрішніх цінностях, які перебувають “самі в собі”, й тому ключовим для аксіології є питання: “що необхідне та бажане саме собою?”

Найпоширеніша відповідь на дане запитання – *гедоністична*. Відповідно неї, сутнісно добрі переживання та стани ті, що ведуть до насолоди, а погані – ті, що призводять до болю. Відтак переживання, які в основному приносять насолоду, – сутнісно добрі, а супротивні їм – лихі.

⁶ Kant Immanuel. *Critique of Pure Reason*. — New York: The Modern Library, 1958. — С. 296.

⁷ Там само. — С. 298

⁸ Там само. — С. 330

Гедоністичні погляди у філософії сповідували Епікур, Бентгам, Сіджвік та до певної міри Мілль, а в психології – Фройд та інші.

Інша група філософів – Мур, Рашдал, Росс, Brentano, Гартманн і Шелер – відстоюють "плюралістичні" погляди на походження цінностей, такі, як: свідомість, розкоші, набуття знань, моральна добродішність і благородність, дружність та приязність, краса та естетичні переживання, правильний розподіл статків та самовияв.

Одним із найсучасніших філософів, який присвятив багато уваги питанню людських цінностей, був німецький вчений Макс Шелер (1874-1928). Передував йому Карл Маркс (1818-1883), який, як відомо, засновувався на "об'єктивному характері соціальних, наукових, моральних, естетичних та інших цінностей", залежних від історичних та класових відносин з наголосом на діалектичному розвитку цінностей. Згідно з вченням Маркса, найвищою цінністю є сама людина, її щастя, свобода та перемога над усіма видами гніту.

На протигагу Марксові, Макс Шелер у філософії послуговувався феноменологічним методом і в своїй концепції найшов *об'єктивність у сутнісності*, яка, хоча виявляється в переживаннях, однак є *апріорною та незалежною від суб'єкта*.

Для Шелера цінності – це *об'єктивні сутності, інтуїтивно доступні* в переживаннях і почуттях, подібно до чару музики без уваги до звукового складу.

Філософ розрізняв *оцінювання* або *оцінкові перспективи*, що історично відносні й змінні, та *цінності незалежні та незмінні*, й запропонував чотирищаблевий критерій їхнього ступенювання в такому порядку: насолода, життєздатність, духовність та релігійність, що відповідає наступним типам особистості – артистам, героям, геніям і святим.

Подібне ступенювання можна застосовувати також для спільнот, де релігійні громади, що сповідують принципи солідарності та взаємолюбові, вважаються найдостойнішими.

Аби дещо відійти від сухих абстракцій, не полишаючи при тому "аксіології" та "онтології", дозволю собі приклад, який останнім часом набув широкого розголосу в австралійських ЗМІ. Йдеться про дискусії навколо проблеми браку місця та відповідної лікарської обслуги в лікарнях.

Узимку, з огляду на епідемію грипу, до австралійських лікарень звертається така величезна кількість людей, що лікарні змушені госпіталізувати лише хворих, яким загрожує смерть, що на загал визнається за "неприйняте". У дискусії беруть участь найширші кола суспільства, та найбільшу увагу привертають лікарі та інша лікарняна обслуга, які безпосередньо дотичні до проблеми.

Дуже вправний, тактовний та "несенсаційний" кореспондент телевізійної станції звернувся із відповідним питанням до одного із найбільш талановитих, відданих і всебічних обізнаних лікарів-спеціалістів, який понад 35 років працює у католицькій лікарні Сіднею.

Лікар визнав серйозність ситуації в лікарнях загалом і згодився обміркувати різні підходи до розв'язання проблеми, зокрема, й стану, в якому перебуває реанімаційне відділення, яке він очолює понад 35 років. У тому відділенні перебувають пацієнти, з яких рідко хто приходиться до "тями", більшість там таки помирає і лише одиниці повертаються до нормального життя.

Логічно (навіть науково), уважно й серйозно обмірковуючи стан відділення, лікар дійшов висновку, що досі його діяльність не давала економічно бажаних результатів, оскільки дуже дорого обслуга, апаратура, медикаменти та місце

забезпечували дуже скромні результати, хоча всі ті можливості приносили б значно більше користі для більшої кількості хворих, коли б "...безнадійні пацієнти не займали дорогого місця".

У відповідь на запитання кореспондента, "то як же звільнити непродуктивні ліжка шпиталів", лікар довго мовчав у задумі, а тоді відповів: "**Бог забороняє вбивати людину – full stop!**"

Вище наведений життєвий приклад яскраво доводить пріоритет онтологічного погляду на людину та придатність аксіології у важливих життєвих рішеннях. Бо, як твердять філософи, зокрема Іммануель Кант, – пізнавальний потенціал розуму та логіки людини не завжди досконалі й навіть за найкращих намірів здатні помилятися, а *Творець людини ніколи не помиляється. Це погляд, який пропонує Григорій Сковорода.*

1.2. Божественність

Сучасна психологія, послуговуючись порівняльним релігієзнавством та іншими гуманітарними науками, не займається пошуками чи доведенням істини існування Бога, а досліджує психологічні закони релігійних відношень у вертикальній та горизонтальній площинах або у стосунках людини й Бога, людини й людини, ближчого та дальшого оточення.

Досліджуючи поряд з іншими кращими умами світу питання існування, сутності та природи Бога, Сковорода, який беззастережно декларує себе відданним волі Творця та визнає Святе Письмо *своїм дороговказом, маяком, лікарем та аптекою, яким керується протягом всього життя, твердить, що єдина правильна дорога до щастя (наближення до Бога) – це беззастережна віра.*

Він зазначає, що всякі намагання людини раціонально дійти концепції Бога можуть бути шкідливими, бо логічне мислення вимагає насамперед сумніву, допитливості, протиставлення тез та антитез, різнорідної та змінної інформації органів відчуття, що особливо побуджують недовір'я.

Сковорода закликає людину прийняти об'явлене людині Богом слово у Святому Письмі незломною вірою, гідно, а не намагатися “вдертися за куртину”. Адже такий вчинок не лише негарний, а й шкідливий, бо людський розум нездатний пізнати буття – Бога.

В іншому місці наведено чимало прикладів та критичних зауваг щодо філософських обґрунтувань існування Бога. Тут зупинимося лише над роздумами щодо цього Сорена Кіркегаарда, [Soren Aabye Kierkegaard (1813 – 1855)], який повністю підтримує та обґрунтовує погляди Сковороди, полемізуючи у своїх трактатах з творчістю його сучасника Лезінга (Lessing Gotthold Ephraim, 1729 – 1781), німецького філософа, теолога й літератора.

Лезінг, син протестантського священика і сам визначний теолог, відстоює думку, що всі релігії варті поваги, але жодна не має права на “абсолютну істину”, бо релігії репрезентують лише “етичні та практичні моменти в історії людства”. Біблійні об'явлення асимілюються у виховні постулати людства і Бог бачиться вчителем, який повідомляє людині тільки те, що вона здатна сприйняти.

Лезінг вказує, що юдаїзм та християнство – лише дві перші стадії Святого Письма, яке увінчається “Євангелієм Розуму”. Він намагається замінити “пізнання істини – віднайденням істини за допомогою публічних дебатів”, й тим самим заперечити всі філософські та релігійні догми.

Тут використаний трактат Сорена Кіркегаарда “Остаточний ненауковий постскрипtum”, у якому філософ вказує на хибність, неадекватність та навіть шкідливість вживання об'єктивного підходу до інтерпретації онтологічних понять, особливо Бога. Він, як перед тим Сковорода, доводить, що Бога людина пізнає лише вірою, та, що всякі “об'єктивні” методи доведення шкідливі.

Кіркегаард народився у родині заможного данця, що страждав на меланхолію і був закоханий в Регіну Олсен. Вплив батька та невдале кохання спонукали його до “літературної” творчості в дуже ранньому віці. Писав він на теми психологічні, філософські, теологічні, фіктивні та літературно-критичні, був “контroversійним” автором, потерпав від нищівної критики тогочасної преси й

⁹ Soren Kierkegaard. *Concluding unscientific postscript. Translated by David F. Swenson and Walter Lawrie.* — Princeton University Press, 1974.

був змушений “опиратися юрбі”, відмовившись від душпастирської праці, хоча успішно студіював теологію. Під кінець життя Кіркегаард “зводив бої” проти данської державної церкви. Виснажений, тримаючи в руках останній рукопис для журналу “The Instant”, він упав на вулиці й помер.

Не зважаючи на неоднозначні думки, Кіркегаард вважав себе “місіонером”, покликаним “оновити християнство”. Останнє здавалося йому можливим за умови заглиблення в “екзистенцію людини”, бо бути християнином для нього означає “достовірна дорога екзистенції людини”, а не церемонії (на що вказував і Сковорода). Філософ був певен, що люди забули, що означає екзистувати, й тому він покликаний “пригадати людям те, що вони знають, але призабули”.

Екзистувати для Кіркегаарда – незавершений процес, дорога індивіда до трансценденції, до самодостатності (не самореклами), здобуття ідентичності згідно власної волі та власних рішень, що неможливо досягнути за допомогою інтелектуальних міркувань чи рефлексій, бо для того потрібна мотивація, яку дає не інтелектуальний погляд, а лише пристрасне захоплення, яке є суб’єктивним.

Найбільш знані та шановані почуття – любов та віра. Вони не з’являються самі собою, їх необхідно культивувати, говорять Сковорода та Кіркегаард.

Процес становлення власного “я” людини має три стадії, в яких вона може зупинитися, і які Кіркегаард називає “сферами екзистенції”: естетична, етична та релігійна. Естетична стадія (для неї характерна відсутність зобов’язань) – життя “для моменту”: людина прагне негайно вдовольнити тілесні та інші потреби, зокрема рефлексуючи як митець. Етичне життя прагне інтеграції власного “я” через зобов’язання ідеалам постійних цінностей, а не хвилинним бажанням. Релігійне життя вириває з етичного тоді, коли людина усвідомлює трансцендентний характер істинних ідеалів та власну віддаленість від них.

Релігійне життя Кіркегаард поділяє на “природне”, або “А” (характерне тим, що людина у ставленні до Божества намагається позбутися неприємних почуттів, таких, як винуватість, неадекватність, слабкість, грішність, сподіваючись на природну властивість “Божественного добра та любови”) та “релігійність”, або “Б” (Бог приймає на себе людське тіло аби нав’язати співжиття з людиною). Релігійність “Б” християнин може прийняти лише за допомогою сильної віри, “стрибнувши у віру” без об’єктивних, логічних міркувань, а беззастережно прийнявши об’явлене, бо воно перевищує силу людського розуму. Людський розум у присутності любові визнає свою обмеженість та інкарнацію Бога через Ісуса Христа, й тоді він не лише поклоняється Христу, а й намагається бути Його послідовником.

Базуючись на Євангелії про Авраама й Ісаака, Кіркегаард зауважує, що релігійне ставлення до принципів життя перевищує етичні принципи, і коли визнати Авраама “батьком Віри”, то не можна переглянути цінності віри навіть і в обличчі доброчесності.

Як перед ним Сковорода, Кіркегаард доводить, що соціальні інституції та етичні “ідеали” нашого суспільства не мають права вимагати незмінної довіри (а це надважливе соціальне та політичне питання, яким мали б перейматися усі люди, законодавці, державні мужі, а особливо члени ООН).

Він твердить, що “екзистенцію” не можна зводити до інтелектуальних розмірковувань, бо людина, крім розуму, має сильні емоції та почуття, що прагнуть свободи волі, та (оцінюючи естетичні та етичні цінності як “порожнечу”) релігійності, на що вказує Сковорода притчею про двох братів.

Кіркегаард також аналізує почуття віри та любові. Віра для нього – прагнення “бути собою”, що відбувається при відданні себе “своєму Творцеві”. Тут відчувається сильний голос Сквороди – “пізнай в собі людину ...пізнавши Бога, пізнаєш себе, а з тим і твоє оточення. Любов правдива базується на Біблійній заповіді – “люби ближнього”.

У “Додатку, для кращого порозуміння з читачем” Кіркегаард, зокрема, стверджує: “Підписаний Йоганнес Клімакус (Йоганнес Клімакус – псевдонім Кіркегаарда. – Є.Г.), автор цієї книги, не вважає себе християнином. Він над усе переймається проблемою, як це тяжко – стати християнином. Він навіть не клопочеться, будучи Християнином, що хтось гадатиме, що він перестав бути християнином”.

Кіркегаард вибачається, що, можливо, ступив на уже зайняту професійними проповідниками дорогу, але вказує, що в книзі йдеться винятково особисто про нього.

Далі, як раніше Скворода, він зазначає, що “найвище на обрядах для людини – вічне щастя” – та що досягнути його можливо лише додержуючись християнських принципів: “...тепер я запитую, як я можу стати Християнином? Питання ставлю тільки ради себе самого. Воно є об’єктом всієї моєї праці”¹⁰.

Автор застерігає, аби ніхто ним написане не брав за абсолют, бо воно тоді втратить сенс, адже він свідомий того, що найтяжче в житті – стати Християнином, і що до цього існує лише один, а саме *екзистенційний, шлях*¹¹.

У п’ятому розділі вищенаведеної книги – “Завершення” – Кіркегаард твердить, що: “Ніхто життя не починає християнином, але людина стає ним, працюючи в тому намірі протягом цілого життя”¹².

Він певен, що інтерпретація окремими богословами біблійних слів: “Тоді приведено до нього дітей, щоб він, поклавши на них руки, помолився. Учні ж боронили їм. Ісус сказав їм – Пустіть дітей! Не бороніть їм приходити до мене, бо таких Царство Небесне. І поклавши на них руки, пішов звідти” (Матей: 19; 13-15), – як ототожнення дитинства з християнством – неправильна, бо спонтанна любов дитини до оточення та невинність, хоч особливо бажані характеристики християнина, не вичерпують християнської доктрини, адже дитина не має концепції Бога (тим більше Ісуса – Богочоловіка!), не приймає рішень. Отже, бути християнином здатна лише зріла людина. Кіркегаард, однак, боронить Тайну Хрещення дітей, “сподіваючись, що це захистить дитину” від можливих життєвих травм.

Християнство – не перспектива в минуле, а поворот у майбутнє із настановою та зусиллями завжди прямувати до Бога. Воно не визнає поразки, невдач чи журби, а тільки спасіння.

Він бачить, що проповідники приділяють мало уваги суб’єктивності християнства, яку він вважає найважливішим, але поступаються перед об’єктивністю, перед інтелектом, стають байдужими й приносять занепад, відкидаючи пристрасне захоплення, яке в минулому позитивно змінило лице спільнот і держав нашої планети¹³.

Християнство, говорить Кіркегаард, – не перспектива минулого, а напрям і мета стати та продовжувати бути християнином.

Суб’єктивність, а не інтелектуальні міркування, відіграють основну роль у рішеннях людини, що слід пам’ятати психологам та психотерапевтам. Це наголошу-

¹⁰ Там само. – С. 545.

¹¹ Там само. – С. 546-550.

¹² Там само. – С. 523.

¹³ Там само. – С. 536.

ють Сковорода, Юнг, Роджерс та інші психологи й філософи, зокрема Кіркегаард.

Ось як він окреслює роль об'єктивності людини в її становленні як християнина:

“1. Християнин – той, хто акцентує доктрину християнства. І коли пізнання такої доктрини про рішення християнства вимагає зовнішньої уваги, увага відразу переноситься назовні, щоб докладно, в найменших деталях збагнути, що це є доктрина християнства, що остаточно буде рішенням не про доктрину християнства, а про те, чи я стану християнином. Так завжди відбувається, коли вчений, ерудит, стривожений та полохливий, шукає правдоподібності. Міркування та правдоподібність можуть тягнутися безкінечно, аж поки рішення, чи людина стає християнином, не йде в забуття.

Непослідовність припущення, що в християнських країнах усі люди християни, бо такими себе визнають, краще виглядає при об'єктивній теорії. Перед біблійними науками стоїть тому завдання досліджувати об'єктивно, що є християнство (окрім факту, що ми християни і об'єктивні відомості припускають можливість нам бути християнами, то роздумування не приведуть нас на дорогу християнства).

Церковні теорії припускають, що ми християни, але тепер ми мусимо об'єктивно переконатися, що ми християни, бо ми маємо захищатися проти турків, москалів, римлян і героїчно боротися за християнство в нашій добі та провестися міст до вже неясного майбутнього. Це вже звичайна естетика.

Християнство – це екзистенція, завдання стати та продовжувати бути християнином, а не втрапляти в ілюзії необхідності оборони християнства перед турками, замість бути чуйними до власної віри, а не антитурецької ілюзії.

2. Припускається, що не всі християнські доктрини роблять людину християнином. В принципі, це залежить від надання певній доктрині характеристик, відмінних від інших, та зобов'язань з нею жити та вмерти для неї”, що не досягається логічними судженнями, бо вони ведуть лише до обмежених категорій, обмірковуючи “що”, а не “як”.

Віра вимагає піднесення, почуття, яке пробуджує ніжні емоції, такі, як жалість, співчуття, симпатії.

“Піднесення (віри) вимагає чітко окресленої апропріації, так що воно не може поєднуватися з іншими почуттями. Чим більше суб'єктивна інтерпретація, тим сильніше рішення, яке має відрізнитися від суміжних та інших поривань.”

Як тільки з'являється бажання аналізу доктрини віри, її піднесення стає тимчасовим, минушим явищем, об'єктом розуміння, а не віри, і тільки буде кружляти навколо питання якості доктрини¹⁴.

Християнство не визначається об'єктивно доктриною, ані суб'єктивно апропріацією чи навіть тим, що (внутрішньо) відбувається у людині. Це вирішує питання тайни хрещення, що зводиться до встановлення історичного факту хрещення або засвідчення суб'єктом присутності у ньому Святого Духа, що становить суб'єктивне твердження.

■ “Суб'єктивно, що означає стати християнином”

Децизія залежить від суб'єкта. Апропріація – це парадоксальна внутрішність, що особливо вирізнена серед інших внутрішностей. Стати християнином – не питання, яким християнином, але як таким стати... Вірування – це відмінне від усіх

¹⁴ Там само. – С. 537-538.

інших внутрішніх апропріацій.

Віра — це об'єктивна невпевненість з огляду на огидну абсурдність, із якою пасією внутрішньо додержується віруючий. Така формула стосується тільки віруючого, й нікого іншого: ні любителів, ні ентузіастів, ні мислителів, але виключно віруючих у їх ставленні до абсолютного парадоксу. Тому віра не може бути тимчасовою функцією.

Людина, яка зі зручного пункту спостереження бере знання віри як фактор вищої ідеї — eo ipso, — перестає вірити. Віра не може вдовольнятися незрозумілістю, неясністю, тому саме ставлення, огида до неясного, до абсурдності є виявом почуття віри.

Повища дефініція ставання християнином виключає ерудитів та роздумуючих із акту вірування.

Психолог відразу відзначить, що людина позбудеться почуття, коли підходить до нього об'єктивно. Почуття та розмірковування “взаємовиключаючі”¹⁵. Ця думка повсякчас викликає зацікавлення дослідників психотерапевтичного процесу.

Кіркегаард вказує на два шляхи встановлення об'єктивної істини: історичний та спекулятивний, або філософський. Кожен із них має власні засади, та обидва здатні доводити лише “приблизну”, а не “абсолютну” “істину”. Тому, коли йдеться про встановлення “Біблійної істини” за їхньої допомоги, Григорій Сковорода вважає це “плітками” — методом “недостойним” у питаннях віри. Бо *Біблія має справу з духовністю людини, а не з об'єктивними чи історичними фактами.*

Кіркегаард вказує, що даний метод критичного дослідження Біблії вимагає вирішення питання “канонічності індивідуальних книг, їх автентичності, інтегральності, довір'я до їхніх авторів та до догматичної інспірації”¹⁶.

Він зазначає, що вказані процедури “настільки об'єктивні, що заберуть довічну щасливість. Бо вічне щастя вкорінене в безмежному особистому почутті, яке індивід, бажаючи бути об'єктивним дослідником, фальшиво відкидає на користь об'єктивізму”. Без почуття віри немає, а почуття та об'єктивне дослідження — взаємовиключаючі¹⁷.

“Християнство — це духовність, а духовність — це внутрішність, внутрішність — це суб'єктивність, суб'єктивність — це сутнісно почуття, і то максимальне, персональне, це глибинне зацікавлення (дорогою) до досягнення вічного щастя”¹⁸.

Кіркегаард наголошує важливість наявності в екзистента почуття само впевненості та свободи, які викликають такі самі почуття у його співучасників і співбесідників.

У розділі “**Суб'єктивно екзистенціальний думаючий має стосунок до діалектики процесу комунікації**” автор зауважує: “Коли об'єктивне мислення не має стосунку до мислення суб'єкта (Згідно з дефініцією, як мислячий він мусить себе виключити. — Є.Г.) та його екзистенції, суб'єктивно мислячий, будучи екзистуючим індивідом, є сутнісно зацікавленим власною думкою та екзистенцією. Його мислення відрізняється від об'єктивного тим, що сягає по інформацію в душу власнопосядаюче, доступне лише мислячому суб'єктові й нікому іншому.

І коли об'єктивне мислення перетворює все в результати,...то суб'єктивне ініціює процес, включаючи й результат. Частково тому, що це його шлях, а частково тому, що екзистент є вічно в процесі творення.

Внутрішні міркування приносять суб'єктові подвійні відображення: думаючи,

¹⁵ Там само. — С. 540.

¹⁶ Там само. — С. 26.

¹⁷ Там само. — С. 28.

¹⁸ Там само. — С. 33.

він має на увазі універсальні явища, а як екзистент, він асимілює внутрішність й тим самим стає більш суб'єктивним та ізольованим”¹⁹.

“Об'єктивно мислячи, ми зосереджуємося лише над певними проблемами, а суб'єктивно – ми беремо до уваги суб'єкт та його суб'єктивність (Зверніть увагу, що саме суб'єктивність – найважливіше. – Є.Г.).

Необхідно повсякчас пам'ятати, що суб'єктивна проблема – не щось відносно щодо об'єктивного питання та особі до самої суб'єктивності. Адже життєві проблеми вимагають рішення, а рішення приймається суб'єктивно, й заради того сліди об'єктивності мають бути виєлеміновані”, бо вони часто стають перепорою в основних правах і обов'язку людини – тобто вирішувати²⁰.

Філософія навчає людину, як стати об'єктивною, а християнство вчить нас суб'єктивно жити, тим самим стаючи суб'єктом істини²¹.

Кіркегаард доводить, що християнське вірування без суб'єктивності, без почуття, – неможливе, так само, як і справжня любов, яка стоїть в основі християнської науки у ставленні до Бога та ближнього. “Звичайна людина знає суть, тоді коли людина освідчена лише крок за кроком дізнається, що вона знає, або чого не знає”, чого вочевидь не вистачає для благородного та щасливого життя²².

“Отже, мета стати суб'єктивною, гадаю, має бути найвищим покликанням кожної людини, бо щонайдороща нагорода – досягнення вічного щастя – існує лише для суб'єктивних (а радше, для індивідів, які стають суб'єктивними)”²³.

Окрім природного життєвого шляху, Кіркегаард присвячує багато уваги смертності та вічності життя людини, вважаючи смертність тіла та неплінність душі людської інтегральною частиною життєвого шляху. Оскільки правдивість мала б керувати життям, то воно не завжди достойно винагороджується під час земного, а лише вічного (тобто загробного) життя. Як перед ним Сковорода, він вказує, що почуття *вдячності* надзвичайно необхідне для щастя людини та що це винятково суб'єктивний феномен.

■ “Суб'єктивна істина, духовність. Істина – це суб'єктивність”

Під таким заголовком Кіркегаард доводить, що: “істина – це суб'єктивність. Бо знача духовність – це індивідуальна духовність екзистента, й кожна індивідуальна людина є такою сутністю зокрема”²⁴.

“Коли об'єктивно постає питання істини, розмірковування спрямоване об'єктивно до неї як об'єкта, що стосується дослідника. Міркування спрямовуються не на взаємовідношення, а на з'ясування питання, чи людина має справу з істиною. Оскільки відносний об'єкт є істиною, то дослідник, вважається, має справу з істиною. Коли ж питання істини має суб'єктивний підхід, рефлексії спрямовані суб'єктивно на природу індивідуальних взаємостосунків. І коли спосіб таких стосунків істинний, дослідник опановує істину, навіть якщо (об'єктивно) він далекий від неї”.

Услід за Сковородою, Кіркегаард глибоко цікавився також питанням віри в Бога та Богочоловіка Ісуса Христа й довів, що всякі філософсько-спекулятивні

¹⁹ Там само. – С. 67–68.

²⁰ Там само. – С. 115.

²¹ Там само. – С. 117.

²² Там само. – С. 143.

²³ Там само. – С. 146.

²⁴ Там само. – С. 169.

настанови щодо питання Бога не тільки безплідні, а й шкідливі.

Сковорода прямою, зрозумілою мовою говорив, що для життя з Богом необхідна лише сильна та беззастережна віра та що філософський, спекулятивний, “об’єктивний” підхід до питань віри християнина не лише зайвий, а й шкідливий. Адже відомо, що в людському “розумі” не помістяться такі Тайни віри, як Свята Трійця, Євхаристія, Хрещення, Непорочне Зачаття, Воскресіння, Вознесіння та інші вірування й догми Християнської Церкви, які беззастережно з відкритим серцем та глибокою вірою приймають християни.

Думки Кіркегаарда наводжу нижче лише тому, що він століття після Сковороди ґрунтовно спинається над питаннями віри, вказуючи на її важливість та почуття істинно віруючого християнина, які видаються йому значно позитивнішими, успішнішими та бажанішими для людини з телеологічною настановою, ніж найкращі об’єктивні міркування.

Психотерапевт, не здатний уважно поставитися до віри та почуттів пацієнта, не виконає свого основного завдання й несвідомо може зашкодити людині, яка потребує допомоги.

“Якщо б Пилат не жадав об’єктивної істини на суді Ісуса, він ніколи б не засудив Ісуса на розп’яття. Коли б він керувався суб’єктивною істиною, його внутрішнє почуття заборонило б йому чинити зло. І тоді не тільки жінка Пилата мала б жахливі сни, а й він страждав би інсомнією.

Коли перед людиною стоїть таке колосальне завдання, як об’єктивна істина, вона здатна анулювати слабкий суб’єктивний голос та суб’єктивні завдання. Фігуративно Пилат, умиваючи руки, вказав, що він об’єктивно не зробив децизії, а суб’єктивно, що він зробив помилку через брак розуміння, що правильне рішення властиве суб’єктивності²⁵.

Віра саморушійна, самомотивуюча у відношенні до правдоподібного та парадоксального, самоактивна у відкриттях і повсякчас самоактивна в додержуванні самої віри... Там, де розуміння в стані розпаду, появляється віра з правильною децизією²⁶.

“Основна моя думка підказує мені, що в нашій добі, з шаленим ростом знання, ми призабули, що означає екзистувати та що означає внутрішність. Непорозуміння між спекулятивною філософією та християнством можна пояснити лише так²⁷.

Не аналізуючи усіх творів Кіркегаарда (для того потрібно далеко більше праці та місця, ніж це передбачено даною монографією), хочу відзначити, що, крім схожих, а інколи й тотожних поглядів на питання християнської віри (як скажімо, “суб’єктивності та об’єктивності”), Сковорода висловлює значно позитивніші погляди, ніж Кіркегаард.

Якщо Кіркегаард беззастанно твердить про труднощі, пов’язані зі ставанням християнином (для чого необхідний “стрибок”, або рішучий крок та наполеглива важка праця, що також не гарантує, що людина справді християнин), то Сковорода вказує, що стати християнином так само легко, як впустити сонячні промені крізь вікно хати. Окрім того, Кіркегаард не вказує, звідки та як саме появиться “суб’єктивне” бажання людини стати християнином, а Сковорода вчить, що таке бажання постає внаслідок самопізнання. Коли людина самозаглиблюється і пізнає свою суть, вона тим самим пізнає свого Творця — Бога, голос Якого завжди у ній присутній. Людині, дякуючи тому, що Бог нагородив її

²⁵ Там само. — С. 206.

²⁶ Там само. — С. 209.

²⁷ Там само. — С. 223.

свободою волі, залишається право дослухатися (або ні) голосу Бога.

“З огляду на те, що християнство вважається найвищим добром, певно, що бажано та прекрасно допомогати людям легко стати християнами. Але я з усією відповідальністю вказую всіма доступними мені засобами на труднощі ставання та буття християнином. А віра у те, що християнство – найвище добро, заставляє мене впернутися, що я ще не християнин, а тому вживатиму всіх зусиль, аби ним стати, а не, заспокоївшись, уводити себе в оману”²⁸.

Кіркегаард визнає, що зовнішні християнські практики часом сприяють суб'єктивному рішення, зокрема, Тайна хрещення. Але так відбувається не завжди, бо видається, що: *“Чим менше зовнішнього, тим більше внутрішнього”*. Але нерідко *“Зовнішній вартвий таки пробуджує сплячого”* й сприяє його рішення стати християнином²⁹.

Християнство Кіркегаард вважав не доктриною чи догмою, а екзистенційним спілкуванням, явищем не історичним, а психологічним. *“Людина, яка намагається бути християнином, мусить щосили старатися, аби таким бути, і переконаність, що це легко, не принесе їй користі... Самоконтроль тяжкий як для освіченої, так і для неосвіченої людини. Для освіченої він, можливо, навіть тяжчий, бо рефлексії можуть завести її на манівці”*.

Стосунки людини з Богом ніколи не були легкими, і чим людина на вищому соціальному щаблі, тим тяжче їй бути ближчою до Бога³⁰.

²⁸ Там само. – С. 340.

²⁹ Там само. – С. 341.

³⁰ Там само. – С. 342.

Пасторальна 1.3. психологія

Останнім часом, особливо церковні чинники, глибоко зацікавлені пасторальною психологією та пасторальним гіпнозом.

Основоположниками пасторальної психології є: А. Т. Boisen, W. Gruehn, S. Hilder, P. E. Johnson, O. Pfister, C. A. Wise, а отець Joseph Wittkofski (S.M.) рекомендує свою працю – “The Pastoral use of hypnotic technique” – як дуже придатну для психологічно-пасторальної обслуги.

Ідея душі в людині появилася з розвитком інтроспективного методу як зосередження уваги на самому собі, внаслідок чого з'явилося усвідомлення психічного в людині як окремо існуючого елементу.

Про душу та її безсмертність писали апостол Павло (До коринтян: 15; 49-56). Святий Августин в його славній “Сповіді”, Лютер, Кіркегаард, Паскаль, Ніцше та інші. В новіші часи багато уваги цій проблематиці присвятили: в Європі – Адлер, Андрае, Гайлер, Вундт, Юнг, Зидерблум, Отто та інші, в Америці – Аймс, Джеймс, Кое, Голл, Лойба, Пратт та багато інших.

Ковалинський відзначав, що Сквороду цікавили: космос; світ тваринний, здатний відчувати; світ рослинний, здатний рухатися; світ речовинний, здатний існувати. Але осердям інтересів мислителя була людина, здатна мислити. Вона має розум та “вільну волю”, на яких базується “влада урядів, держава владик, сила царів, любов батьків, честь мудрих, слава добродійних, пам'ять праведних”, “добра або лиха доля”, зрештою, – щастя людини, яке було основним зацікавленням Сквороди.

Правильне застосування “вільної волі, робить поділ; і цей подвиг у виборі істинного, доброго, досконалого є істина, що всякому віддає своє: повне – повним, і марне – марним. Тому мудрий і праведний є одне й те ж”.

1.4. Свобода волі

Вже **Арістотель** брав до уваги “*свободу волі*” та розрізняв волеві акти від мимовільних рухів та дій, вказуючи, що серце людини б’ється мимовільно та сексуальні органи побуджуються поза раціональною волею людини.

Святий Августин волі людини присвячував особливу увагу, зокрема у питанні взаємовідношення волі людини та волі Бога. Він навіть спинявся над причиною гріха біблійного Адама, і дійшов висновку, що той згрішив, бо його воля була недосконалою, а свої власні гріхи, з болем серця, пояснював також слабкою волею та спокусами й поганим прикладом недостойного товариства.

Про волю він говорить як про одну з трьох властивостей душі (глузд, пам’ять, воля), але вказує (як і Сковорода), що воля може піддаватися поганим звичкам, які стають сутнісними, як це було в роках його дитинства та юності, але, що тільки завдяки свободі волі людина обирає добро чи зло.

Питання властивості — якості волі людини стоїть в основі правосуддя й досі немає єдиної думки щодо того, наскільки воля людини визначає її життя і вчинки.

Святий Тома Аквінський доводить, що для існування свободи волі необхідний вільний інтелект, поза яким людина не може робити інтелектуального, а отже свідомого вибору, бо для волевого акту має існувати цілепокладання, в якому інтелект відіграє визначальну роль, бо не можна бажати чогось, не знаючи чого. Це так само віковична соціальна, моральна та правосудна проблема, що вимагає не лише законодавчого рішення, а й глибокого досконального розуміння проблематики.

Декарт, на противагу Томі Аквінському, надає волі першорядну та важливішу від інтелекту (розуміння) роль. Він вважає інтелект та свободу волі двома визначальними чинниками душі (психіки людини).

Воля стосується інтелекту, що особливо виявляється, коли людина помічає помилку у виборі чи рішенні.

Для нього свобода волі є природною в людині, без неї людина втрачає людяність, тобто, головну притаманну людині рису.

Воля не має обмеженості в свободі та виборі, але інтелект людини обмежений, що засвідчує невластивий, а то і шкідливий, хибний чи негідний вибір людини. Воля людини інтервенує і здатна повернути русло дій людини. Вона здатна ініціювати, продовжувати, стримувати або ініціювати протилежну попередній дію.

Людина помиляється не в неналежному розумінні чогось, а в браковій відповідній волі, тобто, належній імплементації волі. Людське **я, або самосвідомість**, бере активну участь у виборі людської дії або акту.

Декарт говорить також про дії людини, засновані не на активному мисленні, а на бажаннях, коли послаблюються перцепції, а переважають почуття, що притуплюють силу волі.

Бенедикт (Барух) Спіноза, знайомий із поглядами Декарта на волю людини, твердить, що людина не має свободи волі.

У праці “Етика”, намагаючись показати життя етичне та відповідне, він доводить, що ані психіка не впливає на тіло людини, ні навпаки. Людина, будучи унітарною одиницею, виявляється двома аспектами однієї реальності, але ні тіло, ні душа — не автономні сутності й у реальності творять моністичний паралелізм.

Спіноза виводить своє твердження зі своєї концепції Бога: Бог — вічний і є єдиною сутністю. А психіка та тіло є лише атрибутами Бога.

Думати про речі та світові об'єкти і явища, як ми звикли, не правильно, бо єдиною реальною істотою є Бог, відповідно, тіло людини – абстрактний, дочасний шлях відношення до віковичної субстанції, до Бога, а душа – лише один аспект Бога-Духа.

Він наголошує, що воля людини не вільна, а визначена буттям. Відтак Спіноза створив детерміністичну теорію задовго до Фрейда та на основі протилежних Фрейдіві міркувань.

Він розглядає вкрай важливі соціально-правові питання, які потребують належного підходу, детального розуміння та чесного й мудрого вирішення. Це дуже важливе етичне питання, бо “якісність ідеальної, доброї поведінки” щодо себе самого, оточення та “світу”, а особливо щодо Творця Всесвіту, відіграє вирішальну роль у кожній галузі життя.

Оскільки людина завжди поставлена “між вічністю й часом, світлом і пільмою, істиною й брехнею, добром і злом, вона має переважне право вибирати істинне, добре, досконале. Хто чинить саме так у всякому місці, бутті, стані, званні, ступені, – мудрий і праведний”. Таким праведником був Григорій Сковорода.

Автентичність в людині, що її ґрунтовно дослідив у своїх творах український мислитель і визнає нині психологічна наука, – один із найважливіших його вкладів у пізнання людської психіки.

Воля – риса духовності всіх людей, яка виявляється лише в дії. Воля мінлива й тому вважається, що її можна виховувати, говориться про “сильну та слабку волю”, про “силу волі”. Відношення між “волею та силою волі” подібне до відношення між інтелектом та інтелігентністю. Воля втягає та ускладнює розум та почуття людини і прямо стосується прагнень та тіла, тому можна говорити про ріст та ступінь розвитку волі. Життєві успіхи людини прямо залежні від волі та інтелігентності індивіда.

Волю можна сутнісно окреслити як раціональну любов до всього, що пробуджує вищі потреби людини на противагу нижчим, породженим інстинктами та потягами, що суперечать моральним нормам спільноти, яка цінує вищі потреби.

Сексуальність, сила та агресивність у наш час, на жаль, переважають у західному світі, а моральність та християнські ідеали відходять на другорядне місце. Існує реальна загроза масштабного катаклізму, якщо духовні потреби людини, які Григорій Сковорода вважав її суттю, не посядуть у суспільстві достойного місця.

Людина підсвідомо (як твердить Сковорода – згідно з голосом совісті, що є голосом Бога) прагне досконалого добра, тобто, – свого Творця, Бога. А свідомо людина докладає всіх зусиль задля досягнення щастя. Таким чином вона потрапляє в конфлікт між свідомими бажаннями досягнути щастя та несвідомими намаганнями наблизитися до Бога. Маючи свободу волі, людина, спокушена “земним порохом” (як прекрасно висловлюється Сковорода), може обрати не Бога, а щось витворене людиною, на кшталт “демократії, правосуддя, соціальної повинності, соціального прогресу, багатства, сили, щастя, героїзму”, що не завжди гармонізує з її сутністю. Людина досягає щастя лише тоді, коли повністю “самоактуалізується, самореалізується”, тобто, коли вона, насамперед, переймається власною духовністю та задатками, здібностями та потребами.

Людина має інтелект і волю. Вона прагне істини та знання, сенсу життя та буття. Вона не хоче бути введеною в оману, не хоче чинити зла, хоч часто ошукує оточуючих і саму себе, за що дорого розплачується.

Сильна воля – це стан, коли людина послідовно прагне досягнення вільно нею обраної мети.

Для цього потрібні три елементи: послідовність, вільно обрана мета та особистісно-сутнісна мотивація.

Сила волі випробується, коли на шляху до мети з'являються труднощі зовнішнього (скажімо, перешкоди від інших чинників чи людей) та внутрішнього (скажімо, перевтома, нехіть, занепад духу, монотонність праці тощо) походження.

Справжня сила волі виявляється лише за умови, коли мета, якої прагне людина, обрана нею вільно. Адже людина може стати сильним і послідовним “в'язнем” чужої волі. Це жодним чином не означає, що бажання і сила волі конфліктують: людина може пристрасно віддаватися найрізноманітнішим ідеалам, як-то релігійним, національним, родинним і іншим.

Методи розвитку сильної волі надзвичайно різноманітні, але всі зводяться до думки, що воля розвивається практикою та постійним тренуванням.

Деякі вихователі вказують, що воля – не “м'яз”, який розвивається та посилюється з кожною новою вправою, тим більше, що тренування волі в одному напрямі не завжди автоматично переносяться на інші функції, а якщо й переносяться, то тільки тоді, коли методи, відношення, мотиви та принципи, досягнуті в одній площині, співзвучні з іншою.

Усі дослідники наголошують, що без відповідних, породжених у самій людині мотивів, тренування та практика сили волі безуспішні (на що завжди вказував Сковорода). Людина може виховати звичку до чогось, що полегшує їй життя, але це не сила волі, а звичка.

Вихователі, загалом, подають наступну шкалу мотивів:

1. *Сенсорні вартості*, що вдовольняють потреби людини, такі, як їжа, пиття, відпочинок, секс, вигода.

2. *Життєві вартості*, похідні від гармонійного розвитку тіла: здоров'я, сила, гармонійна активність, фізична краса. Вони найбільш привабливі в дитинстві та юності.

3. *Соціальні вартості*, що задовольняють людину як члена спільноти: сімейна любов, гетеросексуальні потяги, товариськість, людська спільнота, публічне визнання, впливовість та сила.

4. *Духовні вартості*, що апелюють до духовних задатків, інтелекту та волі: знання, винахідливість та істина, естетичні вартості, моральні вартості (доброзичливість, чесність, правовість та щедрість).

5. *Релігійні вартості*, які стосуються Бога та позагробового життя і вимагають надприродних чеснот віри, надії, любові та, особливо, людських зусиль.

Названі мотиви чи вартості реалізуються при забезпеченні наступних умов:

1. Найбільш цінні та шляхетні вартості не принесуть жодної користі, якщо людина їх вільно не адаптувала. Загалом, усім відомо, що чим нижчі вартості, тим привабливіші вони для дитини: досить дати їй яскраву іграшку, солодоші чи повести на веселі ігри, і дитина їх адаптує. Розмови про духовні, національні чи соціальні вартості, чи навіть про соціально-економічну вигоду старанного навчання, навряд чи зацікавлять багато дітей. Отже, виховуючи дітей, слід апелювати до нижчих цінностей, поступово підходячи до вищих.

2. Вартості мають бути постійними, тривкими та довговічними, що не притаманне вартостям, які адаптують діти. Для останніх характерний негайний результат, що глибоко не вкорінюється та потребує повторної презентації. Вищі вартості – інтелектуальні, естетичні, моральні – значно триваліші та потребують сили волі, тоді як нижчі підтримуються інстинктами та потребами, про що повинні пам'ятати вихователі, й подавати вищі вартості, відповідно пов'язавши їх із нижчими.

3. Вартості мають бути вичерпні, аби вкорінитися у волю. Це означає, що вони мають активізуватися в усіх волевих актах, а не тільки в певних (як це часто буває у спортсменів). Найкращі мотивації йдуть від поєднання соціальних, моральних, інтелектуальних та релігійних мотивів.

4. Вартості мають бути свідомі: людина завжди має пам'ятати про свою мету, що легко дається, але уможливорюється сильною волею.

Святе Письмо доводить, що “свобода волі” не тотожна з анархією, бо: (1) – “Кожна людина нехай кориться владі вищій: нема бо влади, що не була б від Бога; і ті існуючі влади установлені Богом. (3) Начальники бо страшні не тим, що добро, а тим, що зло чинять. Хочеш не боятися влади? Чини добро і будеш мати похвалу від неї; (4) вона бо – слуга Божий, тобі на добро. А як ти чиниш зло, то бійся, бо не дарма меч носить; вона – Божий слуга, що відомщає і карає того, хто чинить зло. (5) Тому треба коритися не тільки ради кари, але й ради сумління... (7) Тож дайте кожному належне: кому податок – податок, кому мито – мито, кому острах – острах, кому честь – честь” (До римлян: 13; 1-7).

Святе Письмо постійно засвідчує важливість усвідомлення людиною власної свободи волі як Божого дару, який не підлягає жодній іншій створеній істоті, крім голосу совісті – голосу Творця.

1.5. Мислення

Мислення, мабуть, привертало увагу кожної думаючої людини від часів її самосвідомості. Та перші зафіксовані спроби в цьому напрямі знаходимо в **Алкеона**. Він твердив, що центром душі у людини є голова, де реалізуються всі інтелектуальні функції, всі дані відчуттів, де перебуває душа, думання, пам'ять та віра.

Платон найвище цінував розум, глузд, свідомість людської душі. Розсудливість – це есенція людини, бо вона настільки людина, наскільки раціональна. Розсудливість дає напрямні екзистенції людини, синтезує та інтерпретує її відчуття та переживання, уявляє реальність. Відчуття приносять дані для пізнання, але саме думання уявляє форми та робить людину свідомою суті відчутного. Розум бере участь у спогадах та в запам'ятовуванні.

Арістотель, якого вважають першим психологом, зазначав, що без мислення немає наміру, немає теологічності, притаманної лише людині, з огляду на її здатність думати, мріяти, уявляти, планувати та імплементувати свої плани до остаточного кінця. Нижчі форми життя також можуть активно діяти, але, не маючи здатності міркувати, вони лише діють – неупорядковано, спонтанно, покликані інстинктом життя та самозбереження. Лише людина, підсумовує Арістотель, має здатність думати.

Він також вказує, що процес мислення відбувається за допомогою ієрархічно нижчих функцій – відчуттів, уяви та пам'яті, які надають матеріал, що вимагає належної смислової організації. Відтак, наголошує Арістотель, без здатності уявляти мислення неможливе.

Окремо він зазначає, що мислення не придушує природних імпульсів. Тому такі емоції, як страх, злість тощо, будучи правильно використані, ведуть до поведінки, яка забезпечує людину від загрозливих та небезпечних життєвих ситуацій.

Арістотель також помітив, що людина здатна спонтанно та інтуїтивно розпізнавати акт свідомості. Без участі органів відчуття вона спроможна усвідомити певні універсальні факти, в яких відсутні які-небудь матеріальні посередники. Це відбувається шляхом нематеріального пізнання нематеріального. Отже, психіка людини має бути потенційно подібною до об'єкта мислення, а знання не існує без його оперативної дії, не помиляється й є чистим розумом.

Декарт, як відомо, відкидаючи все як “ілюзії”, не міг відкинути “факту”, що він думає, й тому увіковічнив слова: “*cogito, ergo sum*” (“я мислю, отже, я існую”). Цим він доводить, що людина (її життєдайна субстанція душа) – це думаюча істота, незалежна від тіла (бо цілковито інша, духовна), суб'єктивна й самодостатня та вільна (бо не є об'єктом природного закону). Думання, за Декартом, містить все, що людина усвідомлює.

В обсяг думання входять всякі ментальні переживання, такі, як сумніви, уява, розуміння (що є недосконалим та обмеженим) та пам'ять.

Томас Гоббс, який жив в часи Дакарта й був обізнаний з його творчістю, твердить натомість, що думання – це ніщо інше як конфігурація клітин мозку.

Поняття мислення, як бачимо, привертало увагу найкращих мислителів світу, але досі, крім опису, суть його ще достатньо не з'ясована. Безсумнівним однак є твердження, що мислення – це одна із найважливіших рис людини. Як інтелект та воля, мислення існує лише як *безперервний активний чинник* протягом всього людського життя. Воно ніколи не покидає живої людини та побуджується внутрішніми й зовнішніми стимулами, не обмеженими ні часом, ні простором, ні

станом свідомості (навіть зміненим, як-то у сні, медитації чи гіпнозі, де частина екзекютивної та моніторної ролі суб'єкта передається операторові).

Більшість дослідників цілком правильно беруть до уваги ціль та емоційний стан думуючого суб'єкта, але, на жаль, у літературі про мислення важко зустріти дуже важливий, на мою думку, чинник – **якість, або векторність мислення**.

Бегавйористи взагалі відкидають морально-етичні питання, як не причетні до мислення. Матеріалісти зосереджуються на його соціально-економічних аспектах та наукових досягненнях. Гуманісти беруть до уваги також морально-етичні питання, тобто, якість думання, але творцем та мірилом цінностей гуманістів є сама людина, що схильна помилятися. Тому гуманістичні цінності також не завжди ідеальні.

Людину, вчить Сковорода, дуже часто приваблюють “земні блага” й тому мислення її недосконале. Її можуть привабити слава, багатство, громадська повинність, впливовість, сила, повага, хоробрість та інші соціально позитивні риси, в ім'я яких людина нерідко йде на кроки, за які пізніше дорого платить. Він радить людині зрестися гордості та сподіватися на ласку та голос Божий, який у людині діє як совість.

Ковалинський, спілкуючись із мислителем, дійшов переконання, що: “Ніде людина так не пізнає себе, як у самотності...”. Бо згідно зі стародавнім мудрецем: “Треба бути мудрецем або цілковитим дурнем, щоб тривалий час усамітнюватися. Витримати себе, вжитися самому з собою, дивитися на себе спокійними очима, бути задоволеним своїм серцем, не шукати себе поза собою – це ключ істинного блаженства”.

Ця цитата стосується аскетизму, коли людина самовільно зрікається життєвих благ і насолод задля самовдосконалення та досягнення морального чи релігійного ідеалу. Про аскетів існує досить широка, особливо, релігійна література.

Мені хочеться поділитися власними спостереженнями та переживаннями в стані “примусового аскетизму”, бо широко вірю, що особисті переживання в “бункері”, як і, до певної міри, у в'язниці та концентраційних таборах, залишили на мені особливий “відбиток”, недосяжний за інших умов.

Для молодшого покоління та необізнаних із історичною правдою нашої батьківщини в 30-50-х роках минулого століття пригадаю, що розшматована між п'ятьма окупантами Україна була в агонії смерті. Соціально-економічні умови в Галичині, Волині та Підляшші польський уряд робив нестерпними. Робітники-українці, не зважаючи на здібності, освіту та зусилля, були низькооплачуваними, а частіше безробітними. Селяни, окрім високих оподаткувань, не могли вільно користуватися ринковим збутом, а за півдарма були змушені віддавати набуте тяжкою працею. Шкільна та релігійна системи скеровувалися на денационалізацію українців. Їх позбавляли права вчитися, якщо вони були арештовані, скажімо, за участь в національних демонстраціях. Подібна ситуація була й під мадярською та румунською окупаціями.

Московський уряд провадив систематичний геноцид (жертви в людях понад 10 мільйонів!): планове фізичне винищення, насамперед, інтелігенції, розпорошення покірних на московських теренах задля винародовлення, “голо-кост”, концтабори, заборона української мови, заперечення існування України як історичної самобутньої суті.

У 1941 році гітлерівська Німеччина вступила, як вважали фахівці зі східноєвропейських справ, на “готовий” ґрунт, бо “убездушевлена та обезголовле-

на” українська нація з урожайною землею (яку Гітлер вагонами вивозив на корінні німецькі землі), видавалася прекрасною нагодою для поширення Lebensraumy – “життєвого простору” “третього райху”. Гітлер цього і не приховував, а голосно говорив про українців, як про “робочу силу” та слуг-наймитів для “вищої раси”. Заборона заходити українцям до парків, крамниць, трамваїв, поїздів та інших публічних і приватних споруд свідчила про явну аннігіляційну політику Гітлера щодо України. Всі ми відчували готову вже “петлю на шиї” й тому, під проводом ОУН, зважилися на “остаточний бій”, з вірою в “Божу та людську правду”.

Моїм завданням тоді було отримати якнайкращий військовий вишкіл у німецькій армії та зі зброєю і радіо-апаратом перейти до Української Повстанської Армії, яка на той час намагалася здобути зброю від німецької армії, щоб боронити населення перед грабунками, побоями та знущанням.

В одному з боїв декілька з нас потрапили живими в полон, цілком усвідомлюючи, що найближчим часом будемо страчені. Так і сталося – наші смертні вироки мали бути виконані впродовж 24-х годин.

Після суду мене, одинцем, помістили в “бункер”, куди не доходило денне світло, де не було жодних меблів, окрім дошки для снання, яка у відповідний час спадала від стіни й на яку треба було лягати. Світло вмикалося та вимикалося іззовні. В бункері була абсолютна тиша, крім зойків в’язнів із сусідніх бункерів, кроків та стукоту ключів. Вода та їжа подавалися через відповідне віконце, без контакту людини з людиною.

Відсутність людського оточення свідчила про продовження життя, а людські кроки – про негайну, неминучу кулю або шибеницю. То ж зрозуміло, що моя “самотність” була “бажаною”, не зважаючи на тілесні невидгоди перебування в бункері під вартою.

Хіба людині потрібні доводити, що “думка ніколи не спить”, та що свідомі намагання “перестати думати” закінчуються невдачею, бо людина тоді, навпаки, думає інтенсивніше.

Легко людина думає тоді, коли насолоджується гідними плодами власних досягнень, спілкується з приємними їй співбесідниками чи “переживає” думки, викликані зовнішніми подразниками, скажімо, мелодійною музикою, прекрасними картинами чи гарними враженнями. Це зазвичай діалог.

Далеко серйозніше мислення, коли воно має форму “монолог”, коли припиняється “ментальна акробатика”, тобто, “логічне доведення” співбесідникові, що “я показую істину” (навіть тоді, коли він в ту істину й сам не вірить). Монолог людина веде лише насамоті, коли відсутні всі зовнішні стимули. Він може бути дуже прикрий для суб’єкта, інколи навіть здатний завдати серйозної травми психіці. Й водночас він може бути дуже корисним, приємним, дорогоцінним й служити людині дороговказом упродовж усього життя.

Сковорода правильно вказує, що голос совісті – голос Бога – завжди готовий увійти “в дім свій”, у людину, аби тільки вона відчинила Йому двері чи вікно. Бо голос Божий, як і повітря, вода та світло, завжди і всюди присутній. Але людина, через неправильне виховання, впертість та гордість – гріхи, які Сковорода називає “земний порох”, поставила бар’єри між собою та Богом. Перешкода поєднанню людини з Богом (чого вона прагне над усе) – це згромадження людей, які закрили вхід голосу Бога в свої серця. Самітність, або аскетизм, здатна принести людині ласку поєднання її з Творцем.

Тут згадаю лише декілька поглядів, які з’явилися у мене внаслідок примусо-

вого “аскетизму”.

У темному бункері думки далеко буйніші, ніж у відкритому природному оточенні, і мають силу спілкуватися, а то й поєднуватися з важливими людьми, подіями та явищами. В моєму випадку першими були прощальні слова Батька. “...будь добрим воїном... не вбивай, не рань, не знущайся...старайся жити гідно, так, аби ти міг дивитися прямо в очі кожній людині, з якою стрічався”, – це були слова, які не особливо сприймалися мною в хвилину прощання, бо я йшов у боротьбу з наїзником і бажав смерті ворогу та волі Україні.

Тут, у бункері, вони закарбувалися не тільки в розум, а й у серце, бо, не зрікаючись завдань вояка, борця за волю України, вони мені служать одним із важливих життєвих дороговказів і, безперечно, бережуть від спокуси численних “життєвих нагод”, які, зрештою, приносять “викиди совісті”.

Бажання “помсти”, що (на превеликий жаль) універсально практикується – і то безоглядно на вчення Ісуса Христа – здатне принести всесвітню катастрофу. Факт, тепер особливо помітний в міжнародній ситуації та ситуації Середнього Сходу або й інших місцях конфліктів.

Друге, що яскраво вкарбувалося в моє серце, це вдячність, почуття, яке не покидає мене від перших днів у бункері.

Скептикам, а особливо цинікам, тяжко зрозуміти, коли сімнадцятилітній юнак перед лицем смертного вироку, який безапеляційно має бути виконаний за 24-ри години, в холодному бункері, голодний та переслідуваний, почуває “вдячність”. У мене спонтанно спалахнуло почуття вдячності перший раз тоді, коли я інтуїтивно відчув, що довше живу, ніж проголосив суддя німецького воєнного трибуналу (польового, безапеляційного суду). “Небесний Суддя, – з’явилось в мене почуття, – дарує мені життя”, й за те я безмежно Йому вдячний. Окрім того, вдячний я й Богові за щоденні ласки, такі, як повітря, вода, їжа, без чого життя людини не можливе. В тюремних умовах, де часто бракує води, свіжого повітря в переповнених камерах (як це було в краківській в’язниці “Мантелюпіх”), а особливо “хліба щоденного”, в’язень, постійно відчуваючи брак води, повітря та хліба, нарешті усвідомивши, що це справді “ласка Божа”, починає щиро молитися, дякуючи Богу за дари.

Довголітня психотерапевтична практика переконує, що щасливі ті люди, які кожного дня відчувають, що мають за що подякувати Всевишньому, людям і світові.

З почуттям вдячності за подовження мого життя я відчув ласку Божу та надію, почуття, яке принесло мені мир, радість та силу до подальшого життя.

Почуття вдячності береже людину від інших згубних вад, зокрема перед заздрістю, яка мов іржа нещадно нищить людину, спільноти, нації та людство. Це гріховне почуття, про яке ґрунтовно пише Скворода.

Наведені вище міркування стоять в основі “реконструктивної” терапії. Як відомо терапевтам, людина почувається найщасливішою, коли в змозі “самоактуалізуватися” (коли діє згідно голосу совісті – голосу Бога-Творця), коли здатна і може сягнути відповідних їй творчих звершень, коли почувається вдячною, а не заздрісною, приймаючи щедрий дар Всевишнього, й використовує його для блага людства.

Людина, як це чудово доводить Карл Роджерс, не любить виконувати, відображувати чи наслідувати когось. Чужі ідеї, мрії чи бажання, незалежно від того, чи хто-небудь інший вважає їх “ідеальними для себе”, ніколи не можуть бути відповідними для іншої людини.

Тому терапевт виконує своє завдання гідно та чесно лише тоді, коли, утри-

мується від “порад” і коментарів, від демонстрування здатності давати собі раду в житті, вірить, очікує й заохочує пацієнта вирішити самостійно, бо кожна людина (і тільки вона!) має для цього не лише право, а й обов’язок.

Сковорода, вірячи, що людина – витвір Божий, радить: пізнай в собі Богом створену людину й відчувай волю Творця та старайся йти за Його покликом, а не за голосом юрби чи за потребами “земного пороку”.

“Перебороти нудьгу, прокляте породження невдоволення, зайняти розум і серце достатніми вправами, зробити їх добрими – це справа не інакше як мудрого, що володіє собою, самотнього царя, Божого священика, який розуміє всюдисущість і всенаповненість духа господнього і поклоняється йому духом”³¹.

Сковорода вчив, що досконалість людини полягає у творенні справжньої користі ближньому та що таїнства й таємничі обряди належать до слова, а царство Боже – в силі або в дії.

Пацієнт, який не може поділитися радістю, що саме та якими зусиллями він вчинив доброго людям (бо ніколи нічого доброго нікому не бажав вчинити), буде вічно невдоволений, пригноблений, в депресії та відчаї. Адже він звик брати від когось, чогось бажати, вимагати і навіть не відчувати вдячності за подарунки від Бога та людей.

Людина щаслива лише тоді, коли вона, згідно з найкращими людськими принципами, своїми зусиллями досягає чогось потрібного спільноті й ділиться своїми плодами зі своїми ближніми. А для цього необхідна сила волі для послідовної праці та енергія для дії та чину.

“Ризо, ризо! Як небагатьох ти оприподобала! Як багатьох зробила нечестивими, зачарувала. Світ ловить людей різними сітями, прикриваючи їх багатствами, почестями, славою, друзями, знайомствами, протекціями, вигодами, втіхами і святинею, та найбільш нещасна остання. Блаженний, хто святість серця, тобто щастя своє, не закрив ризою, а волею господньою!”³²

Сковорода говорив ці слова, коли його товариші просили його стати ченцем. “...після випробування себе, побачив, що не можу представити у театрі світу вдало жодної особи, крім низької, простої, безпечної, усамітненої: я цю роль вибрав, узяв і задоволений”. Так відповів філософ губернатору Щербиніну, коли йому запропонували чернечий одяг, єпископську митру та інші “достойні його почесті”³³.

“Вчуся, мій друже, вдячності: це моє діло! Вчуса бути задоволеним усім тим, що в житті мені дано промислом Божим. Невдячна воля є ключем пекельних мук; вдячне ж серце є рай насолоди”.

Клінічна практика яскраво показує, що людина, якій чуже почуття вдячності, яка не знаходить чогось, за що повинна бути вдячна, а завжди невдоволена, зависна (“в дитинстві бажає зрілості, в зрілості – юності, в теплі бажає холоду, в холоді – тепла, в літі хоче зими, в ночі хоче дня” і т.д.) – ніколи не відчуватиме щастя.

Людина, що ніколи не відчувала браку повітря або води (без чого жити не можна), рідко, а то й ніколи не задумується над цим цінним даром. Людина, яка ніколи не стояла перед лицем смерті, рідко цінує і саме життя.

³¹ Ковалінський. – С. 19 – 20.

³² Ковалінський цитує Сковороду. – С. 27.

³³ Сковорода Григорій. Пізнай в собі людину. Пер. М. Кашуба, пер. поезії В. Войтович. – Львів: Світ, 1995. – С. 26.

1.6. Прокинувшись, побачили славу Його

Наче в передмові до глибоких міркувань про людину, Сковорода в творі “Прокинувшись, побачили славу Його” драматично, устами апостолів Петра і Павла, кидає виклик людині: “Весь світ спить... Спить глибоко, простягнувшись наче вдарений об землю... Встань же мертвий, і воскресни із мертвих! Доти землею ти будеш і не перетворишся із неї в Христа, поки не побачиш світлу небесну людину”³⁴.

Мислитель завжди має на меті людину духовну, спірітуальну, а не тілесну. Для нього тіло – “тлін”, порох, земля, і лише дух, душа, спірітуальна людина заслуговує шани та уваги.

Місію Ісуса Христа на землі Сковорода бачить не лише як “відкупителя від гріха”, але, головне, як учителя життя праведного. Христос, прийнявши образ людини, перейшов всі життєві стадії: почавши від народження, дорослішання, навчання, праці для прожитку, проповідування, аж до смерті та воскресіння.

Будучи особливо обдарованим спостерігачем людської поведінки, Сковорода твердив, що людина ховається під “фасадою”, про яку дуже багато говорять сучасні психологи, зокрема психотерапевти (Роджерс, Юнг та інші знавці процесу психотерапії). Він також доводив, що людина, “прикрита фасадою”, затінюється й не може бачити світлої небесної людини, а бачить тільки “землю”, бо дивиться на покривало, яке затінює обличчя. Звикнувши завжди бачити “земне”, очі людські витримують пільму, але не можуть дивитися на світло. Світ Ізраїля, відзначає мислитель, “обрізаний тілом, але не обрізаний змістом”, тому очі людські звернуті в сторону пільми, а не сйава.

З жалем Сковорода стверджує, що й нинішня “нищість християнська і таким самим оком дивиться на Христа – свого проводиря. (Інтересуються) Де він народився? Від яких батьків? Скільки жив на світі? Як давно? Дві вже тисячі років чи не буде?... О християнине! Охрещений ти плоттю та не обмитий смыслом. Навіщо ти втупився твоєю цікавістю у ці плітки? Чому вище не підіймаєшся? Тут гадаєш і заснути... Чи ти до цього часу не розумієш, що все це плоть, і ніщо, і тїнь, яка вкриває височенну премудрості гору? І ця завіса повинна свого часу повністю роздертися”. Бо людський рід Бог обдарував присутністю сина свого – Христа, який зійшов на землю, щоб правдивого життя навчити людський рід, щоб “крізь нікчемну завісу плоти” проник і постав істинний світ – світ людини, світ духовний.

Сковорода палко апелює: “Слухай, християнине, з твоїм поганським серцем! Чи довго тобі лежати на землі? Чи будеш ти коли-небудь людиною? Не будеш – чому? Тому, що на плотську завісу задивився, а на лице істинної Божої людини дивитись ніяк твоє око не в змозі. Не перетворишся ти із земного на небесного доти, поки не побачиш Христа” – Богочоловіка, що прийшов на землю, щоб відкупити людський рід і власним життям на землі служити людині прикладом, як вона повинна б жити.

Пам'ятай, що “плоть ніколи не була істиною: плоть і брехня – одне і те ж, і хто любить цього ідола, сам такий же; а коли брехня і порожнеча, то й не людина”³⁵.

Людина Сковороди – це не її “плоть”, не органи відчуттів, за допомогою яких во-

³⁴ Там само. – С. 45.

³⁵ Там само. – С. 46.

на спілкується та пізнає оточуюче, не мозок, що допомагає аналізувати відомості, надані органами відчуттів, а це її “серце”, яким людина оцінює та пізнає себе, своє ставлення до Творця, до себе самої, до ближніх, до оточуючого, до свого світу.

Сковорода, як століттям пізніше Кіркегаард, у пошуках та віднайденні істини віддає перевагу суб’єктивності. Для Сковороди серце, почуття та запал пізнає істину та з нею живе.

Сковорода вводить людину в аксіологію та онтологію, бо без належних цінностей та їх пошанування, а особливо без розуміння абсолютних цінностей, до яких людина прагне, вона “сліпа у власній хаті”, неповноцінна. Тому він і закликає: “пізнай в собі людину!!!”

Науковий підхід до цінностей, беручи до уваги уяву або модель людини, можна поділити на три методи: натуралістичний, гуманістичний та онтологічний.

■ Натуралістичний підхід

Натуралістичний підхід до пізнання людини базується на методах природничих наук, зокрема, фізики, де концепції реальності обмежуються наданими п’ятьма органами відчуття фактами, які можна вимірювати в часі та просторі.

Внутрішні переживання, такі, як почуття, уява, мислення, цінності, вважаються менш реальними й потребують перевірки за допомогою органів відчуття та застосування до отриманих фактів логіки.

Натуралістичний підхід зводиться до емпіризму – напряму в теорії пізнання, який, на противагу раціоналізмові, вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід, применшуючи значення логічного аналізу та теоретичних узагальнень. Рівень знання в такому процесі виявляється через аналіз безпосередніх даних спостереження, уможливорює контроль зовнішніх впливів й водночас служить для передбачення явищ.

Цінності за допомогою цього методу являють дійсність у пошуках істини, незалежність у мисленні та спостереженні, оригінальності та толерантності розходжень у поглядах.

Тільки те, що можна бачити, чути, пізнати нюхом, дотиком та смаком, – є істинним в оцінці емпіричного методу.

Мислення, концепції, ідеї та внутрішні переживання, згідно цього методу, виключаються і, коли не підтверджуються емпірично чи фактично, вважаються помилками, або ілюзіями.

Цінності, згідно методу емпіриків, – інструмент соціальної еволюції та самозбереження, або виживання.

■ Гуманістичний підхід

Гуманісти поділяють з натуралістами віру, що цінності якоюсь мірою походять від життя, природи та екзистенції людини. Водночас, їхні погляди на людину різняться. Визнаючи, що людина здатна вивисуватися над власні біологічні можливості, гуманісти розуміють її як трансцендентну: за допомогою інтуїції людина здатна пізнавати надчуттєву ідеальну субстанцію – Бога, так само, як і пізнавати розумом без допомоги досвіду.

В Іммануеля Канта це те, що виходить поза межі свідомості та пізнання.

Гуманісти, однак, не визнають буття – Бога як життєдайний та основний рушійний чинник, натомість висувають теорію “самоактуалізації”, яка вчить, що самореалізація (чи самоактуалізація) проходить під впливом мудрості органів тіла та фізіологічних інстинктів.

Тут варто наголосити, що Скворода перший висунув теорію “самоактуалізації” людини, з різницею, що в Сквороди людина самоактуалізується лише тоді, коли вона “себе пізнає” – відкриє “божественність” у людині: не тілесне, не тлінне, не ризу, не прах, а духовне.

Гуманісти проповідують, що моральні вартості походять від біологічної обдарованості людини. Відтак самоактуалізація (або самореалізація) стимулюється природною тенденцією до росту та ідентифікується з інтеграцією, психологічним здоров'ям, індивідуацією, творчістю та продуктивністю, бо людина діє, прагнучи особистої інтеграції, спонтанного самопрояву, повної ідентичності, прагнучи пізнати істину, а не діяти сліпо, прагнучи бути творчою та доброю.

Тут лише згадаю, що гуманісти оминають такі відомі риси людини, як агресивність, деструктивність, ненависть, егоїзм, домінантність, експлуативність, злочинність та інші. Отож, вони визнають, що силою людської пам'яті, уяви, совісті, самосвідомості, глузду людина перевершує біологічну, дочасну природу.

Конфлікт, породжений антиномією, – складова частина сутнісності людини, й тому боротьба між фактичним та ідеальним, між фактичним та бажаним, між потенціальним та фактичним – безперервна.

Є погляди, що антиномічні тенденції людини не можуть бути придушені, але повинні бути об'єднані силою любові, яка є позитивним рушійним елементом навіть біологічної еволюції. Любов спасає людину від самогубчих тенденцій та почуття самотності, скріплює та об'єднує спільноти, гармонізує протирічливі тенденції в людині, уможливує самоакцентування людини та акцептування нею оточуючого.

■ Онтологічний підхід

Онтологи відкидають метод та погляди натуралістів у пошуку людських цінностей і вказують, що цінності походять від сутнісної структури буття.

Упродовж життя людина самовідчувилася. “Ейдос” людини – щось значно більше, ніж логічна концепція, й не може бути досягнутий за допомогою спостереження чи логічних концепцій. Але він існує та виявляється за допомогою інтуїтивного образу власної сутності людини.

Ідеаційне досягнення сутності відбувається внаслідок раціонального процесу, який межує, але не є ідентичним із емпіричним науковим методом. Сутність природи “дерева” (скажімо) може бути проблематичною, коли при його дослідженні будуть застосовані виключно біологічні методи, що можуть анулювати інтуїтивний образ “ідеального дерева”.

Ейдос є частиною сутнісної природи буття. Воно в ньому вкорінене, має об'єктивну та безумовну екзистенцію та незалежне від природних і формуючих чинників.

Воно може бути досягнене шляхом логічного мислення чи спостереження за допомогою інтуїції та онтологічної розважливості – віри, яка веде до самого буття.

Цінності, говорять онтологи, автономні, бо вони вкорінені в сутність людини та мають імперативний характер морального права, адже людина в своїй екзистенції відщепилася від своєї сутності.

Тільки правильна уява людини приведе до правильного пізнання сутності людини, благородність якої стає основою цінностей.

Аксіологи завжди стикаються з труднощами, коли мають справу з суб'єктивним та релятивним характером процесу оцінювання, й тому доходять висновку, що теорія цінностей зводиться до теорії оцінювання (адже при процесі оцінювання завжди мусить бути оцінюючий суб'єкт).

Аби уникнути труднощів, вони говорять про основні та похідні цінності, а також про цінності апіорні, абсолютні, або первісні. При тому психологічні та соціологічні умови вони вважають лише шляхами, що сприяють суб'єктові оцінки, бо, згідно них, цінності не винаходяться, а лише відкриваються.

Для Мюнстерберга, скажімо, цінності Всесвіту є абсолютними. Макс Шелер та Ніколай Гартман, не відкидаючи антропологічних умов при відчутті цінностей, таки визнали роль онтологічного чинника й твердять, що людина – лише місце, у якому виявляються цінності, не джерело, а причина. Ніцше твердить, що саме життя людини стоїть лише в ієрархії цінностей, і то не біля вершини, бо вищі цінності вимагають від неї посвяти власного життя.

Цінності, згідно з ними, мають імперативну силу та власний закон. Вони мають характер буття та силу протистояти бажанням й інтересам суб'єктів, що їх переживають. Вони стають ідеальним буттям.

Беручи до уваги наведені міркування, Пол Тілліх стверджує, що теорію цінностей треба розподілити на релятивні цінності, які зводяться до практичного оцінювання, та абсолютні цінності, що вимагають окремих основ, бо вони імперативні і не підлягають обсягу прагматичних експериментів.

Їхнє джерело перебуває в структурі буття й тому до них необхідний онтологічний підхід. Натуралісти, прагматики та навіть гуманісти не знаходять до нього дороги.

Прагматики намагаються знайти джерело цінностей в екзистенції людини, але безрезультатно, бо цінності, як це влучно наголошує Сковорода, перебувають у сутнісній структурі буття, в екзистенційній реальності, що часто, на жаль, виявляється в спотвореній формі.

Людина – суб'єкт оцінювання і, водночас, – місце, у якому особливі цінності знаходять свою онтологічну основу, бо етичні цінності походять від сутнісної природи людини. Людська природа є їхнім онтологічним осередком. Наше усвідомлення цінностей мусить бути ідентичне з самопізнанням людини, але не людини екзистенційної, а сутнісної.

Важливим етичним питанням, якого без онтологічних підвалин не можна розв'язати, є питання: що має більшу цінність – любов чи правосуддя?

Почуття любові – універсально знана динамічна життєва сила, яка сприяє інтеграції непок'єднаних чинників, а правосуддя можна окреслити як форму, за допомогою якої таке об'єднання можливе. Отже, наведене вище напрочуд життєве питання неправильно сформульоване, бо творчим, будуючим коренем правосуддя є любов, хоча в практичних випадках позбавлена емоційності.

Онтологічні підвалини цінностей гарантують автономний процес самовияву.

Цінності є сутністю, яка імперативно діє в людині. Вони не походять від законодавства, калькуляції чи конвенцій утилітарних сил, а є виявом сутності людини. І коли б людина не відчужувалася від власної сутності, її не потрібно було б імперативного голосу власної совісті, бо вона була б лояльною перед собою, а тим самим і щасливою.

У примітці редакції книги “Григорій Сковорода: пізнай у собі людину” відзна-

чається, що даний твір “вважається вступом до курсу лекцій “Про християнське добродія”. Цей коротенький та наступний за ним твір не лишають у читача сумнівів, що мислитель цікавиться духовністю людини, бо тільки правильна настанова до Творця – беззастережна віра та послух – принесе їй життя та щастя.

Сковорода рясними цитатами зі Святого Письма закликає людину “пробудитися зі сну” й не дозволити “наставникам” світу цього заколисувати людей до глибокого аморального сну, бо: “Доти землю ти будеш і не перетворишся з неї в Христа, поки не побачиш світлу небесну людину”³⁶.

Біблійними словами описує мислитель винуватців перед Богом та власною совістю: Фамар, що грішила будучи повією, закрила обличчя своє; сини Ізраїля не могли переносити блиску лица Мойсея, бо “обрізані лише тілом, а не змістом”.

Сковорода також дорікає, що “... і нинішня нищість християнська і таким саме оком дивиться на Христа – свого проводиря”, – бо, замість заглиблюватися в духовний зміст людини, яка має наслідувати Сина Божого, вони цікавляться тілесним, як-то: “Де він народився? Від яких батьків? Скільки жив на світі? Як давно? Дві вже тисячі років чи не буде? ...О християнине! Охрещений ти плоттю та не обмитий смыслом. Навіщо ти втупився твоєю цікавістю у ці плітки? Чому вище не піднімаєшся?”, – закликає мислитель. А далі вказує на апостола Петра, який блаженний тільки щирою вірою: “... блаженний ти Симоне з твоїм оком! Воно не дивиться на плоть і кров”, – бо Петро в Ісусі побачив “сина Бога живого”, пізнав Його Дух.

Мислитель кидає виклик християнам, аби вони позбулися “поганського серця” й не лежали на землі розслаблені, не затулялися плотською завісою, не ув’язнювали серця свого власним тілом та кров’ю, а відкривши очі, побачили Христа й тим пізнали “істинну людину”.

Світ позбавився слави Божої, бо навчився судити ближнього свого по його плоті, а не по духові, не по серцю. Філософ цитує апостола Павла: “Не знаю за плоттю Христа... знаю ж людину, яка пройшла небеса... створену за Богом у правді й преподобі істини”. Саме цю людину він вихваляє перед ефесянами. Плоть ніколи не була істиною: плоть і брехня – одне й те ж, і хто “... любить цього ідола, сам такий само; а коли брехня і порожнеча, то й не людина”³⁷.

Спроби представити Сковороду мислителем, який вагався між матеріалізмом та ідеалізмом, не виправдані³⁸.

Слідом за апостолом Павлом (“Розкріймо ж, о мертва тіне, очі наші і звикле до плотської пітьми око наше призвичаймо, зводячи потихенько вгору, дивитися на Ізраїля, на істинну людину, минаючи покривало плоти”) він закликає народ свій: “Вишніх шукайте, гірне мудруйте! Навіщо про стихії змагаєтесь? Коли ж Христос явиться, життя ваше, істинна жива людина, і ви явитесь у славі”³⁹.

³⁶ Там само. – С. 45.

³⁷ Там само. – С. 46.

³⁸ Історія Філософії СРСР. – М.: Наука, 1968. – Т. 1. – Ст. 383-411.

³⁹ Сковорода Григорій. Пізнай в собі людину. Пер. М. Кашуба, пер. поезії В. Войтович. – Львів: Світ, 1995. – С. 47.

Хай цілує мене поцілунками 1.7. уст своїх

Тут Сковорода продовжує уточнювати свій погляд на людину та підтримує її словами: “Піднімайтесь відважно до того, на лице якого ви зі страху не могли дивитися на Фаворі”. Але: “Умійте наближатися до Нього. Не забувайте ніколи слів просвіщеного ангела, який навчає вас: Немає тут! Воскрес!” Ці слова прями́сінько доведуть вас до славної істинної людини. Вона є воскресіння й життя ваше”⁴⁰.

Цими словами мислитель намагається переконати людину, що вона — творіння Боже, створене за його подобою. Тобто, що людина — духовна сутність, а тіло її — лише дочасний інструмент, за допомогою якого вона виявляє себе в цьому житті. Він вказує, що люди помилково шукають Ісуса в можновладців, у славних, у почесних, за церемоніальними столами та престолами, у величних будівлях, у постах, у священницьких обрядах, зводячи очі до сонця, місяця та інших планет, і не знаходять Його, бо Його не знають і не бачать, бо він не плоть, а дух.

Людина, зазначає мислитель, применшує свою духовність пропорційно до порушення законів Божих, що є у Святому Письмі та виявляються в людській совісті. Сковорода постійно цитує Біблію, щоб показати “беззаконність” людини, яка противиться волі Творця, та закликає: “Розумій хто є суцїий? Йдїть вортами моїми, і шлях прокладїть людям моїм, і камїння, яке на дорозї, розкидайте...” (Ісая, 62, Єзекїль, 37).

⁴⁰ Там само. — С. 47.

Вхідні двері до християнського 1.8. доброчестя

(Виховні вказівки та конспект курсу лекцій, підготовлені Сквородою для молоді та студентів Харківського колегіуму).

“Немає солодшого для людини й потрібнішого, як щастя: немає ж і нічого легшого...Царство Боже в середині нас. Щастя в серці, серце – в любові, любов же в законі вічного”, – твердить Скворода.

Далі він уточнює, що щастя не залежить ні від місця, ні від часу, ні від плоти та крові: бо хто б міг дістатися до Єрусалиму, Канарських островів чи до Америки, до царських палат, до багатств, до віку Соломона, до пустель, високих чинів, наукових ступенів та до особливого здоров'я?

Тут же він повчає: “Не шукай щастя за морем, не проси його в людини, не мандруй по планетах, не волочися по палацах, не плазуй по земній кулі, не вештайся по Єрусалимах... бо щастя, як “необхідна необхідність” задарма всюди й завжди дарується і, як повітря й сонце, завжди з людиною й задарма, а все те, що втікає від людини, – воно чуже, зайве, непотрібне”⁴¹.

Щастя, говорить філософ, залежить від кожної людини зокрема, бо те, що потрібно для щастя, є всюди і завжди, не зважаючи на непомірність тілесних потреб людини. Та щастя не в них, не в тілесних потребах, “бо серцю твоєму потрібне лиш одне, і там Бог і щастя, воно не далеко. Близько. У серці і в душі твоїй”⁴².

“Перший психолог”, славний мислитель та філософ Арістотель цьому питанню повністю присвятив свою відому “Етику”. Він, як і Скворода, твердить, що щастя – “це остаточна ціль людського життя: це щось, що само в собі задовольняє”⁴³.

Уточнюючи, він продовжує: “Беручи до уваги функціональність людини, доходимо висновку, що щастя – це доброчесна активність душі”, що “підтримується поширеними віруваннями”.

Досягнення добра/щастя, за Арістотелем (подібно до Сквороди), вимагає зусиль (бо й орел зі складеними крилами не полетить), та знання добра (бо, не знаючи добра, людина може розминутися зі своєю ціллю)⁴⁴.

Наука про остаточне щастя Арістотеля базується не на Святій Біблії, на Об'явленні, голосові совісті або “голосові Бога”, як це радить Скворода, а на “політичних науках”, які навчають усі суспільні верстви правильного життя. Щасливі ті, за Арістотелем, мета яких збігається з метою спільноти та держави, хоч він і визнає, що політичні науки – не чіткі, не природничі й тому не завжди можуть задовольнити потреби всього суспільства. Тому він рекомендує брати до уваги життєвий досвід.

Трудність полягає у виборі остаточного добра, бо не всі люди мають однакові погляди на суть добра та щастя. Окрім того, треба мати на увазі, що і найкращі погляди під впливом довкілля змінюються⁴⁵.

Тому Арістотель радить починати з припущення, а то й віри кожної людини зокрема. Це суперечить поглядам Сквороди, який вірив, що кожна людина наділена совістю – голосом Бога, який пригадає їй шлях та мету життя, й що цей

⁴¹ Там само. – С. 53.

⁴² Там само. – С. 54.

⁴³ *The Ethics of Aristotle, The Nicomachean Ethics, translated by J.A.K. Thomson. Penguin Books, 1953. – С. 53.*

⁴⁴ Там само. – С. 64.

⁴⁵ Там само. – С. 66.

голос однаковий для всіх людей на світі.

Арістотель визнає, що, в основному, це остаточний кінець усіх дій людини, яка має добро саме в собі, і що такий вибір повинен враховувати добро “батьків, жінки, дітей, друзів та громадян загалом, бо людина природно соціальна істота”⁴⁶.

Узагальнюючи, він твердить, що “добро людини полягає в активності душі згідно з доброзичливістю... та протягом цілого життя. Бо одинока ластівка літа не творить”⁴⁷.

Тут він також посилається на загальну думку, але висловлює незадоволення, бо вибір людини не завжди ідеальний (адже людина схильна помилятися), і тому варто мати на увазі науку Сковороди, який говорить, що людина для вибору щастя потребує лише одного – відкрити серце та йти за голосом Творця.

У відповідь на власне питання – чи щастя цінується як “засіб до мети, чи як самоціль?” – Арістотель вказує, що щастя – не лише потенційність, а й досягнення високої якості порівняно з іншими в царині розсудливості, відваги, сили, кмітливості, природних здібностей та загальній добродітності. “Це очевидно, коли зважити, що посилається хвала богам: це є явний абсурд, але так трапляється, бо похвала завжди відносна”⁴⁸.

Філософ (як і Сковорода) вказує, що для належного розуміння добродітності людини, слід вивчати її душу (не тіло). А душа поділяється на раціональну та ірраціональну. Остання переймається ростом, розмноженням та харчуванням, спільна з тваринним та рослинним світом і функціонує найкраще в стані сну, чому й нецікава. Цікавою видається та частина ірраціональної душі, що опонує розумові.

Тут Арістотель, мабуть, має на увазі “несвідоме”, про що говорив його славнозвісний попередник – Платон, прирівнюючи такий стан до “дикої тварини” в людині, яку не можна викорінити, та про що згодом писали Фройд, Юнг та інші філософи й психологи.

Чесноти Арістотель поділяє на інтелектуальні та моральні. Інтелектуальних людина досягає шляхом інструкцій та вправ, для чого потрібний час.

Моральні чесноти набуваються за допомогою звичок, які не з’являються в неї з народженням (тут думки Арістотеля переплітаються з Фройдівським “Es” (воно)), а набуваються. Людина звекає до моральних чеснот, маючи для того генетично успадковану потенційність та відповідне тренування: все, що людина отримує, вона набуває шляхом тренувань, подібно як це відбувається під час оволодіння музичним інструментом. Характер людини ушляхетнюється або навпаки упідлюється за допомогою тренувань⁴⁹.

А Сковорода твердить, що людина, навпаки, губить моральні чесноти через фальшиве виховання, бо народжується вона не лише потенційно, а й практично добродітною. Тому він закликає людину “пізнати себе” та “повернутися до себе”.

Для доброго та здорового виховання Арістотель наголошує необхідність додержання кардинального принципу – не перебільшувати та не применшувати режим виховання, що видно при фізичних вправах. Як і Платон, він рекомендує кару та винагороду при моральному тренуванні і вказує на три позитивні вибори: прегарне або ніжне, сприятливе (корисне, вигідне) та приємне. І навпаки: низьке (підле), шкідливе та болоче.

Доброзичливість має справу з почуттями насолоди або болю⁵⁰.

⁴⁶ Там само. – С. 73-74.

⁴⁷ Там само. – С. 76.

⁴⁸ Там само. – С. 86.

⁴⁹ Там само. – С. 92.

⁵⁰ Там само. – С. 95-97.

Поміркваність у виховному процесі радить і Сковорода, водночас, він враховує схильність, зацікавленість, нахили та природні здібності дитини.

Арістотель стверджує, що добродесні вчинки, зроблені людиною лише тому, що вона природно чи інтуїтивно схильна поводитися добродесно, а не тому, що вона свідомо й цілеспрямовано робить добродесні вчинки, які вимагають уваги та зусиль, уважаються недобродесними, бо останні вимагають: свідомості вчинку, вибору чогось заради самоцілі та перманентності й послідовності дії, або “диспозиції” щодо честолюбивого акту⁵¹.

Ці твердження Арістотеля не відповідають критеріям добродесності людини Сковорода, який вірить, що людина, створена за образом та подобою Бога, який один досконалий – добро, любов, справедливість. Тому, коли людина не зіпсута поганим вихованням, з неї емінує лише добродесність. Мірилом добродесності для Арістотеля є “поміркваність” у поведінці, або пересічність чи “арифметична середня”, що містить, безсумнівно, лихі почування, такі, як “безсоромність”, “пихатість”, “зздрість”, “подружня зрада” та “злочинний намір”.

Ідеал добродесної поведінки людини у Сковорода – це її сутність, а дороговказ – голос Бога, або совісті, які залишаються вічними та незмінними в кожній людині. А ціль Богом створеної людини – наблизитися та уподобитися Творцеві.

Ідеал добродесної людини Арістотеля – “середнє”, або пересічність поведінки людства, яка, згідно з історичними, культурними, антропологічними, соціоекономічними та іншими даними, завжди була, є та буде дуже динамічною, нестійкою та завжди мінливою.

Зважаючи на моральну відповідальність, Арістотель вказує на волеві та безвольні вчинки, що важливо для правосуддя. Адже дії, вчинені під зовнішнім примусом, або несвідомі, він вважає безкарними. Арістотель доволі систематично та глибоко аналізує означене питання й переходить до питання вибору, або рішення, яке, згідно зі Сартром, людина змушена робити в кожен мить свідомого життя. Він зазначає, що рішення не можна ототожнювати із суворістю, бажанням чи думкою суб’єкта. Рішення, загалом, стосуються дій, які належать до можливостей досягнення суб’єктом й включає раціональний принцип людини та її міркування про можливості та здібності. У рішеннях людина керується законом кари та винагород, який тепер широко практикується в бевайористичній терапії.

Арістотель докладно аналізує обрані ним добродесності: відвагу, що межує зі страхом та впевненістю, значну роль відводить безчестю, убогості, недузї, дружбі, смерті, ризику, завзяттю, оптимізму, болю та насолоді, загартованості, сенсетивності, розбещеності та інше⁵².

Окрім названих моральних цінностей, філософ говорить про щедрість, марнотратність, скупість, пишність, вульгарність, великодушність, легкодушність, чесність, амбітність, ставлення до гніву та подразнення, правди та брехні, ширість, вихвалання, іронічність, дотепність, скромність⁵³.

Говорячи про правосуддя, Арістотель запитує: “... про які вчинки йдеться, якими засобами воно володіє та які перед правосуддям наміри, зважаючи на крайнощі?” Як можна передбачити, він завжди звертається по відповідь до людини, адже це впливає із її характеру та поведінки – бути справедливою чи, навпаки,

⁵¹ Там само. – С. 97-99.

⁵² Там само. – С. 126-141.

⁵³ Там само. – С. 142-170.

несправедливою. Тому й відповідь може бути неясною, а то й двозначною⁵⁴.

Остаточно він доходить висновку, що антизаконні вчинки — гідні кари, а справедливі — ті, що приносять почуття щастя. Та він має упередження до деяких законодавців, бо не всі закони добродесні. Окрім того, існує “універсальна, або природна справедливість”, яку філософ (правильно) звеличує⁵⁵. Він вказує, що найгірша людина — та, яка неморальна до себе і до своїх приятелів, і, навпаки, найкраща людина — порядна до себе та друзів. Він також поділяє закони на ті, що займаються розподілом грошей та майна, та — “виправленням” злочинців, які він поділяє на волюнтарні, безволеві та злочини під впливом пориву, а далі на домашні, публічні та політичні, які він, у свою чергу, ділить на “природні” (безсторонні, які зазвичай незмінні), та легальні, що підлягають під законодавчі зміни.

У розділі про інтелектуальну доброзичливість Арістотель вкотре наголошує, що принципово необхідно обрати пересічну, “середню” (яка не передбачає надміру ані недостатчі). Такий вибір можна зробити лише шляхом обмірковування та обчислювання, бо душа робить вибір шляхом сенсації, інтелекту та апетиту (бажання). Сенсація ніколи не провокує акту: змагання “до” або “від цілі” виникає внаслідок бажання, коли воно афірмоване інтелектом. Якщо моральна доброзичливість вимагає вибору і вибір рівнозначний бажанню, це означає, що правильним має бути і роздум, і бажання, і бажання має йти відповідно до роздуму. Тут йдеться про інтелект та істину у практичному смислі. Поштовхом до дії є вибір, але джерело вибору — це бажання та обмірковування цілей, з чим пов’язана мораль, бо при всякому виборі мусить бути певна мета.

Арістотель визнає п’ять умовних станів, необхідних для досягнення істини. Це мистецтво, наука, поміркованість, мудрість та інтуїція. Вибір та опінія схильні помилятися й тому він не бере їх до уваги⁵⁶.

У примітці щодо епістемології філософ зазначає, що людина гадає, що інакше бути не може, як вона знає, що вона “знає”. Але з хвилиною, коли щось змінюється, в неї з’являються сумніви, й тому науковий підхід, якого можна навчитися, стає необхідністю: він починається від уже знаного, а подальший процес проходить дедуктивним або індуктивним способом. Тобто, від універсальних до партикулярних або навпаки. Як наслідок — у людини формується певний погляд або й віра.

Про мистецтво та технічний вишкіл мислитель говорить, що обидві сфери змінні та творчі, але мистецтво виникає не від потреб, а від митця й вартісне саме собою, тоді коли ремісник зосереджується на природно життєвих потребах.

Щодо поміркованості, то Арістотель означає її як характеристику людини, яка розмірковує про те, що сприятливе у загальному доброму житті. Поміркованість — це добродесність, а не мистецтво.

Інтелігентність має справу із судженнями універсального характеру та остаточною істиною.

Мудрість стосується мистецтва та окремих людей із особливими здібностями чи навиками. Мудрість — це найвища форма досягнення знання. Мудра людина має знати не лише те, що станеться внаслідок першопричини, але має розуміти всі чинники. Тому мудрість, окрім наукового знання, має володіти й знанням інтуїтивним. Як і Сковорода, Арістотель цінує життєвий досвід.

⁵⁴ Там само. — С. 171.

⁵⁵ Арістотель, мабуть, першим привернув увагу до “природного права”, яке згодом опрацював Гуго Гроціус, відомий як Гуго де Грот.

⁵⁶ Там само. — С. 206.

Окрім вище згаданих атрибутів душі, мислитель аналізує й інші інтелектуальні добродетності: політичні науки, що займаються життєвими проблемами та поміркованістю; конфлікт поміркованості з наукою та інтуїцією; винахідливість і глибокі міркування та їхні особливості порівняно з іншими інтелектуальними якостями; розуміння; осуд та розмірковування; міркування про різні стани розуму; цінності інтелектуальних чеснот; спритність або здібності; про відношення поміркованості до природних та властивих чеснот⁵⁷.

Читаючи вище наведені рядки, не можна не помітити, що Арістотель (правильно та завдяки характерному для нього глибокому аналізу) приписує цим інтелектуально-моральним чинникам людини не абсолютні, а лише відносні — релятивні — цінності.

Говорячи про цінність інтелектуальних чеснот, мислитель зауважує: “Поставивши питання про інтелектуальні добродетності: (запитує) яка користь із них? Коли досліджуєш мудрість, видається, що це жодним чином не стосується того, що робить людину щасливою (бо мудрість не стосується процесу). Тут грає роль розсудливість, бо стосується цілевості, але якої? Це належить до дій справедливих, захоплюючих та добрих для людини. Але ж це дії, характерні людині добрій, а знання про них не робить нас більше здатними діяти саме так, тоді як добродетельність — риса характеру”.

Філософ наголошує, що знання того, що людина фізично здорова, не робить її такою, а навпаки — знання є наслідком досягнення здоров'я. Розмірковування так само не покращають людини, яка вже є доброю, і в жодному разі — людини недоброї. Розсудливість повинна бути більш авторитарною⁵⁸.

Він говорить про розумність чи спритність, яка сприятиме певним цілям, і відразу вказує, що коли ціль вартісна, тоді й розумність буде похвальною і навпаки. Людина не може бути позитивно розсудливою без того, щоб бути людиною доброю.

Розділ 7-й “Стриманість та нестриманість. Природа насолоди” присвячений глибшому дослідженню моральних чеснот. У ньому, на жаль, як і в попередніх міркуваннях про основне в житті людини, видається, що бракує “абсолютного”, на яке вказує Сковорода. А про “бажане” йдеться при з'ясуванні так званої “пересічної” чи загальної думки, що, загалом, заперечує індивідуальність людини — свободу волі, а отже, відповідальність за власні вчинки, бо про “добре” або “зле” вирішує пересічне ставлення до даних чеснот, а не “абсолютна цінність”, на яку вказує Сковорода, а в наш час — Полл Тілліх, Адрія ван Каам та інші.

Ведучи мову про моральні чесноти, Арістотель твердить: “Люди думають, що стриманість та витривалість є добрими та бажаними рисами, а нестриманість та невитривалість — небажані та принизливі. Стримана людина уподібнюється тим, які дотримуються власних міркувань, а нестримана — навпаки. Нестримана людина чинить зло, бо їй це подобається, не зважаючи на те, що вона усвідомлює, що чинить зло. А стримана людина, знаючи, що може завдати лиха, згідно власних принципів, не робитиме зла. Самоконтрольована людина — стримана та витривала. Багато хто думає, що кожна обдарована людина — самоконтрольована, а інші не мають самоконтролю. Дехто вважає розбещених людей нестриманими, а нестриманих — розбещеними. Ще інші мають протилежні погляди. Інколи думають, що вдумлива людина не може бути нестриманою, а в іншому випадку, що розважні та мудрі люди — нестримані. Люди вважаються нестриманими стосовно їхнього темпераменту, амбіцій, жадоби та досягнень”⁵⁹.

⁵⁷ Там само. — С. 203-225.

⁵⁸ Там само. — С. 221.

⁵⁹ Там само. — С. 227

Як і слід було сподіватися, мислитель помічає непослідовність у повищих міркуваннях і, цитуючи Сократа, який не хотів вірити, що людина не спроможна бути настільки нестриманою чи залежною, щоб порушувати власні принципи знання (хіба що через брак свідомості), Арістотель говорить, що думка відрізняється від знання, та що за покликом власної думки людина йде з власного бажання.

Критично проаналізувавши різноманітні випадки з життя — стриманості та нестриманості, суворості та легковірності, знання та думання, мудрості та безглуздя, бажання чи випадковості, послідовності та непослідовності — Арістотель визнає, що він стоїть перед важким завданням і тому переходить до “вступних дискусій” про те, чи нестримані люди чинять свідомо чи несвідомо, і якщо свідомо, то в якому сенсі: чи в усіх випадках може йтися про насолоду чи біль, чи стриманість рівнозначна з послідовністю? Аналізуючи, він враховує зовнішні та внутрішні чинники впливу на людину: чи вона нестримана тому, що перебуває в “певних” умовах, чи це зумовлено її внутрішнім станом; що, коли вона діє під впливом обох чинників; чи нестриманість та стриманість стосуються всього, чи ні (це доводило б розбещеність людини, яка постійно йде за покликом насолоди). Зрештою, мислитель переходить до аналізу ролі “судження” та/або “знання” при виборі рішень і зазначає, що вирішальним чинником є “якість переконливості”.

В подальшому, аналізуючи “знання”, він доводить, що: помиляється людина, яка, маючи знання, не використовує його для прийняття рішень; помилки виявляються в практичних силогізмах; умови можуть стати перешкодою нормальному застосуванню знань; бажання можуть впливати на практичний силогізм.

Арістотель торкається “сфери” нестриманості, але спершу запитує: чи люди нестримані в усіх ситуаціях, чи тільки щодо певних. Тут таки він додає, що про стриманість і нестриманість йдеться тільки щодо насолоди чи болю, які він поділяє на тілесні та бажані, а останні ще кваліфікує щодо бажання почестей, багатства, перемоги тощо і стверджує, що йдеться про розбещеність або загартованість.

У подальшому аналізі він говорить про “хворобливі” та “перекручені-зіпсовані” насолоди про нестриманість темпераменту та бажання, про ставлення до насолоди та болю. Потім вказує на різницю між розбещеністю та нестриманістю.

Творчість Арістотеля вражає прискіпливістю спостережень за життям людини, та ще більше — глибоким аналізом її поведінки, що веде до остаточної відповіді на питання “чому”? І тут, у пошуках остаточної відповіді, мислитель доходить “нерухомого рушія” — онтологічного погляду на сутність людини.

При вивченні мети життя людини Арістотель зважає на багатогранні аспекти, зокрема: питання, чи всяка раціональна діяльність прагне остаточного завершення, або добра, і чи залежна така діяльність одна від іншої (якщо так, то на скільки); стверджує, що ціль життя — це щасливість, але, що погляди на щасливість змінні; він розрізняє типи або стилі життя людини, які пізніше опрацьовував Альфред Адлер; заглиблюється в питання, поставлене Платоном: чи може бути універсальне добро; ставить питання, що є добром для людини і чи є воно остаточною метою життя людини, чи чимось вдовольняючим саме в собі; ставить питання, що таке щастя й доводить, що, зваживши на діяльність людини, видається, що це добротесна діяльність людської душі (що засвідчують народні вірування), але остаточне рішення щодо дії приймає “субстанція або суть людини, що є Бог або глузд”⁶⁰.

Обмірковуючи питання, чи щастя бажане як засіб чи як остаточна мета,

⁶⁰ Там само. — С.70.

Арістотель вказує, що це питання має два шляхи вирішення: а) релятивний, що опирається на загальну думку людей, та б) недосяжний – абсолютний, бо “Бог та Добро – це одне”. “Цей погляд підтверджується фактом похідного від першого принципу, який вказує, що все, що ми чинимо, чинимо заради вчинку, бо віримо, що все, що добре та дорогоцінне – божественне”⁶¹.

Вказуючи на моральні добродетелі людини, мислитель посилається на такі висловлювання: “... доброту Бога треба більше шанувати, ніж добродетельність людини... Бог непорочний і не має добродетелі... Це велика рідкість, щоб людина мала божественність”⁶².

Вказуючи на духовну (єдину) природу Бога, Арістотель зазначає: “... буття, що має єдину природу, завжди вдовольняється самою діяльністю. Тому Бог вічно щасливий”⁶³. Тут варто наголосити, що Сковорода поділяє погляди Арістотеля, і, визнаючи першочерговість душі, гадає, що “тілесне” – другорядне порівняно з душевним.

Говорячи про можливість щасливого життя людини, Арістотель твердить наступне: “Адже таке життя може бути надто амбітним людині. Воно все ж досягне з достойністю чогось божественного в людині та пропорційно до кількості божественного елементу в людині... І оскільки інтелект, порівняльно з людиною, – це божественність, то й життя інтелекту, в порівнянні з життям людини, – мусить бути божественним. А тому ми не сміємо слухати голосу тих, які говорять нам: “людина мусить думати думками людини”, – або: “смертні думки для смертного глузду”. Тому ми, по змозі, зобов’язані керуватися безсмертним, згідно з найвищим, що в нас. І навіть коли це безсмертне не поемне (не велике) у нас, сила його й дорогоцінність перевищує усе. І насправді, це (невидиме) – дійсний індивід людини, бо воно авторитетне та й краща частина людини. Й насправді, було б недоречно, коли б людина бажала жити чужим, а не своїм життям”⁶⁴.

Завершуючи, хочу наголосити, що Арістотель гадав, що людина може досягнути щастя (в цьому житті) шляхом “конTEMPLАЦІЇ” – роздумування, обмірковування – діяльності, яка наблизить людину до Бога, тому що Бог, згідно з людським розумінням, має благословенне та найвище щастя, а людина стає щасливою, коли робить щось подібне до її Творця. При цьому людина (бо її природа не самодостатня) повинна стежити за своїм здоров’ям, харчуванням та задоволенням інших життєвих потреб.

Згадуючи стриманість, він говорить: “Людина справді може бути добродетельною, навіть коли має незначні можливості (це стає ясним, бо окремі люди роблять добродетельні вчинки, не будучи на високих посадах)”.

Як і Сковорода, Арістотель перевіряє теоретичні міркування життєвим досвідом, і далі зауважує: “Людина, яка використовує та культивує власний інтелект, перебуває в кращому стані та люблена богами. Бо, як загальновідомо, боги цікавляться людськими справами, особливо тими, які їм близькі (а це ж і є інтелект), й тому винагороджують, визнають та шанують тих, хто використовує інтелект, бо такі люди відрізняють зло від добра. Неважко збагнути, що лише мудрі люди мають високі якості, тому вони найдорожчі богам. І тому природно, що вони найщасливіші”⁶⁵.

⁶¹ Там само. – С. 86.

⁶² Там само. – С. 226.

⁶³ Там само. – С. 257.

⁶⁴ Там само. – С. 230-231.

⁶⁵ Там само. – С. 133-135.

1.9. Сковорода

Світ Сковороди “складається з двох натур: одна – видима, інша – невидима. Видима натура називається “створінням”, а невидима – “Бог”.

Ця невидима натура, або Бог, усі створіння пронизує й утримує, всюди завжди був, є і буде. Так, тіло людське видиме, але розум, що пронизує й утримує його, невидимий.

Християни Бога називають: “дух, господь, цар, отець, розум, істина”. Для Сковороди (як і для Арістотеля) ці два останні видаються найбільш властивими, “тому, що розум взагалі нематеріальний, а істина вічним своїм перебуванням цілком суперечить непостійній речовині”⁶⁶.

Проте люди завжди вірили, що є якась універсальна таємнича сила, яка усім володіє, й помилково вважали, що якась речовина є Богом, й тому віддавали своє боговшанування природнім предметам та явищам, але робили це помилково, з вірою, що існує вселенський Володар.

Філософ уважав, що ця найблаженніша натура, або дух, піклується Всесвітом, сама є буттям й завжди присутня й одушевляє, годує, розпоряджає, лагодить, захищає і своєю волею, яка називається “всезагальним законом”, перетворює в “грубу матерію, а ми це називаємо смертю”. Це піклування всезагальне, тому що стосується добробуту всіх створінь.

“Цей найчистіший, всесвітній, усіх віків і народів всезагальний розум вилив нам, наче джерело, всі мудрості й мистецтва, які потрібні до життя”.

Сковорода безмежно цінує божественний розум, неосягнута людиною премудрість якого є його властивим образом і “печаттю”, бо пронизує Всесвіт та особливо скріплює корпус, що складається з людей, і робить його “твердим, мирним, і щасливим”. Бо коли сім'я, місто чи держава заснована й утверджена на принципах Його премудрості, вони стають раєм на землі. Й навіть коли окрема людина живе відповідно до цієї мудрості, вона сіє щастя, блаженство й задоволення. “Лиш від неї (Божої премудрості) залежить особливе у створенні людського роду піклування; лише Божа премудрість творить людину придатною до співжиття, співдружності, незлобною, стриманою, великодушною й справедливою”⁶⁷.

Лише Божа премудрість відрізняє людину від звірів милосердям і справедливістю, а від скотини – стриманістю, розумом та благодійністю. Але вона завжди залишається прихованою, неосягнутою, і мудреці світу цього репрезентують її символами, хоч з приходом Ісуса Христа правда та мудрість Божа об'явилася в Боголюдині (хоча й шляхом таїнства, бо чоловік народився від непорочної Діви).

Сковорода вважає невластивим та небажаним намагання вдертися в таємниці премудрості Божої, переймаючись питаннями, незрозумілими людському розумові, бо вони викликають розколи, марновірства й інші рани, що непокоять світ. Він радить прийняти їх згідно з об'явленням у Святому Письмі і не вдиратися “за куліси театру”, а дотримуватися законів Божих, сторожем яких в людині Бог нас тановив совість, “що таємно гримить в середині всіх нас”. Та ми часто не бажаємо дослухатися до голосу Божого: “...одні із-за позбавлення слуху, найбільша частина – із-за нещасної впертості, яка залежить від поганого виховання”⁶⁸.

⁶⁶ Сковорода Григорій. *Пізнай в собі людину*. Пер. М. Кашуба, пер. поезії В. Войтович. – Львів: Світ, 1995. – С. 55.

⁶⁷ Там само. – С. 56.

⁶⁸ Там само. – С. 58.

Основна перепона у дотриманні людиною голосу премудрості Божої, яка промовляє до неї через совість або душу, є земне, тлінне – її тіло, яке бажає “виявитися”, й тому у людини виявляється заздрість, що є матір'ю інших пристрастей: ненависті, злопам'ятності, гордості, лестошів, ненаситності, нудьги, каяття, туги, суму та інших.

Сковорода вказує, що в основі Десяти Заповідей Божих стоїть “любов... – вічний союз між Богом і людиною”, яка є передумовою мирного, щасливого співіснування усіх людей на землі, яку нерідко, на превеликий жаль, люди заступають церемонією.

1.10. Нарцис

У першому своєму великому філософському творі Сковорода глибоко аналізує проблематику самопізнання, яка стоїть в основі психології людини, психоаналізу та психотерапії. Він твердить, що людина може досягнути щастя лише пізнавши себе. А без докорінного самопізнання, без усвідомлення власної “людської” природи, людина не може досягнути щастя. “Хочеш бути задоволений собою і закохатися в самого себе? Пізнай же себе! Добре себе випробуй! Пізнавши своє джерело, зрозумівши, що “Плоть ніщо, а дух животворить” – станеш правдивою та щасливою людиною”⁶⁹.

Визнаючи, що для нього Святе Письмо – “райська пожива й ліки моїх думок”, Сковорода наводить біблійні слова: “Той зітре твою голову, а п'яту його ти будеш наслідувати”, стверджуючи, що людина позбавилася повноцінної “цілісної людини”, бо обезголовлена й бачить лише “людську ногу або п'яту, закривши решту тіла й голову; без неї ж пізнати людину не можна”, а тим більше не можна себе зрозуміти, і в жодному випадку не можна пізнати та зрозуміти свого друга.

Заглиблені в земне “плотське”, очі людини не бачать істинної людини, а лише її тінь або п'яту. Не бачать голови – її начала, “не бачать сутті. ...вуха, око, язик, руки, ноги і все наше зовнішнє тіло – саме собою нічого не діє і ні в чому. Та все воно підкорене нашим думкам.

Думка – його володарка, перебуває в безперервному хвилюванні день і ніч. Вона то розмірковує, радить, визначає, спонукає. А крайня наша плоть, як загнuzдана скотина або хвіст, мимоволі за нею слідує... Отже, не зовнішня наша плоть, а наша думка – то наша головна людина. ...прихована безодня наших думок і глибоке серце – все одне”.

У наше життя вселилася плотська думка й нелегко вирвати ногу із “...клейких плотських переконань”, тому, щоб бути твердо переконаним, необхідна сильна віра, за допомогою якої можна побачити те, чого “порожнє око бачити не може”. “А вірити й покласти на щось, як на тверду основу, то все одно”⁷⁰.

Свідомий, що тілесне та земне прилипає до людини, Сковорода переконливо доводить, що “Бог все утримує, бо Він голова у всьому, основа в нашому нікчемному поросі, бо ніщо, крім нього, не має буття, а він буття всього, він дух. Він єдиний робить сам собою дивне у всьому й нове у всьому, й істина його у всьому навіки існує; інша ж уся крайня зовнішність є не що інше, як тінь його, і п'ята його, і підніжжя його, й риза, що тліє...”⁷¹.

Щоб мати змогу пізнати оточуюче, потрібно, по-перше, пізнати себе самого й стати свідомим власної міри. Бо як можна щось вимірювати, не вимірявши спершу себе: чи можна знайти міру, не зрозумівши, що таке міра.

Досконалість процесу пізнання Сковорода відзначається особливою строгістю: він виключає можливість двох істин, бо істина тільки одна, й відомо, що людина, закохавшись у землю, своїм судом віддає їй і те, “що лиш Богові належить”, бо вічна стіна лише тоді, “якщо головне її начало вічне”. І тоді людина не посміє нищити голову та звеличувати хвіст й присуджувати “праху – твердість, кумирові – божество, п'їтьмі – світло, смерті – життя”, бо все, що видиме, – ідол, все, що тлінне, – безчесне, все, що минуше, – п'їтьма і смерть, все,

⁶⁹ Там само. – С. 65.

⁷⁰ Там само. – С. 70.

⁷¹ Там само. – С. 73.

що тіло, — тваринне, крім тіла духовного.

Бог вимагає від нас суду. А як ми можемо добре судити наших менших братів, “образивши першородного брата — Христа Ісуса? Він перший сирота, якого всі покинули; він перший жебрак, у якого все відібрали. Всі за тьмою, облишивши світло, пішли, побігли... Бо всюди повно всяких порад. Не вбережешся, щоб не зародилось (зло)”, тому бережи своє серце, знай та доглядай себе: ви-полюй або викоринуй і виривай будь-яку лукаву раду⁷².

Пізнати й зрозуміти людину можна тільки пізнавши себе й зрозумівши Бога, в чому людям перешкоджає обман тіні, на якій людина зупиняється. Пам'ятаючи, що видимість ніколи не була істиною, а істина — видимістю, ми не маємо права, наче діти, плакати за шкаралупою горіха, знаючи, що цінність його не в шкаралупі, а в зерні, що все, що можна взяти у плотські руки, не вартісне, що не солома, а зерно пшениці вартісне.

“Істинна людина є серце в людині, глибоке серце, пізнаване лиш Богом, є не що інше, як необмежена безодня наших думок, просто кажучи, душа, тобто справжнє ество, й суцзя істина, й сама сутність (як кажуть), і зерно наше, й сила, у якій єдиній полягає життя й життєвість наша, а без неї ми є мертва тінь, то й видно, настільки незрівняна шкода втратити себе самого”.

Сковорода визнає недосконалість людини, а отже, й відсутність у ній саморозуміння, самопізнання, й тому закликає людину примусити себе дати місце в серці Божому Слову й сподіватися на його благодать, яка хоча й невидима, та всемогутня. Так само повітря — не очевидне, проте міцніше від каменя й заліза та потрібне так, що без нього неможливо дихнути. Стіна грубіша й впадає в очі, а повітря — таємніше і, здається, не має жодної сили, хоча воно гонить кораблі, рухає моря, ламає дерева, гори руйнує, всюди проникає й усе з'їдає, само залишаючись цілим.

У природі сильніше те, що непомітніше, а те, що настільки захавалося, що його не можна помітити жодними відчуттями, і є сама сила.

Бог розділив людині все надвоє: людина бачила лиш п'їтьму. Тепер уже бачить світло, дві води, дві землі. А розділив він усе, щоб не змішувати п'їтьми зі світлом, брехні з правдою. Він відкрив людині те, що було віддавна, та людина бачила боввана у власному тілі, а не приховану Божу істину, якої ти не вважав буттям.

Нездужаючи, людина впадає у відчай, ще більший він перед лицем близької смерті. Людина тоді почуваеться, наче птах у клітці чи старий міх із прастарим серцем, і намагається вилетіти з неї (про що говорить також Карл Ясперс).

Уникнути такого стану можливо, хоча це важко, бо: “Ми ж давно з самого дитинства напоєні цим лукавим духом... Заблукалися ми в землю, обнялися з нею, засіяні цим зміїним насінням, проїняті єхидною, що вкоренилася в серці, щоб одну лиш грубу видимість, останню п'яту, зовнішню п'їтьму любити, вганятися, насолоджуватися завжди й у всьому ... Так нас настановили наші вчителі”⁷³.

Мислитель спонукає людину заглибитися в себе й побачити істинну людину, яку “собіподібною” створив Творець світу цього, бо Він “безначально є начало” й вічна любов, а тому бажає людині вічного щастя. Мріючи про щастя для людини, він говорить: “Все що ми бачили досі, що таке? Земля, плоть, пісок, полин, жовч, смерть, п'їтьма, злість, пекло... Тепер починає зоріти ранок воскресіння. Перестаємо бачити те, що бачили, вважаючи всю видимість за ніщо, а

⁷² Там само. — С. 76-78.

⁷³ Там само. — С. 83.

спрямувавши очі на те, що від нас було закрите, а тому й знехтуване. Досі ми не спромоглися поставити безтілесну невидимість серед сутностей і думали, що вона є мрія й порожнеча. А тепер у нас, навпаки, видимість є трава, лестоші, мрія й зникаючий цвіт, а вічна невидимість є її головою, силою, каменем основи й нашим щастям... Тепер розміркуйте: подобається вам перехід чи будете по-старому у видимій землі вашій, або очищайте серце ваше для прийняття нового духа. Хто відкинув старе серце, той став новою людиною”⁷⁴.

Визнання свободи волі людини (як згодом у Юнга, ван Каама, Тілліха, Роджерса та інших визначних мислителів) повсякчас наголошується, бо сам Творець прокламує людину вільною від насильства та узурпування прем’єрства волі над іншою людиною.

Філософ вказує на те, що: світ складається із двох натур: одна видима, друга невидима. Видима називається створіння, а невидима – Бог. Ця невидима натура, або Бог, всі “створіння пронизує й отримує, скрізь і завжди був, є і буде”. Але: “Світло тоді видно, коли є світло в очах. Через стіну пролазить тоді, коли Бог є вождем”. Далі він закликає: “Відкрий же око віри й побачиш у собі також Божу силу, Божу правницю, Закон Божий, слово Боже, мову Божу, царство й владу Божу, таємну, невидиму, а пізнавши сина, пізнаєш і батька його”. А з тим досягнеш миру, сили, спокою та щастя”⁷⁵.

За Сковородою, світло – це Христос, Бог у людському тілі, який прийшов на землю, щоб власним прикладом навчати людей правильного життя. “Твоє Євангеліє є запалений ліхтар, а ти в ньому само світло. Ось єдиний засіб для уникнення обману й тьми незнання”. Але до світла, до щастя, миру та блаженного життя можна дістатися лише при повній та беззастережній вірі, бо: “Тут не впускають нікого з одною половиною серця”⁷⁶.

Про ціну віри не тільки в релігійному, а й науковому та щоденному житті з пошаною висловлюються кращі мислителі світу, зокрема філософи та психологи нашої доби.

Сильна віра, вчить Сковорода, будує безсмертну істинну людину, бо “істинна людина ніколи не вмирає”, адже вона дорівнюється еством і силою предвічному своєму Батькові.

“А хто пізнав нетлінну й істинну людину, той не вмирає, і смерть ним не володіє, а зі своїм паном вірний слуга вічно царює, роздягнувшись, як зі старої ризи, із земної плоті, зодягнувши нову, відповідну до його плоті плоть, і не засне, а змінюється, прийнявши замість земних рук нетлінні, замість тваринних вух, очей, язика й усіх інших органів істинні, приховані в Бозі... Хай буде Бог всім у тобі, а не мертва земля й тягар”⁷⁷, – бажає людині Сковорода.

Помисли народжуються “...у сердечній глибині... і вони рухають всю нашу крайню плоть і грязь й інші органи”. Для цього потрібна сильна віра, бо вона “...ріє й рухає гори”⁷⁸.

Передумова щасливого життя – намагання пізнати самого себе, бо: “Таким чином можемо пізнати істинну людину, створену за Богом у правді й преподобії істини. А це ж те саме й є життя вічне... А якщо хто не пізнає себе, той не може

⁷⁴ Там само. – С. 84.

⁷⁵ Там само. – С. 88.

⁷⁶ Там само. – С. 91.

⁷⁷ Там само. – С. 96.

⁷⁸ Там само. – С. 104.

слухом почути голосу господа Бога свого, щоб відкрив йому Господь скарб свій благий... Із пізнання себе самого народжується послух Богові”, – послух совісті, яка нуртує в кожній людині та кличе: “Погубить самі зле у вас самих. Вийміть зле із вас самих. Слухай себе, сину, у всіх ділах твоїх”, – бо царство Боже – щастя: “Воно в середині нас є... всередині серця нашого сховалося, наче джерело, затаєне у землі. Хто пізнав себе, той знайшов бажаний скарб Божий”⁷⁹.

Пізнавши себе, людина часто усвідомлює, що вона веде невідповідне життя, виконує негідні її ролі й опиняється на роздоріжжі. Тому Скворода й закликає: “Вернися у дім твій!”, “слухай себе”, бо “з послухом собі – народжується послух Богові”. “Не ходить у слід богів інших, богів поганських, котрі навколо вас, як Бог ревнивий, господь Бог твій посеред тебе. Блаженний хто має вуха слухати й чує”.

Той відомий заклик до людини – “слухай себе, не йди за голосом інших” – стоїть в основі сучасної психотерапії. А далі, цитуючи апостольські слова, мислитель кількакратно повторює: “Слухай себе і добре оснасти душу свою”, бо “Господь Бог твій введе тебе в землю благу й велику, де потоки водяні й джерела безодні по полях і горах, у землі пшениці й ячменю, у землю маслинового елею й меду, в землю, на якій не в бідності з’їси хліб твій, і нічого не будеш потребувати на ній”. Отже, “Слухай же себе!”⁸⁰. Господь винагороджує щастям усіх, хто йде за його голосом.

Далі мислитель вказує: “Погубить самі зле у вас самих – вийміть зле із вас самих. А мені здається: цілком те слово погоджене з тим, що слухай себе – бо ніхто не зможе погубити всередині себе злість, якщо не пізнає спершу, що таке в ньому зло і що добро. А не пізнавши в собі, як може пізнати й вигнати в інших? Слухай себе, сину, у всіх ділах твоїх”⁸¹.

Словами Соломона він стверджує: “Злий з досадою творить зло, а себе знаючі премудрі”. А згодом, словами Павла, вказує: “Хто себе пізнав – знайшов царство”, бо “Слово царства Божого всередині серця нашого сховалося, наче джерело, затаєне у землі. Хто пізнав себе, той знайшов бажаний скарб Божий”.

Скворода вірить, що розум людини можна одурити, а серце ніколи: “Ви храм Бога живого... Від цього залежить усе наше здоров’я й освіта”⁸².

Не шукайте щастя на торговищах та на вулицях, а “Розділи себе всього, все твоє тваринне тіло надвоє... на хвіст і на голову... січи, знищуй, розсуди, відкинь всяке дерево. І оцього-то суду єдиного сподівається від тебе Бог. А очікує, бажаючи зробити тебе блаженным. Шукай, увійди у двері, замітай гарненько дім. Рий у ньому. Перебирай все. Вивідуй закутки. Вищупуй всі тайники, випробовуй, прислухайся, – оце – тобто наймудріша й найлюбізніша цікавість і найприємніша. (Оця наука найглибша й найновіша), нова, бо ніде її не навчаються. А найдавніша тому, що найпотрібніша. Де ти бачив, або читав, чи чув про якогось щасливця, котрий би не всередині себе носив свій скарб?”⁸³.

Тут Скворода ясно говорить про правильний психотерапевтичний процес, який відбувається лише тоді, коли людина, перевірюючи своє ставлення до оточуючого в минулому, майбутньому та теперішньому, а найважливіше – ставлення до самої себе, – робить правильні висновки, відповідні голосу власної совісті та розуму, без втручання волі іншої людини. Це яскраво підтверджується у

⁷⁹ Там само. – С. 113-120.

⁸⁰ Там само. – С. 117.

⁸¹ Там само. – С. 119.

⁸² Там само. – С. 121.

⁸³ Там само. – С. 124.

дослідженнях психотерапевтичного процесу, особливо, Карла Роджерса.

Людина, яка позбувається своєї сутності, позбувається свого щастя, бо не може розрізнити чесне від негідного, злого від доброго, тваринного від людського, ненависті від любові.

Церемонії зрідка приводять людину на правильний шлях. Та зазвичай вони викликають ворожнечу, ненависть, а то й кровопролиття. Тому філософ закликає: “киньте їх!” , а візьміться прямо за суд, за милість, за істину й запитайте себе, бо істина – всередині людини, а ліхтарем до неї є Святе Письмо, подібне до “страшної печери, у якій жив пустельник”, за завісою якої пишнота, недосяжна людському розумові⁸⁴. Він закликає: “Убий у собі впертість твою й гордість, яка чинить прикрість голосові закону Вишнього. Зітри й спали її жаром любові твоєї до Бога”⁸⁵. Дослідники Святого Письма, богослови та філософи твердять, що: “Біблія не говорить нічого, щоб не стосувалось людини”⁸⁶, тому Сковорода так часто посилається на її авторитетне джерело, пояснюючи притчами, діалогами та картинами й епізодами нелегкі для розуміння власні концепції.

Вказуючи, що щастя в самій людині, Сковорода говорить: “На коні їдучи, коня шукає. Я думав, що дуже важко бути блаженним... По землі, по морю, по гірних і по пеклі блукав за щастям. А воно в мене за пазухою... Вдома”. Та не тільки вдома, а у серці людини, в душі її є щастя, лише треба відкинути “заплутані думи і затемнені промови”, в яких гніздиться брехня й нещирість, обман, суєта, заздрість та ненависть, а вернутися до “природженого”, що всюди та завжди є, як повітря. А що потрібніше людині за повітря, за Бога, що все наповняє. Людина може випробовувати все, але прийняти тільки блага: самотність, убогість, смиренність, самоконтроль, пошану, любов.

Бо все, що потрібне людині, Бог створив легким. А важке – непотрібним. “О глибина премудрої благості, що сотворила потрібне легким, а важке непотрібним”⁸⁷.

⁸⁴ Там само. – С. 148.

⁸⁵ Там само. – С. 153.

⁸⁶ Там само. – С. 160.

⁸⁷ Там само. – С. 177.

Бесіда названа Двоє, про те, що легко бути блаженним

1.11.

Як згадувалося вище, Сковорода на протипагу Леззінгу, Кіркегаардові та іншим мислителям, вказує, що дорога до християнства – дорога до земного та до вічного щастя – дуже легка. Тут не потрібно “царського чи шляхетського роду”, багатства, слави чи навіть освіти, не потрібно особливого місця – цілком достатньо серця, *відкритого до голосу Бога, що завжди в людині, та сильної непохитної віри*: “То й буде тобі на освячення, якщо уповатимеш на Нього”⁸⁸.

“Справжня дружба, істинне щастя, і чиста юність ніколи не постаріють, Ах, все те не наше, що нас залишає. За плодами й за кінцем його суди будь-яке діло. Не люблю життя, на якому є печаль смерті, і само воно є смертю:

Не те орел, що літає,
А те, що легко сідає.
Не те око, що ясніє,
А те, що не потьмяніє”⁸⁹.

Людина, яка сподівається на щастя тілесних благ, може сподіватися тільки на спотикання, падіння та руїну.

■ Бесіда перша

У ній філософ доводить, що не плоть, а дух людини – насіння людських чинів та спосіб її життя. Він виступає проти “ментальної акробатики”, шляхом якої людина обстоє та обороняє поняття, в які сама не вірить, але в своїй слабкості, спокусі та звичці йде за течією “популярних” гасел та негідної людини поведінки. Філософ звеличує відкритість – “простоту серця” людини, стверджуючи, що: “Глибоке серце в людині і людиною є”⁹⁰.

Свої погляди він намагається висловити та проілюструвати притчами, зауважуючи, що: “Веселість серця – життя чоловікові”. Вчить, як пізнавати оточуюче та себе, бо людина звикла “як після заходу сонця курка: чим більше дивиться, тим менше бачить. Треба дивитися, побачити й прозріти, обмацати й придумати, вдивитись і здогадатись.

Барвиста тінь зустрічає твій погляд, а мрія хай блищить у твоєму розумі, зовнішність б’є в око, а з неї дух кидається у твій розум. Бачиш слід – згадай про зайця, бовваніє предмет – роздумуй куди він веде, дивишся на портрет – пом’яни царя, глянеш у дзеркало – згадай твоє зображення – воно позаду тебе, а бачиш його тінь. Перед очима твоїми благокругий райдуги лук, а за спиною в тебе цар небесних кругів – сонце. На прекрасному його храмі, як у чистому джерелі тінь, дивишся зовнішнім поглядом, а на животворне й рятівне його сіяння позирай розумним оком. Чистий розум є те ж сонце. Його праволучні стріли прямо вдаряють у лице океану, а само їх жало, відхиляючись від лица морського, непрямо коле. Мати іншу (тінь) – це означає пильнувати й примічати. Бачи-мо й осягаємо у наявності, а примічаємо і володіємо в серці. Така людина є точ-

⁸⁸ Там само. – С. 165.

⁸⁹ Там само. – С. 166.

⁹⁰ Там само. – С. 185.

ний обсерватор, а поле його життя — то обсерваторіум”⁹¹.

Тут мислитель має на меті доглибинне (а не поверхове) пізнання, коли слід застосовувати не лише людські знання, а й серце (тобто почуття), а особливо розум, який освічує сам Бог. Тому він молиться до Бога, щоб не залишав його ніколи, а завжди служив йому своїм промінням, бо тільки Бог, що створив людину, знає її суть.

“Хто не вірить у сутність людини, не шукає її, не знаходить і не знає її”.

Тут Сковорода вказує причину відсутності нашого саморозуміння. Насамперед, це звичка цікавитися вулицею, сусідами та всім іншим замість заглиблення в суть людини. Ще важливіше — це брак віри Божому слову.

“Ми не знаємо себе тому, що все наше життя цікавимось людьми. Осудливе око наше вдома сліпе є, а ловлячи гав на вулиці, простягає свій промінь в середину сусідських стін, проникнувши в самісіньку їх миску з поживою і в нічний світильник, що горить у їхній спальні... Яка користь з цікавістю оглядати й оцінювати шлях сторонніх подорожніх, а оминати, не помітивши, тієї стежки, яка веде нас? Звідси помилки, провини, спотикання й падіння. ...Хто вдома сліпий, той і в гостях; і хто у своїй світлиці непорядний, той на ринку ще більше невправний. Якщо ж ти вдома сліпий, а на людях зрячий, то знай притчу: Лікарю, сам спершу зцілися! Не твоє те, а чуже око, що не тобі служить. Опудало той, а не мудрець, що не вперше вчить сам себе ...Вернися у дім твій, о буйний чоловіче! Очисти спершу свою світлицю, знайди всередині себе світло... Знай себе, досить для тебе”. І пам’ятай: “чим хто гупіший, тим більше гордий і пихатий”⁹².

“Розуміти ж, — учить філософ, — означає понад видимий предмет прозріти розумом щось невидиме, заселене видимим: “Розпрямтеся, і побачите. Оце-то є й зберігати, спостерігати, помічати, тобто, при відомому зрозуміти невідоме, а з попереднього, наче з високої гори, розуму промінь, як прямолучну стрілу в ціль, метати у віддалену таємничість”⁹³.

■ Бесіда друга

У другій бесіді Сковорода вказує на “подвійну природу людини”. Людина, крім духовності, яка є джерелом її дій, рішень, способу життя та суті, має також тіло, кості та кров, які мають свої потреби, бажання, наміри, що нерідко суперечать, а то й знищують суть людини. Тому філософ вказує на важливість віри та якості рішення.

“Тільки дух віри виправдає і плем’я, й країну, й час, і стать, і чин, і вік, і розум”⁹⁴.

“Віра гірна візьме змія й не пораниться, в печі не обпалюється, у морі не потопає, отруту й смерть їсть і п’є, і тому здорова, ось знамення віруючим!”⁹⁵.

Віра людини, що Сковорода постійно наголошує, має непереможну силу лише тоді, коли не знає компромісу, сумніву, коли людина обирає віру “гірну, вищу, Божу”, гідну людини.

“Кожна людина складається з двох начал, які протистоять собі і борються, або сутностей: із гірного й нижчого, тобто із вічності й тліні. Тому у кожному

⁹¹ Там само. — С. 188.

⁹² Там само. — С. 192.

⁹³ Там само. — С. 196.

⁹⁴ Там само. — С. 205.

⁹⁵ Там само. — С. 202.

живуть два демони чи ангели, тобто вісники й посланники своїх царів: ангел благий і злий, хоронитель і губитель, мирний і бентежний, світлий і темний... Розпитайте, о друзі мої, себе, загляньте в себе. Ой, скажу вам, побачите таємну боротьбу двох мисленних воїнств, особливо коли починається важлива справа... Вникніть лише і увійдіть у серця вашого думне поле, яке ширше від усіх океанів і всяких небес. Водночас скільки тисяч пернатих і швидших за блискавку дум ваших перелітає в усі кінці Всесвіту, і повзає по всій піднебесній? Немає діла, ні найменшої дії, насінням і початком якої вони б не були. Гірне духів ополчення невпинно волає: Хто, як Бог. Будь-яка плоть – сіно й ніщо. А нижче у безодні сердечній заперечує: Немає Бога. Плоть і кров усе животворить... Обидві ці армії, як потоки від джерел, залежать від таких же двох своїх начал: гірного й низького, від духа і плоті, від Бога і сатани, від Христа і антихриста”.

Сковорода дивується, що рідко яка людина заглядає всередину, у власне “серце”, щоб пізнати та випробувати себе, особливо, у молодому віці. Водночас кожний свідомий безнастанної внутрішньої боротьби.

Люди рідко визнають євангельську істину, що “вороги людині – її до-машні”, тому мислитель закликає людину: “вернися у дім твій!” “Бо все те не велике, що разом не містить у собі давнини й новизни... Що давніше, як премудрість, істина, Бог? Премудрість відчуває смак у найсолодшій істині, а істина ховалась у Бозі і Бог у ній. Це єдиний наріжний камінь для всіх будівничих храму блаженства, і премудра симетрія для тих, хто буде ковчег спокою. Це єдина святая святих, старожитностей давнина”.

Тут філософ, поза сумнівом, для душевного спокою людини рекомендує слово Боже, бо воно премудре, всеосяжне та вічне⁹⁶.

Дороговказ Божий, як відомо, – любов: “Міцна, як смерть, любов. Крила її – крила вогню. А коли плотська любов так сильно віє і гонить до смертоносних жадань, то так само ж і дух божої любові жорстокий, як буря, шумний, як від вина, вугіллям вогняним і полум’ям варить, як пекло, палить серце, окрилює й націлює в гірне. Жорстока, як пекло, ревність. Хто безпосередньо відчув красу гірної людини, любові того ні вода велика пригасити, ні ріки потопити не можуть. Ні теперішні, ні майбутні...”⁹⁷.

Сковорода, прекрасний знавець психіки людини, стверджує почуття істинної любові, яка сильна та всеперемагаюча лише тоді, коли людина нею жевріє.

⁹⁶ Там само. – С. 198.

⁹⁷ Там само. – С. 202.

Діалог або розмова 1.12. про давній світ

Твір цей подарований автором М. Ковалинському. Він рясно проілюстрований біблійними науками й у ньому мислитель доводить, що невидиме — це сутнє, вічне і постійне, та що позитивне ставлення людини до сутності дасть їй змогу бути щасливою.

У передмові Скворода говорить, що йдеться “про давній світ... про найдавніше, про Бога”, вказує своєму улюбленому учневі, що той “народився любитися з Богом” і це повинно бути “центром” його життя, та застерігає, аби він не “плавав без гавані”, а додержувався волі Вічного⁹⁸.

У діалозі мислитель зазначає, що для Бога минуле, теперішнє та майбутнє завжди однакове, вічне, бо він сам — початок і кінець, основа життя, а все інше — тінь, що міниться та зникає: “Не все те хибне, чого не сприймає розум немовляти. Якщо не розумієш, то приборкай твій розум для послуху і вір Петрові святому... (Тут Скворода, як і Кант, має на думці онтологічну віру. — Є.Г.) Одне це хай не втаїться від вас, любі мої, що один день перед Господом як 1000 літ, і 1000 літ, як день один”, і далі: “...що коли хтось одну людину знає, то той усіх знає. Одна у тисячі, а тисяча, як одна людина. Та це не у нас, а перед Господом”. Йдеться про те, що Творець обдарував усіх людей однаково не лише здібностями, а й серцем та розумом, який повинен торувати їм шлях до щастя.

Мислитель ґрунтовніше спиняється над з'ясуванням різниці між “тінню”, або тлінним, та вічним: “Світ наш є риза, а господній — тіло. Небо наше є тінь, а господнє — твердь. Земля наша — пекло, смерть, а господня — рай, воскресіння. Вік наш — це брехня, мрія, суєта, пара, ніщо, а істина господня перебуває вічно. Вік наш — це різноманітність і різновид тині, січення піску, зів'ялість цвіту. Вік же господній є єдність, тотожність, діамант. День наш є те ж саме, що й вечір, ніч, місяць. День господній — це вічний ранок, світло неприступне, сонце, яке не заходить. Господь близько. Прийде ж день господній, як злодій уночі, того ж дня небеса з шумом повз підуть, стихії ж, спалювані, знищаться. А як світ наш і вік злий, так і людина наша лукава”. А далі зазначає: “Якщо хтось хоч трішки надхнений божим духом, той може швидко повірити, що в єдиному господньому чоловікові всі наші земні вміщаються”⁹⁹.

Скворода твердить, що переконатися в істині та задовольнити спрагу знання можна лише одним шляхом — з вірою та повним розумінням читаючи Святе Письмо. “...це вода і купіль. Це справжня вода. Вода і дух!” У Святому Письмі прихована істина, завдяки якій та невідкличній вірі можна побачити та зрозуміти істинну людину, а не її тінь. Бо: “Віра є око прозорливе, серце чисте, уста відкриті. Лиш вона бачить світло, що світиться у п'їтмі стихійній. Бачить, любить і благовістить його. Не бачити його — це сліпота; не чути його — це бути гаспидом; не говорити про нього — це бути німим. Віра всю оцю повз проминаючу тінь, як воду непостійну, переходить, завершує свій вихід воскресінням, очищенням почуттям, дивлячись на людину, яка сяє неприступним світлом і говорить радійте”¹⁰⁰.

Мислитель вручає людині сильну віру, щоб вона зрозуміла Святе Письмо, книгу, яка скеровує людину до вічного щастя.

⁹⁸ Там само. — С. 206.

⁹⁹ Там само. — С. 210.

¹⁰⁰ Там само. — С. 214.

1.13. Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті

“Якщо розмірковувати, то для всіх людських починань, скільки їх там тисяч різних не буває, вийде один кінець – радість серця. Чи не для неї вибираємо ми на наш смак друзів, щоб від передачі їм своїх думок мати насолоду; досягаємо високих чинів, щоб наші помисли були захоплені пошаною інших; винаходимо різні напої, найдки, закуски для насолоди смаку; вишукуємо різні мелодії, складаємо тьму концертів, менуетів, танців і контратанців для звеселення слуху; будуємо добротні будинки, насаджуємо сади, робимо золототканні парчі, матерії, вишиваємо їх різними шовками й приємними для зору квітами і обвішуємось ними, щоб цим зробити приємність очам і дати тілу ніжність; складаємо запашні спирти, порошки, помади, духи й ними задовольняємо нюх.

Словом, усіма способами, які лиш можемо придумати, намагаємось веселити наш дух. О, якою пишною веселістю насолоджуються знатні й володіючі достатком у світі персони! Саме в їх домах живе дух, збагачений радістю й насолодою. О, яка ти дорога, сердечна радосте!

За тебе царі, князі й багатії незліченні тисячі платять; а ми, бідаки, не володіючи достатками, живимось начебто крихтами, що падають з їх столів. Розсуди ж тепер, яким тріумфом сповнені всі славні європейські міста?”¹⁰¹.

Сковорода визнає, що всі люди всіма засобами намагаються себе ошчасливити. У наведеній цитаті він вказує на засоби, якими користуються багаті та наголошує, що такі намагання хибні та безуспішні, бо “високі чини, веселе місце, різні ігри й забави і всі ваші витівки не в змозі звеселити дух і тим вигнати нудьгу, що вона вами оволоділа. Лише те, якщо пізнати в чому полягає справжнє щастя, й оволодіти ним”.

Запитуючи: “Що для людини найкраще?”, – Сковорода доводить, що лише Бог – творець, голова та кінець усього, є пристанню всіх наших бажань¹⁰².

Та від кожного з нас залежить, чи ми хочемо та можемо прийняти той божий дар, який нам завжди офірується.

Людина не відчуває щастя, доводить мислитель, через її “безглузді бажання”. Часто вона, наче немовля, ночами й днями кричить і плаче, бо невдоволена тим, що дають їй до рук, та має задуми, схожі на дерево, “яке одночасно бажає бути і дубом, і кленом, і липою, й березою, і смоквою, й маслиною, і явором, і фініком, і трояндою, й рутою... сонцем і місяцем... хвостом і головою...”. Людина не може й не хоче себе ошчасливити, бо не розуміє, в чому полягає щастя, не знає, звідки народжується бажання – позов, а потім отримання того, що дає благополуччя, бо для того необхідні два крила: премудрість “наче гостре далекозорє орлине око” та чеснота – намагання знайти та мужність і витривалість у намаганні досягти мети.

Таке “божественне подружжя” – чеснот та премудрості – Сковорода ілюструє “баєчкою” про безногого та сліпого. “Мандрівник, обходячи різні землі й держави, позбувся ніг. Тут йому спало на думку повернутися додому до свого батька, куди він, спираючись руками, з превеликими труднощами продовжував свій зворотний шлях. Нарешті, доповзши до гори, звідки вже йому було видно й дім його батька, позбувся цілком і рук. Звідси живе його око дивилось з веселою жадібністю

¹⁰¹ Там само. – С. 220-221.

¹⁰² Там само. – С. 221.

через ріки, ліси, провалля, через вершини пірамідних гір на сяючий здаля замок, котрий був домом його батька й всієї миролюбної сім'ї, кінець і вінець всіх подорожніх труднощів. Та в тому біда, що наш обсерватор не має ні справжніх рук, ні ніг, а лиш мучиться, як євангельський багач, дивлячись на Лазаря.

Між тим, оглянувшись назад, раптом побачив дивне й бідне видовище: бредє сліпий, прислухається, обмацує посохом то вправо, то вліво, наче п'яний, і з дороги відхиляється, підходить ближче, зітхає: “Зникли у суєтні дні наші... Шляхи твої, Господи, покажи мені... Горе мені, як продовжиться моя подорож!” І інші подібні слова говорить сам до себе, зітхаючи, з частим спотиканням і падінням.

“Боюсь мій друже, щоб не злякати тебе, хто ти?” – запитує зрячий.

- 34-й рік моєї подорожі, а ти мені на цьому шляху перший трапився, – відповідає сліпий. – Моя мандрівка по різних краях світу стала для мене засланням. Надзвичайний жар сонячного проміння в Аравії позбавив мене очей, і я вже сліпий повертаюся до мого батька.

- А хто твій батько?

- Він живе у нагірному замку, названому Миргород. Його ім'я Ураній, а моє – Практик.

- Боже мій, що ти мені кажеш? Я твій рідний брат! – вигукнув зрячий, – я Обсерватор. Незвичайна радість завжди скріплюється сльозами. Після рясних сліз сліпець з мокрими очима говорив братові таке:

- Найсолідший брате! Слухом я чув про тебе, а тепер моє око бачить тебе. Змилося, закінчуй моє поневіряння, будь мені наставником. Скажу правду, що труд веселить мене, та щохвилине спотикання знищує всю мою міць.

- Жаль мені, – каже світлоокий, – що не можу тобі послужити, люба моя душе. Я мандрівник, що обійшов своїми власними ногами всю земну кулю, вони всюди мене успішно носили, та кам'яністі гори, що зустрічалися на шляху, позбавили мене їх, і я, спираючись моїми руками, продовжував свій шлях, а на цьому місці втратив і руки. Більше вже ні ходити, ні повзати по землі не можу. Багато хто намагався використати мене для цього, та не здатний повзати, я не був для них корисним...

- Це не перешкода, – сказав сліпий, – ти для мене тягар легкий і любий: візьму тебе, мій скарбе, на себе. Чисте твоє око хай буде вічним володарем мого тіла й головою всіх моїх органів. Припини муки першородної п'їтми, що гонить мене не по-людськи по пустих околицях її дороги: я твій кінь, сядь на мої рамена, і керуй мною, мій найдорожчий пане й брате!

- Сяду, мій брате, з охотою, щоб довести нам істину цього написаного у приточника слова Божого: брат, якому брат допомагає, є наче місто тверде й високе, зміцнюється ж, наче засноване царство”¹⁰³.

Цією прекрасною байкою Сковорода демонструє життя людини, яка в хибних пошуках щастя марно обійшла всю планету й втомлена спинилася перед непрохідною горою. Там вона зустріла рідного брата, який, так само шукаючи щастя в світі, втратив зір і тому глянув усередину власного серця. Відчувши потребу повернутися в батьківський дім, брати поєднали напрям-ціль-погляд із можливістю дальшого руху до остаточної мети – батьківського дому й, об'єднавшись у взаємолюбові, зійшли на “висоту мирного міста... в надра блаженних обіймів”.

Мислитель вказує, що причина людських нещасть у тому, що людина не на-

¹⁰³ Там само. – С. 223-224.

магається як слід пізнати власне місце, а вважає твердою основою те, що вкрилося “добрим виглядом” – зовнішністю, яка її полонить. Він, як досвідчений сучасний психотерапевт, вказує, що “цього не було б, якби ми самі з собою порадилися”, і, підбадьорюючи, закликає: “Розміркуймо, друзі мої, й здолаємо; братися за добру справу ніколи не пізно”¹⁰⁴.

Плотські бажання Скворода називає “препоганим, світським квасом, наповненим незасинаючими черв’яками, що день і ніч умертвляють душу”. Це бажання почестей, срібла, волостей, які стають джерелом незадоволення, скарг, печалей, ворожнечі, тяганини, війн, грабунків, крадіжок та породжують зради, бунти, заколоти, падіння держав й інші нещастя. Та все те – витвори “юрби”, світових спільнот, які впродовж віків адмініструються й універсально утримуються ними як “щось необхідне та приналежне до нормального суспільного життя”.

Відійти від юрби, вчить мислитель, можна лише тоді, коли кожна людина індивідуально, осягнувши погляд у власне серце та згідно з особистою совістю – голосом Бога, відкине те, що вона вважає для себе негідним, і заповнить порожні кути бажаними доброзичливими думками та вчинками. Але для того необхідне світло, яке кожний бажаний може осягнути, відкривши йому двері. Світлом, або смолоскипом життя, мислитель вважає Святе Письмо. Тут Скворода оповідає казочку про “невеселу хату”, в якій бракувало світла¹⁰⁵.

Особливо його турбує те, що світова наука цікавиться природними явищами, а найменше уваги приділяє процесові пізнання людини. Філософ говорить: “Я й сам часто дивуюся, що ми у сторонніх обставинах надто цікаві, ретельні й проникливі: виміряли море, землю, повітря й небеса і потурбували земне черво заради металів, розмежували планети, дошукалися на Місяці гір, рік і міст, знайшли безконечну множину позасистемних світів, будуємо незрозумілі машини, засипаємо безодні, повертаємо й привертаємо водні течії, щоденно нові досліди й дикі винаходи.

Боже мій, чого ми не вміємо, чого ми не можемо! Та те біда, що при всьому тому здається, що чогось великого не вистачає. Немає, чого й виразити не вміємо: лиш те знаємо, що чогось не вистачає, а що воно таке, не розуміємо. Схожі на безсловесне немовля: воно лиш плаче, не в змозі сказати, ані знати, в чому його потреба, відчуває лиш досаду.

Це явне незадоволення нашої душі чи не може нам дати здогадатися, що всі ці науки не можуть наситити наших думок? Безодня душевна ними (бачиш) наповнюється. Пожерли ми незліченну кількість систем планетами, що поверталися, як годинники на англійських дзвіницях, а планет з горами, морями й містами, та однаково спрагли: не зменшується, а народжується наша спрага.

Математика, медицина, фізика, механіка, музика зі своїми буйними сестрами: чим більше їх смакуємо, тим більше палить наше серце голод і спрага, а наша груба закостенілість не може здогадатися, що всі вони служниці при пані та хвіст при своїй голові, без якої не дійсний весь толуб. І що більш несите, неспокійне й шкідливе, ніж людське серце, озброєне цими рабинями без своєї начальниці? Чого ж воно не насмілиться вдяти?”¹⁰⁶.

Мислитель дорікає людині, яка не задумується над своєю суттю, бо мчить наче “корабель і коляска без кучера... як голодний пес... ковтаючий порох і ги-

¹⁰⁴ Там само. – С. 226.

¹⁰⁵ Там само. – С. 230.

¹⁰⁶ Там само. – С. 232.

нучий попіл... нехтуючи царицю всіх службових духів або наук... а поминає милосердні двері, які ведуть до пресвітлого й суттєвого єства нев'янучого щастя”.

Він навіть зауважує, що житель Місяця був би дуже здивований, довідавшись, що ми так глибоко обізнані з небесними знаками, але цілковито “сліпі, несміливі, і не помічаємо нічого із трудних процесів і не турбуємось про найдивовижнішу з усіх систем — систему нашого тільця”.

Сковорода глибоко обізнаний з усіма науками свого часу й тому наголошує: “Я наук не ганю і найостанніше ремесло хвалю; лиш те гідне хули, що, на них сподіваючись, нехтуємо найвищою наукою, до якої всякому століттю, країні й становищу, статі й вікові тому відчинені двері, що щастя всім без винятку потрібне, чого, крім неї, про жодну науку не можна сказати”¹⁰⁷.

“Ми не шануємо премудре й всеблаженніше слово — *nosce te ipsum* — “пізнай себе”.

Помимо того, що девіз “пізнай себе” був знаним вже в поганські часи, а пізніше кликав Мойсей — “Пізнай себе, слухай себе”; а Христос вчив, що “Царство боже є в середині вас. Ви є храм Бога живого — кликав апостол Павло; Себе знаючі премудрі — вчив Соломон; Закон твій посеред черева мого — Давид; то поганські храми через лицемірство неправних пророків... тому істина, наче жива джерельна вода, затоптана ногами скотини й похована... Та й ми самі тепер надто відійшли від давніх християнських предків, перед блаженними очима яких із землі зведена господня істина і сила світлого воскресіння, піднята з гробу, сяjala у своєму повному блиску. Та не дуже вправно й у нас тепер вчать. Причина цього та, що ніхто не хоче відійти від життєвих справ і очистити своє серце, щоб міг вникнути в надра захованої у найсвятішому біблійному храмі найсолодшої істини, якнайнеобхідніше потрібної для всенародного щастя”. Адже це і є щастя — пізнати, “знайти самого себе”¹⁰⁸.

Мислитель доводить, що щастя людини, мирне та спокійне серце, радість і радісна жвавість, душевна міць — можливі тоді, коли здоровий корінь, а здоровий корінь — “це міцна душа й мирне серце”. Та його не всі мають, бо не бажають мати. А без бажання все важке, навіть найлегше.

Запитуючи, чому молоді люди не мають внутрішнього миру, хоча гострі на розум, Сковорода відповідає: “бо не можуть подумати про нього, доки не обмануться”. Молодих найлегше “відвести від дому” — миру. Що й роблять “світ, суспільність, манера” — панівна суспільна верства, вживаючи для того найкращих пропагандистських засобів, відкидаючи приємні біблійні імена, як-от: світло, радість, веселість, життя, воскресіння, шлях, обіцянка, рай, насолода та ін., та наводячи тьму, страх, сум’яття, горе, смерть, пекло.

“Хто не шукає миру, той, видно, й не розуміє його незмірної ціни, а роздивитись і гаряче шукати його — це обидва промені блаженного сонця правди, як два крила Святого Духа”¹⁰⁹.

Він радить натомість плекати внутрішній мир та почуття вдячності, замість жадоби, ненаситності, задрощів, ненависті, “начебто у палаючу лампаду підливати елей — безперервно моліться, тобто бажайте його всією душею, шукайте — і знайдете; ...відганяйте лукавого спокусника, тобто мучителя, відганяйте, люблячи, шукаючи і охороняючи мир і радість”. Головне, говорить він, — шанувати волю Бога, а не людини, яка часто поводить, “як вперта кішка”, що не вилазить із печі,

¹⁰⁷ Там само. — С. 233.

¹⁰⁸ Там само. — С. 234.

¹⁰⁹ Там само. — С. 237.

навіть коли там горить вогонь, бо жодний парламент, суддя чи цар не мають мудрошів Бога. Лише він “є джерелом досконалого миру, радості й щастя”¹¹⁰.

Баєчкою про неграмотного Марка Сковорода показує, як легко смиренній, простій людині опинитися перед райськими дверима, де Святий Петро запитував Марка: “Чи вивчав ти священні мови? Чи був у академіях? Чи читав стародавніх богословів книги? Хто ж тебе настановив на шлях миру?” Даючи негативні відповіді на ці запитання, Марко заявив, що: “Мене настановили три правила: 1-ше, все те добре, що визначене й для святих людей; 2-ге, все те невелике, що отримують і беззаконники; 3-тє, чого собі не хочеш, іншому не бажай. Перше й друге – домашні, і я сам їх придумав, а третє – апостольський закон, даний для всіх поган”. Святий Петро з прояснілим, наче сонце, лицем, сказав: “О благословенна й вдячна душе! Увійди в житло твого небесного Отця й вічно веселися: мало ти їв, а добре наситився”.

Крім почуттів та совісті – голосу Бога, особливо тоді, коли людина втратила сердечний мир, згубила голову і свій корінь, Сковорода навчає заглибитися в душу, в “бездонну думок безодню”, бо вона “корінь, насіння й зерно всієї нашої крайньої плоті, крові, шкіри й іншої зовнішності”. Бо “думка є таємною пружиною в нашій тілесній машині, голова й початок всього її руху, а за цією головою підуть усі зовнішні органи, наче загнuzдана скотина, а як полум’я й ріка, так думка ніколи не спочиває. Її безперервне стремління – це бажання. Вогонь пригасає, ріка зупиняється, а нематеріальна й безстихийна думка, що носить на собі грубий тягар, наче мертву ризу, припинити свій рух (хоч вона в тілі, хоч поза тілом) ніяк не може ні на одну мить і продовжує блискавкоподібне своє стремління по необмежених вічностях, безкочечних мільйонах”.

“Куди ж вона прагне?” – запитує мислитель і відповідає: “Шукає своєї насолоди й спокою; спокій же її не в тому, щоб зупинитися й простягнутись, як мертве тіло – їй живій природі чи натурі це неспоріднене й (дивне), а навпаки; вона начебто, перебуваючи в мандрах, шукає по мертвих стихіях свого спорідненого, і, не погасивши підлими забавами, а більше розпаливши свою спрагу, тим швидше від розтлінної речовинної природи підіймається до вишньої господньої природи, до свого рідного й безначального начала, щоб, очистившись його сяйвом і вогнем таємного зору, звільнитися від тілесної землі та земного тіла. І це то означає зійти у божий спокій, очиститися від всякого тління, зробити цілком вільне стремління й безперешкодний рух, вилетівши із тісних меж речовини на свободу духа...”¹¹¹.

Безначальне начало або вище ество – Бога – людина може знайти лише тоді, коли знайде його “всередині себе”, та коли буде достатньо мужньою та хороброю, щоб не поступатися місцем дияволу.

Сковорода із соромом згадує, як затривожилося його серце, коли двоє осіб хитро лаяли та висміювали його: його низький рід, невисокий стан та тілесну незугарність. Але, після довгих роздумів, він віднайшов особистий спокій, згадавши, що вони лише “бабині сини”, яким бракує законного життя, твердого розуму, великодушного й милосердного серця. Будуючи дїм, людина повинна забути про труднощі, а думати про визволення, й будувати його на благо обох частин власного ества – души та тіла.

“Якщо прикрашаєш і зодягаєш тіло, то не забувай і про серце. Два хліби,

¹¹⁰ Там само. – С. 238.

¹¹¹ Там само. – С. 244.

два доми, два одяги, два види — всього є, всьо є по двоє, тому, що є дві людини в одній людині, і два отці — небесний і земний, і два світи — першородний і тимчасовий, і дві натури — божественна й тілесна, у всьому — всьому.. Якщо ці обидва єства змішати в одне й визнавати лиш саму видиму природу, то тоді-то буває справжнє ідолопоклоніння: і цьому перечить Свята Біблія, будучи дугою, що обмежує всю тлінь, і воротами, що вводять наші серця у віру богознання, в надію господньої природи, в царство миру й любові, у мир першородний. І оце-то є твердий мир — вірити й визнавати панівне єство і на нього, наче на непобориму твердиню, покластися й думати”.

Читаючи твори Сковороди, вражаєшся його глибоким знанням Святого Письма, яке він влучно та часто вживає у своїх трактатах. Тож не дивно, що він сам пояснює, чому має “надмірну схильність” до цієї книги: “Визнаю мою пристрасть. Правда, ще з дитячих літ таємна сила й мана тягне мене до повчальних книг і я їх люблю найбільше. Вони лікують і звеселяють моє серце. Біблію почав читати біля тридцяти років (від) мого народження.

Та ця найпрекрасніша для мене книга взяла верх над усіма моїми улюбленицями, втамувавши мою довголітню спрагу й голод хлібом і водою солодшої від меду й соку божої правди й істини, і відчуваю мою особливу до неї природу. Унікав, уникаю й уник під керівництвом мого Господа всіх життєвих перешкод і плотських коханок, щоб міг спокійно насолоджуватись у пречистих обіймах найгарнішої, кращої за всіх людських дочок, цієї божої дочки.

Ніколи не можу вдосталь надивуватися з пророчої премудрості. Найдрібніші у ній тонкощі мені видаються дуже важливими: так завжди думає закоханий... Чим глибшою й безлюднішою була моя самотність, тим щасливіше співжиття з цією коханою як жінкою. Я задоволений цією господньою долею”¹¹².

Тому нижче зупинимось докладніше лише над кількома психічними станами, якими глибоко цікавиться Біблія.

¹¹² Там само. — С. 250.

1.14. Кільце

Тут автор, як і завжди, говорить про душевний мир, або щастя людини. В передмові до свого друга він вказує, що: "...душа людини – це неперервна рухомість, а крила її це – думки, гадки, поради; вона або бажає чогось, або уникає чогось, бажаючи, любить, уникаючи, боїться. Якщо не знає, чого бажати, а чого уникати, вагається, сумнівається, як мучиться, сюди й туди наша кулька хитається, метушиться й крутиться, як магнітна стрілка, поки не спрямує своє вістря в найдоружчу точку холодної півночі”.

(Сковорода тут, як значно пізніше Сартр, вказує, що Господь, створивши людину собіподібною, винагородив її свободою волі та власним голосом як дороговказом. Життя щомиті вимагає від людини рішення, що й вважається особливим випробуванням її “людяності”, бо усі інші живі творіння не мають таких почесних властивостей.

Різниця між поглядами Сартра та Сковороди полягає в тому, що згідно з Сартром людина не має Творця й тому “мусить творити себе” без найменшого дороговказу, сподіваючись на вказівки власного розуму, а не голосу “совісті” – голосу Бога, що пізніше стало об’явленим у Святому Письмі.)

Так і душа, нарешті, коли знайшла того, кого “ніде немає і всюди є”, щаслива. Цей один (Бог) може її наситити, а без нього людина ковтає повітря зі змієм, що поїдає землю протягом усіх днів свого життя.

Думки, вказує мислитель, подібні до повітря: воно між стихіями невидиме, проте твердіше від землі й сильніше від води, ламає дерева, валить будівлі, жене хвилі та кораблі, їсть залізо і камінь, гасить і роздмухує полум’я.

Так і думки сердечні – невидимі, неначе їх немає, але від цієї іскри вся пожежа, бунт і руїна, від цього зерна залежить ціле дерево нашого життя. Бо якщо зерно добре – добрими (у старості найбільше) насолоджуємося плодами. “Як сієш, так і пожинаєш”.

Нерідко забуваємо, що від душі всяке діло і слово витікає, а якщо сім’я зле, то й плоди не можуть бути добрими. Тому він закликає: “Знай себе!”¹¹³.

Сковорода говорить, що кожна наука, щоб бути плідною, вимагає самовідданості науковців упродовж віків, а наука, що займається щастям людини, необхідна кожному.

Та трудність полягає в тому, що ніхто серйозно не шукає істинних шляхів до щастя, а “своїм шляхом бреде й іншого веде, у цьому-то й трудність. Проповідує про щастя історик, благовістить хімік, сповіщає шлях щастя фізик, логік, граматик, землемір, воїн, відкупник, годинникар, знатний і незнатний, багатий і убогий, живий і мертвий... Всі на сідалище учителів сіли; кожен собі науку що присвоїв”.

Філософ пропонує зосередитися над питаннями: “Що означає “знай себе”, що таке премудрість та мир?”

Оповіданням про подорожніх європейців в Індії мислитель доводить, що мудрість вимагає уваги до древніх мудреців (у цьому випадку – індійських): зухвалі туристи, не послухавшись індійського мудреця, загинули. Далі він твердить, що “новітні знавці” стають пихатими, ознайомившись із яким-небудь ділом, не цікавляться “необхідним для щастя” та ведуть інших незнайомою самим дорогою. А людина, яка, на відміну від інших створінь, має духовність, повинна слухати “апостолів, пророків, священників, богомудрих проповідників і просвіщенних християнських учителів...” Бо тільки вони знають, що царство Боже всередині лю-

¹¹³ Там само. – С. 251.

дини. Душа, що не відчуває Господа свого, є опудало, позбавлене чуття¹¹⁴.

Про мир судити лише тим властиво, чия душа миром ошасливлена.

“Щастя наше є мир душевний, а мир цей до жодної речовини не стосується; він не золото, не срібло, не дерево, не вогонь, не вода, не зірки, не планети... Ось хто на вчительських стільцях учить про мир! І це-то є кафолічна, тобто всезагальна наука, чого про жодну іншу сказати не можна”.

Дошукуючись причини незадовільного стану людини, Сковорода доводить, що його витоки у “раптовому зухвальстві” та безпідставних сподіваннях на “розум юрби”, який робить людину “зухвалою та впертою”. Людці, що володіють декількома мовами й опанували якісь науки, з презирством дивляться на давніх мудреців і філософів, оголошуючи себе “вселенськими суддями”. “Оці-то молодечі уми, заповнені своїми гадками, наче облесною блудницею, і ніби шаленіючі від розумової гарячки, позбавлені своїх хоронителів, безпутно й безсовісно рвуться до загибелі”.

“Про жодну ж науку частіше й відважніше не судять, як про ту, яка робить людину щасливою”. Сковорода певен, що про неї говорити необхідно, “але присвоювати собі знання – це глупо й погибельно”.

“Та чи їхня це справа вчити, судити, знати про щастя?” Він відповідає: “...апостольська правда всередині нас, як написано: Царство боже є всередині вас”. “Та про мир судити лиш тим властиво, чия душа миром ошасливлена”¹¹⁵.

Він зазначає, що насіння всіх наук ховається всередині людини: “...тут приховане їхнє джерело, а хто бачить його? Це одне невичерпне джерело всього блага й блаженства нашого, вона сама є оте блаженство, безпричинний початок, безпочаткова причина, в якій і від якої все, а вона сама від себе самої і завжди з собою є і буде. Тому й вічна, завжди й у всьому одна й однакова, яка розумілася і яка утримує. Ця найвища причина всезагальним іменем називається Бог, власного імені для неї немає”¹¹⁶.

Наведеними словами Сковорода наголошує особливо важливий елемент сутності людини, джерело якої – у Богові, який *безпочатковий початок, основна причина, від якої все та завжди залежить. Це джерело благодаті завжди присутнє в людині, всеосяжне, сутністю якого є любов, піклування, вказівки, як жити. Воно всередині людини. А Святе Письмо – образ сутності людини в творчості Сковороди. Дух Божий, який дарується людині з початком її життєвого шляху, – то голос совісті, голос Бога – незмінний, тяглий, послідовний для всіх людей усіх віків.*

Мислитель завжди посилається на Бога, *на голос Бога у людині, який завжди з нею*, на Божі об’явлення, на Святе Письмо, на пророків, апостолів, на отців Церкви Христової. Окрім того, як зазначає отець професор др. Петро Біланюк, Сковорода – прекрасний знавець теології, шанувальник видатних отців церкви, який ніколи не виступав проти християнських церков.

Усякі закиди йому в поширюванні “сектанських” та інших “антихристиянських”, “антицерковних ідей і схизм” – це звичайні й абсолютно безпідставні наклепи¹¹⁷.

“Здоров’я”, – говорить мислитель, – має свою ослість не зовні, а всередині тіла, так мир і щастя в найглибшій точці душі нашої перебуває і є здоров’ям її, а нашим блаженством.

Здоров’я тіла є не що інше, як мир тілесний, а мир сердечний є пожива та здоров’я душі, і як здоров’я родиться після очищення з тіла шкідливої й зайвої мокроти, матері всіх хвороб, так і серце, очищуване від підлих світських гадок,

¹¹⁴ Там само. – С. 255.

¹¹⁵ Там само. – С. 256.

¹¹⁶ Там само. – С. 260.

¹¹⁷ Bilaniuk, Petro, B.T.; *An Introduction to the Theological Thought of Hryhorij Skovoroda. Mashal Richard H. Jr. and Thomas E Bird. KIYC, CIUS. Edmonton, 1994. – С. 251-274.*

що турбують душу, починає проглядати схований усередині себе скарб щастя, відчуваючи, ніби після хвороби, бажання поживи своєї, подібне до нашого горіха, який зачинає зерно життя свого в звичайному молочку”. Але для цього є одна передумова – пізнати себе!

“Доки душа не відчує смаку нетління, доти не відчує вона твердого миру й є мертвою”.

Або: “Біблія не принесе бажаних успіхів, якщо вживаємо її лише для наших “плотських справ”, бо це книга духовного життя людини. Вона лікує “душу хворобливу”. “...шануй ти Біблію, при розгляді потреб її вона є аптека, набута божою премудрістю для лікування душевного миру, не величовного жодними земними ліками”¹¹⁸.

Сковорода застерігає людину від зневаги до Біблії, щоб вона не “мудрувала високо” й не думала, що в наш час народилася “істинна премудрість, невідома давнім вікам і нашим предкам”, бо безглуздо вважати, що в наші часи “зійшло сонце”, відкрилося джерело здорових вод тощо, бо чим хто “погодженіший з Богом, тим більш мирний і щасливіший”.

Філософи нашого часу ведуть себе так, як ніби нині “народилася істинна премудрість, невідома давнім вікам і нашим предкам”.

Це найвище безглуздя, твердить мислитель: “якщо вважати, що в наші часи зійшло сонце, відкрилося джерело здорових вод, винайдено сіль... Самопотрібність повсюдна й вічна. Бог і премудрість не мають початку. А те – сама погань, що вчора з грибами народилася... Я під проводом божим і його Біблії міг вам, якщо мене не обдурить самолюбство, показати алфавіт миру, або буквар його... Чим хто погодженіший з Богом, тим більш мирний і щасливий”¹¹⁹.

Сковорода наголошує, що: “Біблія є книга богословська, що веде нас тільки до відання Божого, покинувши усе тлінне”. Там також є “п'ятьма”, але тільки для того, “щоб відкрилося світло”, бо: “хто навчив, що таке криве, той давно показав пряме. Відчувають, що один погляд, пізнавши чорне, пізнає раптом і біле”¹²⁰.

На запитання, чому Бог зображується колесом, мислитель відповідає: “Він починає все – не починається, тому є початок; не може щось бути початком, якщо раніше від нього вже була якась сутність. Лиш те є справжній початок, що передує всьому, а само нічим не випереджується. Один лише Бог є справжній початок, який усьому передує. Він все випереджає і після всього залишається, чого ні про що інше вже сказати не можна”.

Бог також зображується оком, бо: “Око є правитель справи. Воно у тварині є тим, чим є сонце у світі, чим коштовне каміння у землі”¹²¹.

Твір Сковороди “Кільце” так густо прикрашений цитатами з Біблії, що переходить межі обсягу нашої монографії й, на наш погляд, вимагає особливого аналізу молоді, але відданої пошуку істини людини, яка добре знає Святе Письмо й цікавиться сутністю людини.

Сковорода тут чітко вказує, що Бог, створивши людину, в основу її здорових прагнень, мрій, бажань, її світлих діянь та вчинків, її щастя поклав свій вічний незмінний голос, що в подальші віки, через пророків, євангелістів та апостолів об'явив у Святому Письмі.

¹¹⁸ Сковорода Григорій. *Пізнай в собі людину*. Пер. М. Кашуба, пер. поезії В. Войтович. – Львів: Світ, 1995. – С. 265.

¹¹⁹ Там само. – С. 270.

¹²⁰ Там само. – С. 287.

¹²¹ Там само. – С. 288.

Розмова, що називається Алфавіт, 1.15. або Буквар миру

Це друга розмова, адресована Тев'яшеву. Першою було “Кільце”, в якому мислитель наголошував, що Бог – “первоначальне начало”, яке завжди і всюди було, є і буде; яке є беззастережною любов'ю й вимагає беззастережної любові у Всесвіті; яке послало на землю “єдинородного сина Ісуса” навчати людей жити згідно з Його бажанням; яке залишило “смолоскип” – Біблію, яка осяває шлях людині до щастя.

Nosce te ipsum – пізнай себе самого – ось тема Букваря миру, тема хоча не всім прийнятна, та правильна й стародавня.

Першим, хто вжив цей вислів, був грецький філософ Фалес (Thales, 624 – 547 до Христа), родоначальник Йонійської школи. Такий напис був також на храмі Аполлона у Дельфах. Глибоко шанували ці слова стародавні єгиптяни, та їхні нащадки відкинули богошанування й перетворили Бога на кумира.

Мойсеєві книги нерідко закликають людину: “Слухай себе, прислухайся до себе, пізнай себе”. Цей заклик дуже шанували стародавні єгиптяни, євреї, греки, бо шляхом самопізнання в душу людини входить світло Божого знання, а з ним і мирний шлях щастя, адже Бог у людині подібний до стрілки компаса в кораблі, без якої плавання стає безцільним.

Сковорода застерігає, аби пізнавши зовнішнє, людина не подумала, що вже пізнала себе, бо найважливіше у людині – її “сутність”, якої, наче повітря, не бачимо, та без чого життя не можливе. Пізнати людину – це відчутти, любити й слухати дух Божої премудрості.

Сковорода твердить, що: “...щастя не залежить ні від наук, ні від чинів, ні від багатства, лиш від того, щоб охоче здатися на (або радше шанувати) волю Божу. Лиш це може заспокоїти душу”, – бо: “Чим хто більше згоден з Богом, тим він більш мирний і щасливий”. Саме це й означає “жити за природою”. Та не варто ототожнювати рабську з панівною природою, бо тоді людина, замість божественної, обирає тваринну й сліпу натуру, а це: “...справжня неповага, незнання Бога, непізнання мирного шляху; це мандрівка шляхом нещастя, що веде у царство п'їтми, у житло неспокійних духів.

Саме оце слово – нещастя – народилося звідти, що спокушена людина, яка пішла під проводом сліпої натури, вхопилася за хвіст, оминаючи голову, або ту найвищу частину; “Частина моя ти, Господи”.

Цими словами Сковорода вказує на причину слабкостей, немочей, горя, страждань та нещастя людини: замість дослухатися до голосу Творця, який є “вічною головою й таємничим законом в усіх створіннях, або компасною стрілкою корабля, духом віри і благочестя – пішла за голосом плоті”.

Ми повинні дослухатися Біблії, бо вона вселяє в нас найвищу сутність, яку Сковорода називає “началом, оком, отцем, сильним, Господом, царем, ангелом ради, владичим духом, страхом – дороговказом, другою людиною, світлом, радістю, веселістю, миром” та інше¹²²

Щоб досягнути щастя, вчить Сковорода, людина мусить: “Прислухатися до себе краще”, “Слухай себе”, “Увійдіть у вашу хramину”, “Повернися у дім свій”, “Дух божий живе у вас!”, “Друга людина Господь з небес”.

¹²² Там само. – С. 306.

Людина, підкоряючись прихованому в ній покликові блаженного духа, одержить настанову, просвітлення, сприяння та досконалість у всякій справі, а без його дозволу нічого достойного не вдієш, не ступиш жодного кроку. Бо “щасливий, хто живе з волею благого духа!”

Тому філософ радить:

“Не входити у неспоріднену стать.

Не обіймати посаду, що суперечить природі.

Не вчитися того, до чого не народжений.

Не дружити з тими, для кого не народжений.”

Стосується це: “...лиш людинолюбних душ, чесних звань і благословенних видів промислу, котрих не виганяє геть із суспільства божий і людський закон, а вони становлять родючий сад церкви, або, ясніше кажучи, сад суспільства, так, як свої частини годинниковий механізм...”

І це є бути щасливим, пізнати себе, або свою природу, взятися за свою долю і перебувати з частиною, спорідненою собі із всезагальною служби. Ця участь у службі є добродійність і послуга. Найдобріша душа живе тим неспокійніше й нещасніше, чим більш важливу посаду має, якщо для неї не народжена”¹²³.

Людина нещасна, коли ображає друзів і рідних, близьких і далеких, однорідних й іноземних, приносить шкоду суспільству, неналежно виконує свої обов’язки, байдуже ставиться до праці. А це стається, якщо в неї немає бажання працювати. Сковорода закликає людину не шукати порад у чужих, а вникнути в саму себе, дослухатися голосу власної совісті, що живе всередині неї, й йду-чи за тим голосом, триматися посади, призначеної їй самим Всевишнім.

Філософ вказує, що голос Божий, голос совісті, є завжди в кожній людині: “Царство боже є всередині нас. Воно не помиляється й кращим шляхом поведе тебе, розумій, до того, до чого ти народжений, щоб ти був корисним для себе і для твоїх братів більше, ніж чужі поради й твої власні прагнення, про які написано – вороги людині її домашні”. Бо згідно з Соломоном: “Твій нетлінний дух є у всіх. Ним же викриваєш тих, що помиляються, і в чому згрішили, пригадуючи, вчиш, щоб, звільнившись від злоби, вірили у тебе, Господи”. Це блаженне ество скеровує людину обирати те, для чого вона народжена, щоб стати корисною собі і ближнім. Воно набагато краще від усіх чужих порад та спокус, – тож радься сам із собою. Пізнай себе. Не піддавайся спокусі, не піддавайся тваринній натурі, бо багато людей серед достатків мучаться тугою, нудьгою та горем”¹²⁴.

Пам’ятай, що: “Боже царство є всюди, і щастя живе у будь-якому стані, якщо ходиш у нього під проводом того творця, який привів тебе у цей світ для того; і в сто разів блаженніший пастух, який за природою пасе овець чи свиней, ніж священик, який має злобу проти Бога”¹²⁵.

Уродженець Данціга, філософ, лікар та психолог, який студіював психологію, медицину та філософію в університетах Женеви, Гайдельберга, Ляйпціга та Фрайбурга (осягнувши докторати з медицини, філософії та психології під наглядом Вундта), – Мюнстерберг Гуго Б. (Munsterberg Hugo B.), який із 1897 року, на запрошення Вілліама Джеймса, був директором психологічної лабораторії та професором експериментальної психології в Гарвардському університеті, 1910 року сформулював свій перший тест “потенційних можливостей лю-

¹²³ Там само. – С. 307.

¹²⁴ Там само. – С. 308.

¹²⁵ Там само. – С. 309.

дини”, пізніше удосконалений, відомий та широкоживаний на Заході як “аптітюд тест” (aptitude test). А Сковорода ще у XVIII столітті оприлюднив досконалі, точно окреслені практичні вказівки щодо можливостей та інтересів дитини: “Раджу, коли хочеш, щоб твій син весело й удало виконував посаду, ти мушиш сприяти йому у виборі звання, спорідненого його якостям. Сто спорідностей, сто звань, а всі почесні, бо законні... Не дивись, що вище й нижче, що показніше й не знатніше, багатше й бідне, а виглядай те, що тобі споріднене. Раз уже сказано, що без спорідненості все ніщо...”. Далі мислитель застерігає, аби людина, керуючись власними бажаннями, не нехтувала волі Бога, бо: “Чого хочеш шукай, та не втрадь миру”, адже без нього не можна бути щасливим навіть у найпрекрасніших місцях, у достатку, при посаді та славі. Бо людське щастя, мир та рай – всередині людини, в її серці. І далі: “А ти дивись, щоб твій Бог був завжди з тобою. А буде з тобою, якщо ти будеш з ним. А звичайно будеш з ним, якщо, замирившись, заприятниши з цим найсолодшим і блаженним духом. Дружба й віддаленого пов’язує. Ворожнеча віддаляє й того, хто близький. З природою жити і з Богом бути – це одне й те ж; життя і діло є те саме”.

Сковорода закликає людину не піддаватися жодній спокусі, не гнатися за багатствами, славою, становищем, впливовістю чи іншими тілесними вигодами, а завжди дослухатися “внутрішнього голосу” й обирати працю “себе гідну”, до якої має хист, бажання та інтерес, для якої народилася.

Важливо, наголошує мислитель, щиро прагнути поєднання з волею Творця, бо він один знає, що добре та корисне людині. Водночас він застерігає перед загрозою, яка йде від ворожої настанови людини до її оточення: бо дружня настанова поєднує й віддалене, а ворожнеча – віддаляє й найближчих. Сковорода закликає людину вчитися бути вдячною, а не повсякчас невдоволеною та вимогливою.

Він також звертається до батьків, діти яких ще не самовизначилися, закликаючи дати дітям змогу йти за своїми здібностями та інтересами, бо душа людини мертва, коли вона не “вдалася до свого природного діла, (бо) подібна до каламутної й смердячої води, закритої у тіснєві”¹²⁶.

Сковорода закликає людину бути автентичною (чого вимагають філософи та психологи екзистенціалісти): “Залишися у твоєму природному званні, яке б воно не низьке. Краще тобі розпрощатися з величезними палатами, з просторими землями, з пишними назвами, ніж розлучитися з душевним миром, зробивши через свій опір внутрішнім своїм ворогом такого дивного, сильного й непереможного духа, що ламає навіть ліванські кедри”¹²⁷.

■ Кілька крихт і крупинок із поганського богослов’я

Сковорода вірить, що все перестає бути поганим, коли Господь дозволить його освятити, а все те святе, що добре, і все добре, що приноситься Господу. “Все те господнє, що не суперечить духові страху божого й царству його”, тобто, вчинене людиною, зважаючи на голос Бога, бо істина говорить: “хто не проти нас – той з нами”, бо: “Дихає всюди дух господній, що живе у всіх, і блаженний, хто слухає його”, бо всюди суций дух Божий, який криється під іменем кожної людини й приводить її до щастя.

¹²⁶ Там само. – С. 310.

¹²⁷ Там само. – С. 312.

Філософська догма говорить, що: “Доброта живе лише у красі, та що подібне до подібного веде Бог”, а людині залишається лише пізнати себе й дізнатися, для якої посади вона народилася, бо спорідненість до звання, як і схильність до дружби, не дістається ні купівлею, ні проханням, ні насильством, а є даром Духа Святого.

“Без Бога ні до порога, а з Богом хоч за море”, – вживаючи українського прислів’я, говорить мислитель, бо без Бога криниця мудрості людської замулюється, тобто, людина втрачає свого божественного вождя.

Сковорода вказує, що: “За цим вірним наставником (голосом Бога) так ревно пішов Сократ, що навіть у дрібницях дотримувався його порад... Бо ви є храм Бога живого, і дух Божий живе у вас”.

Мудрою людина не може бути, не пізнавши в собі голосу Божого ества, бо плоть – ніщо, дух животворить, а людина, не пізнавши нетлінного Бога, втрачає душевний мир, й тому мусить дослухатися до “таємного крику серця”.

Бивцями самих себе називає Сковорода людей, які притлумлюють власну людську природу. Саме в цьому причина того, що у всякому званні є щасливі й нещасливі, спокійні й неспокійні, веселі й сумні. Бо бажання жити – “є рідна дочка природи”¹²⁸.

Вище філософ розмірковує над людьми, нездатними міркувати абстрактними, або швидше, нематеріальними категоріями, які шукали божества в природних об’єктах, в серцях яких “панувало лиш тлінне ество... й бачили лише глину”. Для них слова: “Плоть – ніщо, дух животворить”, – пуста вигадка, й тому вони втратили душевний мир.

“І хоча відчували, що якось, щось, чимсь, таємною якоюсь отрутою палить і хвилює їх серце, та воно і невідчутне, і нехтуване було доти, поки ця іскра виросла у невгасиму пожежу. Трапляється це кожному, що хоча й удається здобути весь світ, проте невимовними зітханнями серце всередині волає про те, що ще чогось трішки бракує, і начебто дивна й неприродна спрага у хворого не вгамовується”, аж доки людина не зрозуміє, що думає так лише тому, що її так навчили, й танцює згідно зі своєю наукою”¹²⁹.

■ Байка про котів

“Catus amat pisces, simul odit flumen aquarum” (“Кіт любить рибу, але води боїться”) – такою казкою Сковорода змальовує людей, які, нехтуючи власною природою, шукають достатків та тілесних вигод, не розуміючи, що це не принесе їм задоволення, бо вони діють антиприродно.

Він наголошує, що ніхто не досягне стійкої слави та миру від жодного мистецтва, якщо труд свій не вважатиме найсолодшим.

Люди, що обирають собі ремесло наймодніше й прибуткове, – самообмажуються, бо прибуток – не внутрішня насолода, а задоволення тілесної потреби: “без природи труд ніяк не може бути солодким”, бо справжня сердечна насолода міститься у спорідненій праці, й вона тим солодша, чим природніша.

“Достатком задовольняється лиш тіло, а душу звеселяє споріднена праця”¹³⁰.

¹²⁸ Кашуба вказує: “Дані про те, що Сократ керувався у своїх вчинках вказівками внутрішнього генія, є у біографії Алквіада (грецького полководця), яку написав учень Сократа Плутарх”.

¹²⁹ Сковорода Григорій. Пізнай в собі людину. Пер. М. Кашуба, пер. поезії В. Войтович. – Львів: Світ, 1995. – С. 312-318.

¹³⁰ Там само. – С. 320.

■ Картина зображеного біса, якого називають смуток, туга, печаль

Сковорода тут надзвичайно майстерно описує психічний стан нещасливої людини. “Сумує й метляється, наче бджола, зачинена у світлиці, а світлий сонячний промінь, що пронизує віконце, кличе її на квітконосні луки. Ця мука позбавляє душу здоров’я, розум миру, відбирає кураж і доводить до розслаблення. Тоді вона нічим не вдоволена, гидує і становищем, і місцем, де перебуває. Огидними здаються сусіди, несмачні забави, осоружні розмови, неприємні стіни світлиці, немилі всі домашні; ніч нудна, а день досадний; улітку хвалить зиму, а взимку хвалить літо; подобаються минулі Авраамові віки, або сатурнові; хотілося б повернутися зі старості в молодість, із молодості в юність, із юності в мужність; хулить свій народ і звичаї своєї країни, порочить натуру, нарікає на Бога й сама на себе гнівається. Лиш те солодке, що неможливе; бажане – що минуле; звабливе – що віддалене. Там лиш добре, де її немає, і тоді, коли її немає. Хворому всіяка їжа гірка, послуга противна, а постіль тверда. Жити не може й померти не хоче”.

У даному випадку Сковорода пензлем досконалого митця охарактеризував людину, яка, знехтувавши себе, знехтувавши голос Божий у своєму серці, пішла на принадний оклик “цього світу”, відцуралася себе й залишилася без життєвої цілі, а тому в розпачі, тривозі, депресії, схильна до самогубства.

“Млість у лікарів є вождем усіх тілесних хвороб і слабощів. А душевне невдоволення є дверима для всіх сердечних пристрастей і внутрішніх бур.

Невидиме повітря, що пінить море, невидима й нудьга, що хвилює душу; невидима – і мучить; мучить – і невидима.

Вона є мучительний дух, нечистий помисел, люта буря.

Все ламає й хвилює, літає й сідає на золочених дахах, проникає через світлі палати, сидить біля престолів сильних, нападає на військові стани, досягає на кораблях, знаходить на Канарських островах, укорінюється в глибоку пустелю, гніздиться у душевній тузі...

Туга ширяє повсюди,
Землю, води облягає,
Блискавицею б’є в груди,
Всюди нас вона сягає”.

Мислитель наголошує, що більшість, щоб збутися суму, використовує недоречно зброю: гроші, вино, сади, музику, жарти, карти, прогулянки. Не знаючи, що невидиме та безсильне – не одне й те ж, люди шукають чогось, що можна “в кулак схопити”, тобто, тілесного, бо їх так виховали, так навчили. Сковорода вказує, що невидиме значно сильніше від видимого, бо вексель небезпечніший за папір та чорнило, а бомба страшна прихованим вибуховим матеріалом та вогнем, а не чавуном.

“Усе невидиме сильніше від свого видимого, і від невидимого залежить видиме”¹³¹.

Стан, який описує філософ, стародавні християни називали “бісом смутку”, бо він породжує нечистих духів: пекучу печаль, заздрощі, лють, лихі помисли, самовбивства.

Думка в людини є невидимою головою, насінням та коренем безперервного руху, що володіє усім тілом, та язиком, який служить людині наче дзвіночок годиннику. Та основне в людині – “глибоке серце”. Й коли сердечне око сіє ли-

¹³¹ Там само. – С. 321.

хе насіння, то й усе тіло лихе й усяке діло приносить плоди горя.

Тому Сковорода твердить, що: як пізнаєш себе самого, то пізнаєш і Адама з Своєю; без Бога ніщо не веселить, а воля Його — це верх і закон законів; хто прагне з Богом — той буде щасливий.

■ Прикмети деяких спорідностей

Тут мислитель доводить, що процес пізнання (не завжди легкий, бо людина схильна бачити лише тлінне й вихована відповідно) при належному бажанні та зусиллях цілком можливий. Адже, склавши крила, навіть орел не зможе летіти. Важко відрізнити дружнє серце від облесливого, та й зовнішня тінь навіть гострих спостерігачів заводить на манівці.

Однак існують завжди певні сигнали, що вказують шлях до вроджених інтересів людини, які принесуть їй та її близьким щастя. Сковорода закликає батьків дізнатися, чим цікавиться їхня дитина та до чого вона схильна, і, якщо вона підперізується шаблею, то має нахил до воїнства, а коли на шиї цуценят чи кішок одягає ярмо, то має душу хлібороба, коли ж дитина гортає святі книги та запам'ятовує божественні пісні, то з неї може бути богослов¹³².

Оскільки Бог є завжди і всюди, то і щастя є в кожному стані, треба лише пізнати себе, для чого хто народжений, бо: “Краще бути натуральним котом, ніж з осячюю природою левом”. А рватися в коло обраних чи за прибутками та наживою — хибний крок, бо життя доводить, що багато людей у багатстві бідують, а в бідності щасливі. Адже видно, що природа значно більше сил доклала, витворюючи мурашку, ніж слона, і більше дивного смислу та божого промыслу можна зауважити в бджолиних роях, ніж у овечих і волових стадах.

“Бог подібний до багатого фонтана, що наповнює різні посуду за їх місткістю. Над фонтаном оцей напис: Нерівна усім рівність”.

Все, що противиться блаженній натурі — дурне і шкідливе. Людина боїться голоду, не задумуючись над тим, що значно більше людей помирає від переїдання, ніж від голоду. “Дурна печаль сама не знає, чого хоче, а неспорідненість важча від всього неробства”¹³³.

Хочеш бути блаженним? Задовольнися долею твоєї природи. Замість вимагати чогось, не знаючи, чи воно потрібне, людина повинна вчитися бути вдячною.

“Вдячність” у Сковорода — синонім “самоакцептування” в англійських текстах із психотерапії — психічний стан, необхідний для того, аби людина, мріючи покращити власну долю, могла це зробити. Адже без повного визнання та розуміння будь-якого існуючого стану, покращати його не можливо.

■ Спорідненість до хліборобства

Сковорода глибоко любив свою батьківщину, її “запахне повітря, чисті потоки вод, співи птахів”, та безмежно цінував людей, які працюють на цій землі. Бо вони створюють поживу для людей і худоби, розводять рої бджіл та піклуються землею, на якій живуть. Він закликав і переконував хліборобів, що орати землю — насолода, бо цього потребує від нас батьківщина, і найважчий труд не буде людині

¹³² Подібними методами психологи почали користуватися лише за два століття по тому.

¹³³ Там само. — С. 324.

тяжким, якщо вона для нього народилася. Сковорода — один із перших соціальних психологів, який цінував індивідуальний вклад у скарбницю спільноти.

Хибне бажання людини жити в позолочених палатах, для яких вона не родилася, принесе їй смуток: дасть тілесний достаток, але відбере в неї мир — душевний спокій, і вона впродовж дня буде тільки чекати, “коли той день мине, а увечері — коли нарешті буде світанок”.

“Блаженні, хто чує слово Боже й береже його”. А відкинувши волю Бога, людина, наче олень, осліплений орлиними крилами, повними піску, аби якнайшвидше його осліпити, несеться до безодні¹³⁴.

■ Спорідненість до воїнства

Сковорода цінує всі нахили до праці й не погорджує нахилом до воїнства, а закликає озброюватися, якщо ти до того народжений: “Захищай землеробство й купецтво від внутрішніх грабіжників і зовнішніх ворогів. Тут твоє щастя і веселість. Бережи звання, наче око. Що солодше природному воїнові, ніж військова справа? Заколоти образу, захищати стражденну й безборонну невинність, заступатись за основу суспільства — правду — це його найсолодший сніданок, обід і вечеря”¹³⁵.

Коли ти маєш поклик до воїнства, то не бійся голоду, спраги, холоду, спеки, безсоння, кривавих ран, і твоє горе буде приємнішим, ніж ранги та прибутки. Не спокушуйся сторонніми порадами чи примхами, бо відібрати у душі споріднену працю — означає позбавити її поживи. “З Богом коротке життя виповнює довгі літа, а діло з ним є само собі найвищою нагородою”¹³⁶.

Філософ наголошує, що хоч навчання й удосконалює нахили, але: “Птах може навчитися літати — та не черепаха”.

Його тривожить непотрібна й шкідлива хитрість людини: кожне створіння піде за покликом Творця, а: “... людина через непослух стає глупомудрою мавпою, задивившись на сліпу моду, а не на помах прозорливої природи”. Він доводить, що природа кличе до лісів солов’їв і дроздів, на поля — жайворонків, жаб — у води й болота, ріки — до моря, полум’я — вгору, сталь — до магніту, а людину — до симпатії, дружби, їжі та вибору звання¹³⁷.

Математик, медик, архітектор, священник та інші щасливі, бо відповідні природі. “З Богом святим низьке підноситься, а без нього знижується й високе. Щастя наше всередині нас... хай ніхто не очікує щастя ні від високих наук, ні від шанованих посад, ні від достатку... Немає його ніде. Воно залежить від серця, серце — від миру, мир — від покликання, покликання — від Бога”¹³⁸.

■ Спорідненість до богослов’я

Із особливою відповідальністю ставиться Сковорода до богослов’я, бо: “Діло за наказом — справді трудне — а далі — найтісніший, твердий і крутий шлях буває легким, якщо сам Бог вказує дорогу до наміру і, звичайно, вказує то-

¹³⁴ Там само. — С. 326.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само. — С. 327.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Там само. — С. 328.

¹³⁹ Там само. — С. 330.

му, кого народив для цього”¹³⁹.

Богословів мислитель називає “благовісниками (божого) свого царства” й хоче, щоб число їхнє зростало відповідно до потреб часу. Але ці проповідники, “наче з личинок бджоли, народжуються зі студентів”. А коли личинка фальшива, то з неї народиться не бджола, а трутень, спершу досить успішний та голосний, а згодом вигнаний із дому Божого. Бо як може бути проповідником противник царства Божого. Мислитель вимагає, щоб кандидат у богослови не шукав слави та прибутків серед проповідників слова Божого, а вирішував бути служителем лише тоді, коли відчуває поклик Бога. А до того звакав до нужди, самотності, безневинності, терпеливості та вивчив досконало хоча б одну зі священних мов. Він має звикнути до голоду, холоду, утисків, наклепів, ненависті, лайок, бо всякий труд солодкий, коли людина для нього народжена. Мислитель радить ознайомитися з думками визначних античних та поганських філософів, із писаннями святих отців церкви й, особливо, увійти до храму Біблії та приймати все від Господа, споживати для Господа й насичуватися перед Господом.

Треба берегтися, щоб слова Єремії “Близько ти, Господи, від уст їх, та далеко від сердець їх”, не були спрямовані до богословів. А для того треба зрозуміти, що таке віра. Та коли людина не знайде віри всередині себе, вона ніколи не зможе зрозуміти, що це таке – віра.

Він певен, що “світанок істини” в людині починає виявлятися в тридцять років й тому закликає майбутніх богословів довго вчитися, якщо хочуть учити інших, й “чудесами непорочного життя” утверджувати слово Божої істини, бо: “не можна побудувати словом, коли те ж саме руйнувати ділом”. Без святості життя можна стати добрим ремісником, але ніколи – проповідником.

“Остерігайся сріблості. Пам’ятай, що ти прийняв задарма. Весь твій труд є ніщо порівняно з цим даром. Який ти мені богослов, якщо сріблості... Не думай, що інших, крім тебе, стосується це слово: “Подивіться на птахів... Маєш поживу і одяг – тут вся твоя тілесна насолода”¹⁴⁰.

■ Хор природних благовісників

Сковорода доводить, що в світі існує протилежність: “Не знайдеш дня без тьми і світла, а року без зими й тепла. Не знайдеш і становища, щоб воно не було змішане з насолоди й печалі. Так стоїть увесь світ. Протилежне сприяє протилежному. Насолода є нагородою печалі, та печаль – мати насолоди. Хто хоче пожинати насолоду, хай спершу полюбить печаль: і народиться насолода, а любить природний”. Він наводить 11-ту главу другого листа до коринтян, аби навчити труду та подвигів, та особливо привертає увагу до земного життя Ісуса, який зійшов, щоб своїм прикладом навчити правди й правильного життя¹⁴¹.

Сковорода застерігає перед людським осудом іншої людини. Він певен, що кожний повинен прислухатися до Господнього голосу, до совісті всередині себе: бо голос Божий завжди присутній в нас, але людині необхідно повсякчас випробувувати себе й відчувати руку Божу. Адже лише Бог один непомильний провідник, суддя, батько та благородний учитель, який збереже людину від невлавистих дій і марнослів'я: “Якщо чимось хочеш прославитись, будь тим за еством, де буття

¹⁴⁰ Там само. – С. 329.

¹⁴¹ Там само. – С. 330.

й слава імені, наче добре зерно з гілками, наче джерело з потоками, наче сонце з променями, неподільні, а марнослів'я, немов трава, що зростає на дахах, яка сохне перед вириванням”.

Усі недуги, слабкості, марновірства, лицемірства, ересі, лайки, ненависті, розбещеності, нищення науки й мистецтва, ганьби священичих та монаших чинів ідуть від неспорідненості, від браку “бути другом покликання, а не любителем прибутку від нього”¹⁴².

А “якщо любиш прибуток, шукай його пристойним шляхом”, — іди за покликом власного серця, бо серце — безодня думок, а думки — насіння й джерело діянь.

■ Кілька символів, тобто загадкових або таємничих образів, із поганського богослов'я

Сковорода визнає лікувальні можливості слова: “Правда, що дружня бесіда є візок, який полегшує (шлях) мандрівника. А він тим краший, коли котиться на пророчих колесах”¹⁴³.

Слова, говорить філософ, годують дух людини, бездонний та всесвітній, і тим глибший, чим більше він обіймає та чим більше містить предковичних думок і премудростей, які часто словами з'ясувати не можна, але можна відтворити картинами, задля яких часом потрібно й цілої книги.

Аналізуючи першу картину, в якій “Соловейко зі своїми дітьми вчить їх співати”, Сковорода доводить: *що батьки наші — найкращі вчителі; що необхідно поважати закони пращурів; що треба вчитися від нашої матері Біблії. Далі він твердить: що ясенець, згідно зі стародавніми елінами, має цілощу силу; що природа перевищує науку й тому вона — найкращий учитель; що символ устриці вказує на те, що все добро — всередині нас; що людині, як і всьому на землі суцшому, необхідне світло, тобто, Божа правда; що людина у власному джерелі найде власну блаженну натуру, яка виведе її на шлях миру; що, не пізнавши себе, людина залишиться сліпою в світі та не зрозуміє голосу Біблії; що веселість серця дає людині життя, й тому серце треба берегти; що бажання, які суперечать внутрішньому голосові — згубні; що не кожний народжений для абстракції та самотності; що неробство, сум і туга — пагубні почуття; що вороги людини — її домашні; що не можна противитися батьківській волі; що легендарні книги стародавніх мудреців — це найдавніше богослов'я; що нематеріальне Боже єство від віків зображали крилатим немовлям, крила якого означають безперервний рух; що предметом Біблії є лише Бог; що Бог — це любов; що просвітлене Господнім духом серце відчуває вічність; що корисно менше їсти, а багато жувати; що сліпий, який несе, повинен дякувати видючому, який його правильно направляє; що стріла означає прагнення; що любов становить та перемагає світ; що сильні — любов і смерть; що жорстока — ревність.*

Вище наведено цитати зі Сковороди. Це скарбниця одвічної мудрості, що послужить кожному зацікавленому правдою життя.

Значно більше та глибше розвинуті науки людина знайде у Святому Письмі.

¹⁴² Там само. — С. 333.

¹⁴³ Там само. — С. 336.

Книжечка, що називається Silenus Alcibiadis, тобто

1.16. Ікона Алківіадська (Ізраїльський змій)

У передмові до трактату, адресованій Степанові Івановичу Тев'яшеву, мислитель говорить про стан людини, який найбільше цікавить психологів, а саме, про щасливість. Почуття щастя – це мета, якої прагне кожна людина.

Цитуючи Сократа (“Дехто живе для того, щоб їсти, а я їм для того, щоб жити... ситість тілесна не дасть веселощів серцю, позбавленому своєї поживи”), Сковорода безпосередньо вказує на основне в людині, те, про “що вчив своїх друзів Епікур, що життя залежить від насолоди та що веселощі серця – це життя людини”.

Він також цитує Горація та Сенеку, які закликають не відкладати насолоди, бо вона йде від серця, від психічного, а не тілесного стану.

Запитуючи: “Та коли життя від сердечних веселощів, а веселощі від насолоди, то від чого залежить насолода, що насолоджує серце?”, – Сковорода цитує “боговидця Платона: *“Немає солодшого над істину”*”. А ми можемо сказати, що лише в істині живе справжня насолода і лише вона животворить наше серце, яке володіє тілом, і не помилився якийсь мудрець, поклавши як різницю між ученим і невченим межу мертвого і живого”.

Для прикладу філософ згадає радість Піфагора, коли той вигукував: “Знайшов, знайшов!”, – зрозумівши емблему трикутника, тобто, його істину.

Сковорода твердить, що *істинні думки освітлюють благодушністю серце* та що життя тоді живе, коли думка наша, люблячи істину, любить відстежувати стежки її і, зустрівши око її, торжествує й веселиться цим незгасним світлом, яке зігріває і живить сердечні думки, як весняне сонце кожную істоту.

“Високого стану люди не лише в позовах, війнах, комерціях, будуванні, мистецтвах, а й у найпершому пункті, тобто, в думках щодо Бога, повинні знаходити істину та противитися забобонам”, – говорить мислитель.

Земля, зазначає Сковорода, не може бути без гнилих озер та низин, але в таких місцях хай гніздяться жаби та з ними споріднені птахи, а соколи, орли та люди нехай підіймаються вгору, бо істинне слово Боже – у Біблії.

Забобонні люди, несприйнятливі до *істини*, породили нісенітниці, секти, суперечки, ворожнечу, міжусобиці, війни, ненависть, забувши почуття людинолюбства, дихаючи вбивством, і цим сподіваються служити Богам.

“Немає більш шкідливого, як те, що побудоване для головного добра, а стало розтлінним. І немає більш смертоносної рани, як марновірство – листя для лицемірів, машкара шахраям, заслони дармоїдам, стимул і зогрів для людей з дитячим розумом” – такими словами критикує Сковорода людей, які шукають дочасного, земного, безвартісного та тлінного в Біблії, не помічаючи головного – Божого, прекрасного ока вічної істини.

“Я у цій книжечці показую досліди, яким чином можна входити у точний розум цих книг”¹⁴⁴.

Шлях *істини* для людини мислитель бачить у Святому Письмі та його достовірній інтерпретації. В останній він знаходить душевний корм, маятник, лікарю, аптеку та цілющу воду для спраглої на життєвих шляхах людини.

¹⁴⁴ Там само. – С. 343-347.

■ Сутність цієї книги

“Ти хто?” І каже їм Ісус: “Початок” (Йоан: 8).

“Блага мудрість... Ще більше тим, хто бачить сонце” (Премудрості Соломона).

“Блага лють краще сміху. І в злобі лиця стане благим серце” (Премудрості Соломона).

“Початок Сіонові дам...” (Ісайя).

“Випробуйте писання... Вони є такі, що свідчать про мене” (Йоан).

“Не на обличчя дивлячись, судить...” (Йоан: 5).

Слово до Бога. “А te principium, tibi desinat, тобто: Ти і від тебе початок виходить; до тебе воно й кінець свій приводить”.

■ Передвер'я або Ганок

У цьому розділі Сковорода наводить середньовічне оповідання про пустельника, який з цікавістю приглядався, радів та ловив прекрасну пташку, що наблизилася до нього, та все не міг упіймати. Якось друг, який навідався до пустельника, запитав, чим той себе потішає, адже будь-хто помер би від нудьги в таких умовах. Пустельник, натомість, попросив друга розповісти, що того веселить у житті. Друг відповів: змога посильно допомагати близьким та чужим, добре здоров'я та дружнє співжиття. “А я, — сказав пустельник, — маю дві забави: пташку й початок. Я пташку завжди ловлю, та ніколи її не можу впіймати. Я маю тисячу й один фігурних шовкових вузлів. Шукаю в них початок й ніколи розв'язати не можу...”

Сковорода цим оповіданням стверджує істину, що людина завжди й безкінечно в процесі творення. Алегорія ловлення “прекрасної птиці” — це екзистенційне твердження, що людина щомиті стоїть перед життєвим завданням — робити рішення, від якості якого залежатиме її життєвий успіх, а тим самим і почуття щастя.

Пошуки початку — це стремління людини наблизитися до свого Творця, що нерідко, через недосконалості людини, відчужилася від Нього.

■ Розділ 1. Звернення притчі до Бога, або до Вічності

Божественні містагоги приписують початок одному Богові, бо справжнім початком є лише те, що не мало нічого перед собою, а інші створіння народжуються і зникають, ніщо початком і кінцем бути не може. Початок і кінець є те саме, що й Бог, або вічність. Вічність у просторі також не має ні початку, ні кінця, й перша точка та остання є та сама. В створіннях це можна помітити, бо, коли згниває зерно, на ньому появляється зелень, що засвідчує премудру й всезберігаючу світобудову.

“У всіляких же речовинах для допитливого спостерігача премилосердна ця мати майже відчутна, але не зрозуміла, подібна до сумирної, але невиловимої пташки.

Цей справжній початок скрізь живе. Тому він не частина, і не складається з частин, а цілий і твердий, тому й незруйнівний, не переходить з місця на місце, а єдиний, безмірний та надійний, як усюди, так і завжди є. Все випереджає й закінчує, сам ні не випереджуваний, ні закінчуваний”.

Хто крізь морок побачив цей початок, той є людським святителем — той має назви ерей й він звільнюється від життєвих справ, а посвятився Богові¹⁴⁵.

Мислитель тут вказує на Бога як “безначальне начало”: Бог був, є і буде,

¹⁴⁵ Там само. — С. 349.

вічний, незмінний та незнищимий, бо Він Творець та Дух!

Біблійна концепція сутності людини, згідно якої остання – витвір Бога, якому Творець вказує правильний життєвий шлях, повинна зацікавити кожного, особливо, коли людина, стоячи на роздоріжжі, шукає істинної мети та шляху до неї. Для вчителів, а особливо, для психотерапевтів, онтологічна концепція людини – незамінна.

Працюючи понад тридцять років лектором та супервізором для реєстрованих Департаментом здоров'я психотерапевтів, де кваліфіковані психіатри та психологи після декількалітньої практики шукають “досконалішого методу психотерапії”, переконуюся, що онтологічна (Сковородинська) теорія особистості значно досконаліша від усіх досі знаних теорій особистості.

■ Розділ 2. У речах можна завважити вічність

Доскіпливий філософ помітив і довів, що мале й часто невидиме має особливу силу. Тому він закликає дослухатися голосу совісті іншої людини та остерігатися сили слова, що може бути руйнівним, а то й убиваючим. Бо: “Легеньким шумом повітря є випущене з уст слово, але воно часто або смертельно раниць, або приносить щастя та оживляє душу.. невидима пружина в годиннику рухає весь його механізм. Непомітна у циркулі точка є джерелом усіх фігур і машин... Нікчемний папірець громадських законів тримає у спокої суспільство. Батьківська старість володіє сильними рабами й буйними синами.

Усе це плоттю є ніщо, а сильне прихованою в собі сутністю. Дух животворить. Це дивний початок: у немочі – сила, у тлінні – нетління, а у дрібниці є велич. Він починаючи закінчує, а закінчуючи – починає; народжуючи – губить, а погубляючи – народжує; протилежним лікуючи протилежне, і ворожим премудро допомагаючи ворожому, як свідчить гострий філософських учнів вислів: “Unius interitus est alterius generatio” – “Загибель одної речі народжує іншу істоту”¹⁴⁶.

Слова мислителя “Дух животворить” психотерапевти не повинні забувати ніколи, пам'ятаючи, що сила – у немочі, нетління – у тлінні, велич – у дрібниці, народження – у смертності, радість – у смутку. Сильна віра в істинність наведених тверджень – одна з найважливіших психічних якостей терапевта.

■ Розділ 3. Початок в усіх світових системах відчувається і всю тлінь, наче одяг свій, носить: Він є світ першородний

Говорячи про Всесвіт, Сковорода бачить у ньому неосяжний для людського розуму порядок та небачену красу – звеселяючий дім вічного, прекрасний рай із незліченних садів, вінець із віночків. А в тому – єдиний початок, один центр та розумний циркуль у їх множині.

Він бачить “два світи, які становлять один світ: світ видимий і невидимий, живий і мертвий, цілий і руйнівний. Цей – риза, а той – тіло, цей – тінь, а той – дерево; цей – речовина, а той – образ, тобто основа, що містить речовинну грязь, як малюнок має свою фарбу.

Отже, світ у світі – це вічність у тлінні, життя у смерті, бадьорість у ві сні, світло в пітьмі, у неправді істина, у плачеві радість, у відчаї надія”.

У жменю можна зловити лише відчутне, та воно не відображає реальності,

¹⁴⁶ Там само. – С. 350-351.

бо межа одного місця є водночас дверима до нових просторів, бо курча починається тоді, коли яйце псується, а “все наповняючий початок і світ цей, будучи тінню його, меж не має”¹⁴⁷.

■ Розділ 4. Тут кілька знамень, гербів і печаток, що тайно утворюють гірний початок

“Цей єдиний початок як главу мудрості любомудри в різні віки і народи різними фігурами й монументами зобразили, наприклад, кільцем, кулею, сонцем, оком... А як кільце, так і перстень, гривна, вінець тощо є той же образ”.

Люди завжди вірили у єдину всесвітню творчу та панівну силу, яка завжди була, є і буде. Але людина ніколи не була здатна власним розумом осягнути початок буття, й тому означувала його символічно, згідно з власною уявою. Крім вище згаданих знаків, вживали також: ранок, світло, день, вогонь, промінь, блискавку, коштовні камені, золото, чудові й духмяні квіти, веселку, сонце. Зо-роастр же означив початок буття “вічним оком”. Цей образ привів до появи ідолопоклонства, коли буття зображають людьми, звірами, птахами, рибами й гадами. “Звідси обоження людської тліні відносно інших тварин”, а з тим безбожність, марновірність, ідолопоклонство, шанування пустого. Освічені люди зображали буття джерелом, а згодом – водою, імлою, снігом, кригою та інєєм, ще пізніше – горами, островами, гаванями, материками та змієм, “що тримає в устах свій хвіст, трохи відкриває, що безкінечний початок і безначальний кінець, починаючи, закінчує, закінчуючи, починає. Та незлічений є таємний морок божественної ворожби”¹⁴⁸.

■ Розділ 5. На цьому початку заснована вся Біблія

“Спочатку було слово. Тобто слово всієї Біблії створене для того, щоб вона була єдиним монументом початку”.

Далі мислитель стверджує, що цей початок – високий, істинний і єдиний, тому поряд написано: “І слово було до Бога”.

У Біблії таїться пречисте, пресвітле й живе. Вона – ліхтар, що освічує життя людині.

Біблія, в розумінні Сковороди, – ліхтар істини, смолоскип, що осяває життєвий шлях кожної людини, дороговказ, за допомогою якого людина має орієнтуватися в дорозі до мети. Він наголошує, що це книга *духовості*, а не матеріальності.

■ Розділ 6. Біблія – це маленький богообразний світ, або світик. Світобудова лиш її стосується, а не великого, населеного створіннями світу

Близько семи тисяч років тому Мойсей описав символічний і таємнообразний світ, який веде нас до єдиного всюдисущого початку, в якому є подих вічної благовісті.

“І говорить Бог: слухай, Мойсею! Хай сонячне світло буде фігурою моєю! Вона показуватиме пальцем істину мою, що сяє у тлінній вашій природі, неймовірну для

¹⁴⁷ Там само. – С. 351.

¹⁴⁸ Там само. – С. 352-353.

смертних”. Так прийшло сонце правди та істини. Усі діла його у вірі, віра – в істині, істина – у вічності, вічність – у нетлінні, нетління – у початку, початок – у Бозі¹⁴⁹.

Бог – це невидимий людині Дух, неосяжне людським розумом Єство. А Святе Письмо – світло, сонце, яке осяває шлях до Господа людині, яка прагне наблизитися до Нього.

■ Розділ 7. Про символи, або образи.

Як вони називалися у греків? А як називаються в Біблії?

Знаки, що таять у собі таємну силу, грецькі мудреці називали емблемами та ієрогліфами.

У Біблії вони знані як: чудеса, знамення, путі, сліди, тінь, стіна, двері, віконце, образ, межа, відбиток, посудина, місце, дім, місто, престол, кінь, херувим, тобто колісниця тощо. Вони і є скотина, звірі, птахи, чисті й нечисті, а Біблія – ковчег і рай Божий.

Треба лише відрізнити шкаралупу від зерна, – вчить мислитель. Біблія, згідно зі Сковородою, – книга про духовність людини, а дух, душа – життєдай-на істота людини, основа та рушій життя. Філософ картає, зокрема, й богословів, які, замість цікавитися духовністю, цікавляться історичністю, економікою, соціологією та навіть тілесністю.

■ Розділ 8. Перший дослід, що випробовує силу такого слова:

“Звершилися небо й земля...”

“У помираючій на хресті Христовій плоті, помирає вся історіальна нісенітниця і належно спушений голос цей: Звершилися”.

Для Бога смерть плоті – лише одна крапка кола, історична “нісенітниця”. Бог – вічний, Бог – дух, для нього живе та важливе – духовність¹⁵⁰.

Мислитель послідовно наголошує вагомість духовного перед тілесним у людини.

■ Розділ 9. Випробовується сила такого слова:

“Відпочив у сьомий день від усіх справ своїх”

“Субота є свято свят, тобто спокій спокоїв і поселення поселень Божих, як Пісня Пісень – найголовніша і символів символ, що порівнює тлін з вічністю, щоб ми пам’ятали її нетління”.

Сковорода доводить, що людина досягає щастя шляхом власних зусиль, які вимагають від неї енергії. Тому Творець радить людині дні відпочинку, аби вона насолоджувалася власними здобутками й тим самим поновлювала енергію для подальшої праці.

■ Розділ 10. Про Захаріїн Свічник

Сім очей вічності й одне недремне око. Ця сама седмиця у Захарії уподібнюється до семилапядного свічника. Це сім очей Господніх, що див-

¹⁴⁹ Там само. – С. 355.

¹⁵⁰ Там само. – С. 357.

ляться на всю землю. Лампадою й оком світу називали сонце. А людина – маленький світик. “Спочив у день сьомий”¹⁵¹.

■ Розділ 11. Про сни фараонів

Сковороду цікавили також і людські сни. Він, зокрема, звертається до сну фараона про сім колосків і сім корів.

Книга буття засвідчує, що вже стародавні єгиптяни цікавилися снами, намагаючись їх зрозуміти: в даному випадку фараону наснилося, що з Нілу виходить сім гарно вгодованих корів, а пізніше – сім худих, які пожерли вгодованих. Згодом йому наснилося сім повних колосків, які поглинули тоненькі та худі колоски. Стривожений фараон шукав мудреців, щоб вони йому розтлумачили побачене, та жоден з них не мав відповіді. Зрештою мудреці опинилися у в'язниці, де Йосиф пояснив їм значення снів, які справдилися. Фараон покликав Йосифа тлумачити його сни і той пояснив володареві, що: “Не я, а Бог дасть фараонові отвiт прихильний” (Буття: 41; 16).

Йосиф розповів фараонові, що сім років у Єгипті будуть дуже врожайними, а сім наступних – дуже голодними. Фараон, зберігши хліб під час врожайних років, спас народ єгипетський від голодної смерті, а Йосифа нагородив перстнями, одягом, дружиною Аснат та словами: “Гляди ж настановляю тебе над усією країною Єгипетською” (Буття: 41). “Я – фараон, але без тебе ніхто не підведе ні руки, ні ноги в усій країні Єгипетській” (Буття: 44).

“Мені видається, що сон фараона означає ніч і тiнь запозичених у єгипетських священиків і даремно у них шанованих отих фігур, усередині яких прозріло ізраїльське око вічної думки і викрало на свою користь... Смерть, голод, отрута й вирок є Бiблiя, що заблукала від свого початку”¹⁵².

¹⁵¹ Там само. – С. 351.

¹⁵² Там само. – С. 352-353.

Книжечка про читання Святого Письма, 1.17. названа Жінка Лотова

У передмові Сковорода зауважує, що святиня та пам'ять – “нерозлучні друзі” й недобре прив'язувати їх до прокляття землі, бо вони – подвійний промінь незгасимого сонця. Святині приймаються вірою, надія сподівається на неї, любов серцем обіймає, а пам'ять пам'ятає.

“Ці чотири духи є одне з вічністю, безоднею нетління, з апокаліптичним містом, з сонцем, що не заходить”¹⁵³.

Прикмета 1

■ Про наставника

Святе Письмо мислитель прирівнює до моря, бо воно велике, просторе, глибоке, й проходити його можна при допомозі проводу ангелів Божих, апостолів, богословів, які спроможні подати пораду Бога, прихилити людину до чеснот, а особливо, до віри, джерелом якої є почин, початок, порада – Бог.

Богослов'я – це не що інше, як викорінення лихих думок. Адже в одній людині співіснує і Боже, і плотське. Відтак, богослови повинні викорінювати погані думки, а на їхнє місце сіяти слово Боже, або насіння всіх добрих справ. Джерелом ангельської мови є любов.

Прикмета 2

■ Про симпатію, або співчуття між читцем і наставником

“Початком усього і смаком є любов. Як пожива, так і наука не сприймається від нелюбого. (Повищі слова повинні добре пережувати всі проповідники, богослови, учителі та особливо психотерапевти. – Є.Г.). Отже, зі згаданих ангелів вибрати для себе одного, який сподобається більше від інших. Випробувати трохи кожного або деяких із них; бо тоді враз до одного відчуєш особливий потяг”.

Прикмета 3

■ Про відкидання світських думок

“Приступаючи до тих небесних письменників, треба прийняти очишувальні пігулки та всі старовинні, винесені з поганого товариства, думки виблювати... Якщо в море для обмивання йти, то навіщо залишати світську грязь? Муж двоєдушний є спокусником, дух допитливий, кульгавий на обидві ноги, ні теплий, ні холодний. Муж нейтральний є ворогом справи, а Біблія – це позов Бога зі смертними”.

Сковорода тому й закликає нас до сильної непохитної віри, до очищення душі від земних оман, до відхилення всіх лихих думок та бажань, аби твердо держатися поклику голосу Бога.

Прикмета 4

■ Про страшну небезпеку в читанні

Мислитель, посилаючись на Святого Августина, доводить, що небезпека є

¹⁵³ Там само. – С. 369.

навіть у читанні Святого Письма. Тому слід приступати до нього “з великою обережністю, щоб при самому читанні й повчанні закону Вишнього не заплутатися нам у сіті лукаві...”, якими є срібололюбство, честолюбство, пристрасть до насолод, пиха.

Він наводить такі приклади наслідків неправильного розуміння, як: пияцтво Лота, перелюбство Давида, ревності Іллі, хвороба Єзикії, що може викликати страх та марновір'я, багатство Йова – жадібність, а вдячність Авраама – марнославність. Прозріння сліпих, воскресіння Лазаря, свобода біснுவатих можуть навіювати міркування про плоть. Слово віри кидає нас до стихії зовнішнього світу та уповання на плоть і кров святих: обожнюємо речовину в ладані, свічках, живописах, образах, церемоніях. “Вся Біблія є сповнена безоднями й спокусами”.

“Щасливий, кому вдалося розірвати цього лева і знайти у жорстокому ніжне, в гіркому – солодке, у лютому – милість, в отруті – поживу, у буйнощах – смак, у смерті – життя, у безчесті – славу”¹⁵⁴.

Читаючи Святе Письмо, наголошує Сковорода, людина повинна звільнитися від земного, а щосили триматися духовності.

Прикмета 5

■ Про читання в міру

“Багато жерти, а мало жувати погано”, – стверджує Сковорода. Хто читає численні різнорідні книги, не буде благовченим.

Якщо наш вік, або наша країна має набагато менше мудрих мужів, ніж є в інші віки і в інших краях, то причина цього в тому, що блукаємо незлічними та різнорідними книгами без міри, без розбору, без гавані.

Мислитель радить “добре розжувати” кожну фразу Святого Письма, й багато з них цитує та інтерпретує¹⁵⁵.

Бо, хто премудрий, той розкусить самого себе, й у власній світлиці викопає золото, відкриє в собі вільну людину і збереже це. Тобто, завважить, дотримається, збагне й розмірує, знайде всередині добру поживу.

Біблія це – “новий мир і люд божий, земля живих, країна й царство любові”. Там немає ворожнечі й розбрату. Немає в тій республіці ні старості, ні статі, ні відмінності – все там спільне. Суспільство – у любові, любов – у Бозі, Бог – у суспільстві.

Біблія не переймається плотськими мудруваннями, а веде у нагріні країни, в чисті краї та до вічного, бо Біблія “є паска, прохід, перехід, вихід і вхід, храм слави Вічного”.

Святе Письмо, твердить Сковорода, уможливило людині вхід у храм Творця.

Прикмета 6

■ Про читання на користь душевну

Сковорода – невтомний подвижник духовності людини як животворного чинника, який один здатний її ошчасливити.

Інтерпретуючи Біблію, у якій згадані історичні родоводи, місцезнаходження історичного раю, плотські зічлення та навіть форма і виміри ковчега й тисячі історій осіб та народів, філософ переконливо доводить, що: “Біблія є справжня ліщина. Зірви з цієї ліщини один горіх, один лиш горіх. Розкуси його і розжуй. Тоді розжував ти всю Біблію. Всі цієї ліщини горіхи шкаралущею ж дуже різняться, але зерном не кажу подібні, а те ж саме”.

¹⁵⁴ Там само. – С. 372.

¹⁵⁵ Там само. – С. 373-390.

Як шматки розбитого дзеркала відображають одне обличчя, як один змії в'ється й показується в інших формах, так і Біблія подає своє “божественне й невидиме під виглядом зовнішності тіло”.

“Учений дуже багато жере. Мудрий мало їсть зі смаком. Ученість, обжерливість – те ж саме. Мудрість же й смак є одне й те ж. Справжній смак при здоров'ї, а пряма мудрість при користі. Немає нічого кращого над справжню користь; і немає кращої користі над користь душевну. Душевна користь – це ліки, пожива й здоров'я серцю. Здоров'я ж – веселощі. І що ж дорожче за це? Все суєта крім цього. Приживи мені хоч цілий світ, усе суєта без радощів. Здоров'я від обжерливості, мудрість відрізняється від вченості. Зажерливість породжує хворобу, пожива ж в міру зміцнює... Якщо любиш неправду, то ненавидиш свою душу”.

Блаженний самолюб є тоді, коли читає, щоб очистити, просвітити й зміцнити душу свою: позбутися душевних пристрастей, заздощів, ненависті, гніву, збентеження, скорботи, а досягнути радість та мир¹⁵⁶.

Прикмета 7

■ Про вірного проводиря

Вірний проводир – любитель духа, а не плоті, людина, яка не шукає насолоди тіла, не захоується навіть у прекрасні оповіданнях про тлінне, про дочасне, але повсякчас бачить вічність, правду, любов, справедливість, милосердність – “духовні гори до отої царства божого трапези, якою насолоджуються лиш високі уми, що піднялися понад плоттю”¹⁵⁷.

■ Вдячний Єродій

У цьому трактаті Скворода говорить про добре виховання як сіяння доброго зерна, що: “...живе серед вас, щось дивне, чудне, незвичайне й преславне, що повинно з'явитися у свій для нього час”.

І це преславне, добре, благородне – це “серце Всесвіту. А наше серце для нас – Господь і дух”, всесвітнє благо, прекрасна доброта, яка у відповідний час полонить кожну незбаламучену людину й принесе їй особливе щастя¹⁵⁸.

Спосіб доброго виховання мислитель ілюструє притчею про розмову мавпи з Єродієвим пташеням про виховання.

Мавпа, що сиділа на високому дереві “з двома седмицями своїх дітей”, помітила пролітаючого Єродія (бузька) й почала з ним бесіду. На запитання, куди він летить, Єродій відповів: “Лечу за поживою для батьків”, – що викликало в мавпи здивування. Та Єродій їй пояснив, що таке завдання приносить йому “веселощі й блаженство. Вони в моїй молодості годували мене з немовляти, а мені належить годувати їх у старості... тобто віддавати благо”. Далі він пояснив, що цього його вчили батьки. Дитина, наголошує Скворода, успадковує та копіює поведінку батьків, яких вона любить. Це і є перше та найкраще “насіння” доброї поведінки в житті людини, якої не замінять і найкращі навчальні заклади.

Філософ вказує на “два головні батьківські обов'язки: “Добре народити і добре навчити. Якщо хто жодної із цих двох заповідей не дотримав, ні добре народив, ні

¹⁵⁶ Там само. – С. 391.

¹⁵⁷ Там само. – С. 392.

¹⁵⁸ Там само. – С. 431.

добре не навчив, то цей не батько дитині, а винуватець вічної загибелі”¹⁵⁹.

Мислитель тут вживає дуже різких слів, і, як довів час, його пересторога залишається важливою й досі. Батьки майбутньої дитини, задля того, щоб вона народилася доброю та здоровою, зобов’язані дотримуватися основних правил гігієни: вживати здорову їжу, займатися фізкультурою, тримати в належному стані психіку та ніколи не вживати психотропних, галюценогенних та інших отруйних речовин, уникати куріння, алкоголю, наркотиків та надмірної радіації, особливо слід остерігатися системних захворювань (таких як СНІД та венеричних), бо вони вносять інфекцію ще ненародженій дитині.

Навчання та виховання дитини починається вже від першої зустрічі її з відкритим світом після виходу з утроби матері: вона фіксує все спостережене та, не маючи логічної оцінки і розуміння, користується звуками, рухами та мімікою батьків, яким надає позитивної чи негативної оцінки. Батьки повинні з беззастережною любов’ю, послідовністю та терплячістю “годувати” дитину позитивною поведінкою, яку вона (несвідомо) засвоює як належну та гідну. Бо кожна людина, а тим паче незіпсута життєвим досвідом дитина, несе в собі дар любові й хоче бути любленою.

Батькам необхідно завжди пам’ятати, що вони — “ідол” для своєї дитини, якого та в любові спонтанно наслідує. Тому, за всяку ціну, треба уникати протиріч у поведінці, бо вони привносять у дитину внутрішній конфлікт, якого вона не може розв’язати, й це може залишитися невиліковною травмою на все життя. Бо: “...немає нічого кращого над добре виховання: ані чин, ані багатство, ні сім’я, ні милість вельмож, хіба добре народження. Лиш воно є краще за все і над це, як насіння щастя та зерно виховання”¹⁶⁰.

Сковорода зазначає, що: “Музика — великий лік у печалі, втіха у сумі й забава у щасті”, що щирий спонтанний сміх також корисний для здоров’я¹⁶¹.

Наведені вище твердження Сковороди вже десятиліттями використовуються як вдалий засіб у психотерапії, що відзначається в іншому місці нашої книги.

“Батьки є божий, а діти батьківський відбиток, зображення, копія. Як від яблуні соки у свої гілки, так батьківський дух і норов переходить у дітей, поки відлучаться й заново вкоріняться”, — зауважує мислитель. Народженого на добро легко навчити добра, бо цьому сприяє сама природа — істинний і єдиний учитель усіх і всього.

“Сокола швидко навчиш літати, але не черепаху”. Орел відразу звертає очі до сонця, та не сова. Олень легко буде зноситися на Кавказькі гори та зі струмків питиме чисту воду, але не верблюд. Блаженна натура зціляє та навчає, варто лише не заважати їй, а розчищати дорогу: клубок з гори сам покотиться донизу, якщо прибрати камінь спотикання.

“Яблуню не вчи родити яблука: вже сама натура її навчила. Обгороди лиш її від свиней, відріж бур’яни, обчисти гусінь, відверни сечу, яка прямує на її корінь, тощо.

Учитель і лікар — не лікар і вчитель, а лише слуга природи, єдиної і справжньої вчительки і зцілительки”¹⁶².

Його твердження про лікування — це належно обґрунтовані вимоги для психотерапевтичної практики: молоді, недосвідчені психотерапевти намагаються вчити, вирішувати, стверджувати, переконувати й тренувати пацієнта якимись “особливими методами”, не задумуючись, що тим самим вони лише послаблюють його впев-

¹⁵⁹ Там само. — С. 433.

¹⁶⁰ Там само. — С. 434.

¹⁶¹ Там само. — С. 435.

¹⁶² Там само. — С. 436.

неність, що лише він сам гідний та здатний вирішити щодо себе все та нести за це відповідальність, — збирати плоди або догану. Бо це не навчання й не виховання, а загнудування, що йде від людської допомоги й керує всіма беззаконниками.

“Виховання ж випливає з природи, яка вливає в серце насіння доброї волі, щоб ми помалу-помалу, виростаючи без перепон, самовільно й з охотою робили все те, що святе й належне перед Богом і перед людьми”¹⁶³.

Філософ доводить важливість для людського життя “притаманності”, або почуття вдячності: бо невдячна воля — “ключ пекельних мук”, а вдячна — “рай всіх насолод”!

Тому добрий батько закликає дитину бути вдячною — вдома і в дорозі, засинаючи й прокидаючись. Вдячність ця буде її найсолодшим вечірнім, вранішнім і обіднім шматком: “Приймай і повертай усе на благо... Невдячна й нарікаюча душа є те ж саме, що хворий шлунок, який гидує будь-якою поживою. Вдячність же є твердість і здоров’я серця, що приймає все на благо й зміцнюється. Плоди блаженного життя є радість, веселощі і насолода; корінь же їх і добролисте дерево є сердечна тиша, а зерном для кореня є вдячність. Вона є чистий, тихий, добродушний дух, запашний, весна й погідність світлого смислу. Не тріщить там блискавка й грім. Навпаки ж, усі терни й бур’яни народжуються від неситої п’явки, заздрощів, заздрість же — від нарікань, нарікання ж — від невдячної волі, що сповнила сердечні надра незасинаючими черв’яками, які безнастанно день і ніч точать душу”. Вдячність повинна бути Богові, батькам і добродіям, — наголошує мислитель¹⁶⁴.

Далі Скворода застерігає від негативного впливу на виховання оточення, суспільної думки:

“По мосту, місточку з народом ходи,
За розумом же його себе не веди.
Повзучи за жуком, і сам у глинку влізеш”.

Мода, — говорить мислитель, — це світ потопаючих, країна заражених моровою хворобою, острог полонених, торговисько блудників, піч, що розпалює похоті, бенкет біснுவатих та п’яно-навіжених, де сліпець за сліпцем прямують у безодню. Спочатку дорога видається гарною, але її кінець — це провалля, глибока безодня, стан, який він демонструє піснею батька:

“Малим вдовольняйся. За всім не гонися.
Розпростертих ловчих сітей дуже бережися.
Я вам прорікаю — розкішно не жити!
На таких-то завсіди розкинуто сіті.
Триста введені в неволю пристрастю, згарячу,
За солодку мить шістсот у хворобах плачуть.
Хто Богові вдячний, той малим радіє.
Нарікальник же всім світом не сит, не повніє.
Завжди вдячная душа уникає сіті,
Замість неї в сіті потрапить неситий”¹⁶⁵.

Моральна людина завжди почуває та висловлює вдячність, бо невдячність породжує сум, тугу, спрагу, а спрага — заздрощі, а заздрощі призводять до лестощів, крадіжки, злодійства, кровопролиття та беззаконня.

Блаженна людина з голоду не помирає, а від переїдення — помирає або, щонайменше, страждає. Щоденна пожива від небесного Отця подається всім

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Там само. — С. 438.

¹⁶⁵ Там само. — С. 439.

створінням і людина не повинна прагнути непотрібного та зайвого, бо все потрібне – дешеве й доступне, а все зайве – дороге й важке; людині достатньо зрозуміти, захотіти та сказати: Досить!

Для щастя потрібно знати лиш одне добро, яке у вогні не горить, у воді не тоне, шашіль не точить, злодій не краде; добро, якого не можна побачити, бо це дух, або думка, а думки – в серці, що теж невидиме. І що можна назвати радістю, котра появляється при побожних сподіваннях, як не сповнення заповідей Бога, які хороняться в серці людини?! Лояльна людина – людина щаслива лише тоді, коли поважає голос власної совісті, голос Бога: “Сину, відверни очі твої від світської суєти, перестань помічати брехню його, зверни твоє сердечне око у твоє ж серце”¹⁶⁶.

■ Убогий жайворонок

У цьому творі Сковорода доводить, що людське життя – “безперервний шлях”, а світ – великий океан, який безболісно перепливає лише горстка щасливців, бо на цьому шляху чимало перепон: скелі, провалля, глибини, вітри, спокуси, змії, хвилювання – житейська суєта. Цей шлях людина проходить щасливо лише тоді, коли собі за провідника бере Бога. Як і сучасні психологи, Сковорода певен, що людина не створена в тому чи іншому періоді її фізичного росту чи дорослішання, а перебуває в стані самотворення від першого й до останнього свого подиху.

Філософ закликає людину до обачності, бо, як мисливець має на прицілі тварину, так і земні небезпеки ловлять необачну людину. Відтак, не дурний той, хто чогось не знає (бо ще той не народився, хто знає все), але дурний той, хто не хоче знати. Бо не той щасливий, що мудрий згідно з документом юриста, а той, хто правий згідно з власною совістю, хто здатний передбачити зло в своєму оточенні до того, як воно його полонить, хто і слово може розкусити та відрізнити шкаралупу від горіха, отруту – від поживи й навчитися від чужого страждання.

Мислитель радить не читати багато книг, а, читаючи мало, обдумувати прочитане, придивляючись водночас до роду людського, бо: “Він же є книга, книга чорна, яка вміщує всілякі біди, наче хвилі, що безперервно постають на морі. Читай же її завжди і вчися, одночасно ж начебто на бурхливий океан із високої гавані дивись і розважайся”¹⁶⁷.

Сковорода постійно застерігає від домінуючої сліпоти людства, яке: “...зряче тілом, а сліпе серцем. Тіло бачить тілом, а серце – серцем. Це ж ота євангельська сліпота, мати будь-якої злості!... Джерело є голова рік і морів. Сердечна ж безодня є голова й джерело всіх справ і всього світу. Бо світ є не що інше, як зв’язок, або склад справ або створінь. І не що інше є віку цього Бог, як світове серце, джерело і голова світу”¹⁶⁸.

Як усі екзистенціалісти, філософ знав, що кожний момент у житті людини вимагає від неї рішення, що не завжди легко зробити, бо людина часто стоїть на роздоріжжі – вправо чи вліво, вперед чи назад, за чи проти. Тому він дає основну пораду: “...зводи твоє сердечне око у всякій справі на саму голову справи, на

¹⁶⁶ Там само. – С. 445.

¹⁶⁷ Там само. – С. 456.

¹⁶⁸ Там само.

саме серце її, на саме джерело її, тоді, пізнавши її початок і насіння, будеш праведним суддею у будь-якій справі, побачивши голову справи й саму суть, а істина позбавить тебе усякої напасті. Бо якщо є два види створінь і справ, то є два серця. Якщо ж два серця, то і два духи: добрий і злий, істинний і хибний... За цими двома джерелами суди про будь-яку справу”¹⁶⁹.

Він радить не шукати вирішення внутрішніх проблем, які часто є джерелом та причиною психічних хвороб, у “мудреців земного світу”, бо кожна людина здатна вирішати щодо себе відповідно до власної совісті, серця, розуму та почуттів, бо: “Якщо не будеш рабом себе самого, то будеш змушений працювати для інших і, уникаючи легкої праці, потрапиш у тяжку й помножену стократ”¹⁷⁰.

Той, хто зрозуміє причину будь-якої справи, буде блаженний і, вирішивши, матиме спокійне чисте серце.

Досвідчені терапевти, а особливо дослідники терапевтичного процесу, зокрема Карл Роджерс, категорично доводять, що жодна здороводумаюча, себешануюча та вільна людина ніколи не хоче бути виконавцем волі іншої людини, а відчувається щасливою лише тоді, коли втілює власні рішення, мрії, бажання, плани, коли вона “самоактуалізується”.

Основну роль у процесі рішення відіграють емоції, пам’ять та істина/правда. Для Сквороди основною істиною є Христос – Бог – “Я шлях, істина й життя”, що перебуває не в обличчі людини, а в її серці, і робить її щасливою, бо, йдучи за голосом власної совісті, голосом Бога, людина досягає багатства навіть серед нужди¹⁷¹.

¹⁶⁹ Там само. – С. 457.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Там само. – С. 459.

Діалог.

1.18. Назва його – Потоп зміїний

У першій главі мислитель зазначає, що життєва сліпота, або нездатність пізнати та розрізнити красу від огиди, правду від брехні, в основному залежить від кожної людини зокрема, бо: “вороги людини – це домашні”, “залежні від неправильного виховання”, та “впертості й зарозумілості”. Тому він радить: “Піди додому й викопай зіниці свої, закопані у міху твоєму”¹⁷².

Вживаючи біблійних слів, Сковорода вважає, що людина – дім, у якому поселився Бог, і коли людина заглибиться в себе й відкриє міх, у якому ховає свої зіниці, вона віднайде зір, відчує блаженство та життєву насолоду.

Глава 2-га

■ Діалог, або розмова

Життя людини, для Сковороди, – мандрівка, яка, в залежності від індивіда, може бути світлою або сліпою.

Філософ говорить про три світи: “Перший є світ всезагальний і світ населений, де живе все народжене. Він складений із незліченних світів і є великий світ”¹⁷³.

Інші два – суть часткові й малі світи. Перший – мікрокосм, тобто світик, малий світ, або людина¹⁷⁴.

Другий світ символічний, тобто Біблія. У населеному будь-якому світі сонце є його око, і око це є сонце. А як сонце є голова світу, то не дивно, що людина названа мікрокосмосом, тобто маленький світ. А Біблія є символічний світ, тому що у ній зібрані небесних, земних і глибинних створінь фігури, щоб вони були образами, які ведуть нашу думку у поняття вічної природи, прихованої у тлінній так, як малюнок у фарбах своїх”¹⁷⁵.

Сковорода неодноразово наголошує, що Біблія, використовуючи земні та небесні картини, підносить думку до поняття вічної природи, Бога-Творця та розуміння його заповідей щодо Нього та щодо Його створінь.

Слід завжди пам’ятати, що біблійні історії, картини, притчі, пісні, псалми стосуються не зовнішнього, а сутнісного. Філософ доводить, що людина має спрямовувати свої думки найперше на самопізнання, щоб пізнати вічність – нетлінну істину, бо крім вічності існує й дочасне, земне, яке має неабияку притягаючу силу, здатну заповнити увагу людини.

Самозаглиблення, так необхідне в психотерапевтичному процесі, дає змогу людині самоактуалізуватися, тобто піднятися над земними буднями, вивершитися та наблизитися до Творця, а отже, стати безстрашною, добродушною, надійною, куражною, веселою, сердечною – досягнути сердечного миру.

• • •

¹⁷² Там само. – С. 446.

¹⁷³ Тут ідеться про Всесвіт – універс.

¹⁷⁴ Екзистенціалісти доводять, що світ не існує без людини та що людина не існує без світу, тому людина відображає малий світ або “мікрокосм”.

¹⁷⁵ Сковорода Григорій. Пізнай в собі людину. Пер. М. Кашуба, пер. поезії В. Войтович. – Львів: Світ, 1995. – С. 446.

2.

ПСИХОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

2.1. Карл Ясперс

Карл Ясперс, психіатр, визначний творчий філософ нашої доби та декан факультету філософії Університету Базелю в Швейцарії, в статті “Завдання філософії нашої доби”¹⁷⁶, керуючись аналізом соціоекономічного та політичного стану всесвітнього суспільства, стверджує присутність загрозливих констеляцій для існування людства та й планети загалом. Ось чому його есей, розпочатий запитанням: “Чи не прийшов уже час кінця філософії?”, дає на нього категоричну заперечну відповідь. Але, щоб залишитися, філософія мусить сама “змінитися”: вузько спеціалізовані дослідження слід віддати фізико-природничим дисциплінам, а філософія має досліджувати природу та сутність людини. Фактично, лунає відгомін голосу Сковороди: “Пізнай в собі людину”!

Ясперс запитує, які завдання стоять нині перед філософами, й відразу відповідає – жодних! Адже вони збираються на світових конгресах заради “самовизнання” та виголошують монологи, яких ніхто не слухає і рідко хто читає.

А вартісна філософія починається тоді, коли людина, думаючи, усвідомлює власне буття, коли вона оцінює, а радше, віднаходить цінності.

Глобальна проблема його часу зосереджувалася навколо двох потуг – вільного світу та тоталітаризму. Саме це, за Ясперсом, і має визначати основи філософської совісті, а отже, і стан сучасної філософії (яка, до речі, витворена за допомогою філософських течій).

Один табір пропонує свободу, інший – контроль мислення; один пропонує дослідження, дискусії, інший – відстоює знання; одні планують у межах можливостей, інші – не визнають обмежень; одні пропонують різноманітність, схожу до анархії, інші – тотальну організованість, схожу на державу мурах.

Тоталітарна система переконана, що має абсолютне знання історії та природничих галузей і силою зможе здобути світ, не зважаючи на уярмлених, мов на помираючих.

Терор зводить думаючу людину до рівня, коли вона цілковито приховує власну думку навіть від себе самої та, як правильно вказує Компте, втрачає віру в себе. Бо, за словами Ніцше: “Істина появляється щойно тоді, коли є двоє”. Людина, повторює він за Сковородою, здатна повірити і в найбільший абсурд під тиском “земних сил”, володарів світу цього, що прагнуть власних цілей. Тому Ясперс (як перед тим Сковорода) пропонує філософам шлях до істини, “який хоч невидимий, є правдивою реальністю, правдою, яку матеріалісти називають ілюзією, уявою, сновидінням, а це фактично – Бог”¹⁷⁷.

Мислитель вказує, що чинник зла, яке сьогодні визначає духовність людини, – ніщо інше, як заплутаний спосіб наукового мислення: науковці вірять у науку, знання – авторитет, на який вони опираються. Далі він вказує, що славет-

¹⁷⁶ *Karl Jaspers. The Task of philosophy in our day, in – This is my philosophy, pp. 190-199. – London: George Allen & Unwin, 1958.*

¹⁷⁷ *Там само. – С. 193.*

ний англійський філософ Бернард Рассел, проаналізувавши окцидентальну філософію, сподівався, що людство об'єднається навколо знання, зазначаючи водночас, що люди поєднуються за допомогою знань тільки в інтелектуальних поглядах, а не в життєвих проблемах. Як приклад, він наводить прогрес у винаходах знаряддя та виробництва від кам'яних споруд до атомної бомби.

Модерністи в 1910 р. писали наступне: “Віriamo, що Бог буде визнаний та переконливо доведений видимою працею Його творчості, бо причинність доводиться ефектом”.

Дивно вони розмірковують, зауважує Ясперс, адже існування Бога людина може прийняти тільки актом віри, а віра не завжди супроводжується інтелектом. Тут знову чути голос Сковороди: “Відкрий серце віри та будь йому лояльний, бо голос совісті – це голос Бога”.

Людина мимоволі допускає, що за допомогою науки вона спроможна пізнати реальність, яку визнає вірою, забуваючи, що віра – це абсолютна сутність людського буття, якої не можна замінити наукою.

Ясперс також вірить, що нинішня філософія спроможна поліпшити стан людини у Всесвіті, але за умови, що абсолютну істину вона донесе до найширших кіл людства. В наш час уже існує можливість вільного вибору й тому основні істини необхідно спростити так, щоб вони стали зрозумілими та доступними найширшим колам суспільства й, водночас, не втратили своєї глибини.

З такими самими намірами писав, проповідував і вчив наш мислитель Сковорода. Як висловився дослідник його творчої спадщини Іван Мірчук: “Він був учителем свого народу, для котрого *полам діяльності були празники, базари, торги, цвинтарі, шляхи Лівобережної та Свобідської України, учителем, який слухачів не шукав у наукових закладах, колегіюмах, а слово правди ніс однаково і до мужицьких хат, і до поміщицьких палат*” (виділення курсивом в наведених цитатах наше. – Є.Г.).

Окрім безпосереднього особистого зв'язку з найширшими колами українського суспільства, Мислитель учив не лише живим та писаним словом, а й, як Сократ, – прикладом-ділом. Як влучно наголошує Мірчук: “Обидва вони мають великий вплив на оточення, серед якого живуть, вплив який не спирається на оголошеній ними правді, а в великій мірі на живім прикладі, який вони давали своєю особою та своєю діяльністю”¹⁷⁸.

Завдання філософії, згідно з Ясперсом, – зберегти дар вільного мислення та пам'ятати, що кожна людина – окремий індивід і, позбавивши його права на самість, відберемо в нього право бути людиною.

2.2. Габріель Марсель

Французький філософ Габріель Марсель (Gabriel Marcel, 1889-1973), професор філософії Сорбонського університету, драматург, літературний критик, член Інституту Франції, нагороджений Академією Наук за найкращий літературно-філософський твір, у роботі “Філософія екзистенціалізму”¹⁷⁹ з'ясовує вихідні положення та визначальні риси своєї філософії, критично аналізує філософію Сартра й дружньо перегукується зі Сковородою.

Характеризуючи модерну людину, Марсель зазначає, що вона втратила онто-

¹⁷⁸ Янів Володимир. *До систематизації поглядів Івана Мірчука на Українську людину / в Збірнику на пошану Івана Мірчука. Т. 8. – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1974. – Ст. 149-194. – С. 158.*

¹⁷⁹ Marcel Gabriel. *The philosophy of existentialism. – New Jersey: The Citadel Press, 1973.*

логічний смисл, а отже, й сутність людини, й висловлює здивування, що сучасний психоаналіз не побачив у цьому причин захворювань, слабкостей та нещастя людини. Адаже, втративши онтологічну суть, людина стала об'єктом “функцій”.

“Індивід для себе та оточення став агломерацією функцій. Внаслідок глибоко історичних чинників, лише частково зрозумілих, людина бачить себе як збирище функцій, з недостатньою ієрархічною інтерпретацією”. Тут філософ оскаржує історичний матеріалізм, доктрини Фрейда та соціальні функції, такі, як споживач, продуцент, громадянин та інші, що виключають психіку людини¹⁸⁰.

Наведені теоретичні міркування щодо функціональності людини у сучасному світі легко довести такими явищами життя, як праця на залізниці, коли людина відчиняє чи зачиняє двері, перевіряє квитки або виконує інші повторювані завдання, те саме стосується роботи на фабриках тощо. У даному разі людина ідентифікується зі своїми функціями (до останніх належить також сон, гігієнічні процедури, сексуальні потреби), стає каталогом чи інвентарем функцій, до якого зрідка вкрадаються такі елементи як недуга чи акцидент, здатні перервати цей “життєвий розклад”. Та завжди “функціонування” людини закінчується смертю.

Жахливу картину являють собою пенсіонери державних інституцій та приватних фірм, бо виглядають “як люди, які відійшли від життя”. В такому баченні справи є щось глузливе та злочинне, навіть за прийняття факту, що людина вже не здатна до праці.

Окрім суму, що його викликають за таких умов пенсіонери в оточуючих, самі вони страждають неймовірно “... внаслідок негуманного соціального порядку та негуманної філософії”.

“Життя в світі, що кружляє довкола функції відкрите до розпаду, бо воно порожнє і порожньо звучить”¹⁸¹.

Сковорода випередив багато соціальних психологів та філософів, коли вказував на невідповідний рівень розподілу доходів з праці, на відсутність егалітарного правопорядку, на розбещеність державних володарів, царів, самодержавців і закликав до рівноправ'я, до національної, соціальної та економічної свободи. Водночас, він безмежно переймався тим, що людина відчужилася від себе, від духовності, від богоподібності, а стала лише “плоттю” й застрягла в земному бруді. Він кликав її ввійти в себе, пізнати нову духовну людину, остерігатися сріблολюбства, знайти улюблену працю та стати людиною творчою.

Марсель вказує, що можновладці світу цього створили стільки проблем, що в людини не залишається місця для містерії, яка присутня в таких екзистенціальних феноменах, як народження, любов, смерть.

Псевдонаука галасує, що це тільки “власне природні” явища та відстоює теорію “реакції на подразник” (“стимулюс-респонс”), що фактично, у випадку людської екзистенції є “деградованим раціоналізмом”.

“У даному випадку, онтологічна необхідність, необхідність буття, зменшується пропорційно занепаду особистості з одного боку, та тріумфу категорії власне природної, з консеквенцією атрофії чудес”¹⁸².

Далі він твердить, що концепція буття — це логічна необхідність, бо неможливо аби все у Всесвіті було зведено до непослідовної, несталого гри. “Я прагну бути реальним співучасником такого буття і такі аспірації вже вважаю добрим

¹⁸⁰ Там само. — С. 10.

¹⁸¹ Там само. — С. 12.

¹⁸² Там само. — С. 13.

початком”. Подібна необхідність, філософ наголошує на цьому, є у серцях навіть найзапекліших песимістів.

А мені пригадуються, вважай щоденні, сцени в краківській в'язниці Мантелюпіх, де я з іншими в'язнями чекав на страту. Поміж “смертниками” були й затяті атеїсти, які вимагали від віруючих, котрі повсякчас молилися, відкинути ті фальшиві та безглузді “нісенітниці” та реально дивитися “чортові в очі”. Але коли перед сходом сонця їх викликали з камер на страту, то майже ніхто з тих атеїстів не покидав камери без розпачливих прохань до тих, що лишалися жити, аби вони молилися за них, за їхні душі та їхніх страждаючих рідних.

Марсель вказує на складність дефініції слова “Буття” й сугерує, що це те, що залишиться після вичерпного аналізу переживань й крок за кроком анігілює безвартісні елементи¹⁸³.

Цьогочасна філософія, що не визнає онтологічної необхідності, поділяється на: агностиків (не вважають за потрібне заглиблюватися в онтологічні проблеми), агресивних атеїстів (вважають онтологічні питання віджилою, не вартою уваги ідеалістичною доктриною) та течії, які постійно вимагають верифікації, ігноруючи постійну внутрішню реальність, скажімо, любов, що не піддається жодним дослідженням.

Марсель має застереження і до дуалістичних поглядів Декарта. Натомість, він вірить, що жива людина — це швидше сцена, ніж суб'єкт дослідів, бо метапроблематичне випереджає знання, а буття його оточує.

Підсумовуючи, філософ зазначає, що: “онтологічна необхідність, необхідність буття, може самозаперечуватися. Ми також вказували, що життя та буття не завжди збігаються: моє життя та й життя загалом може вважатися мною за недостатнє та недостойне моїх внутрішніх почуттів, які реальністю заперечуються”. Такий стан викликає розпач чи й бажання смерті, бо реальність не приносить необхідної розв'язки проблем¹⁸⁴.

“Надія вказує на серце, яке всупереч всім реальним даним, інвентарям, калькуляціям, згідно з чудесним принципом, покривається зі мною й всесильно бажає того, чого я всім моїм еством бажаю”.

У тому й приховується те, що мислитель назвав “онтологічною містерією”. Бо надія (сподівання), що людина виздоровіє навіть перед лицем прогнозу невиліковної хвороби, — це сила, що не полишає людину самотньою в її благородних бажаннях, яку не можна довести статистичними даними чи експериментами.

“Надією вважається бажання, що міститься в ілюзійних розмірковуваннях, які спотворюють об'єктивну реальність... істинна надія виключає залежність від себе”, а покладається на ласку Бога. Він також наголошує, що горда людина позбавляє себе надійної благодаті, а опирається виключно на “власні сили”¹⁸⁵.

Водночас, слід пам'ятати, що надія — не пасивне резигнування в досягненні істотних потреб чи бажань, а навпаки: для досягнення ласки необхідна сильна віра, воля та дія або акт.

Питаннями надії, віри, волі та відданості займався також і Григорій Сковорода. В ясній, зрозумілій кожній людині формі, він твердив, що віра та надія — необхідні складові осягнення щастя, що навіть орел, “зложивши крила, не полетить”. Відтак, надії потрібна сильна віра, воля, відданість та акт.

¹⁸³ Там само. — С. 14.

¹⁸⁴ Там само. — С. 26-27.

¹⁸⁵ Там само. — С. 28-32.

У статті “Універсальне проти масового”¹⁸⁶ Марсель за допомогою самоаналізу досліджує власний шлях до філософії, свої філософські погляди, нахили, перестороги, екзистенційний стиль та віру в Бога, що й привело його до формального християнства та стада Католицької церкви. Згадуючи, як у 1911-1912 рр. він невтомно виступав проти “в’язнів абстрактності в філософії”, Марсель припускає, що робив це, будучи під впливом філософії одного з кращих представників ідеалізму та інтуїтивізму його доби Бергсона та захоплення Гегелем.

Війни, злочинність, тортури, наруга та соціальна несправедливість були для нього гидкими. Філософ стверджує, що особливу роль у виборі його стилю філософування відіграла пристрасна любов до музики, гармонії, миру, який може творитися лише тоді, коли християнство залишиться вірним ідеям Христа.

Він поділяє християнство на “праве та ліве” й засуджує та відкидає корумпований світськими бажаннями клерикалізм як зловживання істинними, організаційними чинниками християнських ідей, висловлює віру, що ліві, гуманніші сили християнізму переважають.

Тут варто згадати ставлення Сковороди до тодішньої російської Православної церкви, зокрема, кліру в Україні, який слугував цареві та його адміністрації, а отже, був причетний до всіх їхніх соціальних, економічних та національних злочинів, на що за радянських часів вказав В. І. Шинкарук¹⁸⁷.

Окремо Марсель жорстко засуджує політичні злочини, вважаючи їх гіршими за власне кримінальні, адже вони санкціоновані членами парламентів — людьми, звеличеними та обраними, аби правильно управляти країнами та світом. І так само, як “ніхто не звільняється від відповідальності через незнання законодавства”, так “ніхто не звільняється від відповідальності через незнання історії”.

Як для Сковороди, так і для Марселя основне завдання — пізнати людину. Бо навіть найідеальніша машина не здатна на рефлексію та розмірковування, і лише людина спроможна до самопізнання. Ось чому, на відміну від “мас”, він називає людину “універсальністю”, а універсальність — це духовність, духовність — це душа, а душа — це любов.

Тут філософ віддає честь Платону й доводить, що любов та інтелігентність нероздільні, та що відокремити їх можна лише за деградації інтелігентності, коли інтелект, гідний кари, ігнорує любов та йде на вчинки “апетитові”. Інтелігентність та любов — основні явища в світі. Для перевиховання вони — майже неможливе завдання, а виховати можна лише індивіда, людину, а маси можна лише тренувати (водночас, вони дуже піддаються пропаганді). Ось чому сьогодні завдання філософії — зберегти людину від себе самої, від негуманних спокус, які захоплюють її. Трагедія людства — спотворення та нехтування власної природи, що починається відразу, як тільки людина перестає визнавати, що створена за образом і подобою Бога. Тут філософ привертає увагу до того, що ще Ніцше наголошував, що люди вбили Бога. Він твердить, що людина, яка остаточно зреклася власних релігійних почуттів, зреклася себе (Богом даної їй природи), залишиться нігілістом.

Тут сильно відчувається могутній голос Григорія Сковороди, який невтомно закликає людину: “пізнай в собі людину, пізнай власну духовність, будь собою, слухай голосу Творця-Бога”. Непослух голосу Бога Вишнього відриває лю-

¹⁸⁶ *Marcel Gabriel. The Universal against the masses. — In: This is my philosophy. — London: George Allen & Unwin, 1958.*

¹⁸⁷ *Шинкарук В. І. та інші Григорій Сковорода, 250. — Київ: Наукова думка, 1975.*

дину від властивої їй природи, від верховного принципу, натомість вона еднається з фікцією. Та абстрактність не завжди залишається абстрактністю, а має властивість ставати конкретним і життєвим, хоча й нездоровим, саме так потопають цілі селища, так ростуть маси.

Завдання філософа, говорить Марсель, – не ізолюватися від нігілізму, а сприймати його лише як перепону та мати завжди на увазі, що людина – не джерело, але екран світла, і що вона не сміє грішити проти світла, бо Євангелист Йоан (1; 1-5) говорить: “1. Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було – Бог. 2. З Богом було воно споконвіку. 3. Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього. 4. У ньому було життя і життя було – світло людей. 5. І світло світить у темряві, і не поїняла його темрява”.

Слово світло для філософа – це зверхність “Любові та Правди”, тому завдання людини – випромінювати це світло задля взаємного блага усього людства, й виконувати це благородне завдання “неосократівським” шляхом, тобто, не лише словом, а й ділом, як це робив Сковорода.

Завершуючи, слід відзначити, що погляд Сковороди на досягнення людиною щастя значно оптимістичніший, ніж у Марселя: якщо Сковорода вірить, що щастя доступне кожній людині, як тільки вона відкриє двері для світла, то Марсель твердить, що “маси”, які статистично найсильніші, перевиховати неможливо, бо шляхетність практикується індивідами й тому “універсальність” доступна лише певним “аристократичним” сферам суспільства, які повинні об’єднувати сили задля високої мети.

2.3. Карл Густаф Юнг

Швейцарський психолог Карл Густаф Юнг (Carl Gustav Jung (1875 -1961), основоположник Аналітичної психології, професор клінічної психіатрії, основоположник Інституту Юнга в Цюріху, перший президент Міжнародної психоаналітичної асоціації, визначний філософ, доктор медичних наук, автор великого числа наукових праць із філософії, міфології, окультизму, релігії, алхімії та інше у передмові до статті “Дух психології”¹⁸⁸ застерігав світ, щоб той серйозно ставився до людської психіки, бо: “Психіка – це стрижень світу, а не лише одна з умов його екзистенції, здатна інтервенювати в існуючому природному порядку, й ніхто з певністю не може передбачити кінець такої інтервенції... психіка не тільки пошкодить природному порядку, але, втративши баланс, в дійсності знищить себе. Тому психічні чинники вимагають особливої уваги, бо вони можуть пошкодити не лише особистій рівновазі, але також і рівновазі спільнот, інакше кажучи, деструктивні тенденції переберуть кермо. Так само як атомна бомба є безприкладно деструктивна у світовому масштабі, так уведена в блуд психіка веде до масового знищення психіки”¹⁸⁹.

У короткій історії розвитку психології як окремої науки, в основі якої стоїть емпіричний метод та “зразок (або модель) поведінки” він зупиняється на міркуваннях Фехнера, а в основному Теодора Ліппса, якого цитує: “Природа, або радше ідея психічного процесу, не має властиво змісту свідомих переживань, як

¹⁸⁸ Jung C.G.: *The Spirit of psychology. In: This is my philosophy*, – London: George Allen & Unwin, 1958. – С. 114-167.

¹⁸⁹ Там само. – С. 114.

психічної реальності, що стояла б в основі такого процесу. Спостереження свідомого життя заставляє нас визнати, що є не тільки несвідомі відчуття і зображення... що час-до-часу в нас появляються, але, що психічне життя тягнеться безнастанно, і тільки деколи, в особливих пунктах, чинить щось внутрішньо в людині, чого вона свідомі. Тому психічне життя людини сягає далеко поза кордони свідомого змісту та зображень¹⁹⁰.

Усі, хто цікавиться психологією не можуть заперечити того, що Юнг особливу увагу зосередив на “несвідомому”. Загальнознано й те, що концепція несвідомого та його ролі в житті та мотивації людини цікавила дослідників і філософів, починаючи з Платона й донині. Як і Платон, говорячи про “дику тварину” всередині людини, яку не можна виокремити, а можливо лише частково контролювати, Фройд писав про несвідоме як про руйнівне, що з'являється у людині внаслідок неправильного виховання та, особливо, травмуючих переживань у дуже ранньому віці.

Сковорода щодо цього самого явища має протилежну думку, воно в нього не “руйнівне несвідоме”, як в Платона та Фройда, а — “світло в темряві”, “смолоскип та маятник життя”, що служить дороговказом істинного шляху, веде до вирішення життєвих проблем та до щастя. Це совість у людині — голос Бога, який намагається очистити її від земного “пороху та бруду”, що під впливом пропаганди володарів “світу цього” налип на ній.

Подібно до Сковороди, в Юнга це явище дуже вагоме, йому він присвячував протягом всього свого плідного творчого життя особливу увагу, означуючи його як “колективне несвідоме” й, частково, як “персональне несвідоме”. Тому Юнгові присвячую досить багато місця.

Філософ також посилався на Вілліама Джеймса, який високо поцінував відкриття “несвідомої психіки”: “Я радий, що від часу моїх студій дуже поважний крок був зроблений в психології, а це відкриття в 1886 р., що... в полі людської дії є не тільки свідомість з відповідним центром та маргінесом, але і поза маргінесом існують спогади, думки, почуття, що не мають нічого спільного зі свідомістю, але дають відчуття своєї присутності безсумнівними знаками. Цей крок вважаю дуже важливим, бо, на відміну від інших винаходів та спостережень у психології, цей відкрив нам цілковито неочікуване та дивне в природі людини. Жодний поступ у розвитку психологічної науки не дорівнюється цьому відкриттю”¹⁹¹.

Юнг вказує на дуже важливу властивість духовності та інстинктів: вони за своєю природою протистоять впливові волі. Воля вимагає надзвичайного авторитету, подібного до свідомості, щоб модифікувати функціональність. Для цього вона, крім самої функції, має “знати” ціль функції, бо “немає волевияву без знання”. Волевияв припускає можливість вибору в ситуації кількох можливостей, відтак, психіка — це, власне, конфлікт між сліпим інстинктом та волею.

Повертаючись до несвідомого, Юнг вказує на неабиякі інтелектуальні труднощі, пов'язані з психологією несвідомого, та застерігає психологів, щоб не відкидали цього феномену лише тому, що він незрозумілий і складний.

Філософ наголошує, що несвідоме — не просто незнане, а незнане психічне та що воно відзначається впертою активністю.

Він цитує Вілліама Джеймса щодо концепції “трансмаргінального поля”:

¹⁹⁰ Там само. — С. 121.

¹⁹¹ Цитую за працею: “Різноманітність релігійних переживань” (*Varieties of religious experience*. — New York, 1902. — С. 233).

“Важливий факт, на який вказує “поле” – нечіткість та нестійкість маргінесу. Окрім того, маргінес завжди існує й позамаргінесне завжди присутнє та зберігає нашу поведінку та визначає нашу увагу. Воно оточує людину як “магнітне поле”, всередині якого енергія людини рухається як стрілка компаса, переходячи з однієї фази в іншу. Наш шпихлір спогадів впливає поза тим маргінесом, готовий увійти в нас, а з ним і величезна кількість енергії, імпульсів, знання, що є нашим емпіричним “я”. Межі між актуальним та потенційним у свідомому житті людини такі нечіткі, що важко збагнути, чи деякі психічні елементи свідомі, чи ні”¹⁹².

Уточнюючи “несвідоме” в психічному житті людини, Юнг вказує, що воно дуже еластичне й може містити все, що людина знає, але про що в даний момент не думає, все, що людина колись усвідомила, але забула, все, сприйняте органами відчуття, але поза свідомістю людини, все, що відбувається або робиться поза волею та увагою, все, що в майбутньому станеться та усвідомиться, але що не планувалося. Таке “несвідоме” насправді існує й про нього пише Фройд і, частково, Джеймс.

Юнг окрім вище означеного несвідомого, говорить про “колективне несвідоме”, походження, природа та вплив якого на людину має особливий характер й заслуговує на особливу увагу. Саме про це явище писав свого часу Сковорода, називаючи його не “колективним несвідомим”, а “світлом, сонцем, маяком, дороговказом”.

Намагаючись пояснити чинник “колективного несвідомого”, яке вважає універсальним, Юнг цитує Парацельсуса: “Без Божественного Духа в людині існує так мало, як і без природного світла. Людина вдосконала лише за допомоги Божественного Духа та світла. Вони (Божественний Дух та світло) – джерело всього, що в людині є, і без них людина – ніщо, хоч вони існують і без людини”.

Ці слова Парацельсуса засвідчені у Святому Письмі.

“Духа істини, якого світ не може сприйняти, бо не бачить його, і не знає. Ви ж його знаєте; бо перебуває він з вами, і буде в вас” (Йоан: 14; 17); “А Утішитель, Святий Дух, якого Отець, в ім’я моє зішле, дасть вам у всьому повчання і все вам нагадає, що я сказав вам” (Йоан: 14; 26); “Як прийде Утішитель, якого зішлю вам від Отця, Дух істини, який від Отця походить, то він і свідчитиме за мене” (Йоан: 15, 26); “Тож коли зійде той, Дух істини, він і наведе вас на всю правду, – він бо не промовлятиме від себе, лише буде повідати, що вчує, і звістить те, що настане” (Йоан: 16,13).

“Нам же Бог об’явив Духом, бо Дух досліджує все, навіть глибини Божі” (1 Кр.: 2; 10); “А все це чинить один і той же Дух, що розподіляє кожному, як він хоче” (1 Кр.: 12; 11).

“І коли Дух того, хто воскресив Ісуса з мертвих, мешкає у вас, то той, хто воскресив Христа з мертвих, оживить і ваші смертні тіла Духом своїм, що живе у вас” (До римлян: 8; 11).

“Бо Бог дав нам не духа страху, а сили, любови й поміркованости” (II До Тимотея: 1; 7).

Сковорода приділяє світлу Христової науки (про що говорять Юнг та Парацельсус) дуже багато уваги. Вся його творчість пронизана християнськими об’явленнями, наукою, віруваннями.

Юнг припускає, що біологічна структура тіла, як і всі інші, не може виявлятися без слідів еволюційної історії та що ті сліди мають в собі інстинктивну базу, “а інстинкти та архаїчна поведінка в біологічній концепції дають шаблон по-

¹⁹² Там само. – С. 232.

ведінки”. Та інстинкт завжди і то досконало виконує своє завдання, що відсутнє в колективному несвідомому.

Термін “інстинкт” прийшов з античності, але, після Вундта, найкращими його знавцями в психології були Морган, Макдовгал, Фройд та зрештою Толман. Слово “інстинкт” (“спонукувач”, “підбурювач”) латинського походження і розглядається як біологічний примус. У тваринному світі інстинкт контролює репродукцію, ковтання, травлення та виділення, у людини він має ширше значення, та навіть тоді, коли людина усвідомлює інстинктивні порухи, їй важко їх позбавитися.

Про “архетипове” в людині Юнг говорить, що це не набуті ідеї, а генетично одержаний потенціал сягати по ідеї. Людина не приходить у світ як *tabula rasa*, вона народжується з диференційованим, індивідуальним мозком, який сприймає дані органів відчуття в специфічний, індивідуальний спосіб, що надає людині особливої моделі “аперцепції”. Така здатність дається людині за допомогою набутих інстинктів та практикованих моделей, які базуються на апріорних формальних умовах, похідних від інстинктів, й дають дитині антропоморфічний відбиток. Архетипи визначають яву та мрійливість людини певним шляхом годуючи її ілюзіями, незвичайними міфологічними порівняннями, що схоже виявляються в снах та ілюзіях шизофреніків і невротиків¹⁹³.

Архетипи – це органи прераціональної психіки, це одвічно набуті форми та ідеї, спочатку без специфічного змісту, який з’являється впродовж життя людини. Вони подібні до русла ріки, що висихає за браку опадів, але після дощів завжди з’являються та поглиблюються канали, і чим довше такі русла існують, тим скоріше та більше наповнюються водою.

Архетипи завжди були і залишаються живими психічними силами, що вимагають серйозного діагностування їх способів дати про себе знати. Вони завжди охороняли та рятували людину в скруті, приносячи, водночас, психічні недуги, ховаючись так само, як і неправильно діагностовані фізичні органи¹⁹⁴.

Психологія людини – мала часточка колективної психології. Та чинник, що цілковито змінює життєвий шлях людини, творить історію та міняє лице землі – це колективна психологія, яка діє відповідно до власних законів, відмежованих від свідомості. Архетипи мають сильну децидуючу владу. Саме вони, а не персональні міркування та практичний інтелект, творять акти та дії: архетипні метафори децидують фатум людини¹⁹⁵.

Найглибші історичні та релігійні ідеї, центральні концепції сучасної науки, філософії, етики сягають корінням архетипів. Завдання свідомості – не лише асимілювати зовнішній світ, відомості про який людина одержує за допомогою органів відчуття, а й переводити в реальність світ, який знаходиться всередині людини. Сковорода, як і Юнг, задля добра привертає увагу людини до її внутрішнього ества.

Намагаючись відповісти на запитання, звідкіль походять архетипи, Юнг доводить, що прямої відповіді не існує, але, згідно з дефініцією, чинники та мотиви, які призводять психічні елементи до певних відображень, знаних як архетипи, розрізняються за впливом. Вони існують несвідомо, й припускається,

¹⁹³ Jung C.G. *Psychology and religion. Collected works, Volum 11.* – Princenton: Princenton University Press, 1958. – С. 136.

¹⁹⁴ (Юнг, 1956; 266).

¹⁹⁵ Jung C.G. *Modern man in search of a soul.* – New York: Harcourt, 1936. – С. 264. (Юнг, 1935. – С. 183).

що мають особливий вплив на психіку, але емпірично не виявляються в органічному житті, хоча й входять до картини самого життя.

Архетипи поширюються у свідомому психічному процесі й водночас виявляють силу інстинктів. Споконвічна архетипна картина може бути описана як самосприйнятий інстинкт або самопортрет, подібно до свідомості в об'єктивному життєвому процесі. Слід пам'ятати, що архетипи самі собою не можуть бути репрезентовані, виявляється лише їхній ефект або вплив.

Окрім спорідненості із інстинктами, архетипи репрезентують автентичну духовність, але духовність, яка не має нічого спільного з інтелектом, а є *spiritus rector* (духовним керівником). Вона сутність міфології, всіх релігій та всіх філософських течій.

Архетипи та інстинкти – протилежні полюси, що можна легко помітити, коли людина захоплена інстинктами чи духовністю (треба, однак, пам'ятати, що протилежні течії завжди мають сильну тяглість до єдності). Архетип, як пробраз інстинкту, – це духовна ціль, до якої унапрявлена природа людини, що як океан притягає до себе русла всіх рік. Людина повинна намагатися зрозуміти його, але ніколи не пробувати викоринити або придушити, бо архетип, як око людини, що засвідчує особливу, спонтанну творчість живої природи, засвідчує споконвічну суть безумовної творчої сили психіки¹⁹⁶.

Юнг також привертає увагу до наступного важливого для психотерапії факту: проаналізовані символи втрачають свою специфічну силу, але архетипи до цієї категорії символів не належать. Ми зазвичай забуваємо, що думання – це звичайне “рівняння”, з якого не можна винести нічого, окрім того, що ми в нього вкладаємо, і це все, до чого зводиться інтелект. Окрім цього інтелекту, людина наділена здатністю мислити відвічними образами, символи яких старіші історичної людини, бо породжуються в ній від найдавніших часів і, вічно живучи понад усіма генераціями, становлять основу психіки людини¹⁹⁷.

Ці архетипові символи сприяють доброму та довгому життю. Це символи релігійні, символи живі та не скуті догмами, що проявляються як творче несвідоме у живій людині¹⁹⁸.

Юнг, як і Сковорода, виступає проти догм організованих релігій, які, намагаючись пояснити одвічні метафори в психіці людини, відшліфовують їх так, що залишаються лише банальні поверхові судження.

“Католицький клер цілковито несвідомий психологічної проблеми в цьому випадку. Майже все життя колективного несвідомого спрямоване в догми архетипових ідей та пливе як особливо контрольований жмут символів в догми та ритуали. Воно маніфестує себе внутрішньо в психіці католика... Фігури несвідомого були завжди присутні задля збереження та здоров'я людини”¹⁹⁹.

Людина, яка втратила історичні символи й не може замінити їх іншими, перебуває нині в дуже складному стані, бо в розпачі стоїть перед порожнечою, аж поки під сильним емоційним впливом знову не відкриє Бога.

Юнг припускає, що психіка людини переймається хворою душею значно довше, ніж здоров'ям тіла, адже милосердя Бога до душі в загрозливій ситуації та її спасіння – це вічна проблема. Релігії, як психотерапевтичні системи найвищого гатунку, цілу низку психічних проблем висвітлюють зрозумілими обра-

¹⁹⁶ (Юнг, 1970. – 74 8).

¹⁹⁷ Jung C.G. *Collected works*. – Princeton: Princeton University Press, 1960. – С. 794.

¹⁹⁸ Там само. – С. 202.

¹⁹⁹ Юнг, 1935. – С. 21.

зами: вони визнають душу, її істинну природу та універсальну фундацію, від якої під впливом злочинної свідомості та ілюзій деякі індивіди відлучилися, чому й страждають неврозом.

Люди часто забувають, що протягом двох тисяч років релігія формує культурне життя, ставлення людини до оточуючого та самої себе в атмосфері, де інтелект не має жодного впливу. Тому психологія не сміє підмінити релігії, бо ідея Бога – абсолютно необхідна психологічна функція, не зважаючи на те, що людський інтелект не спроможний осягнути факт існування Бога. До речі, зважаючи на те, що всемогутнє Божественне Єство завжди та всюди існує як не на свідомому, то на підсвідомому рівні, бо це – архетип, містична ідея, яка не підлягає раціональним торгам, подібні докази непотрібні.

Мене часто запитують, – говорить Юнг, – чи я вірю в екзистенцію Бога. – Я завжди мушу доводити своїм слухачам, що для мене психічне – це реальне та що вони звикли вважати фактом тільки фізичне, а не психічне, підмінюючи факт, що не “уран” чи лабораторні прилади створили атомну бомбу, а людська психіка, та що Бог – дійсний, але не фізичний факт.

Слід наголосити, що й Сковорода, як пізніше Юнг, завжди підкреслював, що Святе Письмо говорить про духовне, а не тілесне: не про фізичні “плітки”, а про психічні, духовні цінності, що завжди реальні.

“В час, коли вся можлива енергія людини присвячується природничим дослідям, дуже мало уваги звертається на суть людини, на її психіку, а особливо, на її несвідоме”²⁰⁰.

Знову голос Юнга відлунює ідеям Сковороди, який докоряв науковцям, які дослідили суходоли, глибини океанів, небо та зорі, а не зацікавилися собою, власною суттю, власною духовністю, яка становить сутність людини.

2.4. Малькольм Джівс

Малькольм Джівс у передмові до книги “Psychology and Christianity: the views both ways” зазначає: “Приглядаючись ближче (до біблійних слів та тверджень психологів), зауважуємо, що нерідко немає різниці між тим, у що Християни вірять, і що відкрили психологи”²⁰¹.

Аналізуючи біблійне бачення людини, Джівс наголошує, що:

а) Християнський погляд – вічний і стосується людини всіх часів; він містить донедаване поняття про людину й тому слід бути дуже обережним з термінологією, не змішуючи її з новочасною психологічною.

б) Біблія зосереджує увагу не на людині, яка вивчає саму себе, а на об’явленні Богом створеної людини та на її ставленні до Бога та місці в світі: відлік іде від Бога, а не від людини, – погляд, що стосується ставлення Бога до людини та людини до людини й оточуючого.

в) Біблія вчить, як жити щохвилини (тобто, тепер), і дає відповідь людині, що робити щоденно (натомість, психологічна наука за допомогою експериментів вирішує або рекомендує).

г) Біблія не говорить мовою сучасного психолога-науковця, але говорить

²⁰⁰ (Юнг, 1964. – С. 102.)

²⁰¹ Jeeves, Malcolm A.; *Psychology and Christianity: the view both ways*. Inter-Varsity Press, Leicester. 1976. – С. 7.

про людину, не про її біологічні та психологічні якості, але про долю людини, тобто, про її дії в історичному розвитку.

д) Слід пам'ятати, що Біблія — це “бібліотека” з багатьма авторами, й тому в ній можна зустріти вживання різних термінів та висловлювань про те саме поняття.

Запитання, який християнський образ людини, можна спростити, розбивши на кілька запитань: Що таке людина, яке її покликання, завдання чи місія? Як Біблія підтримує нас перед лицем містерії людини, концептуючи її багатогранність (тобто, здатність почувати, відчувати, думати, вирішувати та діяти), або яка її природа? Що відповідає Біблія на одвічне питання людини, — що, якщо щось є, що чекає на людину після фізичної смерті?

Існує два біблійні аспекти природи людини, між якими досить нижній бар'єр: Біблія визнає людину маестатом і містеричністю Божої творчості, а з іншого боку, пригадує людині, що вона лише створіння Бога.

“Тож сказав Бог: Сотворімо людину на наш образ і на нашу подобу, і нехай вона панує над рибою морською, над птаством небесним, над скотиною, над усіма дикими звірями й над усіма плазунами, що повзають на землі” (Буття: 1; 26); “І сотворив Бог людину на свій образ; на Божий образ сотворив її; чоловіком і жінкою сотворив їх” (Буття: 1; 27).

Згідно з Біблією, належить вірити, що Бог створив людину собі подібною, а тому, що Бог — це дух, то більшість богословів коментує, що подібність знаходиться в інтелекті, моралі, соціальних і духовних здібностях, і що ці здібності квантативно обмежені, коли йдеться про людину. На всякий випадок, усі стверджують унікальність людини, коли йдеться про її духовні властивості (на противагу світу тваринного) та здатність ввійти в глибоко інтимні особисті стосунки з Творцем.

Ми також віримо, що Бог створив людину, щоб вона щасливо жила в єдності з Творцем. Але, як читаємо в Біблії, людина спротивилася волі Творця: “Але почули вони луну від Господа Бога, що ходив собі садом під час денної прохолоди і сховався чоловік із своєю жінкою від Господа Бога, серед дерев саду. Тоді Господь Бог покликав чоловіка і спитав його: Де ти? Той відповів: Я чув твою луну у саді й злякався, бо я нагий, тож і сховався. Він же сказав: Хто тобі сказав, що ти нагий? Чи не їв ти з дерева, що я наказав тобі не їсти? Чоловік відповів: Жінка, яку ти дав мені, щоб була зо мною, дала мені з дерева, і я їв. Тоді Бог сказав до жінки: Що ти це наробила? Жінка відповіла: Змій обманув мене, і я їла” (Буття: 3; 8-13).

Як вказує Святе Письмо, Господь віддав людині володіння над землею: “І благословив їх Бог і сказав їм: Будьте плідні й множтеся і наповняйте землю та підпорядкуйте її собі; пануйте над рибою морською, над птаством небесним, і над усяким звірем, що рухається по землі” (Буття 1; 28).

“Мало чим зменшив еси його від ангелів, славою й честю увінчав його. Поставив його володарем над творами рук твоїх, усе підбив йому під ноги: вівцю й усю скотину, та ще й дикого звіря, птицю небесну й рибу в морі, і все, що морськими стежками ходить. Господи, Боже наш, яке предивне ім'я твоє по всій землі” (Псалом: 8; 6-10).

Старий Завіт звертає особливу увагу на три аспекти людини:

(а) вона має бути фізично живою, тобто, має бути живе створіння та справжня природна персона, що має життєдайну душу;

(б) вона має діяти, бути творчою та здатною реагувати на дії інших людей, явища та оточуюче, та що в такій діяльності головну роль відіграє серце, або ду-

ша людини (серце та душа в Старому Завіті вживається рівнозначно, як життєдайна суть людини, що, до речі, повторює Скворода);

(в) вона має мати духовність – нереальну, нематеріальну, а спірітуальну якість, яка нею керує й не завжди так, як логічно вимагала б реальна ситуація. Це щось подібне до “особистості” або “характеру” людини (у Сквороди це – голос Бога, совість, дух, а не “земний порох”).

Про інтелектуальне життя в Старому Завіті майже не згадується, а слово Боже скероване лише в сторону людського серця. Реакція людини, незалежно від таких умов, як її спостереження усього створеного Богом навколо, приємних, неприємних чи загрозливих умов, дій та вчинків, – сприймається тотальною людиною з наголосом на почуттях, на емоції, а не на інтелекті. Скворода, цінуючи інтелект та розум, говорить водночас, що мудрість – не в накопиченні знання, а в переживуванні інформацій, з вирішальним голосом серця, тобто, голосом Бога.

Знавці Святого Письма наголошують, що старозавітна традиція вказує, що вартість людини, її пошана, її честь та слава ідуть не від її спритності, обдарувань, мудрості, а лише від її “праведності” – справедливості, яка, як відомо, базується на законності.

Праведність – це не лише моральність, а й чинне відношення, підтримуване моральністю. Це всеобіймаюче (бо стосується не тільки родинного, а й громадського, національного та державного життя) ставлення до Бога, яке вимагає пошанування та виконання Його Заповідей. Праведність приносить “мир” та здоров’я людині. Гріх – це порушення чи переступання Заповідей Бога, він ранив не лише індивіда, а й цілі спільноти.

Біблія говорить: “Побачив Господь, що людська злоба на землі велика та що всі думки й помисли сердець увесь час тільки злі, і жалував що створив людину на землі, тож на серці йому стало важко; і сказав: Знищу з лиця землі людину, яку я сотворив: людину, скотину, плазунів і птиць піднебесних, бо каюсь, що створив їх. Та Ной здобув ласку в очах Господніх” (Буття: 6; 5-7).

Підсумовуючи образ людини в Старому Завіті, Джівс стверджує: “...людина, створена за подобою Божою, володіючи творчістю, обдарована Божественною добротою та Його ласкою, таки безглуздо відмовила Богові в послуху. Людина була створена за Божою подобою з умовою, що вона шануватиме Божественні закони. Бог дав їй владу над землею. Але марно, бо через непослух та замість поводитися по волі Божій, людина повелася наче скотина. Перш, ніж чимось володіти, людина себе поборолла. Замість оволодіти собою, вона себе знищила. Отож, через непослух, людина втратила богоподібність і володіння світом”²⁰².

Буття, повністю присвячене падінню людини, завершується словами: “І сказав Господь Бог: Оце чоловік став, як один з нас, знаючи добро і зло. Тож тепер, аби лише він не простяг своєї руки й не взяв ще й з дерева життя, а з’ївши, не став жити повіки! Тому вислав його Господь Бог з Едемського саду порати землю, що з неї був він узятий” (Буття: 3; 22); “І вигнав він Адама й поставив від сходу до Едемського саду херувима з полум’яним мечем, щоб стерегти дорогу до дерева життя” (Буття: 3; 24).

²⁰² Там само. – С. 71.

Природа та ціль людини в Новому Завіті

2.5.

Джівс вказує, що Новий Завіт дає повнішу картину природи людини та її мети, водночас, він застерігає, що Святе Письмо під цим кутом зору вимагає ще солідної та довголітньої праці. В даному разі, наголошує автор, наше завдання – відшукати лише головні риси та встановити їхнє відношення до відомих психологічних теорій, зокрема, до картини людської природи, заявленої в Старому Завіті. Джівс стверджує, що:

(а) Новий Завіт показує людину як психосоматичну єдність. Людина – це неподільна сутність в теперішньому, земному, як і в майбутньому (небесному) житті, до якого вона прагне.

(б) Поза тим, що людина – психосоматична єдність, допускається розрізнення при розгляді її функціонування в площинах психологічній і фізичній, бо такий розподіл уможливить кращий погляд на природу людини.

При наближенні з'ясовується, що Новий Завіт ставить людину в межі особливих змістів, які акцентують певні аспекти природи людини, які можна ідентифікувати як суто фізичні, тобто такі, що стосуються людини як живої істоти, зокрема, психологічний аспект, який, очевидно, не можна ідентифікувати відповідно до сучасних наукових критеріїв. У Новому Завіті є ясний наголос на роль психіки людини (скажімо, в посланні Якова, де стисло проаналізовано економіко-соціальні питання (що також турбувало Сковороду)(Яків: 2; 1-16), наголошено на цінності віри, виявленої ділами (Яків: 2; 17-25): “Як тіло без душі мертво, так само й віра без діл мертва” (Яків: 2; 26)) та роль почуттів-емоцій людини, які в Святому Письмі та і в Сковороди позначені словом “серце”.

Джівс також звертає увагу, що окремі біблійні звороти та слова стосуються до всіх трьох аспектів людини:

“А то річ певна, що тайна побожності велика: Христос явився у тілі, засвідчений у Дусі, показався ангелам, проповідований поганам, увіруваний у світі, вознісся у славі” (До Тимотея: 1; 16).

“...а кожна людина побачить спасіння Господнє” (Лука: 3; 6), яке стосується до психіки та почувань людини.

“Тілесні не можуть подобатись Богові” (До римлян: 8; 8), йдеться про потрібний аспект людини.

Підсумовуючи визначальні риси юдео-християнської концепції людини, Джівс стверджує, що вона містить послання для людей усіх генерацій і вказує людині на її покликання, природу та долю. Людина покликана шанувати та поважати свого Творця, виконувати обов'язки перед Ним, як син перед батьком, але з трепетом, знаючи, що стоїть перед лицем Творця, стерегтися й усвідомлювати власну багатогранну природу. Людина зобов'язана тримати делікатний тригранний баланс, який виражається у Святому Письмі: шанувати свою фізичну природу, свій інтелектуально-творчий потенціал та свою здатність до морально позитивних рішень, включно з аперцепцією та належною увагою до духовного життя, особливо, зважати на збереження достойного ставлення до Бога та людей.

Доля людини залежить від того, як вона ставиться до своїх можливостей духовного єднання з Творцем. Це ставлення матиме істинний характер лише тоді,

коли людина визнає перед Творцем, що вона здатна грішити й фактично грішна.

Людина також мусить визнати, що її Творець є водночас і її відкупитель і спаситель. Це означає, що доля людини залежить від її примирення з Христом: так вона готується до повноцінного життя земного та посмертного²⁰³.

Про богоподібність людини говориться в Святому Письмі: “Хто проливає кров людини, того кров буде пролита людиною; бо на подобу Богу створено людину” (Буття: 9; 6); “Чоловікові не слід покривати голову, він бо образ і слава Божа, жінка ж – слава чоловіка” (I До коринтян: 11; 7); “Ним ми благословляємо Господа й Отця і ним кленемо людей, що створені на подобу Богу” (Послання Якова: 3; 9).

Інші свідчення про богоподібність людини знаходяться в усьому Новому Завіті, коли йдеться про Бога та Бога-людину Ісуса. Адже лише в злучі з Христом людина може віднайти свою оригінальну богоподібність. Перша людина, створена за подобою Божою, втратила її через непослух, але: “Христос, другий Адам, віддав Богу найдостойніший послух. Його покірність привела Його до смерті: він помер задля нашого спасіння. Але Бог його воскресив й надав йому найбільш авторитетну позицію. Тим Бог Христові дав владу, яку ми через непослух втратили. В Христі відновлюється людська богоподібність і людина досягає влади над своєю гріховністю та самолюбством. У Христі ми бачимо образ людини, якою вона повинна бути”²⁰⁴.

2.6. Доля людини

Споконвіку людина впевнена, що земна екзистенція не вичерпує її життя: людина вірить, що життя мусить існувати поза земним існуванням, і тому Джів цікавиться, що про це говорить Святе Письмо.

Відомо, що елінська філософія, зокрема Платон (а з ним, до певної міри, і Скворода), вважала, що людське тіло “ув’язнює” душу та що смерть приносить душі свободу: звільнившись від тілесних обмежень у часі та просторі, вона почувається вільною та насолоджується свободою. Такі вірування, певною мірою, прийнялись і в християнських церквах: тіло вважається місцем гріха та спокуси й тому практикуються певні церемонії з метою усмирнити тілесні вимоги та буйні бажання. Це добре видно і в Сквороди в його настанові щодо “земного пороку”, “срібнолюбства” та інших тілесних вигод.

Джівс зазначає, що означені вище вірування, які (частково під впливом філософії Платона) прийнялись в християнській церкві – неправильні, бо Біблія тілу людини присвячує дуже багато уваги, вважаючи його таким же даром Бога, як і душу.

У повчанні про життя християнина апостол Павло говорить: “Тож благаю вас, брати, на милість Богу, віддати тіла ваші, як жертву живу, святу, приємну Богові: богослужбу від вас розуму” (До римлян: 12; 1). Також наголошується психосоматична єдність людини: “Хіба ж не знаєте, що ваше тіло – Храм Святого Духа, який живе у вас? Його ви маєте від Бога, тож уже не належите до себе самих. Ви бо куплені високою ціною! Тож прославляйте Бога у вашому тілі” (I До коринтян: 6; 19-20).

А ще: I До коринтян: 7; 34 та II До коринтян: 7. 1.

“Сам же Бог миру нехай освятить вас цілковито, і нехай уся ваша істота –

²⁰³ Там само. – С. 74.

²⁰⁴ Там само. – С. 75.

дух і душа, і тіло – буде збережена без плями на прихід Господа нашого Ісуса Христа” (I До Солунян: 5; 23).

Апостол Павло наголошує на важливості, з якою Бог ставиться до тіла людини: “Все мені можна, та не все корисне. Все мені можна, та я не дам нічому заволодіти надо мною. 13. Їжа для живота і живіт для їжі! Бог же одне і друге знищить. Тіло ж не для розпусти, але для Господа і Господь для тіла. 14. Бог же і Господа був воскресив – та й нас воскресить своєю силою. 15. Хіба не знаєте, що тіла ваші – члени Христові? Узявши, отже, члени Христові, – зроблю їх членами блудниці? Хай так не буде! 16. Чи не знаєте, що той, хто пристає до блудниці, є з нею одним тілом? Бо будуть, – каже, – двоє одним тілом. 17. Хто ж пристає до Господа, є одним духом. 18. Утікайте від розпусти! Усякий гріх, що його чинить людина, є поза її тілом; а хто чинить розпусту, грішить супроти власного тіла” (I До коринтян: 6; 12-20).

“Бо знаємо, що коли земне наше житло, намет, розпадеться, то маємо будівлю Божу, будинок нерукотворний, вічний на небі. 2. Тому в ньому й зітхаємо, бажаючи надягнути поверх того наше небесне житло, 3. якщо будемо ще вдягнені, а не нагі” (II До коринтян: 5; 1).

Джівс, наводячи вміщені вище цитати з Біблії, переконливо доводить, що вони сповіщають об’явлену істину, яка радує людину, а особливо людину на схилі земного життя, бо вона в майбутньому матиме “безтлінне та прославлене тіло”²⁰⁵.

Душа, душевне, духовне, психічне, як синонім психіки у людині, розглядалася як: “щось матеріальне – тінь, кров, дихання і тим подібне. В релігії під душею розуміється якась безтілесна та безсмертна нематеріальна сила, зі самостійним, незалежним від тіла існуванням, навіть в потойбічному житті”²⁰⁶.

В Енциклопедії психології про душу говориться як про: “свідомість в усіх станах індивідуальної людини та груп. Вона також визначає моральні принципи та релігійне життя. В античній філософії та примітивних колах душа визнавалася як вітальний принцип або принцип життя, як те, що дає тілу життя й залишає тіло зі смертю”²⁰⁷.

Такі заяви підтримують тезу, висунуту “анімістами” та “віталістами” (Платоном та Плотінусом).

Душа також є вмістилищем почуттів, волі та мислення. Це концепція, яка суперечить теорії Арістотеля та висуває проблему відношення душі до тіла.

Поза тим, що проблема відношення тіла до душі та навпаки рідко детально вирізняється в сучасній психологічній науці, вона існує і носить швидше функціональний, ніж субстанційний характер, який психологія, а особливо психотерапія, не можуть заперечити, що прекрасно демонструє Карл Ясперс.

У минулому до цієї проблеми зверталися Лейбніц, Фехнер, Вундт, Мюллер, Штерн, Кіглер, Мецгер та інші.

Психотерапевтам важливо пам’ятати, що поняття душі пов’язане з релігіями, зокрема з християнством.

Джівс зазначає, що було б фальшуванням і спрощенням суміщати психологічну модель людини з християнською, адже наукова психологічна модель базується на засвідчених експериментальних та емпіричних даних, які, згідно зі

²⁰⁵ Там само. – С. 77.

²⁰⁶ Згідно з Розенталем та Юдіною. Див: *Философский словарь. – Москва: Издательство Политической Литературы, 1963. – С. 141.*

²⁰⁷ *Encyclopedia of Psychology. – England: Fontana, Suffolk, 1975. – Т. 2. – С. 1033,*

своєю природою, змінні, й тому по-різному інтерпретуються, міняються, додаються чи віднімаються.

Образ людини, об'явленої у Святому Письмі, не належить певній добі чи території, а містить істину про людину, споконвічну та позитивну щодо донаукової та наукової доби. Християнський образ людини – такий, що надає сенсу щоденній поведінці людини на всіх стадіях її життя та в часі. А наукові моделі характеризуються навмисним обмеженням у сфері та застосуванні.

Психологічні моделі особливо мовчазні, коли йдеться про добро, зло, визволення від гріха, вічність життя, – теми, визначальні для християнських поглядів, як скажімо, ставлення людини до Бога та її місця в Богом створеному, але гріховному світі. Психологи різняться в поглядах на ці важливі речі, але всі ними переймаються в сучасних психологічних дослідженнях.

Психологи не повинні ігнорувати християнських поглядів на життєві проблеми. Адже досі немає єдиного погляду на людину всіх психотерапевтичних систем й тому можна ставити легітимні запитання: чи бачать психологи подібні риси, які імплементаються або суперечать заставничим християнським поглядам на людину?

Джівс зазначає, що окремі спільні погляди є. Це:

1. Спостереження та вивчення поведінки звірів певною мірою приводить до розуміння поведінки людини. Зважаючи на етичність, кращу можливість контролю за експериментом та біологічну схожість приматів до людини, можна від них, зокрема, студентам, багато чого навчитися про підставову поведінку, таку, як відчуття, навчання, запам'ятовування, розв'язування проблем, пізнати емоційні та інстинктивні реакції. Бо тут немає нічого особливого, що б суперечило християнським поглядам на людину. У дослідженні анатомічних, біологічних та біохімічних подібностей не може бути особливих потрясінь, якщо навіть поведінка примата, до певної міри, буде подібною до людської. Книга буття нічим не заперечує дослідних експериментів і спостережень людини за світом тварин. Конфлікт появляється лише при невластивій екстраполяції відносно спостережень.

“Унікальність людини, згідно з книгою буття, не базується на різниці душевності людини та звірини. Докладно ідентичні умови були вжиті при створенні звірини та людини: “Тоді сказав Бог: Нехай земля виведе з себе живі створіння за їхнім родом: скотину, плазунів і диких звірів за їхнім родом. І сталося так” (Буття: 1: 24).

Основний наголос у Святому Письмі щодо різниці людини та тварини полягає в тому, що людина має потенціал для особливого людського ставлення до Бога. Людина може пізнати Бога в особливий людський спосіб, у чому і полягає основна різниця”²⁰⁸.

Філософ доходить висновку, що вивчення поведінки звірів та відкриття певної подібності у поведінці людини та тварини жодним чином не впливає на християнську віру. Помилка вкрадається тільки тоді, коли людина починає думати, що, якщо існує певна схожість у поведінці людини і тварини, то людина – це ніщо інше, як високорозвинута тварина.

2. Наступна проблема психологічних експериментів – це пошук чинника, який свідчив би про детермінізм людської поведінки. У даному випадку Джівс

²⁰⁸ *Jeeves Malcolm A. Psychology and Christianity: the view both ways. – Leicester: Inter-Varsity Press, 1976. – С. 81-82.*

наводить статистичні дані: свобода та відповідальність не залишають людини навіть тоді, коли ми вважаємо мозок людини фізичним детермінатором, на що ловиться студент, думаючи, що людина насправді “не що інше, як скомплікована машина”. “Подразник-реакція” в поведінці людини та тварин помічається легко й тому в наївних з’являється думка, що це ніщо інше, як скомплікована машина. Вони не переймаються тим, що здатність до дії, згідно зі Святим Письмом, завжди існує в людині, бо: “що людина посіє, те й пожне”.

3. Інший варіант детерміністичних поглядів добре відомий соціологам, які певні, що людина, а швидше, її поведінка, — це результат кумулятивного ефекту оточення. Вони щиро певні, що людина — ніщо інше, як продукт впливу на її генетику.

Вивчення людини в усіх її проявах та впливах на неї (її генетичної та біологічної структури, впливів оточення та культури тощо) заперечує біблійне “откровення” про природу людини тільки тоді, коли висновки таких досліджень неправильно інтерпретовані й ведуть до твердження (без конкретних та необхідних доказів), що людина — “це тільки машина, досконала тварина” чи щось подібне.

У психологічних моделях природи людини ніде не говориться: що початок життя — це Бог; що одна з найпоширеніших характеристик природи людини — її гріховність, і тому людина потребує прощення; що людина не дуже радо приймає статус “слухняної дитини” щодо Бога; що людина схильна керуватися сама собою, ігноруючи закони Бога, та що така настанова робить її схильною до гріха; це означає, що природна людина має “бунтівливу” настанову супроти Бога.

“Користуючись Богом даними талантами, можемо сподіватися прогресивно відкрити психологічні й фізіологічні причини антисоціальної поведінки. Сам факт, що з людиною спірітуально не все гаразд, не означає, що це неможливо зрозуміти. Біблія вказує, що людина грішить згідно з її природою, й це дає нам надію сподіватися, що знайдемо причину нашої поведінки”²⁰⁹.

Посилаючись на Торпа²¹⁰, Джівс доводить, що психологи повинні брати до уваги, що людина здатна визнавати “абстрактний моральний закон, одвічні цінності, які самі в собі добро і є моральною пасією”, чого сучасні тварини не мають. А найважливіше — це здатність людини бути чуйною до голосу Творця й таким чином особисто пізнати повноту життя дочасного та торувати дорогу до життя вічного.

(Голос Творця, згідно зі Сковородою, це смолоскип, здатний вести людину до щастя в земному та вічному житті, це її совість).

Контроль і модифікація поведінки

2.7.

Професор Скіннер удосконалив техніку контролю та модифікації поведінки, яка потрясла християнські та нехристиянські спільноти в усьому світі, перед лицем можливості велетенського неетичного маніпулювання. В основі його техніки перевиховання та контролю — “винагорода та кара”, відомі та засосовувані ще з античних та біблійних часів.

Світ тривожать *незнані цінності*, які домінуватимуть при імплементації штучного контролю в поведінку людини. З’ясовуючи, які найвищі цінності

²⁰⁹ Там само. — С. 84-85.

²¹⁰ Thorpe H. W. *Biology, Psychology and Belief CPU*. — London, 1961. — С. 38.

людства, Скіннер доходить висновку, що це — *саме життя* та його стиль. Водночас він наголошує, що треба зважати на бажання, силу та волю *окремих* груп, культур, націй, що, очевидно, дає підстави думати, що певна група чи групи можуть неприродно чи й *неморально* застосувати дані підходи: мовляв, вони “виправдовують мету”, тобто, обстоюють інтереси не людства та світу, а певної групи, нації чи верстви.

Людська спільнота має визначитися, що стоїть в основі “ідеальної” спільноти та хто має і може вирішувати й контролювати контролера. Відповідь Скіннера: “*Виживання* — це *єдина* цінність, згідно з якою культура евентуально буде суджена, і всі засоби, які покращують (продовжують термін) виживання, згідно дефініції, є цінністю. Те, що певна група людей вважає добрим, для них факт... Кожна культура має певний набір цінностей, які не повинні бути цінностями іншої групи” (Виділення курсивом в наведених цитатах наше. — Є.Г.)²¹¹.

У наведеному висловлюванні криється конфлікт між Скіннером та християнами. Згідно зі Святим Письмом, не група, не культура, а людина в усьому світі — Боже створіння, дитина Божа, до якої Творець ставиться з любов'ю та батьківським піклуванням. Техніка Скіннера вбиває свободу волі та ініціативу людини, що добре лише тоді, коли людина прислуховується до голосу власної совісті, а згідно зі Сковородою, — до голосу Бога.

Джівс порушує дуже важливе питання, яке цікавило й Григорія Сковороду, а саме: чи християнська віра підтримується, поглиблюється й міцніє шляхом мислення, розмірковування, філософії, “проповідей”. Сковорода в даному разі відповів, що віра цінна лише тоді, коли вона беззастережна, тобто, міцна, непохитна й доступна при ласці Божій кожній людині з відкритим до Бога серцем. Видається також, що Сковорода цінував місіонерів і проповідників віри християнської, але за умови, що вони матимуть характер, гідний проповідника Слова Божого, будуть зрілі характером і особистим розвитком, опанують належну освіту: знатимуть Святе Письмо, філософські розмірковування та, особливо, шлях Ісуса Христа, й віддано крокуватимуть його слідами, вдовольняючись тим, що поширюють Слово Боже, не цікавлячись “сріблoloбством”.

Юнг, як перед ним Сковорода, також з глибокою пошаною ставився до вірувань, зокрема, до віри християнської. Віра для нього — атрибут душі, а душа — життєдайна сутність людини. Душа та віра для Юнга — реальність, яку належить поважати, шанувати та берегти. Бо нехтування психічною реальністю людини, яка має здатність творити, може призвести “землю, воду та повітря”, які Бог доручив людині, до катаклізму, включно із самою людиною. Уже саме слово “віра” вказує на те, що йдеться про “містичне”, тобто, недоступне людському розумінню (над чим довго розмірковував Габріель Марсель). Натомість, аналіз і філософування — зазначає Юнг — вимагає від дослідника “сумнівного” підходу. Отже, все, що людина здатна аналізувати, автоматично втрачає “містичну силу”. Тому віра має залишатися вірою, з належною для неї увагою та пошаною.

Джівс, присвячуючи цьому питанню цілу монографію, доходить висновку, що, віддаючи належне християнській вірі, науковий підхід до ставлення людини до Бога, людини до людини та людини до самої себе може дати лише позитивні наслідки, бо людина, будучи грішною, може лише виправитися, краще зрозумівши себе, свій

²¹¹ Цитати Джівсом взяті із кн.: Skinner B.F. *Beyond Freedom and Dignity*. — London: Jonathan Cape, 1972.

статус в космосі та ставлення до себе з боку її Творця і Батька.

Головне — не робити передчасних узагальнень та невідповідних висновків й “віддати Богові боже, а людині — людське”.

Він доводить, що настанова, що релігійна поведінка надто священна, щоб стати об’єктом психологічних досліджень, — неправильна, бо релігійна поведінка наскрізь пронизує поведінку людини в світовому масштабі й тому становить особливе для вивчення міжкультуральне поле. Тут він посилається на погляди Аллпорта.

Беручи до уваги релігійну конверсію, Джівс поділяє її на три групи: соціально-виховну, психофізіологічну та психодинамічну.

1. Соціально-виховна група зважає на формативні впливи соціального та культурного оточення на природу релігійних виховань. Зокрема, важливу роль відіграють сім’я, церква, сімейна стабільність, співжиття та гармонійність.

2. Психофізіологічна група досліджує релігійну конверсію з погляду “промивання мозку” й в загальному визнає, що сугестивний механізм у великих євангельських кампаніях схожий до промивання мозку. Воно має такі складники як: особливий престиж промовця, що промовляє з сильним запалом, переконливістю та авторитетом; велелюдні збори співають емоційні гімни; блимає світло, хороспіви, музика та ритміка. Так твердить Саржанти.²¹² Він також зазначає, що сильні психологічні стреси, які емоційно вичерпують людину, здатні спричинити раптову сильну зміну в її поведінці та вірі.

3. Психодинамічна теорія займається питанням про якість людини, яка вірить у Бога, а не про природу Бога, у яку людина вірить.

Біблійні версії про прийняття християнства багатогранні (Діяння: 7; 8; 9;10), та в усіх випадках висновок однаковий — віра в Бога та надія на Ісуса Христа.

Звертаючи увагу на психологічні аспекти конверсії, не можна ігнорувати яскраву правду та сильного емоційного побудження, бо при конверсії завжди присутня Божа рука. У Діяннях зазначається, що Бог скерував Филипа до Гази та що: “Сказав Дух до Филипа: Підійди і пристань до цієї колісниці (Діяння: 8; 29). У випадку апостола Павла це був Господь, який направив його: “Встань же та йди у місто, і тобі скажуть, що маєш робити (Діяння: 9; 6). Господь дав також вказівки Ананію: “Але Господь сказав до нього: Иди, бо він для мене вибране знаряддя щоб занести моє ім’я перед поган, царів і синів Ізраїля. Я бо йому покажу, скільки він має витерпіти за моє ім’я” (Діяння: 9; 15, 16). Про навернення сотника Корнилія говорить: “А був у Кесарії один чоловік на ім’я Корнилій, сотник, з полку, що звався італійським. 2. побожний і богобоязливий з усім своїм домом; він чинив народові великі милостині й завжди Богові молився. 3. Бачив він — десь коло дев’ятої години дня — ясно у видінні ангела Божого, що ввійшов до нього, та йому мовив Корнилію! Той видивився на нього і переляканий озвався: Що Господи? А він сказав до нього: Твої молитви і твої милостині піднялись перед Богом, і він згадав про тебе. Пошли ж тепер людей у Яффу і приведи Симона, що зветься Петром. Він гостює в одного гарбаря Симона, що має дім край моря” (Діяння: 10; 1-6). Бог дав вказівки Ананію, щоб той пішов до Павла (Діяння: 9; 15). Корнилій був направлений до Петра ангелом (Діяння: 10; 3, 44). Господь також відкрив серце Лідії: “Прислухалася й жінка одна, що звалася

²¹² Sargant W. *Battle for the mind*. — London: Heineman, 1957; *The Physiology of Faith*. — *British Journal of Psychiatry*, 1969. — С. 115, 505-518.

Лідія, купчиха кармазином з міста Тятір, що Бога вона шанувала. Господь же їй серце відкрив, щоб уважити на те, що Павло говорив. А коли охристилась вона й її дім, то благала нас кажучи: Якщо ви признали, що вірна я Господеві, то прийдіть до господи моєї й живіть. І змусила нас.” (Діяння: 16; 14-15).

Так само і в Старому Завіті люди наvertsалися до Бога тільки за його покликком: “Так говорить Господь: Годі тобі вже ридати та голосити, хай очі твої сліз не проливають! Є бо нагорода за біль твій, — слово Господнє, — вони повернуться з ворожої країни. Є ще надія для потомства твого, — слово Господнє, — діти твої повернуться у свої границі.

Чую я, чую стогін Єфраїма; Ти покарав мене, і я прийняв кару, мов той бичок неосвоєний, поверни мене і я повернуся, ти бо — Господь, Бог мій” (Єремія: 31; 16-18).

Читач зауважить і дослідник повинен усвідомлювати, що процес конверсії дуже складний та глибоко емоційний. Психолог-дослідник не може цього не помічати чи спрощувати, бо процес конверсії — не лише християнське явище, він стосується й інших релігій та політичних і соціальних доктрин.

Яке відношення мають біблійні конверсії до інших, якими займаються психологи? По-перше, біблійні дані — це “акторські” повідомлення, це суб’єктивний переказ людей, які пройшли процес конверсії. Порівнюючи з іншими конверсіями, можна говорити про “звідомлення глядача” або спостерігача, який може цікавитися оточенням, яке, на його думку, привело людину до конверсійного процесу, або спостерігати біохімічні зміни, якщо такі є при конверсійному процесі. Феномен конверсії має вивчатися багатоаспектно — з погляду психологічних, фізіологічних, біохімічних та вибірково особистих підходів, і вони не можуть оцінюватися компететивно.

При християнській конверсії треба пам’ятати, що Бог не може бути поставлений ні в межі психологічні, ні в якісь особисті, бо він для християнина — вседержитель: “Багаторазово й багатьма способами Бог говорив колись до батьків наших через пророків. За останніх же оцих днів він говорив до нас через Сина, якого зробив спадкоємцем усього і яким створив віки, Він — відблиск його слави, образ його істоти, — підтримуючи все своїм могутнім словом, здійснив очищення гріхів і возсів праворуч величі на вишині, ставши від ангелів остільки вищим, оскільки успадкував визначніше від них ім’я.

Кому б з ангелів будь-коли мовив: “Син мій еси, я сьогодні породив тебе?” І ще: “Я буду йому за Отця, а він буде мені за Сина?” (До євреїв: 1; 1-5).

Непорозуміння між психологами та богословами часто стаються тому, що цікавлячись мораллю та її розвитком, вони не завжди однаково інтерпретують біблійні терміни. Коли йдеться про мораль в біблійному значенні, то мається на увазі життєвий прогрес людини в імітуванні життя Ісуса, що не завжди ототожнюється з психологічним підходом до того самого завдання.

Наведемо приклад Врайта, який яскраво ілюструє психологічні підходи до питання: “Порівнюючи результати вивчення злочинців та незлочинців, які походять із різних родин, бачимо вплив наступних чинників: сильний емоційний зв’язок між дітьми та батьками, високі моральні вимоги батьків до дітей, послідовне застосування санкцій, вживання техніки нетілесного покарання, яке є суто психологічним й загрожує втратою любові батьків до дітей та часте й широкоживане пояснення та аргументування.

Якщо емоційні зв’язки дуже сильні та вибіркові, а моральні вимоги батьків до дітей особливо високі та коли як санкційна практика забирається батьківсь-

ка любов, виникає реальна загроза, що дитина страждатиме неврозом, бо хронічно почуватиметься винуватцем.

Це ще більше виявляється, коли взаємини батьків натягнуті.

Злочинці виходять з родин, де емоційні зв'язки надто слабкі, батьки непослідовні та блукаючі (часом дуже строгі, інколи цілком байдужі), коли покарання набирає фізичних, садистичних, агресивних форм або лайки, коли дитина не може зрозуміти природи своїх похибок. Роль батьківська при вихованні дітей особлива, та ще більш фундаментальна роль матері²¹³.

До наведених спостережень слід додати, що інтерпретація подібних даних звучатиме зовсім інакше, залежно від теоретичних поглядів на людину. Психоаналіз Фрейда інтерпретуватиме все як нерозв'язаний комплекс Едипа та домінантність “ід над егом та суперегом” тощо. А прихильники теорії Юнга шукатимуть похибок в недостатньому балансі між особистим та колективним несвідомим, між персоною та тінню, між анімусом і анімою, свідомим, егом та властивим собою і т. д.

Водночас слід відзначити, що студійні матеріали щодо морального розвитку людини, хоча дуже потрібні, мають відрізнятись від морального голосу християнина, бо: теорії особистості відрізняються одна від одної, змінюються під впливом зміни теорій та культурними змінами, які в наш час у Західному світі дуже швидкоплинні (погляди на подружню вірність, на відносне число розлучень, на правдивість, злочинність, безвідповідальність тощо).

Християнська мораль завжди незмінна, пряма, глибинна, бо вимагає не лише належної зовнішньої поведінки (що також важливо), а й змінює ставлення та мотиви. Християнська мораль вимагає послуху Ісусові Христові, який кличе: “Іди за мною!”

Цю різницю у вихованні можна помітити на життєвому прикладі. Невдоволений учителем учень, бажаючи помститися, вирішив підпалити школу. Приготував усе для підпалу й, заклавши його у відповідне місце, йшов, щоб зчинити пожежу. На щастя, в момент перед запаленням учителі зловили його й допитували, чому й для чого він це робить. Остаточна відповідь учня носила всі ознаки доброго цивільного чи громадянського виховання: “Коли б ви не встигли мене зловити, школа б згоріла і я мав би сатисфакцію помсти”. Ці слова доводять, що він не допускає до власного відчуття голосу всемогутнього та всевидючого Бога, що він мотивований та керований “людським правопорядком”, а не власною, Богом людині даною совістю.

Сковорода завжди спрямовує людину до свого арбітра, який завжди готовий людині допомогти, бо він всередині неї, це її совість, або голос Бога.

У психотерапії відомо, що на психічному здоров'ї людини чи не найчастіше позначається (і то в різних формах — від тривоги чи стурбованості до тяжких психосоматичних захворювань) почуття вини. Дуже важливо, щоб терапевт сприйняв ці почуття пацієнта (часто неусвідомлені, чи й свідомі) певним лікувальним чином. Виникає потреба відрізнити кримінальне від психологічного та релігійного почуття вини. Та насамперед психотерапевт має прийняти всі почуття пацієнта (вербальні та спостережені) без найменших упереджень.

Коли лікар стикається з судовою чи кримінальною справою, і його завдання — лише допомогти судові визначити “факт” вини, він зобов'язаний сказати

²¹³ Wright D. S., et al. *Introducing Psychology: An Experimental Approach*. — London, Penguin, 1970. — С. 608.

про це звинуваченому, переконатися, що клієнт свідомий свого становища та консеквенцій такої консультації. Він в жодному випадку не може лікувати такого пацієнта, окрім передачі судовим властям його думки.

У випадку вини чи гріховності, що нерідко зустрічається в психотерапії, важко відокремити, що належить теології, а що психології. Досвід доводить, що християни з почуттям вини дуже часто потрапляють до психотерапевта “з гріхами”, з якими вже були в душпастиря. Тому єдино правильне сумлінне та логічне рішення – спробувати допомогти пацієнтові позбутися почуття вини та грішності, повсякчас пам'ятаючи про його віру. Знання, розуміння та пошана до віри пацієнта завжди уможливить допомогу йому. Особливо, коли йдеться про християнську віру, бо вона, правильно зрозуміла, приносить людині “мир”, а не страждання, сльози чи прокляття: покірний (почуваючий гріховність, провину) досягне Божої благодаті, ласки, а з нею щастя.

Факт, що обездушевлена психологія, як зазначає Юнг, перестане бути психологією й тому має особливий зв'язок із релігією. Окрім того, як психологія, так і релігія мають об'єктом своїх інтересів живу людину в її видимому та невидимому світі й тому їхні дороги паралельні, перехрещуються, а то й входять у колізію. Отже, одна людина становить багато “світів”, світів суперечливих, як вказує Сковорода, бо щоб відчутти горе, треба відчутти щастя, щоб відчутти солодощі, треба пізнати гірке, щоб пізнати ясне, треба знати темряву і т. д.

Факт, що людина має мозок, який є вмістилищем та інструментом інтелекту, вимагає від дослідника людської природи не тільки врахування того, що інтелект має власні погляди, а й також поваги до продукту інтелекту. Ніколи не слід його недооцінювати, бо інтелект людини, навіть в межах одного століття, виявив свою творчу силу: перерахування нових винаходів за останнє століття та імплементація їх в життя потребувало б чимало товстезлих томів. Хочу наголосити тільки, що впродовж мого життя, скажімо, авіація зробила шалений поступ і мешканці Землі сьогодні шукають життя в інших планетарних системах.

Почуття, вмістилищем яких антична філософія вважала серце, – це платонівський “нерухомий рушій”, без якого немає наміру, бажання, прогресу, росту та навіть ознак життя. Почуття та воля – це чинники, які мали б привертати увагу всіх, хто вивчає природу людини. Натомість їх відкидають, оминають, ігнорують, бо почуття “ненамацальне” (або, як висловлюється Сковорода, його не можна в “п'ясток зловити”), бо, згідно з науковими критеріями, його не можна поставити на терези та виміряти сантиметром, а тому, як зауважує Юнг, краще його не бачити або просто ігнорувати.

Почуття та духовність, як доводять досліди та спостереження психотерапевтів, не терплять ігнорування, а вимагають належної уваги, й мстяться за недогляд та ігнорування людської природи.

Невидима, але життєдайна душа людини вимагає належної пошани, а особливо пошани законів, вказівок та волі Творця.

Наукові твердження, що світ постав “в експлозії” (“big bang theorie”) та що людина еволюційним чином із одноклітинної істоти стала володарем океанів та суходолів, виглядають дуже несерйозно. Бо відразу виникають запитання: якщо вибух (“big bang”), то чого, а ще важливіше – чому? На них наука не має відповіді.

Якщо все має причину, то слід замислитися над “першопричиною” та шукати відповіді там, де вона є – у Святому Письмі. А Святе Письмо можна гідно читати лише з вірою в серці. Всякий інший підхід – історичний, соціологічний,

демографічний, економічний, культуральний та навіть і літературний (хоча це прекрасна книга життя) не принесе успіху, який офірує Біблія, бо в ній, як застерігає Сковорода, говориться не лише про земне, а й про духовне, про найсильніше, про невидиме, що колише до сну океани, що гне залізо та ламає скелі, про першопричину, про “безпочатковий початок” та “базкічний кінець”, про вічне щастя та шлях – дороговказ до нього.

Сковорода підказує, що досягнення щастя – це найцінніший та найлегший дарунок, який людина одержує, варто лише відчинити двері “променям сонця”, яке увійде в людину тієї ж миті, як вона відчине двері “Дому Божого”, прийме Христа з відкритим нелукавим серцем, коли воля Бога стане волею людини. Адже Він створив її за своєю подобою і з невідкличною любов’ю офірує їй вічне щастя, і то не лише на землі, а й у житті посмертному.

Таку ласку, говорить Сковорода, офірує Бог людині за умови, що вона намагатиметься жити згідно Заповідей її Творця, в основі яких стоять лише Дві Головні Заповіді Любові: “І от один із них, законоучитель, спитав його, спокушаючи: Учителю, котра найбільша заповідь у законі? Він же сказав до нього: Люби Господа, Бога твого, всім твоїм серцем, усією твоєю душею і всією думкою твоєю: це найбільша і найперша заповідь. А друга подібна до неї: Люби ближнього твого, як себе самого. На ці дві заповіді ввесь закон і пророки спираються” (Матей: 22; 35-40).

Духовність людини – це лице її людяності й вартість її неощінима, бо, як говорив колись американський президент Франклін Д. Рузвельт: “Фізична сила ніколи, перманентно, не вистійть під тиском сили духовної”.

Бажаючи людині щастя, Сковорода доводив, що воно близько, просто всередині людини, в її серці, та закликав людину пізнати “в собі людину”. Він навіть картав науковий світ, що він пізнав суходоли та води землі нашої, злетів понад солярною системою в пошуках “нових країв та життя”, але не знає власного дому, власної хати – не знає людини. Картаючи світ за байдужість до самопізнання, Сковорода цінував наукові досягнення медицини, водночас зазначаючи, що істинна людина – це не тіло, кості, кров, не “порох земний”, а духовність. Він закликав пізнати її, а тоді, за допомогою волі, людина буде щаслива. Тому зупинюся над науковим підходом до студій та досліджень духовності людини.

Науково духовністю людини займаються богословські академії, великі мислителі, монастирі. На початку минулого століття створено центри вивчення духовності.

Духовність займається розмірковуванням відображень людей, які мали інтимне відношення до Бога. При тому застосовується критичний підхід до таких переживань та їх життєвої практики. До уваги беруться переживання, ситуаційні умови, що сприяють, полегшують, заохочують і поглиблюють готовність для таких переживань. Добрим прикладом тут можуть бути “Конфесії” Святого Августина.

Фундаментальна духовність займається природними та об’явленими обставинами, що сприяють духовному життю, та критеріями для пошуку та оцінки фундаментальних поглядів, присутніх у духовності. Вона уможлиблює створення теоретичних обґрунтувань для інтеграції даних та погляд і пояснення духовних переживань. Святий Тома Аквінський, подібно до Сковороди, зазначає, що ласка Бога доступна людині з огляду на її природу, й тому необхідно задуматися над її суттю, бо від цього йде фундаментальна духовність.

Особлива (похідна та доктринальна) духовність пов’язана з національними та професійними культурами. Вияви вірності, любові, вдячності в окремих національних групах можуть носити різні форми та характер, що також сто-

сується й станових та професійних груп, скажімо, монаших чинів, лікарів, медичних сестер і т. п... Але особливі духовності повинні пов'язуватися з фундаментальною духовністю та мати особистий персональний характер, який виявляється внаслідок даної особистості, її культури, історії та праці або заняття.

Напрямок особистого життя в мінливій ситуації життя не може бути об'єктом наукової дисципліни. Спекулятивні науки цікавляться “універсалами”, а істинне життя вимагає в людини знання та роздумів й розсудливості, бо лише розсудливість допоможе людині вирішити, що конкретно треба робити в даній ситуації – “тут і тепер”.

Доброчесність розсудливості є водночас інтелектуальна та персональна чеснота. Розсудливий погляд може бути правильним та гідним пошани лише тоді, коли воля людини належно скерована, бо у практичному житті інтелект не діє поза волею людини. Самої інтелектуальної розсудливості не вистачає для пошуків правильних рішень, тут необхідне використання сили волі. Та навіть визначна порядність волі може легко згубитися під впливом почуттів, свідомих та несвідомих бажань. Людська розсудливість може легко піддатися фальсифікаціям, тому людина повинна намагатися очистити власну волю та її настанову, щоб наміритися на правильну дію. Наміри розсудливості вказують, чи правильний напрямок нашої дії, чи має вона належну підтримку волі.

Необхідно зрозуміти, що наука спірітуальності – не спекулятивні міркування про сутність духовного життя, а теорія про практичне життєве застосування духовного життя, що появилася внаслідок життєвих спостережень.

Наука про духовність має три виразні характеристики: теоретичну, переживальну та практичну.

Вона теоретична, бо розвивається інтегрально та має універсальну валідність, подібну до теорії особистості, й виправдовується життям, мистецтвом та наукою.

Вона духовна (як переживальна та практична дисципліна), бо має бути відкритою до науки та експериментів, особливо ж, до щоденних дій та поведінки людини. Вона повинна бути відкритою до дослідів та інтегрована в духовну теорію особистого “я”.

На найкращому рівні духовність виражає найбільш емінентний акт людини, згідний із найкращими міркуваннями, бо має на увазі різноманітні обставини й вони вимагають всебічного правильного підходу. Це втілення духовного життя в щоденний життєвий шлях людини, що можливий лише за Божої ласки.

Водночас, слід пам'ятати, що людина в суті своїй – це духовність, яка пронизує її повністю й випромінює себе у зовнішній світ з великою любов'ю до Бога та людей.

Практичний підхід до вивчення духовності людини вимагає спостереження поведінки, чого не можна замінити спекулятивним припущенням. Дослідник зобов'язаний докладно спостерігати, занотовувати та аналізувати, бо він шукає відкриття структури й динаміки переживань, перешкод та сприяння духовному життю. При цьому людина, як вказує Сковорода, повинна завжди прислухатися до голосу совісті, голосу Бога, а потім, у випадку важчих питань, шукати відповіді у Святому Письмі, пам'ятаючи, що це – “духовна книга життя”, ліхтар, лампада, дороговказ.

Наука про духовність відзначається особливою складністю, бо містить як спекулятивне, так і практичне, або як доктринальне, так і практичні переживання. Практичне можна брати з багатьох джерел, починаючи від Біблії, літератури, медицини, гуманітарних наук, власних та бачених переживань, мистецтва, музики – все, що стосується духовного життя людини та все, що можна взяти з інших наук та спостережень. Це інтегративна наука, яка синтезує все життєве з доктринальним і, водно-

час, це – практичне шукання найдостойніших шляхів поєднання вказівок віри, або голосу Божого (як вказує Сковорода) з діяльністю у практичному житті.

Духовність – це практична дисципліна, яка вимагає вглядання в сенс переживань людини та імплементації його в життя. Тому, щоб достойно жити згідно з волею Бога та сумлінно з людьми та оточенням, необхідно зважати на волю людини, яку треба завжди направляти й плекати, бо без доброї волі, при інертності, як вказує Сковорода, зі “зложеними крилами”, і “орел не полетить”.

Воля людини вимагає глибинного догляду, бо крім належних думок і розуму на свідомому рівні, на волю людини діють несвідомі чинники, які “підкупно”, але дуже спритно та рішуче впливають на її рішення, дії та чин. Отже, вивчаючи духовність людини, треба підходу й клінічного психолога з практичним досвідом у доглибинній психотерапії, бо травматичні переживання, що є головною причиною “несвідомого” в людині, в сучасному світі дуже часто явище.

При вивченні духовності людини треба зважати й на доктрину, яка завжди віддзеркалюватиме віровизнання та культурні впливи даного середовища.

Варто наголосити, що питання духовності для Сковороди – основне в людині, та що він не завжди визнавав, а інколи й критикував доктринерство віровизнань, запевняючи (що характерно для філософів -екзистенціалістів), що душа людини, її совість, завжди має пряму дорогу до свого Творця, досить лише щирого відкритого серця, як це має бути при правильному ставленні сина до батька. Варто також пригадати, що доктрини, наприклад, Католицької Церкви (як і інших), хоч не часто, але все ж змінюються: раніше вважалося, що ласка Божа – природна властивість душі, похідна через, скажімо, правильне життя; Тридентський Собор, як відомо, вирішив питання на користь погляду, якого дотримувався Сковорода.

Мені видається, що було б дуже бажаним та корисним для людства, якщо б богословські, філософські та психологічні дослідження присвячували більше уваги духовності людини.

Самопереживання людини відбувається при взаємодії з її оточенням та під впливом внутрішніх почуттів, з яких лише якась частина усвідомлені. І все те впливає на спосіб життя. Це також стосується духовних переживань, бо життя людини відчуває власну духовність і її випромінює. А частіше сплітається з іншими аспектами життя й може бути спотворене, зазвичай, якимись залишками почуттів, які призабулися або були репресовані.

Завдання дослідників духовності тому – з'ясувати, як різні психічні сили минулого та теперішні динамічно впливають на формування динаміки духовного життя.

Наша дотичність до реальності виявляється в кількох природних і осяяних божеством вимірах, це: надсвідомі, що йдуть від божественності й звеличують людину; несвідомі, передсвідомі, невловимі для людської свідомості й волі, що цікавляться апетитами; свідомі, що становлять лише малу частину людської поведінки та в своїй дії пов'язані з якістю та силою волі. Психологи тепер переконані, що “позасвідомі” чинники мають сильний вплив на поведінку людини.

Надсвідомий фактор людини, що є в її природі, становить також поважний чинник в поведінці й інтуїтивно дає про себе знати як священний, вічний та могутній. Людина може з непояснюваним страхом реагувати на нього негативно. На це вказує Сковорода, коли закликає людину прислухатися до внутрішнього голосу, голосу Бога.

2.8. Голос Бога – совість, або сумління в людині

Здається, немає у світі людини, яка не потребувала б утіхи слів Євангелиста Йоана, який говорить: “А Утішитель Святий Дух, якого Отець в ім’я моє зішле, дасть Вам у всьому повчання і все вам нагадає, що я сказав вам” (Йоан: 14; 26).

Він наголошує, що Дух істини йде від Творця та кожную людину направляє до “істини”.

“Як прийде Утішитель, якого зішлю вам від Отця, Дух істини, який від Отця походить, то він і свідчитиме за мене. Та й ви свідчитимете: ви бо зо мною від початку” (Йоан: 15; 26-27).

“Тож коли зійде той, Дух істини, він і наведе вас на всю правду, – він бо не промовлятиме від себе, лише буде повідати, що вчує, і звістить те, що настане” (Йоан: 16; 13).

Апостол Павло стверджує силу та мудрість Святого Духа, що є у кожній живій людині: “Нам же Бог об’явив Духом, бо Дух досліджує все, навіть глибини Божі. Хто бо з людей знає, що в людині, як не дух людський, що у ній? Так само того, що у Бозі, ніхто не знає крім Духа Божого. Ми ж прийняли не духа світу, Духа, що від Бога; про це ми говоримо не мовою, якої нас навчила людська мудрість, а якої навчив Дух, – духовні речі духовними словами подаючи. Тілесна людина не приймає того, що від Духа Божого походить; це глупота для неї, і не може вона його зрозуміти, воно бо Духом оцінюється. Духовна ж – судить усе, а її ніхто не судить. Хто бо спізнав задум Господній, щоб він його навчив? Ми ж маємо задум Христовий” (I До коринтян: 2; 10-16).

Святий апостол Павло запевнює людину, що вона духовна істота й повинна жити духовним, про що безнастанно нагадає й Григорій Сковорода.

“Ви ж не тілесні, але духовні, якщо Дух Божий живе у вас. Коли ж хтось Духа Христового не має, той йому не належить. А як Христос у вас, то тіло мертве через гріх, але дух живий через праведність. І коли Дух того, хто воскресив Ісуса з мертвих, мешкає у вас, то той, хто воскресив Христа з мертвих, оживить і ваші смертні тіла Духом своїм, що живе у вас. Тим то брати ми боржники не тілу, щоб за тілом жити; бо коли живете за тілом, то помрете. Як же ви духом умертвляєте тілесні вчинки, будете жити.

Усі бо ті, що їх водить Дух Божий, вони – сини Божі. Бо ви не прийняли дух рабства, щоб знову підлягати боязні, але прийняли дух усиновлення, яким кличемо: Авва! – Отче! Сам цей Дух свідчить разом із нашим духом, що ми – діти Божі; а коли діти, то й спадкоємці ж Божі – співспадкоємці Христа, якщо ми страждаємо разом із ним, щоб разом з ним і прославитися. Гадаю бо, що страждання нинішнього часу негідні майбутньої слави, яка має нам з’явитися. Бо створіння очікує нетерпляче виявлення синів Божих. Створіння було підпорядковане суєті, не добровільно, а через того, хто його підкорив у надії, що й саме створіння визволиться від рабства тління на свободу слави дітей Божих. Бо знаємо, що все створіння разом понині стогне і разом страждає у тяжких муках.

Не тільки вони, а й ми самі, що маємо зачаток Духа, ми самі в собі стогнемо, очікуючи усиновлення, визволення нашого тіла, бо надіємося спастися.

Коли ж хтось бачить те, чого надіється, то це не є вже надія; бо що хтось бачить, хіба того надіється? Якже ми сподіваємося, чого не бачимо, очікуємо його витривало. Так само й Дух допомагає нам у немочі нашій: про що бо нам молитися як слід, ми не знаємо, але сам Дух заступається за нас стогонами невимовними, а той, хто досліджує серця, знає, яке бажання Духа, і що він заступається за святих згідно з Божою волею” (До римлян: 8; 9-27).

Тому він пригадує обов'язки християн:

“Та коли з'явилась доброта і любов до людей Спаса нашого Бога, він спас нас не ради діл справедливості, які ми були зробили, але з свого милосердя, купіллю відродження і відновлення Святого Духа, якого вилив на нас щедро через Ісуса Христа, нашого Спаса, щоб ми, оправдані його благодаттю, стали згідно з надією спадкоємцями життя вічного” (До Тита: 3; 4-6).

Святий апостол Петро²¹⁴ та весь Новий Завіт пронизаний звертанням до Святого Духа. Милосердя та ласка Господня – це Дар Божий, даний нам через Святого Духа. Дух допомагає в неможі. Боже усиновлення людини приходить з допомогою Святого Духа. Він дарує людині життя вічне, осяває розум, дає життєві поради. Він дає змогу людині наблизитися та пізнати Бога-Творця.

Сучасні (чесні зі собою) психологи, як перед ними Скворода, наголошують, що бути людиною – означає бути духовністю, а не тілом, бо духовність віталізує людину й пов'язує її зі священним, могутнім та вічним. Через апостола Матея Господь застерігає людину, щоб не сміла грішити проти Святого Духа:

“Тому кажу вам: усякий гріх, усяка хула проститься людям; але хула на Духа не проститься. І коли хтось каже слово проти Сина Чоловічого, йому проститься. Коли ж хтось скаже проти Святого Духа, йому не проститься ні в цьому світі, ні на тому” (Матей: 12; 31-32).

Григорій Скворода закликає людину пізнати себе. Він докоряє науковцям, які зосереджують увагу на тілесному, фізичному, природному, але мало переймаються людиною, істотою духовною. Він доводить, що людина, яка не знає себе, залишається сліпою у власному домі та через недогляд грішить перед Творцем, засмучує ближніх і ставить під загрозу своє оточення та й планету загалом.

У своїй творчості (певно, щоб досягти найглибшого розуміння серед найширших верств суспільства) Скворода уникає фракціонування людини, як це роблять сучасні дослідники “особистості”, а зосереджується на духовності, а не на тілесному, фізичному. Тілесне він залишає для медиків, які до того покликані.

Читач помітить, що Скворода зосереджує всю увагу на пульсі психотерапевтичного процесу, що найлегше зрозуміти, коли взяти до уваги теорію та практику терапевтичного процесу Карла Роджерса, відому як “Client-Centred Therapy” (1942, 1951, 1961, 1969, 1975).

Роджерс знаходить усі відповіді на життєві питання, проблеми та вказівки виключно всередині кожної індивідуальної людини та доводить, що всякі втручання в процес самопізнання людини та її наміри сторонніх чинників не тільки безуспішні, а й шкідливі.

Роджерс, як і багато інших психотерапевтів, не вказує на голос Бога, совість чи сумління людини (мабуть тому, що це “ненауковий” підхід), але всі вони усвідомлюють, що самоконцепцію людини слід шанувати й зберігати її вартісність, особливо в терапевтичному процесі.

У психотерапевтичних підручниках не згадується основний чинник життя – голос Бога, голос совісті, але треба пам'ятати, що він є в людині від самого початку, задовго до писаної та й словесної символіки, якою вона так широко користується нині. Тому, Карл Густаф Юнг на пікові своєї професійної діяльності переконливо доводить, що людина страждає психічними та психосоматичними недугами лише тоді, коли нехтує своїми релігійними почуттями, голосом Бога.

²¹⁴ I Петра: – 1; 10-12, II Петра: – 1; 21.

2.9. Теорії особистості

У намаганнях людини зрозуміти власну природу – власну суть – мислителі світу від початку самосвідомості шукають її квінтесенції. Молода наука, що цим займається, відома як теорія особистості. Дослідники, які працюють в цьому напрямку, визнають значний вклад у пошук сутності людини визначних мислителів та філософів, таких, як: Гіппократ, Платон, Арістотель, Святий Тома Аквінський, Бенгтам, Компте, Гоббс, Кіркегаард, Ніцше, Локк, Мак'явелі, Декарт, Гайдеггер, Кант та інших. Водночас, вони невдоволені тим, що метод дослідження природи людини цими “піонерами” “не суто науковий”, а спекулятивний. Науковий метод, загально прийнятий у психології відтоді, як вона перестала бути “пасербицею” філософії, має власні критерії, про що йтиметься згодом.

Практична потреба розуміння суті людини сягає сивої давнини й актуалізується з появою психічних хвороб. Відомо, що вони та методи їхнього лікування значно древніші за лікування недуг соматичних та що “старозавітні” лікарі прекрасно знали силу впливу психіки на фізичне в людині. Тому клініцисти були першими, хто намагався пізнати природу людини (нині це Шарко, Жанет, Фройд, Юнг, Мак Дугал, Веттерштранд, Форель, Ясперс та сотні інших).

Також на формування теорії особистості вплинув методологічний принцип, адже “дедуктивний чи індуктивний” метод у науці має своє застосування та історію й тому певні кола намагаються використовувати індуктивний метод, але при цьому фракціонують людину.

Представник “гештальт” поглядів Вілліам Штерн привертав увагу до інтегральності, єдності або сукупності поведінки людини, відстоюючи погляд, що фракціоновані елементи поведінки ніколи не принесуть успішних істинних поглядів на суть людини та її поведінку. Його думка цінується дослідниками есенції людини.

Вивчення інтегрованої, “тотальної” або “цілісної людини” – колосальне завдання, бо, оминаючи комплексність людини, дослідник має знайти людей, згодних на дослідні та експериментальні умови (ці люди, хоча б частково забуваючи, що вони – об’єкт дослідів чи спостережень науковців, мають поводитися “природно”, а не як “об’єкти” досліджень чи експериментів). “Поведінка” людини містить “тотальну людину” – її емоції, приховані ментальні функції, такі, як думання, обмірковування, сумніви, наміри та відкриті для спостереження дії.

Традиційно вивчення особистості відносять до теорії природи людини та її індивідуальності, з’ясування причин і смислу психологічної різниці між індивідами, тому увагу зосереджують на найсталіших рисах характеру людини, об’єктивному вимірюванні, пошуках нових методів спостереження розвитку, змін та стабільності впродовж всього життя.

Експериментальна психологія, разом із теорією набування та окремо модифікація поведінки і контрольовані емпіричні дослідження дають змогу кращого погляду на теорію особистості. Важливу роль в даному разі відіграє психометрія (яка досліджує індивідуальні відмінності та квантитативний аналіз даних), генетика, логічний позитивізм, соціальна антропологія та інші. Слід відзначити, що важливий вклад в експериментальну психологію ХІХ ст. внесли в лабораторіях університетів Вундт, Гельмгольц, Еббінггауз, Тітченер, Кюльпе та інші.

Задля успішності досліджень теоретики особистості зобов’язані володіти досконалим інтердисциплінарним знанням, яке включає генетику, біологію, медицину, антропологію, соціологію, культурологію, релігію, філософію, історію, еко-

номіку та інші (адже людина формується в певних взаємодіючих середовищах).

Питання, які привертають увагу теоретиків особистості, також неоднорідні, але кожне з них концентрується на певних основних тенденціях, а всі разом вони функціональні, бо стосуються виживання та життєвого пристосування організму. Вони запитують: чому, не маючи органічної патології, індивід страждає жахливими невротичними симптомами; яку роль у житті людини відіграють травматичні переживання дитинства; які умови необхідні, щоб людина віднайшла ментальне здоров'я; що мотивує людину до життя та дії тощо?

Теорія особистості дефініюється особливими концепціями, втіленими в теорії, які вважаються адекватними для достатнього опису або розуміння поведінки людини. Теорія складається з низки припущень щодо емпіричних явищ та дефініцій, які уможливають перехід від абстрактних міркувань до емпіричних спостережень. Вона мусить мати низку припущень відносно поведінки людини з необхідними емпіричними дефініціями та бути всеобіймаючою, здатною пояснити та передбачити багатозначні людські переживання.

Окрім формальних властивостей, необхідних в кожній теорії, теорія особистості також має субстанційні атрибути, над якими коротко зупинимось, пам'ятаючи, що немає поганої чи доброї теорії, важливо лише, чи даний набір припущень має всезагальний характер та чи вони підтверджуються життям.

Одвічним питанням для думаючої людини повсякчас залишалося, чи вона має мету в житті?!

Багато теорій гадають, що прагнення цілі, життєвий намір та спромога – це сутнісний центральний аспект поведінки людини. Інші твердять, що життєвий шлях можна пояснити іншими чинниками, та що теологічність – тільки “епіфеноменон” цілі людини, що людина безцільно живе під впливом щохвилинних подразників. Такі теорії, зазвичай, окреслюють словом “механістичні”.

Наступним одвічним питанням є спроможність формування наміру несвідомими чинниками або про релятивну раціональність чи нераціональність людини. Йдеться про поведінку, причиною якої є щось, що людина неусвідомлює і чим у звичайних умовах не переймається, хоча за незвичайних умов можна привести її до його усвідомлення (тут мається на увазі гіпноаналіз та інші аналітичні інтервенції). Частина теоретиків відкидає такі пропозиції, інша їх доводить, ще інші визнають, що це можливо, але тільки в патологічних умовах.

Також увагу теоретиків особистості привертає питання гедонізму, винагорода та ефекту. Бентгам та Мілл уважали, що людина постійно прагне щастя й хоче уникнути болю та неприємних відчуттів. Тепер це називається “закон ефекту” і вказується, що лише стимули, повторно підтримувані винагородою, приймаються чи засвоюються людиною. Інші вчені з'ясовують, до якої міри винагорода визначає поведінку людини.

Принцип асоціації або зближеність подразника з реакцією (дією), а не сама якість винагорода вабить та впливає на поведінку та її засвоєння, що використовують бегавйористи.

Процес набування розглядається як процес стабільності поведінки та характеру, а також як процес зміни, що застосовується при бажаній модифікації поведінки. Усі теоретики особистості до певної міри зважають на процес набування або навчання, але окремі з них більше зацікавлені в результаті набутої поведінки, ніж у самому процесі набування. Інші зосереджуються на змістові, ще інші – на законах і принципах, що уможливають процес набування.

Генетичний чинник в теорії особистості такий же старий, як самосвідомість людини. Усі зважають на генетичну predisпозицію, коли йдеться про визначення поведінки людини, хоча окремі дослідники применшують роль біології та генетики людини, наголошуючи на впливові оточення. З початку нового тисячоліття, з огляду на те, що комп'ютерна система уможливило генетичні дослідження, генетики дуже запопадливо займаються цим питанням.

Вплив раннього дитинства на розвиток особистості лежить в основі окремих теоретичних систем, схильних вірити, що перших декілька років життя мають вирішальний вплив на розвиток психіки людини, не відтворюваний у зрілому віці. Інші вчені запевняють, що поведінка людини повністю зрозуміла та залежить від перебігу подій, явищ та обставин, що минулі переживання (якщо взагалі) мінімально впливають на особистість і людина завжди має функціональну незалежність. Ще інші наголошують, що особистість формується безперервно впродовж усього життя людини. Ще інші бачать певні стадії розвитку, не пов'язані з попередніми.

“Голістичні” або “інтегральні” принципи видаються важливими в дослідженні розвитку та структури особистості. Як об'єкт вивчення та формування теорії особистості вони припускають лише малі сегменти. Водночас, поведінка людини може бути зрозумілою лише в контексті “інтегрально” або тотально функціонуючої людини в певному оточенні. Інші дослідники зазначають, що вже сама природа наукових досліджень вимагає аналітичного підходу, відтак, сегментація інтегрального організму необхідна. Організмистична позиція чітко дотримується принципу неподільності організму, настоюючи на необхідності пов'язувати цілісний організм із його попередніми переживаннями та оточеннями. Поведінка повинна спостерігатися крізь призму та перспективи тотальної людини в її оточенні.

Теоретики поля або простору, в якому живе організм, принижують роль генетичних впливів на людину (вважаючи, що генетичної композиції не можна змінити), а зосереджуються на оточенні, в якому росте, дорослішає та діє організм, поза яким поведінки зрозуміти не можливо, бо оточення впливає на людину. Вони також недооцінюють минулих переживань, зосередившись на теперішньому.

Унікальність особистості береться до уваги, бо жодна дія в жодних обставинах не може бути дубльована, бо в людини завжди існує щось індивідуальне та неповторне. Дехто пояснює це тим, що унікальність — лише інший зразок мінливості.

Інші зосереджуються на гомеостатичному механізмові. Це життєвий процес, що має автоматичну тенденцію зберігати індивідуальну цілісність, інтегральність або психологічний еквілібріум подібно до фізичного механізму.

Важливе для ще інших — психологічне оточення. Вони визнають, що фізичний світ та події стосуються людини лише так, як вона їх сприймає, — це психічне, а не фізичне, або “об'єктивне” відображення реальності. Інші бачать у такому підході щось нестійке, невловиме, бо психологічне оточення настільки мінливе, що на нього не можливо посперитися, тому вони пропонують триматися реального, тобто, фізичного та стійкого.

Ще інша група теоретиків квестіонує доцільність самоконцепції людини, яка, в розумінні певних теоретиків, найкраще відображає погляд на її суть та пояснює загадковість її поведінки.

Приналежність до груп, особливо, культурних та релігійних, сприймається по-різному всіма теоретиками. Окремі з них надають цьому стану особливості

увагу та гадають, що груповий вплив не тільки формує особистість, а й часто децидує поведінку. Організмистичні теорії вважають груповий вплив неважливим. Антропологісти та соціологісти віддають груповій приналежності належну увагу. Тут, як і в інших теоріях особистості, напрочуд явно проступає потреба в міждисциплінарних науках.

Усі теорії особистості вказують на різноманітні мотиваційні погляди. Окремі – на одну або кілька мотиваційних причин, інші – на значне чи незліченне число, ще інші вирізняють “первинні” мотивації від “похідних”, Гордон Аллпорт розрізняє прості та суверенні механізми, про що йтиметься згодом.

Аби краще окреслити гігантський геніальний вклад праці в науковий підхід до розуміння сутності людини та її природи, скористаюся коротким і дуже спрощеним оглядом методологій, які використовуються теоретиками особистості згідно з критеріями психологічних наук. Водночас (хоча зайво для психологів) повторюю, що науковий метод психології вимагає чіткої дефініції, яка мала б універсальне практичне застосування: гіпотеза для перевірки валідності має бути повторною та квантитативною, достовірною в передбаченні поведінки та контролю за нею і здатною її змінити.

Критикуючи означений вище підхід до пізнання сутності людини, Сковорода визнав його недостатнім, бо такий метод бере до уваги лише фізико-природне, а нехтує психічне – духовне, нехтує основне в людині. Філософ навіть дещо іронічно висловився, що наука (про людину) цікавиться лише тим, що можна “в п’ясток зловити”. Думки Сковороди поділяє Карл Густаф Юнг, один із кращих (якщо не найкращий психолог першої половини ХХ ст.) дослідників сутності людини, Адріян ван Каам та інші.

Нині можна нарахувати десятки теорій особистості, розподілених на окремі класи. Для прикладу спинимося на чотирьох з них: диспозиційному, психодинамічному, феноменологічному та класові теорій соціального набування.

Диспозиційні теорії припускають, що особистість складається із сталих диспозицій, характерних для певного індивіда в часі та просторі, та що при такому станові можливо передбачити поведінку людини. Окремі з них припускають, що існує лише декілька типів особистості та що поведінка кожного типу в різних ситуаціях буде іншою.

Найдавнішим із відомих теоретиків типів був грецький лікар Гіппократ (V-IV ст. до Р.Х.), який твердив, що організм людини має кровотоки, харкотиння, чорну жовч та жовту жовч і відповідно поділяв людей на:

- а) флегматиків (спокійних, апатичних, із надміром флегми);
- б) холериків (гарячкових, нестриманих, із надміром жовтої жовчі);
- в) сангвініків (оптимістів, сповнених сподівань, із надміром крові);
- г) меланхоліків (сумуючих, пригноблених, із надміром чорної жовчі).

Не зважаючи на те, що теорія Гіппократа пережила два з половиною тисячоліття, вище наведений поділ і досі залишається у загальному вжитку. Подібне відбулося й з типологічною класифікацією, заснованою на загальнофізичних характеристиках, скажімо, рисах обличчя (відома як “наука фізіогномії”), коли увага зосереджується на об’ємі голови, віддалі між очима, формі нижньої щочки, кольорі очей і волосся, й популярно говорить про “очі криміналіста” (маленькі та дуже зближені), про “блондинку” (відзначається спонтанністю та приємністю) тощо.

Німецький психіатр Ернст Кретчмер вважав, що ментальний рівень його пацієнтів певним чином залежав від загальної структури їх тіла. Відтак, він поділяв лю-

дей на чотири типи: а) астенічний, б) атлетичний, в) диспласічний та г) пікнічний. Три перші схильні до шизофренії, а останній – до маніакальної депресивності.

Поза тим, що класифікація Кречмера надто наївна, нею (у зміненому та доповненому вигляді) користувався американський психіатр Вілліам Шелдон. Він порівнював будову тіла з поведінкою людини й дійшов висновку, що:

а) “ендоморфічні” типи (круглі та опасисті люди) завжди “вісцетонічні” (розслаблені, спокійні, повільні, толерантні);

б) “мезоморфічні” (мускулясті, сильної пропорційної будови) завжди “соматотонічні” (енергійні, самовпевнені, відважні);

в) “ектоморфічні” (стрункі та високі, з великим мозком) завжди “церебротонічні” (врівноважені, обережні, інтровертні та артистичні).

Типологічні теорії, зокрема, “примітивні”, жодним чином не достатні для адекватної оцінки поведінки людини, водночас вони можуть нашкодити, здатні породжувати безпідставні упередження.

Теорії рис намагаються уникнути обмеженості теорій типів, зосереджуючи увагу на розмаїтті людської поведінки та послідовності поведінки індивіда. Вони ґрунтуються на твердженні, що поведінка індивіда визначається не його типом, а різноманітністю постійних рис (залежність, агресивність, ніжність, розважливості тощо), притаманних, до певної міри, кожному. Безмежна кількість комбінацій рис пояснює унікальність та різницю між індивідами. Припущення, що індивідуальні риси сталі, пояснює релятивну послідовність поведінки окремої людини впродовж довгого часу та в різних обставинах. Теорія “рис”, як і “типова” – дуже приваблива й широкий загал залюбки користується нею: описуючи батьків, дитина завжди вкаже, що мати – “ніжна, чутлива, імпульсивна”, а брат – “лінивий, вимогливий, неслухняний, брудний” тощо. Треба, однак, пам’ятати, що опис, або риси не можуть бути причиною, бо вони лише описують поведінку, а не спричиняють її.

Франц Галь запропонував нову теорію – “нейрофізіологічну”, що зосередила увагу на розвитку мозку людини, який, згідно зі спостереженнями вченого, має 37 особливих розвинутих частин, які визначають поведінку людини. Теорія Галя не дуже популярна, хоча й досі відома уже як “нейропсихологічна”.

Один із найвпливовіших сучасних теоретиків особистості Гордон Аллпорт також вірить, що нейропсихічна система має риси, які він систематизував і узагальнив.

Перші – кардинальні риси, які визначають поведінку в найширших та найбільш різнорядних колах.

Другі – центральні риси, вужчі кардинальних, але все ще узагальнені.

Треті – вузькі вторинні риси, які виявляються лише в особливих умовах.

Вчений зазначає, що окремі риси виявляються, до певної міри, в усіх людей, інші – лише в окремих індивідів і можуть бути досліджувані тільки “довготерміново” (горизонтально). Кардинальні риси стосуються тільки відносної кількості людей.

Дослідницький метод Аллпорта – набір запитань (запитальники), щодо того, як людина поводиться в певних ситуаціях. Відповіді дають змогу вченому з’ясувати, як часто людина виявляє певні риси. Він також заміряє частотність рис у загальних групах населення.

На жаль, пропонований метод вимагає титанічних зусиль, аби дослідити всі риси, названі в англійському словнику (їх число перевищує 18 000!). Тому Аллпорт застосував метод, відомий як “фактор аналіз”.

Фактор аналіз дає змогу дослідникові розглянути значну кількість рис, при-

таманних великим групам людей, бо об'єднує подібні риси в так звані особисті фактори. Це доволі складні математичні процедури, що стали доступними завдяки розвинутій комп'ютерній системі.

Раймонд Кател відомий тим, що, використовуючи фактор аналіз, застосовує три види джерел інформації: “L-дата” (писана життєва історія, підготовлена окремим обсерватором), “Q-дата” (досягається за допомогою квестіонарів) та “T-дата” (досягається шляхом стандартних об'єктивних тестів). Його досліди згруповані в 35 рисах, названих “поверхневими”, бо поверхово, а не внутрішньо наявні. На підставі так званих “будівельних блоків” вчений відкриває особисті профілі. Дослідження Кателя зосереджуються на так званих “нормальних” аспектах особистості та зведені до 16 груп.

Ганс Айзенк, який також користується технікою фактор аналізу, пропонує тільки три основних виміри особистості, пов'язані з “анормальною” та “нормальною” поведінкою. Він припускає, що риси формуються внаслідок виховання та що, з огляду на генетичну різницю, люди вчаться і засвоюють по-різному. Він виділив три групи, які назвав: невротизм, психотицизм та інтровертів і екстровертів. При цьому інтровертами Айзенк вважає тих, хто швидше вчиться й тому страждає тривогою та депресією, а екстровертами – тих, хто важче піддається вихованню й тому залишається імпульсивнішим, неслухняним та буйним.

Інший підхід до теорії особистості зосереджується навколо бажань і цілей людини. Достойним зразком такого підходу можуть бути праці Генри Марри, який вважав, що людина має 12 первинних (повітря, вода, їжа, секс тощо) та 27 похідних або психогенічних потреб (досягнення, визнання, домінантність, автономність, агресивність, вихованість тощо), комбінація яких і впливає на формування особистості та її поведінку. Водночас він зважає на очевидні та приховані потреби, що вимагають інших підходів. Окрім того, Генри Марри – автор проєктивного тесту, відомого як “ТАТ”.

Загалом, диспозиційні теорії поширені й викликають інтерес у дослідників, бо, хоч і частково, але описують та передбачають поведінку людини. Водночас, їх критикують за неувагу до питання, як постають риси, типи та бажання, викликає сумніви також сталість, послідовність та мінливість рис, їх змінність в часі та під впливом оточення, зрештою, їхнє джерело (адже людина, говорячи про себе, може представляти себе як вкрай позитивно, так і вкрай негативно).

■ Психодинамічні теорії

Психодинамічні теорії базуються на припущенні, що особистість розвивається та визначається внутрішньопсихічними явищами та конфліктами і що ці явища та конфлікти можуть шляхом психоаналізу бути досліджені та зрозумілі.

Підвалини цих поглядів заклав Зігмунд Фройд.

Перше, що він намагається довести, що поведінка не з'являється випадково, спорадично, а визначається згідно з інтрапсихічним законом, тобто, домінує психічний детермінізм, не завжди відомий обсерваторові та й самому суб'єктові.

Всяка поведінка має певне значення навіть тоді, коли сама людина цього не розуміє. Фройд відкидає випадковість: забуте прізвище, недодержання аппойнтменту, перекручування слів, дат він інтерпретує як вияв неусвідомлених людиною почуттів, бажань, страхів або імпульсів. Ментальні функції, недоступні свідомості людини, Фройд назвав несвідомим. Думки, почуття, ідеї, які ми не

усвідомлюємо, але які можливо усвідомити, він називав передсвідомим, скажімо, задумана людина не чутиме дзвінка годинника, а дізнається про час, лише коли вийде із задуми. Та коли в людині нуртує ненависть до приятеля, вона цього не визнає, бо не фіксує цих переживань.

Його наступне припущення полягає в тому, що людська особистість формується в прагненні індивіда задовольнити як вроджені інстинкти (основними з яких є секс та агресивність), так і соціальні вимоги оточення, яке не терпить агресивності та сексуальної розбещеності.

Фройд твердить, що людина народжується з тими двома інстинктами, які неможливо стримувати й не прийнято виявляти, та що вона все життя проводить у марних намаганнях. Для нього особистість – arena, на якій відбуваються “бої” інстинктів із моральністю. Теорія Фройда, як наголошують прихильники його творчості, тим “героїчніша”, що він проголосив її в час домінування в Європі “вікторіанської етики”.

■ Структура особистості Фройда

Несвідомий інстинктивний компонент особистості Фройд назвав *Ід* (з німецького *Es* – воно). У ньому домінують генетично набуті інстинкти – сексуальний та агресивний, які імпульсивно вимагають задоволення. Психічну енергію, що мотивує людину до дії та є частиною ід, вчений назвав лібідо. Ід вимагає негайної графікації (“коли гадаєш, що щось дає тобі вдоволення, – чини це відразу”) і тому діє згідно з принципом насолоди.

Оскільки ід несвідомий, він не стикається з оточенням, яке в процесі дорослішання людини обмежуватиме його свавілля. Цей аспект дорослішання людини вчений назвав *его*²¹⁵. Окрім того, що его бере енергію від ід, воно частково свідоме й тому контактує з реальністю та виконує функцію посередника між ідом та суспільними вимогами, що зростають разом із етично культурними аквізіціями людини. Фройд назвав це суперего.

Всі ці частини психіки людини призводять її до постійного інтрапсихічного конфлікту, внаслідок якого людина страждає тривогою. Фройд припускає, що его утруднює різні тактичні прийоми, названі ним оборонні механізми, які, діючи несвідомо, зберігають психіку від катастрофічного стану. Одним з них є репресія, яка не допускає до свідомості певних імпульсів, думок, бажань, “спогадів” тощо. На протियाгу “супресії”, що є свідомим актом, репресія відбувається на несвідомому рівні, і тут на допомогу приходять механізми, відомий як “формація реакції”, коли людина діє протилежно несвідомим бажанням. Проекція, переміщення, раціоналізація – додаткові оборонні механізми²¹⁶. Згідно з Фройдом, людина досягає соціально та культурнотворчих позитивних цілей лише за допомогою процесу, названого сублимація.

Фройд вважав, що новонароджена дитина проходить різні психосексуальні стадії, названі ним за органами тіла, найбільше втягнутими в насолоду в той час.

²¹⁵ *Его Фройда розуміється як частина психічного апарату, що відіграє важливу роль у організації моделі поведінки. Окрім інтерпретації Фройда, існує багато інших дефініцій, із якими студент-психолог ознайомлений.*

²¹⁶ *Докладніше див.: Глива Є. Вступ до психотерапії. — Острог: Національний університет “Острозька академія”, 2004.*

Першу стадію розвитку дитини він назвав оральною, пов'язавши її з кормлінням грудьми матері. Воно бажане дитині, яка виявляє бажання так продовжувати (це явище, назване Фройдом “фіксацією”, без належного трактування, може відігравати визначальну роль в психопатологічному розвитку людини). Деякі дослідники творчості Фройда приписують оральній стадії такі недоліки, як куріння, переїдання, сарказм, кусання тощо аж до психозу включно (тоді людина регресує до оральної стадії).

Наступна стадія розвитку людини – анальна, коли дитина зосереджується на стримуванні та виділенні калу. Фройд застерігає батьків перед загрозою надто строгого привчання до туалету, бо від того залежатиме характер людини: надто вільний чи надто тугий, що відповідає анально-задержуванню або анально-експульсії.

Десь на четвертому році життя дитина фокусує увагу на сексуальних органах, тому цей період Фройд назвав фалік. Він, як бачимо, присвячував більше уваги психосексуальному розвитку чоловіків і зауважив, що сини хотіли б мати сексуальні зносини з матерями та навіть планують замах на батьків з метою мати матір для себе. Цей стан вчений охарактеризував як комплекс Едіпа. Подібний стан є і в дітей жіночої статі, це явище Фройд назвав комплекс Електри. Обидві ці назви, як відомо, запозичені з грецького сценічного мистецтва. Неправильне розв'язання цих комплексів, як і інших психосексуальних проблем, робить людину психічно слабкою чи й нездатною до життя.

Після фалічної настає фаза “лійтенци” (відпочинку або прихованості), характерна браком сексуального інтересу. Після чого починається генітальний період, що тягнеться протягом усього життя.

Американський психолог **Ерік Еріксон**, один із багатьох послідовників Фройда, створив власну теорію, яка, не відкидаючи основної тези Фройда, репрезентує й інші “неофройдівські” погляди на людину й вважається всезагальною, бо містить психосоціальні та генетичні елементи. Особистість та поведінка людини кується в інтеракції генетичних інстинктів та культурних чинників і проходить, загалом, вісім стадій, у яких людина стикається з основними проблемами і в яких кожне рішення веде або до подальшої кризи, або до здоров'я. При цьому рішення в попередніх стадіях розвитку особистості має колосальний вплив на результати конфліктів в подальших стадіях.

У першій стадії розвитку (від народження до 18 місяців), яку вчений називає орально-сенсорною, немовля, залежно від того, як із ним поводяться, досягає почуття довіри або недовіри, бо цілковито залежить від інших щодо задоволення своїх потреб. Коли немовля відчуває батьківську любов, опіку, постійну увагу, воно формує в собі почуття довіри і це стосується довіри до себе самого та своєї здатності задовольнити власні потреби. І навпаки, коли немовля плаче, бо голодне чи холодне, мокре чи брудне, і стикається з холодним чи агресивним обличчям батьків або доглядачів, воно формує почуття недовіри, бо не може досягти задоволення належних йому фізичних та емоційних потреб, й тому стає апатичним, уникаючим та зрезигнованим щодо власних бажань. Підставове почуття довіри створює основу для розвитку здорової особистості.

У другій стадії (від 18 місяців до 4 років), яку вчений називає мускулярно-анальною, дитина формує автономність або почуття сорому та сумнівів, які вимагають рішень. Дитина, яка досягнула сенс довіри, готова відмежуватися від матері, почуватися індивідом, вирішувати самостійно, виробляти почуття самосвідомості, діяти згідно з власними рішеннями та бажаннями, – почуватися автономною: во-

на вчиться самоконтролю фізіологічних потреб і намагається ходити. Слово “ні” зі сторони батьків видається їй безкінечним і вона часто діє всупереч батьківського “ні”, намагаючись зробити щось, чого сама спонтанно хоче. Тяжкі наслідки залишаються у дітей, що пройшли жорстоке привчання до туалету: в них буде відсутнє почуття незалежності та здатність торувати власне особисте життя.

У третій стадії (від 4 до 6 років), яку вчений називає генітально-локомотивною, дитина розвиває почуття вини або ініціативу. В цей час дитина стає рухливою, мобільною та досліджує досі їй незнане. Обсяг її початкової мови зводиться до декількох запитань – “чому” та “як”. Діти мають дуже буйну уяву, допитливість веде їх до пізнання власної анатомії, а отже, й різниці між жіночим та чоловічим тілом, що призводить до “інфантильної сексуальності”, яка веде до атракції батьків з протилежної статті. Коли дитині дозволяють задовольнити її природні інтереси, в неї формується самовпевненість та ініціатива, а коли вона зіткнеться із заборонаю, то в неї з’явиться почуття вини.

Четверту стадію (від 6 до 11 років), Еріксон називає лийтенсі (бездіяльною, в сексуальному сенсі). У ранньому шкільному віці у дитини з’являються індустріальні інтереси, або інферіорність. Це така діяльність як креслення, малювання, моделювання, а отже, добрі оцінки сприяють подальшому розвитку дитини, а постійні невдачі або брак належного визнання її зусиль породжує інферіорність, бо все, що вона робить, не заслуговує визнання чи навіть уваги. Це також знищує в дитини бажання починати щось нове, адже вона завжди недооцінювана. Дитина думає, що вона те, що вона робить, і тому в дітей з’являється бажання ідентифікуватися з професіями, які їм імпонують, відтак, індустріальні інтереси – життєва необхідність.

П’ята стадія – це юність та сексуальні інтереси, поєднані з позитивною або неокресленою ідентичністю. Питання “хто я” приносить нові проблеми і юнак часто переходить з однієї до іншої ідентичності та не може довго зупинитися на якомусь власному праобразі. В західному світі це часто призводить не тільки до зміни стилю одягу, частих радикальних змін зачіски, фарбування волосся, але й до приймання галлоценогенних препаратів, які полегшують перехід з одної ідентичності в іншу. В даному випадку важливу роль часто відіграє харизматична особистість, яка служить прикладом чи ідолом. Політичні групи, соціальні товариства, релігійні організації можуть прислужитися у виборі ідентичності, але людина стає незручно відразу, як вона бачить, що її ідентичність, соціальний статус, індустріальна діяльність не впливає з її внутрішніх бажань. Тоді в неї може з’явитися “криза ідентичності”. Щасливі ті, хто має змогу (соціальну та економічну) експериментувати й водночас досягнути належної та сталої ідентичності.

Шоста стадія, названа вченим раннє дорослішання, характеризується розвитком ізолювання, або інтимного співжиття людини, яке уможливило тривалі постійні стосунки, зокрема, в людському оточенні. Коли людина досягла здорової сталої ідентичності, вона відкрита до оточення, готова ділитися своїми цінностями і тепло зі співчуттям ставиться до інших. Людина, не впевнена у своїй ідентичності (чи свідомо власних недоліків, таких, як схильність до злочинності), не може бути відкритою до оточення й вестиме себе “псевдоінтимно” або “відлюдкувато”. Здорові стосунки вимагають ясної та сталої ідентичності.

Сьома стадія названа Еріксоном дорослішання. Це час, коли людина має не тільки власну ідентичність, а й відповідальність за себе, за дітей, за оточення, за майбутнє. Вона вимагає від зрілої людини усіх зусиль, аби належно виконати

свої обов'язки. І людина мусить вибирати між активним зусиллям або стагнацією. Часто видається, що людина ще недостатньо зріла, щоб відповідально творити майбутнє для себе, дітей та внуків, і тоді настає стагнація.

Восьма стадія, згідно з Еріксоном, містить інтегральність, або розпач та огиду. Коли людина прожила осмислене життя й, оминаючи певні огріхи й помилки, вважає його задовільним або, краще, вдалим, вона розвиває інтегральність: із задоволенням згадує минуле, радіє сучасному та сподівається на майбутнє. Коли ж вона вважає, що її минуле сповнене невдач, помилок, непотрібних витрат, людина відчуває розпач та огиду.

Розвиток особистості значною мірою залежить від ставлення батьків. Коли вони невпевнені в собі, сповнені сумнівів, то роблять усе, аби діти не повторили їхніх невдач, тим самим не дозволяючи дитині розвиватися та готуватися до відповідального життя. Перші чотири стадії розвитку визначають життя людини.

Альфред Адлер, один із близьких співробітників Фрейда, на початку своєї діяльності відкинув інстинкту теорію Фрейда, розвинувши натомість свою, відому як індивідуальний аналіз, який базується на припущенні, що найвпливовіший чинник розвитку особистості людини – факт, що вона приходить у світ цілковито безпомічною й, починаючи з народження, життя торується в боротьбі за суперіорність, виробляючи на цьому шляху спосіб життя. Правильним життєвим шляхом вчений вважав співдружність, співпрацю, взаємопоміч, хоробрість, соціальне добро, природний смисл. А неправильним – брак уваги та пошанування потреб інших людей, нечесну компетенцію та дісторзію реальності. Для нього фальшивий спосіб життя – не Фрейдіві нерозв'язані конфлікти раннього дитинства, а спотворені, невластиві засадчі ідеї та поняття людини про світ (бо тоді людина з фальшивою настановою буде змагатися за суперіорність).

Отто Ранк, також сучасник Фрейда, не погоджувався з ним, що секс та агресивність – основа людської поведінки. Він привертав увагу до генетичного потенціалу розвитку та незалежності організму. Вчений припускав, що родова травма – дуже яскравий фактор у розвитку людини, бо створює різкий перехід від цілковитої пасивності (ненароджена дитина навіть не дихає) до значних навантажень: новонароджена дитина стикається з хаотичним, невідомим їй світом, який вимагає від неї як не самостійності, то бодай автономії. Народження дитини ставить її в основний життєвий конфлікт між бажанням бути приналежною та необхідністю бути незалежною²¹⁷.

Критикуючи психоаналітичні теорії Фрейда, слід зважати на те, що його вплив важко переоцінити. Його концепції так широко знані, що стали частиною мови та культури (“freudian slips фрейдіян сліпс”, несвідома мотивація, комплекс Одіпа, психоаналіз – частина щоденної мови, зокрема, в англійських країнах).

Водночас, починаючи від Юнга, Адлера й донині, теорії Фрейда – об'єкт сильної негативної критики. Його концепції “ід, его, суперего, оборонний механізм, несвідоме” – це старанно опрацьовані абстракції, які не піддаються вимірам (основна вимога науки). Техніка для евальвації особистості та її функціонування невалідна. Психодинамічні формулювання вважаються ненауковими та ненадійними.

²¹⁷ Цей погляд значно глибше опрацьовує Еріх Фромм, хоч вище сказане цілком достатньо для наших потреб.

Соціально набуті

2.10. теорії особистості

Замість концентруватися на інтрапсихічних конфліктах, інстинктах та ризиках, соціально набуті теорії зосереджують увагу на поведінці та впливові на неї оточення. Соціально набуті теоретики твердять, що людська поведінка формується шляхом виховання в соціальному контексті, що уможливорює розуміння її змінюваності та послідовності. Такий підхід пояснює різноманітність індивідів вихованням у різних умовах, а збіг в поведінці окремих людей – спільним вихованням. Також вони зважають на “непередбачувану” поведінку, називаючи її “поведінковою специфікою”.

Теорії соціального набування багато, вони відрізняються одна від одної, але всі мають певні спільні характеристики, як-то:

- (1) поведінка розглядається як зміст особистості, яку можна вимірювати,
- (2) акцентується важливість впливу на особистість та її формування оточення, а не генів або інших чинників (психодинамічних),
- (3) перевага віддається дослідженням та експериментам над людьми та тваринами,
- (4) для оцінки гіпотез і зміни особистості використовується природничо науковий метод.

Різниця між цими теоріями зазвичай полягає в процесі пізнання (“класичного” чи “інструментального”) та в ролі, яка відводиться в цьому мисленню (“когнітивність”).

■ Теорія соціального виховання та мотиваційних бажань

Одна з ранніх теорій виховання з'явилася внаслідок спроб використати клінічні спостереження Фрейда в концепції, за експериментальними даними близькій дресированню. За це в 1940 р. взялися Джон Доллард та Нілл Міллер, які припустили, що життя людини починається не з інстинктів, а з першопотреб, таких як повітря, вода, їжа тощо. Вони дослідили, що люди вчаться задовольняти ці потреби, витворюючи, таким чином, індивідуальні схеми формування особистості.

Голодна дитина має сильні внутрішні стимули (гострий біль), які вчені назвали первинними бажаннями, бо вони примушують дитину задовольнити первинні життєві потреби. Дитина плачем та різними рухами привертає до себе увагу матері з необхідним харчуванням, що стає дитині винагородою та підсилювачем, – метод, який дитина засвоює, щоб задовольнити первинні життєві потреби. В подальшому житті виникають інші потреби (скажімо, належне оволодіння фахом), підсилювані похвалою, підтримкою та іншими соціальними винагородами, які вони назвали вторинні або набуті бажання. Посилаючись на лабораторні дані, вчені довели, що людина “вчиться бажати”, та що набуті бажання мають не меншу мотивуючу силу, ніж первинні.

Доллард і Міллер використовували чимало концепцій Фрейда, але трактували їх, як створені оточенням явища, які можна повторити в лабораторних умовах. Замість конфлікту “его, ід, суперего” вони побачили конкуренцію між несумісними поведінковими тенденціями, які поділили на два типи – наближення та уникнення. У першому випадку людина перебуває між двома привабливими для неї ситуаціями, які, однак, не може втілити. У другому – між двома

негативними ситуаціями, яких не може уникнути. А в третьому – між негативними та позитивними можливостями.

Вчені, все ж, залишили окремі концепції Фрейда (“бажання”, “анкзаети” (тривогу) тощо) й тому, частково, їхня теорія враховує внутрішні процеси та механізми.

Загальновідомий американський психолог Б. Ф. Скіннер твердить, що особистість виховується або тренується, не зважаючи на її “бажання, тривоги, мотиви, конфлікти, потреби”. Він припускає, що уважне вивчення результатів експериментів у співставленні зі стимулами та баченою поведінкою дасть остаточною картину розвитку, стримування та зміни поведінки людини.

Це означає, що замість того, щоб створювати теорії особистості та “невидимі” побудови на зразок “его, бажання, риси”, які мали б пояснювати поведінку, слід спостерігати поведінку щодо консеквенцій та описувати це співвідношення. Професійно кажучи, йдеться про “функціональний аналіз”, який стосується аналізу причини або функціонального співвідношення між оточенням та поведінкою.

Враховуючи життєвий приклад, який можна назвати “необхідність або почуття агресивності”, Скіннер наголошує на функціональному співвідношенні між агресивною поведінкою та консеквентністю й доводить, що така поведінка з'являється внаслідок того, що у минулому людина була винагороджена або підкріплена (тобто, “оперативно зумовлена”), для чого не потрібно жодних внутрішніх диспозицій. Іншими словами, Скіннер доводить, що людина навчилася поводитися агресивно шляхом оперативної зумовленості, а не “має необхідність” бути агресивною.

Так само можна пояснити “почуття” голоду, завваживши, що людина не мала їжі впродовж 48 годин: в даному випадку важливі “години” без їжі, а не “бажання”. Навіть людина, позбавлена контролю над юрінацією, звикла годинами чи днями витати “в небесах”, видається Скіннеру не “психотиком, диваком, ментально хворою”, а людиною, що поступово, шляхом певних стимулів, сформувала таку форму поведінки. Він лікував би її на основі оперативного зумовлення.

Скіннеру не бракує як палких прихильників, так і противників, які вказують, що він не бере до уваги пізнавальний та символічні процеси у формуванні та збереженні особистості.

Один із послідовних його критиків, психолог Станфордського Університету, накопичив масу досліджень, які засвідчують важливість соціальних впливів та пізнавального процесу в формуванні особистості. Це Алберт Бандура, відомий в Америці, зокрема, працею “Набування за допомогою спостереження”, де йдеться про можливість набуття нової поведінки людиною без винагороди, стимулювання чи й можливості тренування. Вчений твердить, що самої лише обсервації іншого індивіда (модель) достатньо, щоб засвоїти нову поведінку. Він доводить, що діти, присутні при агресивній поведінці, ставали агресивними, а діти, обсервуючі лагідну поведінку, поводитися лагідно.

Бандура наголошує, що при обсервації та імітації людина набуває нової поведінки. Спостерігаючи консеквенції та імітуючи корисну їй згодом поведінку, людина може формувати та змінювати власний стиль життя.

Інші теоретики особистості включають надійність та цінність у розвиток, збереження та зміну поведінки. Вони намагаються з'ясувати, що буде після реакції на певний подразник (надійність), та яка тому цінність, а для цього необхідні дані та висновки з подібних переживань.

■ Феноменологічні теорії

Ми вже згадали теорії, засновані на впливові (1) рис та потреб, (2) інтрапсихічних явищ і конфліктів та (3) безпосереднього й опосередкованого набування. (4) Четверта група теорій особистості, відома як феноменологічна або когнітивна, відкидаючи більшість засадничих припущень попередніх трьох груп, твердить, що поведінка людини визначається, в основному, її поглядами на світ. Йдеться про те, що кожна людина унікальна, бо її реальність дещо інша від усіх інших і тому її погляд змінюється щомиті. Двоє людей, слухаючи разом певні слова, матимуть про них різну думку. І не тому, що мають різні “риса”, розвиток его чи історію набування”, а через індивідуальні перцепції окремих явищ.

Людина – не пасивний носій особистості, а активний думуючий організм, відповідальний та здатний на планування і вибір власної поведінки. Представники феноменологічних теорій визнають, але не переоцінюють біологічні потреби, вважаючи, що кожна людина приходить у світ, не мотивована грубими інстинктивними бажаннями (як твердить Фройд), а з потенційною можливістю росту та рушійною силою в поведінці. Кожна людина, в основному, – достойний організм, який природно прагнучиме досягання любові, щастя, творчості, краси, гармонії та інших позитивних цілей.

Вони також частково відкидають кваліфікації психічних хвороб, вважаючи, що всяка людська поведінка нормальна та раціональна, якщо дивитися на неї крізь призму обсервованої людини.

Феноменологічні теорії особистості появилися, а швидше, означилися під впливом критики Фройда Адлером та Ранком, “гештальтпсихологією” та філософією Кіркегаарда, Сартра, Кам’ю, Гайдеггера та інших.

Одним із найкращих представників феноменологічних теорій є, певно, Карл Роджерс. Скажімо, він довів, що, якщо в процесі терапії людина повністю зрозуміла та акцептована, вона знімає маску, за якою ховалася від світу, і рухається до позитивної мети, що дуже важливо для успішного лікування. Відтак, організм реагує на оточення так, як він його сприйняв, це сприйняття стає реальністю для даного організму, отже, організм як організована цілісність стикається з феноменологічним явищем і таке інше.

Вчений вірить, що самого лише бажання самоактуалізації в людині достатньо, щоб пояснити всі прояви її поведінки, починаючи з фундаментальних (здобування їжі) і завершуючи величними (творчість).

Роджерс доводить, що в процесі дорослішання та в інтеракції з її “світом”, людина “оцінює” свої бажання, вчинки та себе під впливом оточення, зокрема, батьків, школи, спільноти, церкви. Та кожна людина має в собі почуття пошани до добра, правди та краси й тому їй властиве почуття самопошани. Довіряючи власній самооцінці, людина матиме самопошану та позитивну настанову до постійних досягнень та успіхів²¹⁸.

²¹⁸ Докладно з теорією Роджерса можна ознайомитися в працях: Глива Є. *Принципи психотерапії і гіпнотерапії*. – Сідней: “Лев”, 1998; Глива Є. *Вступ до психотерапії*. – Острого: Національний університет “Острозька академія” 2004.

2.11. Критичні міркування щодо теорій особистості

Відомо, що всі живі організми створені, щоб “чинити, творити, діяти, виконувати”. “Прості” організми діють інстинктивно, дії тварин також зумовлені потребами “власного світу” і, видається, одна лише людина приходить у світ із дуже обмеженим інстинктивним репертуаром та мусить сама “викарбовувати” собі плани та шляхи до належної їй творчості. Це, до речі, стверджують як філософи, починаючи від античних часів, так і (хоч дуже невиразно) сучасні теоретики особистості.

Антропологи вказують на чотири засадничі проблеми:

- ◆ Які реакції можна очікувати, беручи до уваги мінливість людини?
- ◆ Яку підтримку та обмеження власних сил вона має?
- ◆ У якій послідовності перебуває план моїх дій?
- ◆ Яким чином я можу найкраще зорієнтувати свою діяльність, зважаючи на безпеку та максимальне задоволення?

Заглибившись у дані проблеми, можна твердити, що вони стосуються смислу та можливості діяти, бо мають справу з передбаченням і одержанням сатисфакції та безпекою дії. Цим цікавилися Джордж Мід, Девей, Марк Болдвін, Джеймс та інші.

Сучасна психологія, на жаль, замість цікавитися “людиною”, цікавиться “цвіллю”, застарілим, минулим, тим, що “було”, й тим, що можна сантиметром виміряти або на терези поставити, тим, що в клітці або “ящику Скіннера”, але не цікавиться потенційністю, людиною в стадії росту, формування, творчості, не цікавиться її духовністю.

Не хотілося б, щоб дане твердження було інтерпретоване як неповага до історії, антропології, соціальної психології чи палеонтології, або ж до експериментальної психології, теорій особистості та інших експериментальних досліджень. Та, водночас, слід пам’ятати, що людина, поки вона “в теплім тілі”, завжди в стадії творення. “Парадокси” англійського лікаря, який, замість лікувати, навмисно вбивав сотні людей, Сталіна, який виховується на християнського душпастиря, став брутальним винищувачем християнських церков і вбивцею християн, чи поборювача християнства, який став апостолом Павлом, – це не випадкові явища, а дуже поширений у людському суспільстві феномен, про який рідко говориться, а ще рідше думається.

Справді, окремі психологи, зважаючи на явні “можливості”, “самотворення”, “самореалізації” та подібні міркування, помічаючи “непередбачувані зміни в поведінці”, намагаються зрозуміти все це, але не “всередині людини, не в її душі чи серці”, а в оточенні: предках, батьках, у братах і сестрах, в економічних, соціальних, історичних та інших середовищах, діях та актах, ніби все у світі ставалося поза волею та участю людини. Відтак, голодомори – явище, викликане “браком їжі” (аж надто “логічний” висновок, з огляду на те, що мільйони тонн “непотрібного”, а швидше, “нерентабельного” на ринку збуту зерна та іншої їжі потрапило на дно океану); ядерна зброя появилася тому, що знайшовся уран та вдалося розщепити атом; пожежі – тому, що є засоби підпалювання.

Окрім таких малобюджетних індустрій, як сільське та лісове господарство, рибальство, будівництво тощо та організацій, які займаються розвитком та збереженням культурної спадщини, існують церкви, школи, музеї, парки, апарати державних адміністрацій, поліція та військо для охорони громадян і території і т. п. Все це дуже

потрібне, навіть необхідне, бо створене для блага людини та інших живих істот.

Окрім вище згаданих благородних інституцій, наче гриби після дощу, ростуть “вищі” (бо краще оплачувані) категорії “індустрій”, серед яких найпочесніше місце посідає судочинство. Без “судового представника” годі йти до суду, а послуги його недешеві²¹⁹! Водночас, правники заробляють на добре знаній “кримінальній індустрії”: злочинстві, грабунку, вбивствах, насиллі над дітьми та жінками, вандалізмі, хуліганстві, алкоголізмі та іншому. Голос сумління, зазвичай, “дуже далекий та непричетний” до судових вироків, бо правники “гріють власні крісла” й часто виявляються найменш моральними людьми.

Наступна категорія легалізованих паразитів та “п’явок” – директори великих підприємств, банків, кооперацій тощо, які мають платню та “бонуси” (навіть коли компанії, якими вони керують, банкрутують), у сумі кількох чи й кількадесятків мільйонів доларів щорічно, хоч і не несуть жодної відповідальності перед уділовцями компаній чи підприємств, ще й утримують свої родини в дуже дорогих умовах коштом компаній.

Так само й члени парламентів (національних і стейтових), судді, губернатори та інші високопосадовці дістають досмертні пенсії, транспорт, поштові видатки, секретарські тощо.

Опікою та охороною “можновладців” світу цього користується й найстаріша професія – проституція. Проблеми мають лише нещасні наркомани, які поза “індустрією” хочуть вільно займатися своєю професією.

Переглядаючи щоденні телевізійні, радіо чи газетні повідомлення, можна безкінечно писати про той моральний бруд. Та мені хотілося б говорити про те, що кожна людина може й повинна робити, щоб змінити цей “шлях людини до безодні”, наголошую, кожна людина індивідуально! Бо видається (як член християнської організованої спільноти, говорю про це з великим сердечним болем), навіть християнські церкви попали в моральне багно: замість поширювати слово Боже, доводити, що людина має безсмертну душу та голос совісті, голос Бога, згідно з яким має жити, вони боронять власну екзистенцію чи існування, бо платять значні суми дітям, яких душпастирі безчестили.

У психологічному словнику немає таких слів, як: блаженство, благословення, батьківщина, ласка, віра, святий, добрий, незмірний, вічний, всевидючий, справедливий, милосердний, брехня, вдячність, витривалість, відкупленість, воскресіння, помста, гнів, гордість, гостинність, беззаконня, довіра, духовність, душа, жадібність, зависть, закам’янілість, чесноти, віра, лінощі, любов, милостиня, примирення, спокій, молитва, прощення, безнадійність, невдячність, гідність кари, непоміркованість, непослух, кара, слово, зречення, побожність, покора, подружжя, послух, потішення, присяга, прокляття, радість, родина, розбещеність, сатана, свобода, воля, скромність, смертність, совість, смуток, спасіння, справедливість, терпеливість, хрещення, цікавість, честолюбство, чуйність, що постійно використовуються в суб’єктивному духовному житті кожної людини, але приховані словом “поведінка” або зовнішніми виявами. І це лише тому, що суб’єктивність не можна покласти на терези та виміряти в просторі, як цього вимагає “науковий підхід”, байдуже, що поведінка чітко не відображає психічного стану людини й не задовольняє, а точніше, не наближає

²¹⁹ *Правник у Сідней нині за судову пораду бере мінімум 700 доларів за годину, а вищі посадовці – тисячі, коли зважити, що пересічний робітник заробляє 10-15 доларів за годину праці, стає ясно, що це грабунку порядної людини.*

людину до саморозуміння чи, як говорить Сковорода, до самопізнання, без чого вона не може досягнути бажаного нею щастя, зате задовольняє основні методологічні критерії психології як науки.

Відкидаючи постулат, що людина, як і всі інші створіння, має Творця, який, створивши, дав їй широку автономію, значні права, а з ними й велику відповідальність – голос совісті, який існує в людині так довго, як довго “животворча душа” не полишає тіла, чіткі наукові підходи призвели до шаленої фрагментації об’єкта вивчення й людина опинилася аж десь поза “порогом відчуття”, а то й у межах таких або подібних артефактів, як “его, ід, суперего” та інших “сучасних наукових термінів”.

Працюючи десятиліття психотерапевтом, лектором психотерапії та супервізором, переконаюся все більше, що сучасні теорії особистості далекі від того, щоб запропонувати психотерапевтам вичерпну “суть людини”. А їм мати її надважливо, адже не маючи праобразу психічно здорової людини з правильним “дороговказом життя”, психотерапевти разом зі своїми пацієнтами “блукають” у пошуках “правильного та неправильного”, “фальшивого та правдивого”, “достойного та недостойного”, “гідного та негідного”, “вартісного та безцінного”.

Карл Роджерс цілком слушно зазначає, що людина наближається до щастя лише тоді, коли **довіряє собі** обирати цінності та свідомо реальності “свого світу”. Та Роджерс не робить кроку, який зробив перед ним Карл Густаф Юнг, стверджуючи, що основною причиною психічних хвороб є нехтування/відхилення релігійних принципів, бо це – нехтування духовності людини, це брак, як вказує Пол Тілліх, поваги до **абсолютних** цінностей, без яких **“цінностей”** немає, а є лише “оцінювання” (процес, який не шукає цінності “самі в собі”, а робить оцінки згідно відносних релятивних станів до відповідних постійно змінюваних потреб та ситуацій).

Людина, як і інші створіння, потребує спрямування, життєвої цілі, що стає метою її мрій і бажань, стає її життєвим шляхом.

Багато мислителів не можуть погодитися з тим, що наука про людину не зважає на її переживання, так характерні людині. Феноменологісти та екзистенціалісти заявили, що наука про людину не включає її внутрішніх переживань (суб’єктивності, вірувань, почуттів), а головне цінностей, від яких людина відійти не може. Відтак, жива людина – це істота, яка вічно має справу з цінностями, які, як вказує Сковорода, перебувають в неї всередині, в її серці.

На думку Сартра, Кам’ю, Кіркегаарда та інших внутрішній світ людини – панорама можливостей, які вона щохвилини має обирати, зважаючи, водночас, на реальність, що їх обмежує. Саме тому, мабуть, теоретики особистості, дотримуючись критеріїв науки, що вимагають “вимірів”, можливості повторення, введення змін та передбачення наслідків, відкидають внутрішній зміст як “не-науковий”, спекулятивний, і це, не зважаючи на те, що, відкинувши частину явища, можна позбутися його сутності, на що слушно вказують Вільям Джеймс, Артур Бентлей та інші.

Дослідження Фройда, Саллівана та інших теоретиків не дають відповіді на питання, що створює та обмежує феноменологічне поле, бо йдеться про індивідуальні дії людини, яка: а) зосереджуючи в собі контроль своєї енергії, б) своєї перцепції себе та інших об’єктів, сформованих під впливом культурних та інших чинників, та в) трансакції з об’єктами, має об’єднати названі три функції та пов’язати їх із зовнішнім світом (що не передбачає теорія Фройда, яка, навпаки, фрагментує людину, спотворюючи уявлення про неї). Натомість, людина,

як усі інші живі організми, потребує присутності інших, що уможлиблює її діяльність, створює потенціал індивідуалізації.

Ось чому Сковорода, посилаючись на Святе Письмо, знайомить людину з Богом, з даними їй обов'язками та способом відношення дюжини до неї та її оточення.

Психологія цікавиться лише наступним:

- 1) міркуваннями та почуттями, що були, є та можуть бути (тобто, реальним аспектом);
- 2) обміркованими бажаннями чогось, що повинно б статися (ціннісний аспект);
- 3) тим, що бажане.

Названі почуття, як відомо, формуються (або й індоктринуються) під історичним, культурним, соціоекономічним впливом і тому скороминущі.

Внутрішнє життя людини, з наукової точки зору, залишається “загадковим”. Бо людина – “багатогранна можливість”, і незлічимі спроби описати її тільки як “це і те”, логічно доходять висновку, що вона “значно більше, ніж “це і те”, оскільки внутрішнє життя людини надто багатогранне. Усілякі різні “гомеостазис”, “самоактуалізації”, “самовивищування”, “самореалізації” – лише слова, що вказують напрям мотивування людини, але, на жаль, не вказують мети та шляху до неї, й, головне, не вказують чому?²²⁰

Психологія вчить, що: людина – “актор”, діючий чинник, частково “звихнутий” процесом виховання; чим раніше відбулося “звихнення”, тим сильніше воно впливає на подальші переживання, дуже рідко людина вихована достатньо пластичною, щоб давати собі раду в подальшому житті (без негативного впливу дитинства).

Сковорода погоджується з поглядами, що раннє виховання має величезний вплив на хід людського життя, наводить основні елементи правильного виховання, приклади та способи їх використання, повсякчас посилаючись на Біблію як на тверду незмінну основу.

Теорія та практика виховання й “перевиховання”, що є наслідком терапевтичного процесу, не враховуючи “психометрії”, яка в західному світі дуже популярна (але, на мою скромну думку, в невластивих випадках дуже шкідлива), – становлять фундаментальне завдання науки, й повинні були б мати дуже чіткі теоретичні та практичні підвалини.

На превеликий жаль, не маючи праобразу (або суті) людини, як це чітко заявляє Карл Роджерс, психотерапія, в найкращому випадку (бо бегавйористи, зокрема, Вольпе та Скіннер, залишають за собою право, а то й обов'язок, як “професіонали”, вказувати людині, що для неї добре, а що погано, так само, як психоаналітики та інші) зводиться до процесу самопізнання, самоакцептування, самооцінювання, самореалізації, самоактуалізації, внаслідок чого людина стає самовпевненішою, а при необхідності, здатною до опору та самооборони.

Такий процес “самопізнання” у психологів, які відкидають онтологічні погляди на сутність людини, хоча видається правильним, повсякчас змінюється, “допрацьовується”, потребує все більше часу й зусиль, бо не йде від “джерела абсолютних цінностей” – від Бога, творця людини, про що говорить Карл Густаф Юнг.

Роджерс також стверджує, що не знає принципів перевиховання, але повністю усвідомлює необхідні складові частини терапевтичного процесу, серед яких найважливішим є беззастережне акцептування пацієнта як достойної лю-

²²⁰ Тут варто пригадати Карла Густафа Юнга, Пола Тілліха, Адріана ван Каама, Малькольма Джівса та інших психологів з онтологічними поглядами.

дини, тобто, “людини богоподібної, створеної за образом і подобою Бога” (про це Роджерс не говорить, та це відомо кожній людині, знайомій зі Святим Письмом, зокрема, й Григорію Сковороді, який вказує на постійну присутність у кожній людині голосу Бога, несхитного дороговказу, досяжного для неї відразу, як вона відкриє серце для Бога).

Духовність людини, як “об’єкт невловимий” для сучасної психології, завжди захоплювала та зачаровувала людину. Навіть запеклі матеріалісти визнають (правда, не як “первинну”, а “похідну” від матерії) духовність, яка, згідно ідеалізму (який матеріалісти гостро критикують), має справу з проявом “неприродної, нематеріальної сили в людині, що походить від світової ідеї, світової душі, світового духа”.

Біблія для Григорія Сковороди – це книга про духовність, про сутність людини, властивий їй спосіб життя і шлях до душевного спокою та щастя, це ліхтар, що осяває життя людини, її лікар, аптека, дороговказ.

А для Вілліама Джеймса Біблія – книга життя.

Замість користуватися артефактами, створеними окремими теоретиками особистості, дозвольте скористатися словами Святого Письма, якими людство одвіку називає певні психічні стани та явища.

Звернімося до питань, звідки та чому ці стани проявляються, що вони людині приносять, та як вона і суспільство мають до них ставитися?

Блаженство, 2.12. або Щастя

Блаженство (або щастя) – психічний стан, до якого прагне кожна людина, займає у Святому Письмі дуже багато місця та уваги, як у Старому, так і в Новому Завіті. Старий Завіт говорить, що для праведних Господь сповіщає:

“І повірив (Авраам) Господеві, й він зарахував йому те за праведність” (Буття: 5; 6).

Те саме наголошує факт, що передумовою для осягнення блаженства (щастя) є непохитна та беззастережна віра в Бога, що згодом (Буття: 22; 1-12) ще яскравіше повторюється у випробуванні віри Авраама²²¹.

Біблія вчить, що людина досягає блаженства лише шляхом віри: вірні законам Бога удостоюються союзу з Творцем (Буття: 15; 7-21).

Господь дає людині Завіти, згідно яких вона повинна жити, щоб осягнути щастя (Вихід: 1; 1-11). Зокрема, Господь вимагає від людини: “Шануй твого батька і матір твою, щоб довголітній був ти на землі, що Господь Бог твій дасть тобі. Не вбиватимеш. Не чужоложитимеш. Не крастимеш. Не свідкуватимеш ложно на ближнього твого. Не зазіхатимеш на дім ближнього твого; не пожадатимеш жінки ближнього твого, ані раба його, ані рабині його, ані вола його, ані його осла, ані чого-небудь, що належало б ближньому твоєму” (Вихід: 20; 12-17).

Ця цитата зі Святого Письма в найпростішій, зрозумілій кожній людині формі вказує на важливість фундаментальної поведінки кожної людини. Шануй батьків, не вбивай, не чужолож, не кради, не свідчи брехливо, не бажай нічого, що тобі не належить, – порушення цих законів і є причиною споконвічного та всесвітнього зла, над чим варто серйозно замислитися всякій думаючій людині.

При цьому потрібна також ласка Господня (Вихід: 33; 13, 14) та надія (Осія: 2; 17; Ісаїя: 43; 1-3, 2; Макавеї: 7; 7-14).

Не нехтуючи Старим Завітом та Второзаконном, Новий Завіт поширює та полегшує досягнення щастя (Матей: 5; 3-11). Нагірна Проповідь закладає підвалини людського щастя: живучи відповідно до Нагірної Проповіді, людина стає в ряди праведників Божих.

“Блаженні вбогі духом, бо їхнє царство небесне.

Блаженні тихі, бо вони успадкують землю.

Блаженні засмучені, бо будуть утішені.

Блаженні голодні та спрагли справедливости, бо вони наситяться.

Блаженні милосердні, бо вони зазнають милосердя.

Блаженні чисті серцем, бо вони побачать Бога.

Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.

Блаженні переслідувані за правду, бо їхнє Царство Небесне.

Блаженні ви, коли вас будуть зневажати, гонити та виговорювати всяке лихо на вас, обмовляючи мене ради”.

Раціоналісти, що одвіку переважають серед філософів, у Нагірній Проповіді бачать лише автентичність, а не вказівки благородного життя: блаженні – бо вбогі духом, бо тихі, бо засмучені, бо голодні, бо милосердні, чисті серцем, бо миротворці, бо переслідувані та зневажені.

Серед численних славнозвісних філософів Григорій Сковорода чи не єдиний належно розумів силу приниження (або обоження), про яку говориться у

²²¹ Про віру докладніше йтиметься далі.

Нагірній Проповіді, яка робить людину блаженною, світлою, непорочною та веде її до етичної самодосконаlostі, що здійснюється виключно на суб'єктивному рівні. Етична діяльність звільнює людину від інтелектуально підтримуваної волі. Сковорода говорить: “Воля! О, нечистий аде! Усе тобі страва. Усім ти отрута”. Волю людини мислитель підчиняв волі Божій, бо: “усе робиться згідно з волею Божою. Але я з нею згоджуюся, вона вже є моя воля. Для чого ж турбуватися?”.

Він закликає: “Вбити для Бога у собі волов'ячу впертість”. Волю людини, що не зважає на волю Бога, Сковорода називає “кайданами, адом, вогнем” тощо, від яких людина має звільнитися, бо вона “Богоподібна” за своєю суттю.

“І тоді праведні засяють, як сонце, в царстві Отця свого. Хто має вуха, нехай слухає!” (Матей: 13; 43).

Святе Євангеліє вчить, що піклування (догляд, дбайливість, любов, допомога ближньому) – дії, що подобаються Богові, за них він обіцяє винагороду: “Бо я голодував, і ви дали мені їсти; мав спрагу, і ви мене напоїли; чужинцем був, і ви мене прийняли; нагий, і ви мене одягли; хворий, і ви навідалися до мене; у тюрмі був, і ви прийшли до мене” (Матей: 25; 35,36).

Словами Євангелиста Матея Господь закликає до активної діяльної любові до ближнього, яка стоїть в основі “Двох головних заповідей любови”.

Блаженство, крім добрих справ, дістається людині і за призначенням Бога: “А щодо нас, то ми за вас, брати, улюблені Господом, повинні завжди дякувати Богові, що Бог вибрав вас від початку, щоб ви спаслися освяченням Духа і вірою в правду, до чого він вас і покликав благовісткуванням нашим, щоб ви придбали славу Господа нашого Ісуса Христа” (II До солунян: 2; 23,14).

Апостол закликає людину до вдячності Богові за дар любові, віри та правди, який вона одержує від Святого Духа. Згодом йдеться про блаженство, яке людина одержує за допомогою ласки Божої, на що постійно наголошує Сковорода, зазначаючи, що лише впертість та гордість перешкоджає людині отримати Божу ласку.

“Усі бо ті, що їх водить Дух Божий, вони – сини Божі. Бо ви не прийняли дух рабства, щоб знову підлягати боязні, але прийняли дух усиновлення, яким кличемо Авва! Отче! Сам цей Дух свідчить разом із нашим духом, що ми діти Божі; а коли діти, то й спадкоємці ж Божі – співспадкоємці Христа, якщо ми страждаємо разом із ним, щоб разом з ним і прославитися” (До римлян: 8; 14-17).

“Благословен Бог і Отець Господа нашого Ісуса Христа, що благословив нас із неба всяким духовним благословенством у Христі. Бо в ньому він нас вибрав перед заснуванням світу, щоб ми були святі й бездоганні перед ним у любові. Він призначив нас наперед для себе на те, щоб ми стали його синами через Ісуса Христа, за наміром своєї доброї волі, на хвалу слави своєї благодаті, якою він обдарував нас улюбім своїм Сині. У ньому маємо відкуплення його кров'ю, відпущення гріхів, згідно з багатством його благодаті, що її вилив на нас щедро, у всій мудрості та розумі. Він дав нам пізнати тайну своєї волі, той задум доброзичливий і ухвалений у ньому (Христі), щоб коли настане повнота часів, здійснити його – об'єднати все у Христі: небесне й земне. У ньому ми стали також спадкоємцями, призначені перед рішенням того, хто все чинить за радою своєї волі, щоб ми були на хвалу його величі, ми, що вже раніш були своєю надією поклали на Христа. У ньому й ви, – почувши слово правди, благовість нашого спасіння, в яке ви повірили, – були запечатані обіцяним Святим Духом, що є завдатком нашої спадщини для повного визволення викуплених, на хвалу його величі” (До ефесян: 1; 3-14).

У цьому повчанні зазначається, що Господь у своїй любові до людини благос-

ловив її духовним багатством та бездоганністю, усиновленням, він викупив нас ціною крові Ісуса Христа та заради Нього зробив нас спадкоємцями, які пізнають істину та благовіщення через Святого Духа (що безнастанно наголошує Скворода): "...але як написано: Те чого око не бачило й вухо не чуло, що на думку людині не спало, те наготував Бог тим, що Його люблять. Нам же Бог об'явив Духом, бо Дух досліджує все, навіть глибини Божі" (I До коринтян: 2; 9,10).

Духовність, якою Бог винагородив людину, – основа Святого Письма (про що не втомлюється нагадувати Скворода): "Та Бог, багатий милосердям, з-за великої своєї любови, якою полюбив нас, мертвих нашими гріхами, оживив нас разом із Христом – благодаттю ви спасенні! І разом з ним воскресив нас, і разом посадовив на небі у Христі Ісусі; щоб у наступних віках він міг показати надзвичайне багатство своєї благодати у своїй доброті до нас у Христі Ісусі. Бо ви спасені благодаттю через віру. І це не від нас: воно дар Божий. Воно не від діл, щоб ніхто не міг хвалитися" (До ефесян: 2; 4-9). А також: "...він спас нас не ради діл справедливости, які ми були зробили, але з свого милосердя, купілля відродження і відновлення Святого Духа" (До Тита: 3; 5).

Апостоли та євангелісти доводять, що Бог, Творець людини, у своїй безмежній любові до свого творіння дарує їй життєві багатства та скарби щастя, за що вона (на думку Сквороди) повинна бути вдячною.

Питання вірування та віри тривожить людські уми від найдавніших часів. Та скептики відводять вірі не надто почесне місце.

Бертран Рассел з іронією твердить, що людина, будучи "довіряючою твариною", змушена у щось вірити, але, за відсутності добрих основ для віри, обере погані. В іншому місці він заявляє, що розповсюдженість віри – ознака не того, що людина не вірить в нісенітницю, а, навпаки, – доказ, що більшість людей схильні швидше повірити у безглуздя, ніж у щось розумне.

Ніще, взагалі, застерігає, що вірування – небезпечніші вороги істини, ніж брехня.

Ліхтенберг вказує на хаотичність та нестійкість вірувань, а Бернард Шов твердить, що не довір'я, а віра сама по собі – загроза спільноті.

Станіслаф I-й (польський король) казав, що для того, щоб у щось вірити, треба починати із сумнівів (що, як уже зазначалося, підриває віру).

Credo, quia impossibile ("вірю, бо це неможливо") – говорить латинське прислів'я, а Томас Фуллер доводить, що людина не вірить, бо не живе згідно зі своєю вірою.

На думку Мар'яна Мура, ти невільний, поки не станеш полоненим віри в буття.

А Віктор Гюго певен, щоб у щось повірити, достатньо любити. Бо, за словами Вілліама Джеймса: "Якщо людина вірить, що життя вартісне, то вона й творитиме його вартісним".

Паскаль доводить, що глуздові так само природно вірити, як волі любити.

Святе Письмо вчить, що без віри щастя неможливе, бо блаженство недосяжне без віри в Бога: "...щоб кожен, хто вірує у нього, жив життям вічним" (Йоан: 3; 15); "Істинно, істинно говорю вам: Хто слухає моє слово й у того вірує, хто послав мене, – живе життям вічним, і на суд не приходять, бо від смерти перейшов у життя" (Йоан: 5; 24); "А вічне життя у тому, щоб вони спізнали тебе, єдиного, істинного Бога, і тобою посланого Ісуса Христа" (Йоан: 17; 3); "І каже йому Ісус: Побачив мене, то й віруєш. Щасливі ті, які не бачивши увірували!" (Йоан: 20; 29).

Скворода наголошує, що для щастя людині потрібно лише одне – віра в Бога.

Блаженство людини, говорить Святе Письмо, виражене в добрих справах та любові до Бога і ближніх: "Бо я не соромлюся Євангелії: вона бо – сила Божя на

спасіння кожному, хто вірує: перше юдеєві, а потім грекові. Справедливість бо Божа об'являється в ній з віри у віру, як написано: Праведник з віри буде жити” (До римлян: 1; 16); “Бо мета закону – Христос, на оправдання кожного, хто вірує” (До римлян: 10; 4); “У ньому й ви, – почувши слово правди, благовість вашого спасіння, в яке ви повірили, – були запечатані обіцяним Святим Духом” (До ефесян: 1; 13).

Для досягнення блаженства (або щастя) необхідні добрі справи з наміром любові до Бога, його заповідей і ближнього, бо віра без справ – мертва.

Надія на ласку Бога – один із визначальних шляхів до блаженства та єдиний шлях для людини, яка з тих чи інших причин потрапила в скрутне становище: “А кожний хто призве ім'я Господнє, той спасеться” (Діяння: 2; 21); “А втім ми благодаттю Господа Ісуса віруємо, що спасемося так само, як ті” (Діяння: 15; 11); “Ми ж, які належимо дневі, будьмо тверезі, надягнувши броню віри та любові і шолом надії на спасіння. Бо ж призначив нас Бог не на гнів, а на те, щоб ми одержали спасіння через Господа нашого Ісуса Христа, який умер за нас, щоб ми, чуваємо чи спимо, разом з ним жили. Тому втішайте один одного і будуйте один одного, як то ви й робите” (I До солунян: 5; 8-11); “Тимотеєві, правдивому синові у вірі: благодать, милосердя, мир від Бога Отця і Христа Ісуса Господа нашого” (I До Тимотея: 1; 2).

Нині часто стрічаються пацієнти, нездатні сказати, що доброго вони зробили оточуючим, батькам чи родині, в якій росли, виховувалися та жили. Зазвичай вони пригноблені докучливим почуттям вини (гріха), порожнечі, переконані, що не варті зватися людиною та жити, готові до самогубства, страждають самоїдством та ненавистю до себе самих. Всякі спроби логічно довести їм, що вони впродовж життя щось та доброго зробили, зазвичай бувають безуспішні.

Єдина надія (усвідомлена терапевтом і перенесена на пацієнта) – обіцянка Бога дати людині блаженство, навіть тоді, коли вона його не заслуговує, але почувається винуватою та готова виправитися.

Окрім ласки Божої, блаженство та щастя людині приносять також безкорисна любов і добродіяння, про що говориться в Двох Головних Заповідях Любові та Нагірній Проповіді.

Матей, ведучи мову про загальний суд (Матей: 25; 32-36), пригадає Нагірну Проповідь Христа, в якій сказано, що все добро, зроблене для потребуючого, буде винагороджене Богом в формі блаженства. Бо, як каже апостол Яків: “Яка користь, мої брати, коли хтось каже, що має віру, але діл не має? Чи може його спасти віра? Коли брат або сестра будуть нагі й позбавлені засобів щоденного прожитку, і хто-небудь з вас до них скаже: Йдіть собі з миром, грійтеся та годуйтеся, а не дасть їм потрібного для тіла, то що це допоможе. Так само віра, коли діл не має, мертва сама в собі” (Послання апостола Якова: 2; 14-17).

Досконалість принесе людині вічне щастя як на землі, так і на небесах. І для цього людині достатньо дотримуватися Законів Божих (X Заповідей, Нагірна Проповідь Христа та повчання Святого Письма).

“Тоді озвався Петро і сказав до Нього: Ось ми покинули все і пішли за тобою, що будемо за те мати? Ісус відповів їм: Істинно кажу вам: Ви, що пішли за мною: як новий світ настане, коли Син Чоловічий сяде на престолі своєї слави, сидітимете й ви на дванадцятьох престолах, щоб судити дванадцять поколінь Ізраїля. І кожний, хто задля імені мого покине дім, братів, сестер, батька, матір, жінку, дітей, поля – в сто раз більше одержить і життя вічне матиме в спадщину.

Багато з перших будуть останніми, а останні – першими” (Матей: 19; 27-30).

Відповідаючи апостолові Петрові, Ісус Христос наголосив, що він – світло та дорога до щастя, що прийшов не лише викупити грішну людину, а й вказати їй, що шлях до вічного щастя – життя Христа й людина впродовж життя повинна вчитися та наслідувати Ісуса.

Євангелист Лука, цитуючи слова Ісуса Христа (Лука: 6; 20-38), сповіщає надію, відсутню у людини, коли вона голодна, плаче, коли почувается ненависною, ізольованою, ганьбленою та збезчещеною, й, водночас, застерігає її – не осуджуй, не женися за багатством та славою, не пересичуйся, живи в любові, покірності, вдячності та молися за непокірних та неслухняних голосу Бога.

Бо: “Блаженні вбогі, бо ваше Царство Боже.

Блаженні голодні нині, бо ви насититеся.

Блаженні, що плачете нині, бо будете сміятися.

Блаженні будете, коли вас ненавидітимуть люди, коли вас вилучать, коли ганьбитимуть вас та коли викинуть, як безчесне, ваше ім’я Сина Чоловічого ради.

Радійте того дня і веселіться, бо ваша нагорода велика в небі. Так само бо поводитися з пророками батьки їхні.

Горе ж вам, багатим, бо ви одержали втіху вашу.

Горе вам, що ситі нині, бо будете голодувати.

Горе вам, що смієтеся нині, бо будете ридати й сумувати.

Горе вам, коли про вас усі люди будуть добре говорити. Так само бо з ложними пророками поводитися батьки їхні.

А вам, що слухаєте кажу: любіть ворогів ваших, добро чиніть тим, які вас ненавидять, благословляйте тих, які вас проклинають, моліться за тих, що вас зневажають. Тому, хто б’є тебе в одну щоку, підстав і другу; хто ж бере в тебе свиту, не борони й одежі. Дай кожному, хто тебе просить; хто бере щось твоє, не допоминайся. І як бажаєте, щоб вам чинили люди, чиніть їм і ви так само. Коли ви любите тих, що вас люблять, яка вам заслуга? Та ж бо грішники люблять тих, що їх люблять. І коли чините добро тим, що вам чинять, яка вам заслуга? Та й грішники те саме чинять. І коли ви позичаєте тим, від кого маєте надію назад узяти, яка вам заслуга? Адже і грішники грішникам позичають, щоб відібрати від них рівне. Ви ж любіть ворогів ваших, добро чиніть їм і позичайте, не чекаючи назад нічого, а велика буде ваша нагорода, й будете Всевишнього синами, бо він благий для злих і невдячних. Будьте милосердні, як і Отець ваш милосердний.

Не судіть, і не будете суджені; не засуджуйте, й не будете засуджені; простіть, і вам проститься. Дайте, то й вам дасться: міру добру, натоптану, потрясону, переповнену дадуть вам. Якою бо мірою ви міряєте, такою й вам відміряють”.

Як досвідчений терапевт, дозволю собі стверджувати, що таких вдумливих порад та настанов, як у наведеній цитаті з Нагірної Проповіді Христа, рідко, якщо взагалі коли-небудь, досягається у терапевтичній практиці. Прикро, що цінні поради найкращого Учителя світу цього не помічаються та не оцінюються належно професійними колами.

Карл Густаф Юнг кількаразово застерігає людину перед можливістю знищення планети та самознищення людства, яке досягло такого рівня технологічного розвитку, що спроможне на такий вчинок (йдеться про розщеплення атома та появу ядерної та іншої нищівної зброї).

Пригадаймо, що Бог, створивши світ та людину, віддав сушу, води та все живе й неживе на планеті їй під опіку, вказавши, як саме вона має поводитися, щоб

бути благодатною.

Історія людства доводить, що коли людина нехтує волею Бога, не приймає її, як своєї власної волі (про що чітко говорить Сковорода), а вперто впроваджує в життя волю “могутніх світу цього”, вона опиняється серед нескінченних воєн, убивств, геноцидів, голодоморів, культуро- та лінгвоцидів, у гріхах, обманах, злочинствах, зрадах, що, на жаль, кваліфікуються “володарями”, як “героїзм”, досягнення, могутність, багатство і т. п...

Придивившись, побачимо, що всі ті людські злочини – нехтування Двох Головних Заповідей Любові, Х Заповідей Бога, Нагірної Проповіді та Святого Письма загалом, а отже, непослух голосу совісті, голосу Бога, який вічно освічує та вказує людині істинний, достойний неї шлях.

На думку Карла Ясперса, в катастрофічній ситуації людина під тиском вимог серйозного та чесного наміру інколи дослухається голосу Бога й обіцяє виправитися. Скільки разів уже могутні світу цього після глобальних воєнних або природних катастроф, стоячи над безкраїми цвинтарями жертв, обіцяли, що “це – востаннє. Що більше не буде воєн, настане вселенська правда та панування закону” (на жаль, закону людського, а не Божого).

Та історія засвідчує (за словами Малколма Джівса), що людина схильна до гріха, або (як каже Сковорода) неправильного виховання, коли “земний порох прилипає до людини” і вона нехтує своєю суттю, грішить і чинить зло, загрожуючи існуванню всієї планети.

Благословення

2.13. Господне

Створивши світ та все живе в ньому, Господь благословляє його, бажає росту та розмноження: “... і благословив їх Бог, кажучи: Будьте плідні і множитеся та наповняйте воду в морях, і птаство нехай множитья на землі” (Буття: 1; 22). А людину: “... благословив їх Бог, сказав їм: Будьте плідні й множитеся і наповняйте землю та підпорядкуйте її собі; пануйте над рибою морською, над птаством небесним, і над усяким звірем, що рухається по землі” (Буття: 1; 28).

Поблагословивши людину, Бог передає під її піклування створену ним планету (“підпорядкуйте її собі” та піклуйтеся всім на землі сушим) та дає докладні, але дуже прості та всезагальні вказівки, засновані на Двох Головних Заповідях Любові.

Як витвір суспільного устрою, Господь благословляє всі народи: “Господь сказав до Авраама: Вийди з землі твоєї, з твоєї рідні, і з дому батька твого в край, що його я тобі покажу. А я виведу з тебе великий народ і поблагословлю тебе; та й зроблю великим твоє ім’я, а ти станеш благословенним. Благословитиму тих, що тебе благословляють, і проклинатиму того, хто тебе проклинає. Тобою всі племена землі благословлятимуться” (Буття: 12;1-3); “... і я поблагословлю тебе вельми, й дуже розмножу твоє потомство, як зорі на небі і як пісок, що на березі моря. Твої потомки займуть міста своїх ворогів. У твоєму потомстві благословляться всі народи землі, тому, що ти послухав мого голосу” (Буття: 22; 17-18).

Бог вимагає дослухатися його голосу та допомагає і захищає всіх слухняних, караючи непослухів: “Господь же з’явився йому і сказав: Не спускайтеся в Єгипет, живи в краю, що його вкажу тобі. Перебувай у цьому краю, а я буду з тобою і благословитиму тебе: тобі бо й твому потомству дам усі ці землі й додержу клятву, що нею

клявся Авраамові, твоєму батькові. Я розмножу твоє потомство, як зорі на небі, і дам твоєму потомству всі ці землі. Твоїм потомством будуть благословити себе всі народи землі за те, що Авраам послухав мого голосу й зберігав мої приписи, мої заповіді, мої постанови та мої закони. І проживав Ісаак у Герарі” (Буття: 26; 2-6).

Господь наголошує також, що його благословення ставить народів вимогу – бути Йому вірним, як Авраам, дослухатися Його голосу, дотримуватися приписів, заповідей, настанов і законів: “Як Авраам увірував у Бога, і це було зареховано йому за оправдання, – тож зрозумійте, що тільки віруючі – правдиві сини Авраама. Тому й писання, бачивши наперед, що Бог оправдає поган вірою, дало Авраамові цю добру звістку: У тобі будуть благословенні всі народи. Так, отже ті, що вірують, благословляться з вірним Авраамом” (До галатів: 3; 6-9); “Ось я покладаю сьогодні перед вами благословення й прокляття; благословення, коли будете слухатися заповідей Господа, Бога вашого, що заповідаю вам сьогодні; прокляття, коли не будете слухатися заповідей Господа, Бога вашого, і звернете з дороги, яку заповідаю вам нині, та підете за іншими богами, яких не знаєте” (Второзаконня: 11; 26-28).

Господнього благословення досягнуть усі, хто дослухається голосу Господа, який завжди та всюди з кожною людиною. Це стосується як кожної людини зокрема, так і спільнот, народів, націй, держав: “Як будеш уважно слухати голос Господа, Бога твого, виконуючи старанно всі його заповіді, що їх заповідаю тобі сьогодні, то Господь, Бог твій, поставить тебе високо над усіма народами землі, і всі ці благословення зійдуть на тебе та здійсняться на тобі, якщо слухатимешся голосу Господа, твого Бога. Благословен будеш у місті й благословен на полі; благословен буде плід твого лона і плід твоєї землі і плід твоїх тварин, великорослого та дрібного скоту. Благословен буде твій кошик і твоя діжа. Благословен будеш, увиходивши й благословен будеш виходивши. Твоїх ворогів, які стануть проти тебе, Господь розіб’є перед тобою; одним шляхом вони вийдуть проти тебе, а сімома шляхами втікатимуть від тебе. Господь повелить благословенню, щоб воно було з тобою у твоїх коморах і у всякім ділі рук твоїх, та поблагословить тебе в землі, що її Господь хоче тобі дати. Господь поставив тебе для себе як народ святий, як клявся тобі, – коли виконуватимеш заповіді Господа, Бога твого, та й ходитимеш його дорогами. І всі народи землі побачать, що тебе названо іменем Господнім, і боятимуться тебе. І дасть тобі Господь ущерть: плід твого лона, плід твого скоту, плід твого поля на землі, що її Господь, Бог твій, клявся твоїм батькам дати тобі. Господь відчинить для тебе свою благодатну скарбницю, небо, щоб послати в пору свою дощ тобі на землю і щоб благословити всяке діло рук твоїх; і ти позичатимеш багатьом народам, сам же не позичатимеш ні в кого. Господь поставить тебе на чолі, не позаду, і будеш завжди йти лише угору, не йтимеш униз ніколи, – але як слухатимешся заповідей Господа, Бога твого, які заповідаю тобі сьогодні, щоб ти дотримував і виконував їх; і не відхилився, ні на праворуч, ні на ліворуч від усіх слів, що їх заповідаю сьогодні, та щоб не ходив за іншими богами й не служив їм” (Второзаконня: 28; 1-14).

Зважаючи на наведене вище благословлювання Господа, Бога нашого, не варто підміняти подальших надзвичайно строгих слів кари, “прокляття” Богом народів та людей, які не виконуватимуть Його законів. Господь недвозначно говорить, що людина створена за Його подобою як розумна та вільна істота й тому несе відповідальність за свої рішення та вчинки, чому й має бути строго покарана за невиконання Божих законів: “Коли ж не слухатимешся голосу Господа, Бо-

га твого, не виконуватимеш пильно всіх заповідей його й установ, які заповідаю тобі нині, то спадуть на тебе всі ті прокляття й спостигнуть тебе...” (Второзаконня: 26; 15); “Проклят будеш у місті і проклят будеш на полі...” (Второзаконня: 26; 16); “...плід землі...” (Второзаконня: 26; 18); “Господь поб’є тебе сухотами, пропасницею, запаленням і жарою, посухою й сажкою та зоною і все те вчепиться тебе, поки не згинеш” (Второзаконня: 26; 22); “Твоє небо, що в тебе над головою, стане міддю, а земля, що під тобою, стане залізом” (Второзаконня: 26; 23); “Замість дощу сипатиме Господь тобі на землю порохи та пісок, які падатимуть на тебе, аж поки не зникнеш” (Второзаконня: 26; 24); “... віддасть тебе на поталу ворогам...” (Второзаконня: 26; 25); “... твій труп стане поживою птаству та звірю...” (Второзаконня: 26; 26); “Господь поб’є тебе всякими недугами” (Второзаконня: 26; 27); “...шалом, сліпотою, божевіллям...” (Второзаконня: 26; 28); “...втрапиш розум” (Второзаконня: 26; 34); “...поб’є тебе болячками...” (Второзаконня: 26; 35); “... зробишся посьміховиськом...” (Второзаконня: 26; 37); “... діти підуть у неволю...” (Второзаконня: 26; 41); “... сарана поз’їдає плоди та дерева...” (Второзаконня: 26; 42); “... на тебе впадуть всі прокляття... аж поки не згинеш...” (Второзаконня: 26; 45); “... прокляття будуть і на потомстві...” (Второзаконня: 26; 46); “... служитимеш ворогам... в голоді, у спразі, в наготі... з залізним ярмом на шії...” (Второзаконня: 26; 48); “... їстимеш власних дітей...” (Второзаконня: 26; 53); “... твоя стопа не знайде місця спочинку...” (Второзаконня: 26; 65); “...лякатимешся вночі і вдень...” (Второзаконня: 26; 66).

З вище цитованого, стає ясно, що Бог – творець Всесвіту та, зокрема, нашої планети, поставив людину в особливе, привілейоване та відповідальне становище: з любов’ю піклуватися, рядити землею та всім, що на ній, і діяти згідно з Його законом, не переступати ні на йоту пред’явлених Ним законів, бо за те пошле на людину нестерпну кару.

Припускати, що все те, що в нас та навколо нас – сталося самовільно – без творця, без законодавця, без можновладця, без виконавця – це кошмар, або просте божевілля; а особливо тоді, коли людина – “через свою впертість, зарозумілість та погане виховання”, як вказує Сковорода, нехтує Заповіді Творця.

У своїй безмежній любові до людини, яку Він створив, та яка знехтувала Його закони, Бог послав відкупителя людського роду.

Христос – син Божий, що прийшов на землю викупити людський рід, – приймаючи ширу “віру дитини”, закликає приходити до нього та благословляє: “І обнявши їх, поклав на них руки і благословив їх” (Марко: 10; 13-16); “Приносили й малих дітей до нього, щоб до них доторкнвся. Побачивши те, учні їм докоряли. Ісус покликав їх кажучи: “Пустіть дітей, нехай ідуть до мене, не бороніть їм: таких бо Царство Боже. Істинно кажу вам: Хто Царства Божого не прийме як дитина, той не ввійде до нього” (Марко: 10; 14-15).

“Віра дитини” символізує ширість, беззастережність, непохитність, відданість (на що вказує Сковорода), бо лише вона, а не вагання, приносить людині щастя як у земному, так і у вічному житті.

2.14. Віра

Святе Письмо показує віру як “розумне та довірливе переконання у істині”: “На другий день підвелись вони рано-вранці й виступили до Теока — пустині. Як вони рушили, став Йосафат і сказав: Слухайте мене, юдеї та мешканці Єрусалиму! Майте віру в Господа, Бога вашого, й будете безпечні; майте віру в його пророків, і пощастить вам” (II Хроніка: 20; 20); “Глова Єфраїма — Самарія, і голова Самарії — син Ремалії. А як не вірите, не встоїтеся” (Ісаія: 7; 9); “Що ж бо, коли деякі не повірили? Хіба ж їхня невірність знищить вірність Божу? Ясно, що ні! Треба визнати швидше, що Бог правдомовний, а кожний чоловік брехливий, як написано: Щоб ти оправдався у твоїх словах і переміг, коли будуть тебе судити” (До римлян: 3; 3-4); “Ось воно бундючне, воно нешире — його серце; а праведний з віри своєї буде жити” (Авакум: 2; 4).

Віра засновується на Богові, бо лише Бог досконалий, правдивий, всесильний і вічний. Віра, заснована на волі Творця, принесе людині належні їй плоди, здоров'я та щастя: “Я був у вас немічним, лякливим, увесь тремтів; слово ж моє і проповідь моя не були в переконливих словах мудрості, а в доказі Духа та сили, щоб ваша віра не була в мудрості людській, а в силі Божій” (I До коринтян: 2; 3,5).

Сковорода доводить, що людина схильна помилятися та обирати скороминуші цінності, і тільки “віруюче серце”, дослухаючись голосу Бога, робить правильний вибір.

Віра, “виправдана у ній”, бажана та врахована Богом. Зразком правдивої, несхитної, беззастережної віри у Біблії є історія Авраама та Ісаака, що символізує безконічну силу віри та благословення Господнє, що веде людину до благодаті: “...Як Авраам увірував у Бога і це було захищене йому за оправдання, — то ж зрозумійте, що тільки віруючі — правдиві сини Авраама. Тому й писання, бачивши наперед, що Бог оправдає поган вірою, дало Авраамові цю добру звістку: У тобі будуть благословенні всі народи. Так, отже, ті, що вірують, благословляться з вірним Авраамом.

Усі бо, які посилаються на діла закону, — під прокляттям, бо написано: “Проклят усякий, хто не пильнує, щоб виконувати все, що написано в книзі закону. А що ніхто законом не оправдується перед Богом, то це ясно, бо праведний з віри буде жити. Закон же не від віри, бо каже: Хто чинитиме його приписи, той буде ними жити. Христос нас викупив від прокляття закону, ставши за нас прокляттям, бо написано: Проклят усякий, хто висить на дереві” (До галатів: 3; 6-13).

Апостол говорить, що усі, хто посилається на закони, відмінні від закону Божого, ошукують себе. За словами Сковороди, це відбувається під впливом гордості людини, яка одурманює себе, бо, як сказано вище, людина порушує найвищий закон, Божий: “... і опинилися в ньому не праведністю моєю, що від закону, а з тією, що через віру в Христа, з праведністю, що від Бога, — від віри” (До филип'ян: 3; 9); “Бо в Письмі стоїть: Ось я кладу в Сіоні камінь наріжний, вибраний, дорогоцінний. Хто вірує в нього, не осоромиться” (I Петра: 2; 6).

На думку Сковороди, люди зіпсуті земним, горді, зухвалі, нездатні заглибитися в невидиме, бо звикли бачити тільки те, що в кулак можна взяти. Вони гордують Божою благодаттю, законами та вірою у його всемогутність, ласку та любов, аж поки не зіткнуться з непереборними життєвими труднощами, тоді кожна людина “відкриває” дорогу до Бога:

“І от принесли до нього розслабленого, що лежав на ношах. Побачивши їхню віру, Ісус сказав розслабленому: Бадьорися, сину, твої гріхи відпускаються”

(Матей: 9; 2); “Хто вірує й охреститься, той буде спасений; а хто не вірує, той буде осуджений” (Марко: 16; 16); “Котрі ж прийняли його – тим дало право дітьми Божими стати, які в ім’я його вірують” (Йоан: 1; 12); “...щоб кожен, хто вірує у нього, жив життям вічним” (Йоан: 3;15); “Хто вірує в сина – живе життям вічним. Хто не вірує в сина, той життя не побачить, – гнів же Божий над таким перебуває” (Йоан: 3; 36); “Хто вірує в мене, як Писання каже, то ріки води живої з нутра його потечуть” (Йоан: 7; 38); “А Ісус їй: Я воскресіння і життя. Хто в мене вірує, той навіть і вмерши – житиме!” (Йоан: 11; 25); “Істинно, істинно говорю вам: Хто в мене вірує, той так само діла робитиме, що я їх роблю. А й більші від них робитиме, бо я вже йду до Отця мого” (Йоан: 14;12).

Віра – це єдина дорога до бажаного та потрібного людині. Скажімо, медицина, зокрема й психотерапевтична практика, довели, що без віри хворий, кволий, немічний, втомлений не матиме здоров’я, сили й енергії, а агностик, скептик, невіруючий знидіє в зневірі, замість рости у вірі: “Йому свідчать усі пророки, що кожен, хто вірує в нього, через його ім’я одержує відпущення гріха” (Діяння: 10; 43); “І серцевідець Бог засвідчив їм, давши їм Святого Духа, як і нам, і не вчинив ніякої різниці між нами та між ними, очистивши вірою серця їхні” (Діяння: 15; 8, 9); “Аж тут Павло скрикнув голосом великим, кажучи: Не завдавай собі ніякого лиха, всі бо ми тут! І, попросивши світла, тюремник ускачав до в’язниці й, тремтячи, кинувсь у ноги Павлові та Силі; а вивівши їх звідти, мовив: Панове, що мені слід робити, щоб спастися? Ті відповіли: Віруй у Господа Ісуса, і спасешся ти і твій дім”(Діяння: 16; 28-31).

Нижче я повністю, не скорочуючи, широко наведу Біблійні перекази про силу та значення віри в житті людини за різних обставин, щоб читач міг скористатися ними для власних життєвих потреб.

“Насамперед дякую Богові моєму, через Ісуса Христа, за всіх вас, що віра ваша славиться по всьому світі” (До римлян: 1; 8).

“Бо я не соромлюся Євангелії: вона бо – сила Божа на спасіння кожному, хто вірує: перше юдеєві, потім грекові, – справедливість бо Божа об’являється в ній з віри у віру, як написано: Праведник з віри буде жити” (До римлян: 1; 16,17).

Апостол закликає людину бути вдячною Богу за дар віри, бо він один спасає її в хвилину потреби: “Тепер же без закону з’явилася Божа справедливість, засвідчена законом і пророками; справедливість Божа через віру в Ісуса Христа для всіх, хто вірує, бо нема різниці. Всі бо згрішили й позбавлені слави Божої, і оправдуються даром його ласкою, що через відкуплення в Ісусі Христі: якого видав Бог як жертву примирення, в його крові, через віру, щоби виявити свою справедливість відпущенням гріхів колишніх...” (До римлян: 3; 21-25); “Бо коли ти твоїми устами визнаватимеш Господа Ісуса і віруватимеш у твоїм серці, що Бог воскресив Його з мертвих, то спасешся, бо серцем вірується на оправдання, а устами визнається на спасіння. Письмо бо каже: Кожний, хто вірує в Нього, не осоромиться” (До римлян: 10; 9-11); “Тому й писання, бачивши наперед, що Бог оправдає поган вірою, дало Авраамові цю добру звістку: У тобі будуть благословенні всі народи. Так, отже, ті, що вірують, благословляться з вірним Авраамом” (До галатів: 3; 8, 9).

У вище процитованому говориться, що людина, яка в своїй недосконалості грішить, повинна не втрачати надії на спасіння, а вірити, що заради відкуплення через Ісуса Христа, вона, разом із іншими людьми, досягне щастя: “Без віри не можливо подобатися Богу, бо хто приступає до Бога, мусить вірити, що він існує і дає нагороду тим, які його шукають. Вірою Ной, повчений об’явленням про те, чо-

го не бачено ще, збудував богобоязно ковчег, щоб спасти дім свій; нею він осудив світ і став спадкоємцем праведности, яка з віри” (До євреїв: 11; 6, 7); “Бо ви спасенні благодаттю через віру. І це не від нас: воно дар Божий” (До ефесян: 2; 8).

Віра кличе людину дослухатися до Господнього голосу, який закликає її до певних дій, як це бачимо у випадку Ноя: він через віру досягнув спасіння та життя.

Віра – “мертва без діл”. Бог, що об’явив себе через пророків та сина свого Ісуса Христа, який не лише викупив, а й навчав людей власним зразковим життям життя достойного, творив добрі діла й не менше закликав людей творити добрі діла, бо все добре, що людина зробить для ближнього, миле Господу: “Якби я мав дар пророцтва і відав усі тайни й усе знання, і якби я мав усю віру, щоб і гори переставляти, але не мав любови, я був би – ніщо” (I Коринтян: 13; 2); “Ми бо духом з віри очікуємо надії оправдання, бо у Христі Ісусі нічого не означають ні обрізання, ні не обрізання, але – віра, чинна любов’ю” (До галатів: 5; 5,6).

Благодать діяльної любові дуже часто наголошує й Григорій Сковорода, переконуючи, що надія та віра не чинні без справ, бо навіть орел, “зложивши крила”, не полетить.

Зростання (або підкріплення) віри в усіх життєвих ситуаціях – надзвичайно важливе завдання, бо на шляху до досягнення мети, зокрема, складної та далекосяжної, зіткнувшись зі значними труднощами та перешкодами, людина знесилюється фізично, інтелектуально та морально й, під впливом різноманітних чинників, відступає. Часто вона не знаходить жодної допомоги від оточуючих, але Бог, у своїй любові, завжди з людиною, завжди допомагає, коли є віра: “Апостоли сказали Господеві: Додай нам віри. Господь же сказав: Якби ви мали віру, як зерно гірчичне, сказали б цій шовковиці: Вирвися з корінням і посадися в морі, – і вона б послухала вас” (Лука: 17; 5, 6); “Аж тут з Антіохії та Іконії надійшли юдеї, які, привабивши на свій бік чернь, каменували Павла й волокли геть за місто, думавши, що він умер. Та коли учні його обступили, він устав і повернувся у місто. Наступного дня вийшов з Варнавою в Дебру. А як звістили Євангелію в тім місті й придбали чимало учнів, повернулись назад у Лістру, Іконію й Антойохію, підсилюючи серця учнів і заохочуючи твердо триматись віри, бо через багато страждань нам треба ввійти в царство Боже” (Діяння: 14; 19-22).

Історія каменування апостола Павла засвідчує, що віра перемагає фізичні тортури, безсилля та смерть, що підтверджують також жертви тортур нашої доби, зокрема українські жертви московського терору та нацистських концтаборів: “Тільки ж перебувайте у вірі, утверджені та постійні, не відхиляючись від надії Євангелії, яку ви чули, проповідану всьому створінню, що під небом, а якої я, Павло, став слугою” (До колосян: 1; 23); “Маємо в пам’яті безперестанку діло вашої віри, труд вашої любови та терпеливості вашої надії на Господа нашого Ісуса Христа перед Богом і Отцем нашим, знаючи, люблені Богом брати, про ваше вибрання, бо наша до вас євангельська проповідь була не тільки у слові, але й у силі і в Дусі Святій та в повнім переконанні” (До солунян: 1; 3-5).

Віра – дар Божий. Без віри, особливо, в жорстоких природних та нелюдських умовах, життя неможливе: “Усе, що Отець мені дає, прийде до мене, і того, хто до мене прибуде, я не відкину; бо зійшов я з неба не для того, щоб волю власну чинити, а волю того, хто мене послав. Оце ж воля того, хто мене послав: щоб з усього, що він дав мені, я нічого не погубив, лише – воскресив його останнього дня” (Йоан: 6; 37-39); “Ніхто не спроможен прийти до мене, коли Отець, який послав мене, не приведе його – і я воскресну його останнього дня. Написано в пророків: усі будуть поучені Богом. Кожен, хто вчув від Отця, той,

навчившись, до мене приходять. Не (кажу), щоб хтось Отця бачив, бо той тільки Отця бачив, хто від Бога” (Йоан: 6; 44-46).

Віра, про яку безнастанно говориться, – дар Господній, фортеця, сила, яку Бог дарує людині навіть тоді, коли її становище, на людський розсуд, безвихідне. Плоди сильної віри, праці та боротьби згідно з сильною вірою ми бачимо на кожному кроці.

2.15. Гнів

Ненавість (або гнів) – це протилежність любові, на якій засновуються Заповіді Божі. Ненавість – наріжний камінь усіх злочинів, нещасть, страждань та смутку людського роду. Ненавість повністю оволоділа людиною, народами та Всесвітом. Вона протиставляє дітей батькам і, навпаки, членів родини – один проти одного, людину – людині, націю – проти нації, расу – супроти раси. Через гнів та ненавість нації, держави та спільноти зникли назавжди з нашої планети. Нації страждають не лише тоді, коли мають зовнішніх “ворогів”, внутрішні “ненависники” підточують життєздатність нації наче “чума”. Разом і з іншими, Україна може служити жалюгідним історичним зразком того, чого слід уникати.

Світ у гніві, а не в любові, чекає нового дня: державні бюджети поглинають колосальні прибутки задля “самозбереження” та “нападу”, замість того, щоб годувати голодних та дати прихисток безпритульним.

Мислителі світу цього, цинічно пишучи про ненавість, кажуть, що вона боїться, насамперед, “аби їй жило не повернулося супроти неї самої”. Не зважаючи на те, що ненавість приносить ненависнику лише нидіння та смерть, вона стала нині основним задоволенням людини. Насолода ненависті схожа до отрути, що, всотуючись навіть у релігійні громади, перетворює патріотизм на право палити, різати та нищити інші народи, як це чинив Ярмач, підкорюючи для “Расії” мирні народи Далекого Сходу та Кавказу. Ненавість – це почуття, яке нищить цінності.

Сартр наголошував, що ненавість шаленими темпами поширюється світом.

Паскаль доводить, що всі люди ненавидять один одного.

Бернард Рассел звинувачує сучасну цивілізацію, з ростом якої зростає незадоволення, а з ним і ненавість.

Кажуть, страх породжує ненавість. Григорій Сковорода вважав, що до гніву людину призводить заздрість, що підтверджує й Біблія. Скажімо, бажання помсти через заздрощі: “По якомусь часі Каїн приніс Господеві жертву з плодів ріллі. Та й Авель приніс жертву – з первістків свого дрібного скоту, і то з найгладкіших. І споглянув Господь на Авеля, і на його жертву, на Каїна ж і на його жертву не споглянув. Розсердився Каїн вельми і похмурів. І сказав Господь до Каїна: Чого ти розсердився? Чому похмурів? Коли чиниш добре, будь погідний, а коли ні – гріх на порозі чигає: він і так оволодів тобою, але мусиш над ним панувати” (Буття: 4; 3-7); “Та й зненавидів Ісав Якова за благословення, що ним благословив його батько його, і сказав собі Ісав у серці: Прийдуть дні плачу по моєму батькові, тоді уб’ю Якова, брата свого” (Буття: 27; 41).

Святе Письмо застерігає людину, аби вона пам’ятала Заповіді та вчилася вивчати провину, утримуватися від сварки та гніву, які розгораються, як вогонь. Гнів виявляється у людині водночас із заздрістю, на що вказує Сковорода. Прекрасно знаючи психіку українця, мислитель застерігає свій народ від культивування зазд-

рості та закликає зосередитися над самоудосконаленням та поступом.

“Пам’ятай про заповіді, не гнівайся на ближнього; про союз Всевишнього – і провину пробач.

Від сварки утримайся, то й гріхів уникнеш: гнівлива людина сварню розпалює.

Грішна людина дратує друзів і зводить наклепи на миролюбних. Відповідно до палива і вогонь розпалиться: яка запекла сварка, так вона й займеться; яка сила в людини, така й її лють; яке її багатство, таке й гніву її зростання. Раптова суперечка вогонь розпалює, сварка зненацька – кров проливає.

Дмухнеш на іскру – вона й розгориться; плюнеш на неї – вона погасне. А й це, і те – з твоїх уст виходить” (Сирах: 28; 7-12).

Святе Письмо вчить, що гнів нерозважливий та шкідливий і його необхідно уникати та позбавлятися: “Дурний притьмом свою досаду виявляє; розсудливий приховує ганьбу” (Приповідки: 2; 16); “Гаряча людина здійсмає сварку, а лагідна втихомирює незгоду” (Приповідки: 15; 18); “Гнівливий чоловік здійсмає сварку і гарячий – множить провини” (Приповідки: 29; 22).

Гнів обопільно шкідливий: він руйнує не лише того, хто ненависний, а й ненависника, шкодить як психічному, так і тілесному здоров’ю людини. Ось чому Господь застерігає від гніву та заздрості: “Отак безумного досада вбиває, і дурного губить завзяття” (Йов: 5; 2); “Усяке нещастя та не нещастя від ненависників, і всяку помсту, та непомсту вражу” (Сирах: 25; 14); “Заздрість і гнів позбавляють віку, а журба завчасно старість приводить” (Сирах: 30; 24).

Гніву слід уникати. Нижче вказано, як саме:

- а) не брешти, будь правдивий,
- б) не покоряйтесь диявольським спокусам,
- в) працею і роби добро,
- г) дай тому, хто потребує,
- д) не випускай поганого слова з уст твоїх,
- е) не засмучуй Духа Святого,
- є) позбувайся досади, люті, крику, хули,
- ж) прощайте одне одному.

“Тому, відкинувши брехню, говоріть кожен правду ближньому своєму, ми бо один одному члени. Гнівайтесь, та не грішіте! Хай сонце не заходить над вашим гнівом; і не давайте місця дияволу. Хто вкрав, нехай не краде більше, а краще хай працює, творивши власними руками добро, щоб він мав змогу дати тому, хто потребує. Жодне погане слово нехай не виходить з уст ваших, а лише гарне, що може в потребі повчити, і щоб це вийшло на користь тим, які чують його. І не засмучуйте Святого Духа Божого, що ним ви назнаменовані на день відкуплення. Усяка досада, гнів, лють, крик та хула мусять бути викорінені з-посеред вас разом з усією злобою. Будьте, натомість, добрі один до одного та милосердні, прощайте один одному, як Бог у Христі вам протистив” (До ефесян: 4; 25-32).

“Тепер же відкиньте й ви все те геть від себе: гнів, лютість, злобу, наклеп, сороміцькі слова з ваших уст!” (До колосян: 3; 9).

Слухайте голосу Духа Святого, бо він завжди з вами й готовий вести вас до світлого нині й у майбутньому, не давайте вводити себе в блуд земними цінностями, “порохом”, – вчить Сковорода, бо вони не тривалі й не вартісні.

“А коли Дух вас водить, то ви не під законом. Учинки ж тіла явні: розпуста, нечистота, розгнуданість, ідолослужба, чари, ворогування, свари, заздрість, гнів, суперечки, незгоди, ересі, заздрість, пияцтво, гуляння, і таке інше, про що я

вас попереджаю, – як я вже й раніше казав, що ті, що таке чинять, царства Божого не успадкують. А плід Духа: любов, радість, мир, довготерпіння, лагідність, доброта, вірність, тихість, здержливість” (До галатів: 5; 18-22).

Сковорода наголошує, що “плотські” химери підривають якість життя людини, бо “сутнісно” людина – це її духовність, а не плоть.

Більш зрозумілих та стисло викладених порад щодо здорової поведінки для поважаючої себе людини, як у Святому Письмі, мабуть, важко знайти, тому широко цитую Біблію.

Святе Письмо нагадує, що на грішну людину спадає Кара Божа: “Бо гнів Божий відкривається з неба на всяку безбожність і несправедливість людей, які правду спiniaють несправедливістю; тому, що те, що можна відати про Бога, їм явне, бо Бог їм об’явив, невидиме ж його, після створення світу, роздумуванням над творами, стає видиме: його вічна сила і божество, так, що нема їм оправдання. Бо, пізнавши Бога, не як Бога прославляли або дякували, але осуєтилися в своїх мудруваннях, і притемнилося їхнє нерозумне серце. Заявляючи, що вони мудрі, стали дурними, і проміняли славу нетлінного Бога на подобу, що зображує тлінну людину, птахів, четвероногих і гадів.

Тому й передав їх Бог за похотями їхнього серця на нечистоту, щоб вони самі сквернили власні тіла між собою. Вони замінили Божу правду на неправду і честь віддавали і служили створінню, швидше, ніж Творцеві, котрий благословен повіки. Амінь. За це ж і видав їх Бог пристрастям ганебним, бо їхні жінки змінили природні вживання на неприродні, так само і чоловіки, полишивши природні вживання з жінкою, розпалилися своєю пожадливістю один до одного, чинячи ганьбу чоловіки на чоловіках, і приймаючи на собі самих належну плату свого блуду.

І як вони не вважали потрібним триматися правдивого спізнання Бога, Бог видав їх ледачому розумові чинити негодяще: вони – сповнені всякої неправовості, лукавства, закланности, злоби, повні заздрости, убивства, колотнечі, підступу, злоби; вони – обмовники, наклепники, богоненавидники, зухвальці, горді, хвальки, винахідники зла, неслухняні батькам, нерозумні, зрадливі, безсердечні, немилосердні. Вони, хоч спізнали Божий присуд, що, хто таке чинить, заслугує на смерть, не тільки це роблять, але й схвалюють це в тих, що таке чинять” (До римлян: 1;18-32); “Нехай ніхто вас не зводить марними словами, бо, власне, через це спадає гнів Божий на синів бунтівливих” (До ефесян: 5; 6).

Сковорода, осягнувши хибну, а швидше, зіпсовану поганим вихованням та ласощами природу людини, закликає її не ловитися на тілесні принади, а дотримуватися дороговказу голосу власної совісті. Лише так вона уникне гніву та кари Господньої.

“...за все це падає гнів Божий на неслухняних” (До колосян: 3; 6).

Святе Письмо в найяскравішій формі застерігає людину, що її чекає кара Бога, якщо порушуватиме Його закони, не дослухатиметься голосу Бога, що повсякчас присутній у кожному. Святе Письмо також вказує, що людина порушує Заповіді Бога, йдучи за своїми тілесними примхами та ігноруючи “правдиву людину” (про що говорить і Сковорода). А істинна людина у Святому Письмі та творчості Сковороди це – не тіло, не земний порох, а духовність людини, Голос Бога в ній. Друга причина людської недуги, за Сковородою, – погане виховання, впертість, неслухняність та гордість людини. А третя – це обман “фарисеїв”, учителів світу цього, які відкинули науку Христа. “Негодяще” для Бога та людини – це всі вище перераховані негаразди.

Господь висловлює гнів та обурення супроти нерозкаяних: “Та ти жорс-

токістю своєю і нерозкаяністю серця збираєш гнів на себе в день гніву, коли об'явиться правдивий суд Бога, що віддасть кожному за його вчинками: тим, що витривалістю в кожнім ділі, шукають слави, чести і нетління — життя вічне, а сварливим та неслухняним правді, але слухняним кривді — гнів та обурення” (До римлян: 2; 5-8); “Коли ж наша несправедливість виявляє Богу правильність, то що скажемо? чи ж Бог є несправедливий — по-людському говори! — коли наводить гнів свій” (До римлян: 3; 5); “Бог же показує свою до нас любов, тим, що Христос умер за нас, коли ми ще були грішниками. Ото ж тим більш тепер, оправдані його кров'ю, ми спасемося ним від гніву” (До римлян: 5; 8, 9); “Ми ж, які належимо дневі, будьмо тверезі, натягнувши броню віри та любови й шолом надії та спасіння. Бо ж призначив нас Бог не на гнів, а на те, щоб ми одержали спасіння через Господа нашого Ісуса Христа, який умер за нас, щоб ми, чи чуваємо, чи спимо, разом з ним жили. Тому втішайте один одного, як то ви й робите” (До солунян: 5; 8-11).

Святе Письмо підбадьорює людину, бо закликає її визнати перед Богом свою недостойність і жити далі згідно з голосом Бога.

2.16. Бог

Тема Бога, Божества часто повторюється в цій монографії, тому маю окремо наголосити, що моїм завданням було дослідити не суть Бога (це компетенція богословів), а людське серце та віру. Як психолог, я прагнув дослідити та зрозуміти роль ставлення людини до Бога та людини до людини, з урахуванням того, що людина — створіння Боже, та що Бог, через об'явлення, дав людині закони, яких вона має дотримуватися.

Як і Григорій Сковорода, особисто я вірою приймаю Святе Письмо як об'явлену Богом істину та погоджуюся з його твердженням, що Біблія — книга про духовність і як така не підлягає науковому аналізу, бо він вимагає критичного підходу та сумніву, який, в свою чергу, знищує віру.

Бог живий об'явився народам через пророків, євангелістів, апостолів і, як наголошувалося вище, знаходиться в душі кожної людини зокрема: “І промовив Бог до Мойсея: Я той хто є” (Вихід: 3; 14,15); “Господь Бог — Бог правдивий; він живий Бог і Цар вічний. Від його гніву земля трясеться, його обурення народи не в силі перенести” (Єремія: 10; 10); “Перш, ніж постали гори і народилася земля, і Всесвіт, від віку й до віку ти єси Бог” (Псалом: 90; 2).

Бог — творець та управитель Всесвіту. Він всемогутній та вічний: “Озвася Симон Петро і заявляє: Ти Христос Бога живого син” (Матей: 16; 16); “Бо як Отець має життя у собі, так і Синові дав, щоб мав життя у собі” (Йоан: 5; 26); “Як мене Отець живий послав, і я Отцем живу, так і той, хто споживає мене, житиме мною” (Йоан: 6; 57).

Ісус Христос, друга особа Божа, називає себе посланником, виконавцем волі та сином Отця небесного: “Люди добрі, що це ви робите? Та ж і ми такі самі, як ви, люди, що проповідуємо вам, щоб ви від цих марнот на вернулись до живого Бога, який створив небо і землю, море, й усе, що є в них” (Діяння: 14; 15); “Які взаємини між храмом Божим та ідолами? Ми бо храм Бога живого, як сам Бог сказав був: Я поселюся в них і (посеред них) буду ходити. Буду їхнім Богом, вони ж будуть моїм народом” (II До коринтян 6; 16).

Чесна людина, згідно апостола, – храм Бога живого, тому вона вартісна, дорога та улюблена Творцем: “Достойний ти, Господи й Боже наш, прийняти славу, і честь, і силу, бо ти створив усе, і волею твоєю воно існує і створено” (Одкровення: 4; 11).

Бог об’являє себе для живих людей і вимагає, щоб їхнє життя проходило згідно його волі: “І припали вони обличчям до землі й сказали: О Боже, Боже духів усіх живих! Один чоловік согрішив, а гнів би твій мав бути на всю громаду?” (Числа: 16; 22); “Я – Бог Авраама, Бог Ісаака і Бог Якова! Бог не мертвих, але живих!” (Матей: 22; 32); “Бог же не є Бог мертвих, але живих, усі бо живуть для нього” (Лука: 20; 38).

Осягнення Бога та воля Його наблизити людину до себе, вимога людині удосконалюватися, щоб стати святою, бо Творець святий: “Я бо – Господь, Бог Ваш; ви маєте ставати святими й бути святими, бо я – святий. Не опоганюйте себе ніяким дрібним створінням, що совається по землі” (Левіт: 11; 44).

Бог закликає людину наблизитися до нього духовністю та добрими справами: “Тож будьте досконалі, як Отець ваш небесний досконалий” (Матей: 5; 48); “Не можете Богові служити – і мамоні” (Матей: 6; 24); “Бо, пізнавши Бога, не як Бога прославляли або дякували, але осуєтилися у своїх мудруваннях, і притемнилося їхнє нерозумне серце” (До римлян: 1; 21); “Справді дурні з природи всі ті люди, які не пізнали Бога, які через видимі блага, не здолали пізнати Суцього, і розважаючи над творами, не дійшли до впізнання Майстра” (Мудрість: 13; 1-9).

“Мудруючи”, людина “затьмарила” нерозумне серце і тому не може побачити в собі сутнісного, доведеного творенням: “Кому ви хочете уподобати Бога? Який образ йому надати?” (Ісая: 40; 18); “Це він – той, що над земним кругом возсідає; і мешканці його, мов сарана для нього. Він простирає небо, як намітку, він розпинає його, мов намет на житло” (Ісая: 40; 22); “Підніміть угору ваші очі й подивіться! Хто створив усе це? Той хто виводить військо їх за лічбою і закликає усіх їх на ім’я. Сила його така велика й міць така потужна, що ні одного не бракує” (Ісая: 40; 26).

Бог – Владика створеного. Він відає та знає все і посилає світло, немає рівного Йому: “Та той, хто відає все, знає її; він розумом своїм звідав, – він, який землю утвердив повіки, четвероногими виповнив її; який посилає світло, – і воно йде, закликає його, – і воно його слухається, тремтівши. Зорі блищать на своїх чатах і веселяться; покличе їх, – вони відкликаються: Ось ми! І свігять радісно для того, хто створив їх. Такий наш Бог; ніхто йому не рівний!” (Варух: 4; 32-36).

Бог – Владика майбутнього. Він застерігає людину та народи, що, не зважаючи на непохитну любов до своїх створінь, зокрема, людини, він вимагає від неї любові, пошани та покори його волі: “Твоя рука о Господи піднята, та вони її не бачать. Нехай же, засоромлені, побачать твою ревність супроти народу твого! Вогонь, призначений для твоїх ворогів, пожере їх!

О Господи! Ти нам мир даруєш, бо ж усі діла наші – ти їх чинив нам” (Ісая: 26; 11,12); “Чи я ж не можу вчинити з вами, доме Ізраїлів, так, як оцей ганчар? – слово Господнє. Ось те, що глина в руці ганчаря, те й ви в руці у мене, доме Ізраїля” (Єремія: 18; 6).

Псаломник пригадує людині, що постанова Господня вічна, незмінна, переходить із роду в рід, і людині слід розуміти власну дорогу, щоб не блукати в темряві, а йти за голосом світла: “Господня ж постанова стоїть повіки: помисли його серця від роду до роду” (Псалом: 33; 11); “Господь керує кроками людини; людині ж як зрозуміти свою дорогу?” (Приповідки: 20; 24).

Щоб привернути увагу людини, часто захопленої земним, Бог засвідчує свою

присутність, всесильність та ласку дивами: “І каже Мойсей сам до себе: підйду лишень ближче та подивлюсь на це велике диво, чому то не згоряє куш?” (Вихід: 3; 3); “А далі: Я Бог батька твого, Бог Авраама, Бог Ісаака, Бог Якова. І закрив Мойсей лице своє, боявся бо дивитися на Бога” (Вихід: 3; 6); “А Бог на те: Я буду з тобою; ось це буде тобі за знак, що сам я тебе послав: як виведеш людей з Єгипту, служитимете Богу на цій горі” (Вихід: 3; 12); “І промовив Бог до Мойсея: Я той хто є. І додав: так промовиш до синів Ізраєля: Я – є післяв мене до вас” (Вихід: 3; 14); “Тоді я простягну мою руку й вдарю по Єгипті всіма моїми чудесами, що творитиму посеред нього, і тоді він вас відпустить” (Вихід: 3; 20).

Григорій Сковорода неодноразово наголошує, що людина здебільшого свідома лише того, що може сприйняти органами тіла, і відкидає як неіснуюче все, що їм не доступне. Прилипнувши до земного пороку й навіть не пробуючи обтруситися від глини, вона втрачає щось, сутнісне для людини, – духовність, втрачає зв'язок із Богом, із духом.

Згодом про це постійно твердив Карл Густаф Юнг, наголошуючи, що для нього психічне не менш реальне, ніж фізичне, та що наука про людину була б неповною, відкинувши її психіку, її духовність.

Тому, мабуть, Господь, об'являючи свою присутність, демонструє її надприродною силою, відомою як дива: “Переходивши Ісус побачив чоловіка, зроду сліпого. Запитали його, отже, учні його: Учителю хто згрішив? Він чи батьки його, що сліпим він уродився? Ані він не згрішив, ані батьки його, – відказав Ісус, – але щоб ділам Божим виявитись на ньому!” (Йоан: 9; 1-3).

Бога заперечують лише нерозумні. Кращі мислителі від найдавніших часів визнають вищу, світлішу, благороднішу силу, хоч і недоступну в повному обсязі людському розумові.

Відомий німецький філософ Іммануель Кант у “Критиці чистого розуму”, де він намагається реабілітувати потенціал розуму людини, визнає, що понад (чи поза) здатністю пізнавати розумом, існує вища людини інтелігентність, шляхетність, сила, яку серйозна людина повинна визнавати, та що людина збагне це буття шляхом онтологічної віри.

“Безумний каже в своїм серці: Немає Бога. Зіпсувалися, мерзоту коять, нема нікого, хто добро чинив би” (Псалом: 53; 2).

“Вони Господа відщурались і мовляли: Та ж його немає! І не поб'є нас лихо, і не побачимо ні мечя, ні голоднечі” (Єремія: 5; 12).

Суть Бога не осягнута людиною. Його ніхто ніколи не бачив. Він об'явлений через пророків та Ісусом Христом: “І додав: лиця ж мого не можна тобі бачити, бо людина не може бачити мене і жити. Далі Господь сказав: Ось місце коло мене, стань на цій скелі; і як проходите моя слава, я поставлю тебе в щілині скелі й моєю долонею прикрию тебе, поки не перейду. Потім я заберу мою руку, й ти побачиш мої плечі; лиця ж мого бачити не можна” (Вихід: 33; 20-23); “Ніхто й ніколи Бога не бачив. Єдинородний Син, що в Отцевому лоні, – той об'явив” (Йоан: 1; 18); “...бо ходимо вірою, а не видінням” (II До коринтян: 7; 7); “...єдиний, що безсмертя має, що в світлі живе неприсутнім, якого ніхто з людей не бачив, ані бачити не може. Йому честь і влада вічна! Амінь” (До Тимотея: 6; 16).

Людина пізнає Бога тільки онтологічною вірою. Бог безсмертний, вічний, всесильний, лагідний, справедливий.

В античні часи людина, здатна серйозно та глибоко роздумувати, інтуїтивно відчувала вищу силу та знаходила її в могутніх проявах природи. Так постали

різноманітні концепції богів. Від часу пророків, євангелістів, апостолів, і особливо, від приходу на землю Ісуса Христа, Бог об'явився єдиний: “Ісус відповів: Перша — слухай Ізраїлю! Наш Господь Бог — Господь єдиний” (Марко: 12; 29); “І сказав йому книжник: Добре учителю, ти сказав по правді, що він — єдиний і що нема іншого, крім нього” (Марко: 12; 32); “А вічне життя у тому, щоб вони спізнали тебе, єдиного, істинного Бога, і тобою посланного — Ісуса Христа” (Йоан: 17; 3); “Один Бог і Отець усіх, що над усіма й через усіх і в усіх” (До ефесян: 4; 6).

Щасливе земне та вічне життя людини залежить від того, чи пізнала вона єдиного Бога та ним посланого Ісуса Христа та чи Йому, єдиному, невидимому, всевишньому та всемогутньому, віддавала честь і послух, чи прославляла Його: “Цареві ж віків, нетлінному, невидимому, єдиному Богу честь і слава на віки вічні! Амінь” (I До Тимотея: 1; 17).

Бог — дух. У тілі він ніколи не появлявся. Постаті Його ніхто ніколи не бачив. Він дух, що проявляється універсально й духовність людини відома йому: “І промовив до вас Господь із полум'я, голос якого слів чули ви добре, та ніякої постаті не бачили; тільки голос було чути” (Второзаконня: 4; 12); “Бог — Дух. Ті, що йому поклоняються, повинні у дусі й правді поклонитися” (Йоан: 4; 24); “Господь же — дух, а де Господній дух, там воля” (II До коринтян: 3; 17).

Бог святий, бо він досконалий, справедливий, істинний. Бог — любов, і такими почуттями (любові) винагородив кожна людину: “Він — скеля; звершені його діла, бо всі його дороги — справедливість; Бог — вірність, без жодної омани, він справедливий і правий” (Второзаконня: 32; 4); “І кликали один до одного: Свят, свят, свят Господь сил: вся земля повна його слави!” (Ісаїя: 6; 3).

Євангеліст Матей закликає людину наблизитися до Творця та бути досконалою, а відтак, святою: “Тож будьте досконалі, як Отець ваш небесний досконалий” (Матей: 5; 48); “...але як той, хто вас покликав — святий, так само й ви самі усім вашим життям станьте святі, написано бо: Ви будете святі, бо я святий” (I Апостола Петра: 1; 15, 16); “І почув я ангела вод, що говорив: Праведний еси, хто — суший і хто був, і свят, що так судив” (Одкровення: 16; 5).

Бог добрий. Створивши Весвіт, він наповнив його невимовною красою, що вабить око людини, наділив його всім потрібним для життя, вигод, здоров'я та щастя: “І (Господь) відповів: Я появлю перед тобою всю мою доброту і виголошу перед тобою ім'я Господа; і милуватиму, кого милуватиму, і милосердоватимусь, над ким буду милосердуватись” (Вихід: 33; 19); “І пройшов Господь перед ним, промовляючи: Господь, Господь! Бог милосердний і ласкавий, нескорий на гнів, багатомилостивий і вірний” (Вихід: 34; 6); “Чого називаєш мене благим? — сказав Ісус до нього. — Ніхто не благий, окрім одного Бога” (Марко: 10; 18).

Боголюдина Ісус Христос, що зійшов на землю для відкуплення людського роду, особисто свідчив, що благим світу цього є лише сам Бог.

Бог незміримий, він створив світ та ним управляє, і, як вседержитель, знає все явне чи тайне.

Григорій Сковорода, який постійно скеровує увагу людини до Бога, в якому вона знайде щастя, зазначає, що кожна людина — “храм Божий”, і їй не потрібні збудовані людьми храми та “посередники”. Діяння засвідчує, що Він, створивши все життя, сам в усьому перебуває, й тому людина знайде щастя тільки заглибившись у власну душу, у власну сутність.

Це, до речі, підтверджує й сучасна психотерапія: в психотерапевтичній практиці важливо не те, що та як зробить чи скаже психотерапевт, а те, що, після глибокого та

широкого аналізу взаємостосунків із оточенням у минулому й теперішньому, ставлення до самого себе, пацієнт пізнає в собі людину, відчує в собі голос Творця.

“Дух бо Господній наповнює Всесвіт і — як вседержитель — знає кожне слово” (Мудрість: 1; 7); “Ти ж, коли молишся, увійди у свою кімнату, зачини за собою двері й молись Отцеві твоєму, що перебуває в тайні, а Отець твій, що бачить таємне, віддасть тобі” (Матей: 6; 6); “Бог, що створив світ, і все, що в ньому, він, будши владикою неба і землі, не живе у рукотворних храмах, ані не служби з рук людських, немов би він потребував чогось, даючи сам усім життя, дихання і все. Він створив з одного весь рід людський, щоб він жив по всій земній поверхні, призначивши встановлені часи і границі їхнього оселення, щоб вони шукали Бога, чи, може, навромацьки не знайдуть його — хоч він від кожного з нас недалеко. У ньому ж бо живемо, рухаємося й існуємо, як деякі із ваших поетів сказали: Бо й ми з його роду” (Діяння: 17; 24–28).

Якщо людина постійно змінює своє ставлення до оточення та до себе самої, то Бог незмінний.

Сталість Бога щодо Його створінь дає людині істинний, постійний, достойний, правильний та гідний дороговказ, що є в її душі. Практика психотерапії доводить, що людина дуже часто опиняється на “розпутті”. Обравши неправильний шлях, вона дорого платить за це почуттям вини, яке буває напрочуд мстивим, грізним та нищівним. Люди з почуттям вини схильні до депресії та самогубства.

“Тому, що я, Господь, не міняюся, — ви, сини Якова, не вигублені” (Малахія: 3;6); “Всяке добре діяння й усякий досконалий дар згори сходять від Отця світла, в якого нема ані зміни, ані тіні зміни” (Послання Якова: 1; 17).

Сковорода говорить: увійдіть всередину себе і вам відкриється істинний шлях.

Бог один вічний. Тому голос Його в людині особливо цінний, бо скеровує життя людини до щастя та спасіння: “Бо я звезу руку мою до неба і скажу: Я живу вічно!” (Второзаконня: 32; 40); “Хто вчинив, хто довершив це? Той, що кличе роди від почину, — я Господь, я перший, я із останніми той самий” (Второзаконня: 44; 6); “Так говорить Господь, цар Ізраїля, його відкупитель, Господь сил: Я перший, я останній: крім мене нема Бога!” (Ісаїя: 41; 46); “Цареві ж віків, неглінному, невидимому, єдиному Богу честь і слава на віки вічні! Амінь” (І До Тимотея: 1; 17); “А до сина: Престол твій, Боже, віковічний, і берло правоти — берло твого царства” (До євреїв: 1; 8).

Перманентність у законодавстві, діях, у меті та цінностях відіграє у людському житті особливу роль, а доступна вона лише від Бога, бо Він є початок і кінець: “Я — Альфа і Омега, початок і кінець — говорить Господь Бог, хто єсть, і хто був, і хто приходить, Вседержитель” (Одкровення: 1; 8).

Бог всевидючий і Йому не потрібно демонстративно вказувати, що, як та коли людина робить, він навіть краще від людини, яка просить, знає, чого вона хоче й дасть все, що їй належить. Сковорода тому й виступає проти тих, хто недостойність власного серця намагається прикрасити мітрами, фелонами чи рясами.

“І побачив Бог усе, що створив: і воно було дуже добре. І був вечір, і був ранок — день шостий” (Буття: 1; 31); “Не будьте, отже, подібні до них, бо Отець ваш небесний знає, чого вам треба, перш ніж ви просите в нього” (Матей: 6; 8); “...щоб не показати людям, що ти постиш, але Отцеві твоєму, що перебуває в тайні; і отець твій, що бачить таємне, віддасть тобі” (Матей: 6; 18); “А вам же все волосся на голові пораховане!” (Матей: 10; 30); “А він до них промовив: Ви видаєте себе за праведних перед людьми, але Бог знає серця ваші; бо, що в людей

високе – осоружне Богові” (Лука; 16; 15).

Психотерапевти часто мають справу з хворими, які, замість жити згідно з покликком власного серця, грають чужу роль, а відтак, поводяться не відповідно, що, в свою чергу, їх принижує, бо людина в даному разі повсякчас залишається лише чийось наслідувачем.

“Вівці мої голосу мого слухаються і я їх знаю: вони за мною слідують” (Йоан: 10; 27); “Нема створіння, скритого від нього; все оголене і явне перед очима того, кому ми маємо звіт дати” (До євреїв: 4; 13).

Божа воля щодо людини, мабуть, чи не найпростіша. Основа її полягає в Двох Головних Заповідях Любові, що фактично є найдорожчим скарбом людини. Про корисність любові написано стоси книг, прози та поезій, нею переповнені драматургія, музика та малярство. Спробуйте уявити собі родину без любові, спільноту, націю, людей – світ без почуття любові, і матимете найжахливішу картину, яку не можливо порівняти ні з чим у нормальному Божому світі.

Наступна воля Божа – повторення X Заповідей Бога, Нагірної Проповіді та земний шлях Ісуса Христа.

Про бажаний Творцеві правильний життєвий шлях людини говорить Второзаконня (Второзаконня: 5; 1-33, 6; 1-25).

“Не кожний, хто промовляє до мене, Господи! – ввійде в Царство Небесне, лише той, хто чинить волю Отця мого, що на небі” (Матей: 6; 1-34 та 7; 21).

Бог вимагає від нас волі і чину. Не наслідування когось іншого, а самовияву, прояву власної сутності.

Бог – любов. Людина надзвичайно рідко звертає увагу на повітря, якого не помічає (хоча воно таке сильне, що “жене” кораблі, колише океани, гне залізо, зрушує все на своєму шляху, уможливило життя), аж поки його не забракне. Ще менше цінує вона дар любові, яка осяває її життя. Без почуття любові людина мертва, хоч тіло її живе. Людина без почуття любові, найціннішого дару Божого, перебуває в стані кататонії, найтяжчої психічної недуги. Любов – ласка Божа: “Господь йому здалека з’явився: я полюбив тебе відвічною любов’ю, тим і зберіг для тебе мою ласку” (Єремія: 31; 3); “Бо Бог так полюбив світ, що Сина свого Єдинородного дав, щоб кожен, хто вірує в нього, не загинув, а жив життям вічним” (Йоан: 3; 16).

Єдиний Бог – справедливий суддя і тому він турбується про справедливість у світі: “Так говорить Господь: Пильнуйте суду й чиніть справедливість, бо моє спасіння готове прийти, відкритися – моя справедливість!” (Ісаїя: 56; 1); “За Його днів спасеться Юда й Ізраїль житиме безпечно. Ось ім’я його, яким його будуть звати: Господь – наша справедливість” (Єремія: 23; 6); “Бо Господь, Бог ваш, Бог над богами й Господь над володарями, Бог великий, могутній і страшний, що не зважає на особу й не бере дарунків, що творить суд сироті й удовиці та милує чужинця, даючи йому хліб і одежу” (Второзаконня: 10; 17, 18).

Єремія свідчить, що Бог великий, страшний та могутній і непідкупний, він творить правдивий суд сиротам, вдовицям і чужинцям.

Наш час говорить про “право”, про “правосуддя”, про міру покарання тощо. Факти, однак, доводять, що правні чинники, судді, адвокати та прокурори, поліція та урядники інтерпретують недосконалі людські закони на свій розсуд. А оскільки урядники, судді, адвокати та інші – люди корумповані, то судову справу вирає той, хто має гроші, а не той, хто правий.

Покривджені судовою системою люди, покладаючи великі надії на правосуддя, залишаються розчарованими й засмученими неправдою, озлоблюються

щодо суспільства, а це загрожує катастрофою.

“Праведний Отче! Світ не спізнав тебе, але я тебе спізнав, а й оті спізнали, що послав єси мене” (Йоан: 17; 25); “Всі бо згрішили і позбавлені слави Божої, і оправдуються даром його ласкою, що через відкуплення, в Ісусі Христі: якого видав Бог, як жертву примирення, в його крові, через віру, щоб виявити свою справедливість відпущення гріхів колишніх, за час довготерпіння Божого, щоб виявити свою справедливість за нинішнього часу, — щоб він був справедливий і усправедлилював того, хто вірує в Ісуса” (До римлян. 3, 23-26).

У людському житті має панувати Божа справедливість, яка відчувається в серці кожного, тоді зникне ненависть, ворожнеча, брехня, наклепи, крадіжки та інші вади й запанує любов.

“І почув я від жертovníка, що говорив: Так, Господи, Боже вседержителю, істинні і праведні суди твої” (Одкровення: 16; 7).

Окрім названих вище атрибутів, Бог — милосердний, свідомий слабкостей людини: “Ні! Хто хвалиться, хай хвалиться тим, що розуміє і знає мене, що я — Господь, який творю милість і суд, і справедливість на землі; мені бо це до вподоби, — слово Господнє” (Єремія: 9; 23); “Благословен Бог і Отець Господа нашого Ісуса Христа, Отець усякого милосердя і Бог усякої втіхи, що втішає нас у всім нашій горі, щоб ми могли втішити тих, які у всяких скорботах, тією втіхою, якою Бог самих нас утішає” (II До коринтян: 1; 3, 4).

Бог не залишає людину в біді, потрібно тільки достойно та з вірою в серці звернутися до Нього за допомогою.

Бог — всемогутній. Людина, на жаль, усвідомлює це лише в дуже складних, а то й (як вказує Карл Ясперс) у критичних умовах. Тому, замість покійно просити Його про допомогу, потрапляє в жах.

“Як Авраамові було дев'ятдесят дев'ять років, з'явився Авраамові Господь і сказав йому: Я — Бог всемогутній. Ходи зо мною і будь бездоганий” (Буття: 17; 1); “Я з'являвся Авраамові, Ісаакові й Якові, як Бог Всемогутній (Шадай) з ім'ям же моїм “Ягве” я не об'явився їм” (Вихід: 6; 3); “Чи ти ж не знаєш, чи ти не чував? Господь — Бог вічний, творець кінців землі: він не втомлюється, не знемагається, розум його недослідний...” (Ісаія: 40; 28); “...ті ж, що на Господа вповають, відновлюють сили, немов орел, здіймають крила, біжать, не знають утоми, ідуть уперед, не знемагають” (Ісаія: 40; 31); “Господи Боже! Ти сотворив небо й землю великою силою твоєю й простягнутою рукою твоєю. Для тебе нема нічого неможливого” (Єремія: 32; 17).

Всемогутність Бога, доведена пророками та євангелістами, дає людині не лише надію, а й упевненість, що, виконуючи Його волю, вона досягне найбільшого щастя: “...і не гадайте, що можете самі собі казати: маємо за батька Авраама. Кажу бо вам, що Бог, з цього каміння може розбудити (до життя) дітей Авраама” (Матей: 3; 9); “Ісус глянув на них пильно й мовив: У людей це неможливо, Богові — все можливо” (Матей: 19; 26); “...нічого бо немає неможливого в Бога” (Лука: 1; 37); “А храму не бачив я у ньому, бо Господь, Бог Вседержитель, є храм його, і — Агнец” (Одкровення: 21; 22).

Психологам, які постійно мають справу з людьми, що потрапили в скруту, слід завжди пам'ятати, що Бог — це Суть самого буття.

2.17. Брехня, або лжа

Брехня, обман – універсально розповсюджене явище. Чимало уваги йому присвятив Франціс Бейкон, який доводить, що брехня не подобається ні Богу, ні людині. Випадкова брехня не така страшна та болюча, як постійна, бо остання здатна не лише ослабити, а й стати сутністю людини.

Сер Томас Овербури зазначає, що багато людей брешуть, щоб зберегти власне достоїнство.

Бенджамін Франклін наголошує, що “півправа” часто буває великою брехнею, що підтверджує Теннісон.

Адольф Гітлер запевняє, що широкі маси швидше стануть жертвами великої брехні, ніж малої. Також є твердження, що кожна брехня вбиває людські чесноти та що найнебезпечніші брехні, змішані з правдою.

Менкен говорить, що брехня – це лише невинність, яку легко вибачити, та що вона інстинктивна та необхідна.

Вальтер Ландор доводить, що коли б у світі не було неправди, то не було б сумнівів, а без сумнівів не було б досліджень, знання та наукового прогресу.

Олівер Говмс говорить, що гріх має багато засобів, але брехня – один із основних.

Психологи, зокрема, Фройд, доводять, що обман та самообман – один із основних “охоронних механізмів” людини.

Святе Письмо повчає, що брехня заборонена та карається: “Не свідкуватимеш ложно на ближнього твого” (Вихід: 20; 16); “Уникай фальшивого слова; не вбивай ані безвинного, ані правого, бо я не оправдую винуватого” (Вихід: 23; 7); “Не крадїть, не брешїть, не ошукуйте один одного” (Левїт: 19; 11); “Уста правдивї ненависть закривають; хто розсїває обмову, той дурний” (Приповідки: 10; 18); “Осоружні Господевї уста брехливї; хто чинить правду, той йому вгодний” (Приповідки: 12; 22); “Не брешї ніякою брехнею: нічого доброго з того не вийде” (Сирах: 7; 13); “Брехня для людини – це ганебна пляма, вона – раз-у-раз на устах невігласїв. Лїпше злодїй, нїж безнастанний брехун; а в тїм вони обидва успадкують погибель. Звичка до брехнї – нечестя для чоловіка і ганьба при ньому довготривала” (Сирах: 20; 24-26).

Старий Завїт, як і Новий, називає брехню одним із головних людських гріхів, бо брехливї слова вбивають безвинного, кривдять ближнього, вони осоружні Богу та ганьблять брехуна, приносять безчестя та намагаються боронити негідне: “Не говорїть неправди одне одному, бо ви з себе скинули стару людину з її ділами й одягнулися в нову, що відновлюється до досконалого спїзнання, вїдповїдно до образу твого Отця” (До колосян: 3; 9, 10); “Коли ж у вашїм серці гїрка заздрїсть та сварї, то не хвалїться і не говорїть неправди проти правди” (Послання Якова: 3; 14).

Нинї, на жаль, рїдко який “державний муж” засуджує поширену скрїзь брехню, обман та самообман, що приносять шалену шкоду людству: окупанти, загартники, колонїсти та інші злодїї виправдовуються тїльки брехнею, мовляв, вони “наводять порядок”, “надають допомогу”, “несуть економїчне зростання” тощо. Голос Бога та Його Заповїдї – єдинї, що засуджують брехню в будь-яких її проявах: “Я вам писав не тому, що ви не знаєте правди, тому, що ви її знаєте і що нїяка брехня не походить вїд правди” (I Послання Йоана: 2; 21); “Боязливих же і безвїрних, і мерзких, і убивникїв, і розпусних, і чарївникїв, і їдолопоклонникїв, і всїх лжецїв – пай їхнїй в озерї, що горить огнем і сїркою; то смерть дру-

га” (Одкровення: 21; 8); “Язик брехливий ненавидить правду; лестиві уста призводять до загибелі” (Приповідки: 26; 28).

Брехню, зазвичай, людина використовує для власної, але незаслуженої користі, тому вона рано чи пізно викривається, завдаючи значної шкоди брехунові.

Ще небезпечніший “самообман”, стан, у якому людина, виправдовуючи власні недоліки та вади, відкидає реальність, керуючись, натомість, в житті самообманом.

“Диявол вам батьком, тож волите за волею батька вашого чинити. А був він душогубець від початку, і правди він не тримався, бо правди нема в ньому. Коли говорить брехню, зо свого говорить, бо він брехун і батько лжі” (Йоан: 8; 44).

Особисті, соціальні та міжнародні відносини базуються на взаємодовірі. Брехня призводить до недовіри, а отже, до непевності, обережності, готовності оборонятися чи нападати. Відтак, судочинство мало б не так перейматися розмежуванням правди від брехні, як відстоювати повсякчас правду. Звідси й Біблійна пересторога: “...уста призводять до загибелі... Диявол вам батьком”.

2.18. Вдячність

“... і коли почнете їсти хліб з тієї землі, то маєте принести дар возношення Господові” (Числа: 15; 19).

Коли йдеться про вдячність, доречно звернутися до Молитви Анни (I Самуїл: 2; 1-9).

Сковорода наголошує, що ніколи не зазнає щастя людина, яка не помічає, що має причину бути вдячною хоча б Господу Богу за такі дари, як повітря, вода, плоди землі та моря, що уможливають людське життя, та оточенню, яке характеризує, уможливує, сприяє та продовжує людський рід.

“І як скінчилося весілля, Товит прикликав свого сина Товію і сказав йому: Моя дитино! Гляди, щоб ти дав платню чоловікові, що ходить з тобою в дорогу, та щоб додав йому щось поверх неї. Товія ж йому відповів: А скільки ж платні, тату, маю дати? Навіть коли б я йому дав половину того майна, що приніс із собою, я не втратив би нічого. Мене він привів живим-здоровим, жінку мою вилікував, разом зо мною приніс і гроші та й тебе зцілив. Яку отже платню маю ще йому дати? На те Товит сказав до нього: Він заслужив, дитино, половину всього, з чим він сюди повернувся. Далі прикликав ангела й мовив: Візьми як платню половину всього, з чим ти повернувся, й іди здоровий” (Товит: 12; 1-5); “І припав лицем до ніг Ісуса, почав йому дякувати. Він був самарянин” (Лука: 17; 16); “Відкотили отже камінь. І звів Ісус очі вгору й мовив: Отче, тобі подяку складаю, вислухав еси мене” (Йоан: 11; 41).

Нехай наведені вище слова подяки Отцеві з уст богочоловіка Ісуса Христа будуть постійним стимулом кожному бути вдячним, насамперед, за ласки Божі: за життя, повітря, воду, щоденний хліб, сонце, тепло, за людський рід, флору і фауну та за дар любові, без якого людина не була б богоподібною та щасливою.

“Сказавши це, взяв хліб, подякував перед усіма Богоу і, розламавши, почав їсти” (Діяння: 27; 35); “Насамперед дякую Богові моему, через Ісуса Христа, за всіх вас, що віра ваша славиться по всьому світі” (До римлян: 1; 8); “Нехай же буде дяка Богові, який дає нам перемогу через Господа нашого Ісуса Христа” (I До коринтян: 15; 57); “А людина тілесна не приймає речей, що від Божого Духа, бо їй це глупота, і вона зрозуміти їх не може, бо вони розуміються тільки духовно” (II До коринтян: 2; 14);

“...щоб ви у всьому збагатилися всякою щедротою, яка через нас складає Богові подяку. Бо виконання цього служіння не тільки задовольнить потреби святих, але воно стане ще обильнішим завдяки численним подякам Богові. Спогадуючи цю прислугу, вони будуть хвалити Бога за ваш послух у визнанні Євангелії Христової та за щедрість вашого дару для них і для всіх. І вони своєю молитвою за вас з'являються вам зичливі — заради надмірної благодаті Божої у вас. Подяка хай буде Богові за його дар несказаний” (II До коринтян: 9; 11-15); “...не перестаю дякувати за вас і згадувати вас у моїх молитвах...” (До ефесян: 1; 16); “Так само безсоромність чи балачки безглузді й порожні жарти, — воно непристойне; а ніж — дякуйте Богові” (До ефесян: 5; 4).

Почуття справжньої вдячності, яке слід культивувати в людині з раннього дитинства, буде вивищувати її, бо силою дії висловлювання вдячності людина почуватиме, що вона, з поміччю Бога та оточення, постійно чогось досягає. А почуття успіху — найкраща нагорода та сильний стимул постійного поступу, окрім того, в людини появляється віра, що Бог та люди їй допомагають.

“Як, отже, ви прийняли Господа Ісуса Христа, так у ньому перебувайте; вкорінені в ньому, збудовані на ньому і зміцнені в тій вірі, якої ви навчилися, поступаючи в ній наперед з подякою” (До колосян: 2; 6, 7); “І все щоб ви тільки говорили й робили — все чиніть в ім'я Господа Ісуса, дякуючи Богові Отцеві через нього” (До колосян: 3; 17); “Будьте в молитві витривалі й чуйте на ній в подяці” (До колосян: 4, 2).

Почуваючи вдячність до батьків, добродіїв, учителів, ближніх і всіх загалом, хто несе добро та робить добрі справи, людина приносить приємні почуття не тільки тій людині, а й самому Господу Богу: “Дякую Богові моему повсякчас, згадуючи тебе в своїх молитвах...” (До Филимона: 1; 4); “За все дякуйте: така бо воля Божа щодо вас у Христі Ісусі” (I До солунян: 5; 18); “Передусім, отже, благаю, щоб відбувалися прохання, молитви, благання, подяки за всіх людей...” (I До Тимотея: 2; 1); “Бо всяке Боже створіння — добре, і не слід нічого відкидати, коли його з подякою приймати...” (I До Тимотея: 4; 4).

Почуття та висловлення вдячності відіграє велику роль у ставленні людини до Бога: людина відчуває маєстат, справедливість, всесильність та любов Бога та з вдячністю, як добре вихована та люблена батьками дитина, приймає беззастережно Його дороговказ і впевнено, згідно з голосом совісті (голосом Бога, який завжди присутній у людині), йде до мети.

Почуття та висловлення вдячності серед людей — не лише “добра поведінка”, а й дуже важливий та зобов'язуючий стимул до взаємолюбові, взаємодопомоги, взаємопошанування й, особливо, почуття опіки та впевненості в людському суспільстві. Слово подяки кріпить дружбу.

Апостасія, 2.19. або віровідступництво

Бог, створивши людину собіподібною, наділив її розумом та надав їй значної автономії, бо під її опіку віддав землю, води й небеса та все живе та неживе на планеті. Особливим обдаруванням Божим для людини стали здатність віри та свобода волі й Святий Дух, голос якого існує в людині протягом всього її життя. Все це ви-

магає від людини дотримання Його заповідей, що, як вказує Святе Письмо та богослови, вона не завжди чинить, відхиляючись від поклику Божого голосу.

Тому Святе Письмо застерігає перед “лжепророками”, “сліпими проводарями”, “вбивцями душі” та лукавим і невірним серцем: “Стережіться лжепророків, що приходять до вас в овечій одежі, а всередині – вовки хижі” (Матей: 7; 15); “Не бійтеся тих, що вбивають тіло, душі ж убити не можуть; а бійтеся радше того, хто може погубити душу і тіло в пеклі” (Матей: 10; 28); “Лишіть їх, це сліпі проводарі сліпі! Коли ж сліпий веде сліпого, обидва впадуть у яму” (Матей: 15; 14); “Яка користь людині, як світ цілий здобуде, а занастить власну душу?” (Матей: 16; 26); “Ісус у відповідь мовив їм: Глядіть, щоб ніхто не звів вас. Багато бо прийде в моє ім’я, що будуть казати: Я – Христос, – і зведуть багатьох” (Матей: 24; 4); “Озвавшись тут Петро й апостоли, сказали: Слухатися слід більше Бога, ніж людей” (Діяння: 5; 29); “Але, боюся, щоб, як змії був обманув Єву своїм підступом, так не попусувалися думки ваші, й ви не відхилилися від простоти й чистоти щодо Христа” (II До коринтян: 11; 3); “Нехай ніхто жодним способом не бентежить вас! Бо спершу настане відступництво й виявиться чоловік безбожний, син погібелі” (II До солунян: 2; 3).

Відступництво від віри Христової – це анігіляція сутності людини. Бог вселив у людину душу, яка не лише життєдайна, а й є вмістилищем Духа Святого в кожній людині, який від сотворіння служить їй дороговказом (або маятником) життя. Біблія застерігає людину перед можливістю втрати найдорожчого, що в неї є, – віри в єдиного істинного Бога, який безперестанно годує її своїм благородним Духом: “Глядіть же, брати, щоб у когось із вас не було серця лукавого в невірстві, і щоб воно не відступило від живого Бога, а, навпаки, підбавляйте щодня один одного, доки триває те сьогодні, щоб хтось із вас не став запеклим через обманство гріха” (До євреїв: 3; 12, 13); “Воно бо неможливо тих, – які раз просвітилися були, що скуштували небесного дару й стали учасниками Святого Духа, скуштували доброго Божого слова й сил майбутнього віку та й відпали! – знов оновлювати до покаєння, тих, які знову собі самим розпинають Божого Сина і прилюдно зневажають. Земля бо, що п’є дощ, який падає на неї часто, та родить зілля добре для тих, що її обробляють, приймає від Бога благословення; а та, що приносить терня і будяки, непотрібна: близька до прокляття: кінчається тим, що її спалять. Однак, любі, дарма, що так говоримо, ми переконані про вас краще та про те, що торкається спасіння” (До євреїв: 6; 4-9); “Бо коли ми, одержавши повне спізнання правди, грішимо добровільно, то вже немає за гріхи жертви, а якість страшне очікування суду й вогонь помсти палаючий, який має пожерти супротивників” (До євреїв: 10; 26,27).

Святе Письмо дуже суворо оцінює свідомий, добровільний та тяглий супротив голосу Бога і нагадує, що такі вчинки людини гідні кари. Нагадує Біблія також і те, що навернення грішника на правильну дорогу цінується:

“Мої брати, коли хтось із вас відступить від правди і коли хтось його напевне, хай знає, що той, хто навернув грішника з хибної його дороги, спасе його душу від смерті і силу гріхів покрие” (Послання Якова: 5; 19, 20); “Бо коли ті, що, спізнавши Господа і Спаси нашого Ісуса Христа, втекли від погані світу, а знов облутані нею, їй улягають, то останнє їхнє гірше, ніж перше” (II Послання Петра: 2; 20).

Сковорода застерігає перед впливом “лжепророків” у справах віри та негідного прикладу в житті, що веде до недостойної людини поведінки. Філософ закликає уникнути поганого прикладу. Гостро критикує він також священ-

нослужителів, яким бракує не лише відповідної освіти, а й належної поведінки та настанови. Сковорода вимагає від них відданості, покори, взаємолюбові, прощення, особливих людських чеснот і витривалості. А від церковної ієрархії він вимагає, аби мітра чи риза не прикривала аморальну людину, яка прийняла священство та рукоположення не задля служіння Богові та людині, а через “срібнолюбство”, щоб нажитися, а не служити.

Відомо, що ієрархії Російської Православної Церкви це було не до вподоби, й вони вжили всіх заходів, щоб приглушити голос Сковороди.

2.20. Виправдання

Виправдання – це особлива, притаманна лише людині споконвічна проблема. Вона почуває обов’язок, насамперед, перед батьками, згодом – перед родиною, колегами, близькими та загалом, законодавством та іншими людськими установами. Життя засвідчує, що людина часто стоїть на “роздоріжжі”, і, вирішивши, шукає для свого рішення морального дозволу, тобто – виправдання.

Правильні рішення не завжди легкі, особливо, коли людина опиняється на перехресті, коли виникають більш-менш суперечливі бажання, однаково добре та логічно вмотивовані економічними, соціальними, правовими та іншими важливими чинниками.

Проблема виникає відразу, коли людина хоч на мить забуває, що найважливіше для неї – бути лояльною до самої себе, лояльною до внутрішнього, до сумління, до голосу Бога.

Святе Письмо говорить про це найважливіше, а саме, – про прощення гріхів: “Відверни лице твоє від гріхів моїх і зтри усі мої провини” (Псалом: 51; 11); “Поверни мені радість спасіння твого і зміцни мене духом благородним” (Псалом: 51; 14); “І от принесено до Нього розслабленого, що лежав на ношах. Побачивши їхню віру, Ісус сказав розслабленому: Бадьорися синові, твої гріхи відпускаються” (Матей: 9; 2); “Власне тому Він і є посередник Нового Завіту, щоб – після того, як наступила Його смерть для відкуплення гріхів першого завіту – вибрані одержали обітницю вічного спадкоємства” (До євреїв: 9; 15).

Зі Святого Письма довідуємося, що лише Бог – любов та справедливість – виправдовує людину: “Тому, хто виконує якусь роботу, заробіток рахується не як ласка, але як щось належне; тому ж, хто не виконує, а вірує в того, який оправдує нечистивця, віра його рахується за оправдання” (До римлян: 4; 4, 5); “Так здійснилося Писання, яке каже: Авраам повірив Богові, і це зараховано йому за праведність, і він був названий приятелем Божим” (Послання Якова: 2; 23).

І навіть коли людина своїми вчинками та справами не заслуговує виправдання, маючи віру в Бога, вона досягне виправдання ласкою Божою: “Бо як через непослух одного чоловіка багато людей стало грішниками, так через послух одного багато людей стане праведними. Закон же прийшов, щоб збільшився переступ, а де збільшився гріх, там перевершила ласка, щоб, як панував гріх зо смертю, так панувала і ласка через оправдання на вічне життя, через Ісуса Христа, Господа нашого” (До римлян: 5; 19-21); “Я не відкидаю Божої благодаті: бо коли законом оправдання, то тоді Христос умер даремно” (До галатів: 2; 21); “У ньому маємо відкуплення його кров’ю, відпущення гріхів, згідно з багатством його благодаті, що її вилив на нас щедро, у всій мудрості та розумі. Він дав нам

пізнати тайну своєї волі, той задум доброзичливий і ухвалений у ньому (Христі)” (До ефесян: 1; 7-9); “Бо спасені благодаттю через віру. І це не від нас: воно дар Божий” (До ефесян: 2; 8); “І кожен, хто має на нього цю надію, себе очищує, так само, як і він чистий” (І Послання Йоана: 3; 3).

Головне, як стверджує Святе Письмо, — це глибока непохитна віра, що Бог, як законодавець і справедливий суддя є, водночас, милосердним і дасть очищення (прошення гріхів) людині вірою. Невтішна людина, в якій би ситуації вона не перебувала, навіть коли (згідно її міркувань) увесь світ її засуджує, опираючись на віру, милосердя та благодать Божі, буде спасенна (почуття надзвичайно важливе в терапевтичній практиці): “...справедливість бо Божа об’являється в ній з віри у віру, як написано: Праведник з віри буде жити” (До римлян: 1; 17); “Тепер же без закону з’явилася Божа справедливість, засвідчена законом і пророками; справедливість Божа, через віру в Ісуса Христа, через всіх, хто вірує, бо нема різниці. Всі бо згрішили й позбавлені слави Божої, і виправдовуються даром його ласкою, що через відкуплення, в Ісусі Христі: якого видав Бог як жертву примирення, в його крові, через віру, щоби виявити свою справедливість відпущенням гріхів колишніх, за час довготерпіння Божого, щоби виявити свою справедливість за нинішнього часу, — щоб він був справедливий і усправедлював того, хто вірує в Ісуса” (До римлян: 3; 21-28).

Виправдання — надзвичайно важливе питання в психотерапії. Почуття вини за лихі вчинки постійно допікає винуватим не тільки у дії, а й у намірі (власне, за саме бажання чинити зло), навіть тоді, коли “винуватець” не причетний до злочину, а мав лише лихий намір, здійснений без його участі.

Багато пацієнтів із почуттям вини радо стали б перед державним чи людським судом і виконували б винесений вирок. Та це, очевидно, не принесло б їм жодної користі, бо їхні страждання, значно погіршившись, продовжувалися б далі.

Інші “винуватці”, навпаки, без злочинних намірів та справ потрапляють під сувору кару державного чи людського “правосуддя”, що не менше шкідливо.

Єдиний правильний суд — суд Божий, бо він не лише справедливий, а й милостивий завдяки ласці відкуплення Ісусом Христом.

“Де ж тоді хвальба? Вона виключена. — Яким законом? Діл? Ні, але законом віри. Бо ми вважаємо, що чоловік оправдується вірою, без діл закону” (4; 24, 25); “...але й про нас, яким віра порухується, — нас, що віруємо в того, хто воскресив із мертвих Ісуса, господа нашого, що був виданий за гріхи наші і воскрес для нашого оправдання” (5; 1,2); “Оправдані ж вірою, ми маємо мир з Богом, через Господа нашого Ісуса Христа, через якого ми вірою одержали доступ до тієї ласки, що в ній стоїмо і хвалимося надією на славу Богу”.

У Посланні до галатів повторюється теза, що відкуплення гріха людського Ісусом Христом не заперечує писаного закону (Старий Завіт), та що через відкуплення людина одержує ласку помилування і спасіння від гріха (До галатів: 2; 15-20, 3; 11-24, 5; 5).

“Бо Бог, який сказав: Нехай із темряви світло засяє, він освітлив серця наші, щоб у них сяяло знання Божої слави, що на обличчі Ісуса Христа” (II До коринтян: 4; 6); “...щоб він дав вам за багатством своєї слави скріпитись у силі через його Духа, на зростання внутрішньої людини, і щоб Христос вірою оселився у ваших серцях, а закорінені й утверджені у любові — спромоглися зрозуміти з усіма святими, яка її ширина, довжина, висота і глибина, і спізнати оту любов Христову, що перевищує всяке уявлення, і таким чином сповнилися усякою Божою повнотою.

А тому, хто може зробити куди більше, за те, чого ми просимо або що ми ро-

зуміємо за діючою в нас силою” (До ефесян: 3; 16-20).

Дві Головні Заповіді Любові переконають людину, що вона досягне очищення любов'ю, виявленою справами: “Надія ж не засоромить, бо любов Бога влита в серця наші, святим Духом, що нам даний” (До римлян: 5; 5); “... бо у Христі Ісусі нічого не означають ні обрізання, ні необрізання, але – віра, чинна любов'ю” (До галатів: 5; 6); “...спізнати оту любов Христову, що перевищує всяке уявлення, і таким чином сповнились усякою Божою повнотою” (До ефесян: 3; 19).

Віру в милостиню Бога необхідно підкріплювати справами, заснованими на заповідях Божих: “Яка користь, мої брати, коли хтось каже, що має віру, але діл не має? Чи може його спасти віра? Коли брат або сестра будуть нагі й позбавлені засобів щоденного прожитку, і хто-небудь з вас до них скаже: Йдіть собі з миром, грійтеся та годуйтеся, і не дасть їм потрібного для тіла, то що це допоможе. Так само й віра, коли діл не має, мертва сама в собі” (Послання Якова: 2; 14-17); “Насамперед майте велику любов один до одного, бо любов силу гріхів покриває!” (I Послання Петра: 4; 8); “Любов же полягає не в тому, що ми полюбили Бога, а що він полюбив нас і послав сина свого – примирення за гріхи наші” (I Послання Йоана: 4;10).

Надія – постійна вітха недосконалої чи слабовольної людини, відтак, слабкість людська знаходить виправдання в надії: “...бо ми надією спаслися. Коли ж хтось бачить те, чого надіється, то це не є вже надія; бо що хтось бачить, хіба того надіється?” (До римлян: 8; 24); “...щоб ми були на хвалу його величі, ми, що вже раніш були свою надію поклали на Христа” (До ефесян: 1; 12); “Знаю бо, що це для мене вийде на спасіння завдяки вашим молитвам та допомозі Духа Ісуса Христа, за моїм твердим очікуванням і надією, що я не буду осоромлений ні в чому, а, навпаки, я цілком певний, що нині, як і завжди, Христос буде звеличений у моїм тілі, чи то моїм життям, чи смертю” (До филип'ян: 1; 19, 20).

Витривалість, 2.21. або послідовність

Тут йтиметься про те, що єдина дорога до досягнення чогось цінного, доброго та потрібного – це витривалість та послідовна праця. “Солом'яний вогонь”, запал, звичайно, потрібний і має право на життя, бо примножує число героїчних вчинків, та він рідко дає значні вселюдські позитивні та бажані цінності. А в тривалій послідовній праці головну роль відіграє віра. Коли є сильна віра в благородність і можливість досягнення бажаного, появляється сила, яку важко зупинити на шляху до мети.

Григорій Сковорода напрочуд влучно послуговується прикладами з життя, демонструючи, що шлях до мети, у яку людина вірить, можливий навіть за найбільших труднощів, а невіра та нехіль породжують інертність. Як каже мислитель, навіть орел не злетить на “зложених крилах”.

Принцип і вартісність витривалості дуже чітко проілюстровано в Біблії, коли йдеться про одужання хворої жінки та про одужання і годування багатьох людей, які слухали Ісуса Христа (Матей: 16; 21-39).

“А ви, брати, не втомлюйтеся добро чинити” (II До солунян: 3; 13); “Хто ж пильно заглядає в досконалий закон свободи й у ньому перебуває, – не як слухач – забудько, а як виконавець діла, – той щасливий у ділі своїм” (Послання

Якова: 1; 25); “Не бійся нічого, що маєш витерпіти. От, укидатиме декотрих вас диявол у темницю, щоб випробувати вас, і матимете горе десять днів. Будь вірний до смерті, і дам тобі вінець життя” (Одкровення: 2; 10).

2.22. Влада, або органи суспільного управління

Світська влада йде від Бога.

Святе Письмо говорить, що Бог, створивши Землю, сушу та водяні простори, і все живе та неживе, віддав її під опіку людині, давши їй поради щодо поведінки з Його витвором та систему мудрого справедливого урядування, наголосивши при тому, що управління має базуватися на Двох Головних Заповідях — любові до Бога та ближнього: “Це бо Господь дав вам владу, від Всевишнього — зверхність; він діла ваші розгляне й ваші заміри розслідить. А що ви, будучи слугами його царства, не судили по-справедливому, ані закону не пильнували, ані за Божою волею не чинили, — він страшно й швидко нападе на вас, бо суд на вельмож суворий буде.

Малим прощають з милосердя, а сильних — сильно покарають” (Мудрість: 6; 3-6).

Філіп Мессінгер підказує, що той, хто керує іншими, спершу має оволодіти собою. А Святе Письмо говорить, що Господь страшно, швидко та суворо судитиме вельмож: “Влада над землею в руці Господній, тож корисного правителя покличе він своєчасно. У руці Господній успіх людини, тож на законодавця покладе він його славу” (Сирах: 10; 4-5); “І відрік Ісус: Не мав би ти надо мною ніякої влади, якби тобі не було дано згори. Через те на отому, хто мене тобі видав, більший гріх” (Йоан: 19; 11).

Обов’язок керівників суспільства — дбати про суспільне добро, засноване на волі Творця. Шляхом правильного життя організованої громади вони повинні ввести та стежити за дотриманням законів і звичаїв та боронити народ від грабунку та інших зазіхань: “Ти навчатимеш їх рішень і закону, вказуватимеш шлях, що ним повинні йти, і діла, що їх чинити мусять” (Вихід: 18; 20); “Нехай Господь, Бог духів усіх живих, поставить над громадою чоловіка, щоб виступав і йшов перед ними та щоб виводив і вводив їх, щоб не була Господня громада, мов та отара, без пастуха” (Числа: 27; 16, 17).

Вудров Вілсон заявляє, що основою доброго урядування має бути правдивість, а не співчуття та жаль.

Вольтер (Волтар — Є.Г.) з іронією зазначає, що, коли зважити на число бажаних керувати, володарі мають відчувати виняткову насолоду.

Ісус Навин, згідно волі Бога, передає народові розпорядження, яких, під страхом тяжкої кари, той повинен дотримуватися (Ісус Навин: 1; 10-18).

“Тож дай рабові своєму розумне серце, щоб він судив твій народ та розбирав між добрим та лихим, бо інакше хто зможе правити тим великим народом” (Царі: 3; 9); “І настановив тоді Господь суддів, що рятували їх з рук їхніх грабіжників” (Судді: 2; 16).

Біблія дуже серйозно ставиться до управління, чітко вказуючи, якими саме мають бути урядовці та яким чином діяти: “Але вибери з між усього народу людей здатних, богобоязних, людей надійних, некористолюбивих, та й постав їх над ними тисяцькими, соцькими, півсоцькими та десятицькими, і нехай судять

народ повсяк час. Лише кожну велику справу нехай спрямовують до тебе, усі ж малі справи нехай судять самі. Так зробиш собі менший тягар, бо вони нести-муть його разом з тобою” (Вихід: 21; 21-22).

Пропонована Біблією система управління видається ближчою до народо-волевої, бо йдеться про “вибори” людей мудрих, кмітливих і досвідчених: “Виберіть собі, отже, для ваших поколінь людей мудрих, кмітливих, досвідчених, і я поставлю їх головами над вами” (Второзаконня: 1; 13); “Де нема розумного управління, народ за-непадає, а де багато дорадників, там справи стоять добре” (Приповідки: 11; 14).

Бог вимагає справедливого судочинства, що бере до уваги не соціально-еко-номічне становище підсудних, а лише реальні факти та докази: “Коли зайде в них якийсь спір, приходять до мене, і я розсуджую між сторонами й з’ясовую їм уста-нови й закони Божі” (Вихід: 18; 16); “Коли судите, не зважайте на лице; вислухай-те так малого, як і великого; нікого не страхайтеся, бо суд – Божий. А коли справа для вас занадто тяжка, передайте її мені, і я її вислухаю” (Второзаконня: 1; 17).

Перераховуючи людські вади, Святе Письмо окремо наголошує знущання властимущих над “бідним” народом і застерігає перед злочином “недоумків”, які боронять бунтарів, злодіїв і хабарників, а не сиріт і вдів: “Як лев рикаючий і як ведмідь голодний, так лихий пан над народом бідним. Князь – недоумок множить утиски; та хто захланність ненавидить – того дні продовжаться” (При-повідки: 28; 15, 16); “Князі твої – бунтарі й спільники злодіїв; усі на гостинці ласі, за дарунками так і женуться. Сироту вони не обороняють, а справа вдовиці до них не доходить” (Ісаїя: 1; 23); “Горе тим, що несправедливі видають закони, що пишуть приписи жорстокі, щоб відправляти вбогих без правосуддя, щоб позбавляти права бідних у моїм народі, щоб з удовиць користь тягнути та сиріт обдирати” (Ісаїя: 10; 1, 2).

На превеликий жаль, біблійна пересторога перед несправедливістю, жорст-кістю, безправ’ям, приниженням бідних, вдових і сиріт на часі й донині (що підтверджують Франклін Д. Рузвельт та Вендел Філліпс).

Настанови, варті уваги як народних провідників, так і психотерапевтів, викла-дені в Біблії, коли йдеться про повчання “пастирів народу” (Єзекііль: 34, 2-31).

“Так говорить Господь Бог: Годі вам, князі Ізраїля! Перестаньте чинити на-сильство й грабувати, чиніть суд і правду, припиніть ваші здириства над моїм на-родом – слово Господа Бога” (Єзекііль: 45; 9).

Джон Кеннеді заявляє, що жодний уряд не кращий людей, які його створи-ли, та що основою доброго управління є довіра громадян.

Гордіня, 2.23. або гордість людини

У праці “Етика” Спіноза доводить, що горді – ті, хто прагне похвал і, не бу-лучи першими, хочуть такими бути. За його словами, гордість – це самопере-оцінка самозакоханих.

Святе Письмо вчить, що гордість – безпідставне прагнення самозвеличення, бо: “Чим пишатися порохові й попелові, якщо нутро його вже за життя розкла-дається” (Сирах: 10; 9); “Три роди людей душі моєї осоружні, і життя їхнє вельми для мене бридке: бідний – пихатий, багатий – брехун і старий – перелюбець, що з глузду з’їхав” (Сирах: 25; 2); “Усі свої діла вони роблять на те, щоб бачили їх люди;

поширюють свої філактери й побільшують свої китиці” (Матей: 23; 5).

Біблія засвідчує, що гордість шкідлива, бо веде людину до падіння, ненависті, сварок, самогубства та нехтування мудрими порадами: “Гордість доводить до сварки, а мудрість із тими, хто слухає пораду” (Приповідки: 13; 10); “Господь розвалить дім гордих й утвердить межу вдовиці” (Приповідки: 15; 25); “Осоружний Господові – кожен гордий серцем; такий напевне карі не уникає” (Приповідки: 16; 5); “Погибелі передує гординя, падінню ж – бундючний дух” (Приповідки: 16; 18); “Горе тим, хто у своїх очах мудрі та перед собою самими розумні” (Ісаїя: 5; 21).

Гордість карається Богом, бо Йому осоружна, а для людини ганебна: “Як прийде гордість, прийде й ганьба, з покірливими ж – мудрість” (Приповідки: 11; 2); “Осоружний Господеві – кожен гордий серцем; такий, напевне, карі не уникає, погибелі попереджує гординя, падінню ж – бундючний дух” (Приповідки: 16; 5, 18); “Хто себе вивищить, той буде принижений, а хто себе принизить, той буде вивищений” (Матей: 23; 12).

За словами Чарлза Колтона, гордість схожа до магніту, стрілка якого завжди повернута до одного об’єкта, з тією лише різницею, що ніколи не притягаюча, а тільки відштовхуюча.

“Так само ви, молоді, коріться старшим. А всі ви вдягніться в покірливість одного супроти одного, Бог бо гордим противиться, а покірливим дає благодать” (I Послання Петра: 5; 5).

Гордість диявольська – це відступ від Господа та непокора голосу совісті, голосу Божому: “А Фараон відповів: Хто такий Господь, щоб я мав послухати його голосу та відпустити Ізраїля? Не знаю Господа, й Ізраїля не відпущу” (Вихід: 5; 2); “Початок гордині людської – відступ від Господа, коли то своїм серцем від Створителя свого відходять” (Сирах: 10; 12)²²².

За словами Бенджаміна Франкліна, гордість – це вада, якої найдовше тримається людина.

2.24. Гостинність

Датське прислів'я каже, що риба та гість за три дні смердять.

Біблія ж частими прикладами закликає до гостинності. Гостинна людина довіряє ближньому, не має упередженості, що викликає невинні настороженість, агресивність, злобу та страх (Буття: 24; 22-27).

“Вийшов до них чоловік, господар хати, та й сказав до них: Ні, браття! Не чиніть, я прошу вас, лиха! Коли цей чоловік зайшов до мене в господу, не чиніть такої нечемності!” (Судді: 19; 23); “Бо я голодував, і ви дали мені їсти; мав спрагу, і ви мене напоїли; чужинцем був, і ви мене прийняли” (Матей: 25; 35).

Гостинність до ближнього, як зазначає Євангелист Матей, – це гостинність до самого Господа. Тому, згідно зі Святим Письмом, єпископи, спадкоємці апостолів, повинні прикладом засвідчувати правильне життя, яке, окрім іншого, характерне гостинностію.

Навіть у велелюдних місцях, через відсутність щирої гостинності, чимало людей страждають від “самотності”, що призводить до депресії та інших психічних

²²² Про наслідки гордості людської Біблія також говорить чітко та влучно (Сирах: 12-19).

недуг: “Треба, отже, щоб єпископ був бездоганим, однієї лише жінки чоловіком, тверезим, розважливим, чесним, гостинним, здатним навчати, не п’яницею, не розбишакою, а сумирним, не сварливим, не грошолобом; щоб власним домом добре правив та щоб дітей тримав у послузі з усякою повагою, – бо хто не знає рядити власним домом, то як він буде дбати про Церкву Божу?” (I До Тимотея: 3; 2-5); “Єпископ бо, як Божий управитель, мусить бути бездоганий: не зухвалий, не гнівливий, не п’яниця, не сварливий, не жадібний до нечесної наживи, а гостинний, добролюбивий, мудрий, справедливий, благочестивий, стриманий, який дотримується правдивої науки згідно з навчанням, щоб був здібний і наставляти в здоровій науці, та й супротивників переконувати” (До Тита: 1; 7-9).

Ведучи мову про невтішний стан священнослужителів тогочасної Російської Православної Церкви та відстоюючи бажані, згідно вчення апостолів, особистість і життя священнослужителів, Сковорода лише перефразовує наведені вище слова Святого Письма.

“Братня любов нехай перебуває! Гостинності не забувайте, бо нею деякі, не відаючи, ангелів були вгостили. Про в’язнів пам’ятайте, немов би ви самі були в кайданах з ними, та про тих, що страждають, оскільки ви самі в тілі” (До євреїв: 13; 1-3); “Будьте гостинні один до одного – без нарікання” (I Послання Петра: 4; 9).

Томас Фуллер доводить, що любов між людьми поширюється через гостинність і що для цього потрібне тільки щире вітання та усмішка.

А Гомер певен, що гість ніколи не забуде щирого привітання та вважає негідним випроваджувати гостя з дому, швидше, навпаки, схильний затримати того, який хоче піти.

2.25. Гріх

Марк Твайн засвідчив, що “заборонене” має якусь чаруючу й невимовну силу.

Бертранд Рассел говорить, що гріх та мстивість – підвалини релігії та політики.

Джозеф Дзякобс учить, що краще вбити зерно зла до того, як воно виросте в руйнівну силу.

Арістотель, як і Дзякобс, твердить, що ніхто не звертає уваги на мале зло, поки воно не розростеться.

Джеймс Босвелл вірить, що люди, які думають, що світ можна очистити від зла, не знають природи людини.

Етійопійці говорять, що зло появляється малесеньким, як голка, але швидко розростається у велике дерево.

Магатма Ганді заявляв: “Чи я змушений чинити зло, щоб навчитися відійти від нього? Чи не достатньо пізнати зло, без того, щоб його чинити? І якщо ні – тоді ми змушені визнати та щиро заявити, що ми надто закохані в злотворенні, щоб злочинність покинути”.

Джулес де Гонкорт говорив, що існує дві вічності у Всесвіті: всевишній Бог та людська підлість (невдячність). А французькі студенти під час заворушень в травні 1968 р. проголошували, що гріха немає, аж поки на нього не вкаже совість людини.

Хто пасивно приймає гріх, наголошував Мартін Лютер Кінг, відповідальні не менше, ніж ті, хто грішать. Бо, активно не протидіючи злу, стаєш його спільником.

Стережіться зла в собі, писав Метерлінк, бо воно значно страшніше за зло в інших людях.

А Сомерсет Мавггам обстоював думку, що, оскільки причину гріха пояснити важко, можна припустити, що гріх — необхідна складова частина Всесвіту.

Ніщше заявив, що найкраща для людства епоха настане тоді, коли воно знайде мужність та силу наново охреститися.

Наведені думки засвідчують, що гріх на світі існує та що людина цікавиться, звідки він появився, які кривди та нещастя приносить людству та світові, і як його позбутися.

Дживс, як бачимо, стверджує, що психологія про гріх нічого не говорить.

А що про гріх та зло говорить Біблія?

Гріх — це беззаконня, яке заслуговує на відплату: “А Господь промовив: Що ти вчинив? Ось голос крові брата твого кличе до мене з землі” (Буття: 4; 10); “Далі Господь сказав: Скарги, що здійснюються з Содому й Гомори, вельми великі і гріх їхній дуже тяжкий” (Буття: 18; 20); “...бо ми зруйнуємо це місце тому, що великі скарги зняли ся проти них перед Господом, і Господь послав нас, щоб їх вигубити” (Буття: 19; 13).

Господь, як вище зазначено, намагаючись очистити світ від гріха, нищить навіть місце, де укорінився гріх.

“Не утискатимеш убогого й нужденного поденника, чи то він з твоїх братів — одноплемінників, чи з приходнів, які перебувають у твоїй землі, у твоїх містах. Того ж самого дня виплатиш його заробіток, ще перед заходом сонця; бо він убогий, і всією душею чекає виплати; тож не закликатиме проти тебе Господа, та й ти не матимеш гріха” (Второзаконня: 24; 14,15).

Тут йдеться про найпоширенішу гріховність — утиски убогого, нужденного, затримання, або й невилплата за працю.

Біблія противиться експлуатації, злочинності, негідній людини поведінці: “Ось затримана вами платня робітникам, що жали ваші ниви, кричить, і голосіння жінок дійшло до Господа сил” (Яків: 5; 4).

Порушення закону (або нехтування голосом совісті, голосом Бога) — це гріх: “Кожен, хто чинить гріх, чинить також беззаконня, бо гріх є беззаконня” (I Послання Йоана: 3; 4).

Гріх чинить людина, коли свідомо й добровільно порушує закони Божі, нехтує голосом власної совісті, що є голосом Бога: “...кожний спокушається своєю власною пожадливістю, яка його притягає і зводить. А потім пожадливість, завагітнівши, породжує гріх; гріх же, здійснений, — породжує смерть. Не вводьте, мої любі брати, самих себе в оману” (Послання Якова: 1; 14-16).

На жадібності, як на основній та дуже поширеній причині гріховності людини, наголошує Скворода, називаючи її “сріблολюбство”.

Погорда любов'ю Божою — також гріх. Людина, яка не відчуває ласк Божих, заради яких живе, якими повсякчас насолоджується, — грішить проти Творця: “Слухайте, небеса, вважай, земле, бо Господь говорить: Дітей я виховав і виростив, а вони збунтувались проти мене. Віл знає господаря свого, а осел — ясла пана свого. Ізраїль нічого не знає, народ мій не розуміє” (Ісаїя: 1; 2,3).

Святе Письмо описує первородний гріх і виокремлює людину, як істоту, схильну та здатну грішити.

Книга Буття вчить, що Бог, створивши людину, дав їй закони, згідно з якими вона мала жити, натомість, людина спротивилася законам Божим, виправдовуючись тим, що була спокушена. Господь — творець людини — вимагає від неї дотримання Його законів, і, не зважаючи на любов до неї, грозить і посилає кари неслухняним (Буття: 3).

“Нікому злом за зло не віддавайте; дбайте перед усіма людьми про добро” (До римлян: 12;17).

Спокутування гріха Христом – Христос відкупитель людського роду: “Всі бо згрішили й позбавлені слави Божої, і оправдуються даром Його ласкою, що через відкуплення в Ісусі Христі” (До римлян: 3; 23, 24); “Та не так воно з провинною, як з даром ласки. Бо коли через переступ одного померло багато, то тим більше ласка Божа і дар через ласку одного чоловіка, Ісуса Христа, щедро вилились на багатьох” (До римлян: 5; 15).

“Знову кажу: Духом ходіте, і тіла пожадливість не будете чинити; бо тіло пожадає проти духа, і дух пожадає проти тіла. Вони суперечать один одному, так, що ви не можете робити того, що хотіли б” (До галатів: 5; 16,17).

Як і Сковорода, апостол Павло закликає людину берегти свою духовність і не піддаватися тілесній спокусі, бо гріх смертний: “Бо знайте, що жодний розпусник чи нечистий, чи захланний, що є ідолослужитель – не матимуть спадщини у Хрестовім і Божім царстві” (До ефесян: 5; 5); “Чи ж не знаєте, що неправедні царства Божого не успадкують? Не обманюйте себе! Ані розпусники, ані ідолопоклонники, ані перелюбники, ані розгнудані, ані чужоложники, ані злодії, ані зажерливі, ані п’яниці, ані злоріки, ані грабіжники – царства Божого не успадкують. І такими з вас деякі були; але ви обмились, але ви освятились, але ви оправдались іменем Господа Ісуса Христа та Духом нашого Бога” (I До коринтян: 6; 9-11).

Бог дарує прощення кожному, хто визнає свої провини та намагається дотримуватися Божих законів²²³.

“Очищу їх від усякої їхньої провини, якою вони згрішили супроти мене, і прошу їм усі їхні неподобства, якими вони завинили передо мною, відступивши від мене” (Єремія: 33; 8); “Хто Бог, як ти, що провину прощаєш і даруєш переступ останкові твого спадкоємства? Він не затримає гнів свій повіки, бо любить милосердя” (Міхей: 7; 18).

Святе Письмо доводить, що людина, згрішивши, повинна не впадати в розпач, а, усвідомивши, що переступила Заповіді Божі, покаятися, по змозі виправити заподіяне та, вірячи в Божу милостиню, робити добрі справи.

Гріш як засіб 2.26. та змагання до досягнення

Відома біблійна притча доводить, що Бог обдарував людину талантами, щоб вона їх розвивала, а не нехтувала ними. За досягнення вартих її цілей Бог винагороджує людину почуттям “щастя та задоволення”. Відтак, дорога до щастя – це наполеглива праця, а не лінощі (Матей: 25; 14-30).

На думку Сковороди, дорога до щастя пролягає лише і тільки через благородні зусилля та творчість, бо навіть “орел, зложивши крила”, не полетить, а орел, який не літає, – це мертвий орел.

Психологам варто було б звернути увагу на те, що автоматизація та централізація виробництва позбавляє людину приватної ініціативи, коли самостійно долається шлях від мрії, через планування та імплементацію планів до остаточного “продукту праці”. “Конвейер” перебирає ініціативу на себе, відводячи людині роль одного з компонентів, відтак, працівники не одержують належної їм моральної на-

²²³ Частково причини провин, які вважаються гріхом, вказані в наведених вище словах.

солони, бо не почуваються творцями продукту, у виробництві якого задіяні.

“Бо корінь усього лиха – грошолоубство, до якого деякі, вдаввшись, від віри відбилися і прошили себе численними болями” (I До Тимотея: 6; 10).

“Срібнолюбству” Сковорода присвячує надзвичайно багато уваги, переконуючи, що саме воно – корінь біди, в яку потрапляє чимало людей. На думку філософа, людині для щастя достатньо мати житло, одяг, їжу та засоби праці, а не накопичувати маєтки та гроші.

2.27. Добрі діла

Уже Арістотель вказував, що людина, роблячи добрі справи, стає кращою.

Джордж Елліот наголошував, що людина визначається своїми вчинками та справами, і навпаки – вчинки визначають людину.

Емерсон доводив, що людина повинна не робити те, що від неї чекають оточуючі, а дотримуватися голосу власної совісті та розуму.

Джеймс Рассел Ловелл повторював, що найкращі, найсолоніші та часто мовлені слова не замінять єдиного доброго вчинку.

Ніщо каже, що все, вчинене під впливом любові, вивищується понад добром і злом.

Паскаль зазначає, що добрі справи розпізнаються краще, коли вони не рекламуються. А Томас Фуллер (мабуть, під впливом Біблії) визнає, що лише переможець віддячує добром за зло.

Святе Письмо свідчить, що добрі справи веселять людину: “Скажіте: Щасливий праведник, бо він споживатиме плоди своїх учинків!” (Ісаїя: 3; 10).

Добрі справи поглиблюють взаємодовіру між людьми: “Тепер же приготований мені вінок справедливості, що його дасть мені того дня Господь, справедливий суддя; та не лише мені, але всім тим, що з любов’ю чекали на його появу” (II До Тимотея: 4; 8); “Хто напоїть, як учня, одного з цих малих тільки кухликом холодної водиці, істинно кажу вам, той не втратить своєї нагороди” (II До Тимотея: 10; 42)²²⁴.

Усе, що зроблено ближньому, – це, водночас, зроблене для Бога (Матей: 22; 37-40).

Добрі діла роблять людину справедливою, бо вона створена для добрих справ: “Бо ми його створіння, створені у Христі Ісусі для добрих діл, які Бог уже наперед був приготував, щоб ми їх чинили” (До ефесян: 2; 10); “Усі бо ті, що їх водить Дух Божий, вони – сини Божі” (До римлян: 8; 14); “Ніхто бо з нас не живе для себе самого і ніхто не вмирає для самого себе...” (До римлян: 14; 7); “Любов нехай буде не лицемірна; ненавидівши зло, приставайте до добра. Любіть один одного братньою любов’ю. Пошаною один одного випереджайте. В ревності не будьте ліниві, духом горіть, Господеві служіть; веселі в надії, в горі терпеливі, в молитві витривалі; святих у потребах спомагайте і дбайте про гостинність” (До римлян: 12; 9-13).

Святе Письмо на кожному кроці закликає людину робити добрі справи, бо вона для того створена. Добрі справи – вияв любові до ближнього, а, отже, до самого Бога.

“Ви знаєте, що іспит вашої віри виробляє витривалість, за витривалістю ж нехай слідом іде чин досконалий, щоб ви були досконалі та бездоганні й щоб нічого вам не бракувало” (Послання Якова: 1; 3,4); “Яка користь, мої брати, ко-

²²⁴ Див. також: II До Тимотея: 25; 34-3.

ли хтось каже, що має віру, але діл не має? Чи може його спасти віра?” (Послання Якова: 2; 14); “Ви бачите, що чоловік оправдується ділами, не тільки вірою” (Послання Якова: 2; 24).

Добрі справи, наголошує Святе Письмо, — це випробування віри людини, шляхом якого формується витривалість, яка є єдиним шляхом до гідних людини досягнень.

2.28. Довіра

Святий Августин учить, що віра є тоді, коли людина ще не бачить бажаного, а його наглядність — це нагорода за віру.

Самуел Батлер стверджує, що за допомогою віри людина мало чого може досягнути, але без віри вона не досягне нічого.

Мартін Лютер повчає, що віра — це жива непереможна переконаність, це така сильна надія на ласку Бога, що людина в ім'я цього ладна віддати власне життя.

Паскаль зауважує, що людина сягає віри шляхом самовдосконалення або самотрансценденції, у будь-якому разі, лише слухаючи власного внутрішнього голосу, а не зовнішніх порад. На його думку, віра охоплює багато істин, які виглядають суперечливими.

Пол Тілліх визначає віру, як стан основного відношення для людини: вона охоплює себе та власні сумніви.

На думку Мігвель де Унамуно: “Віра — це переконаність, перед та понад усе, що Бог є”.

“Просіть, і дасться вам; шукайте, і знайдете; стукайте, і відчинять вам” (Матей: 7; 7);

“Приступім, отже, з довір'ям до престолу благодаті, щоб отримати милість і знайти благодать на своєчасну поміч” (До євреїв: 4; 16);

“І ось те довір'я, що ми маємо до Нього: коли просимо щось, згідно з Його волею, Він вислухає нас” (I Послання Йоана: 5; 14).

2.29. Дух Святий

Мені не пощастило читати відповідних коментарів секулярних мислителів щодо Святого Духа, на які можна було б послатися.

Сковорода беззастережно та ґрунтовно посилається на присутність і вплив Святого Духа на кожну свідому себе людину. На його думку, Святий Дух — це основне в людині, дух істини. Водночас, це єдиний шлях до пізнання надчуттєвих явищ, зокрема, “глибин Божих”. Він допомагає людині в немочі, дає силу, любов, поміркованість, лагідність, доброту, вірність, тихість та довготерпеливість.

Святий Дух — це маятник, ліхтар, це дороговказ Бога-Творця кожній людині, який проявляється в процесі її дорослішання та самоусвідомлення.

“Духа істини, якого світ не може сприйняти, бо не бачить його і не знає” (Йоан: 14; 17);

“А Утішитель, Святий Дух, якого Отець в ім'я Моє зішле, дасть вам у всьому повчання і все вам нагадає, що я сказав вам” (Йоан: 14; 26);

“Тож коли зійде той Дух істини, він і наведе вас на всю правду, — він бо не

промовлятиме від себе, лише буде повідати, що вчує, і звістить те, що настане” (Йоан: 16; 13);

“Нам же Бог об’явив Духом, бо Дух досліджує все, навіть глибини Божі” (I До коринтян: 2; 10);

“Так само й Дух допомагає нам у немочі нашій; про що бо нам молитися як слід, ми не знаємо, але сам Дух заступається за нас стогонами невимовними” (До римлян: 8; 26);

“Бо Бог дав нам не Духа страху, а сили, любови й поміркованости” (II До Тимотея: 1; 7).

Пропрацювавши кілька десятиліть психотерапевтом, переконливо стверджую, що цінність впливу Святого Духа на людину не має в житті нічого собі рівного. Людина, яка в психічно критичному стані, зазвичай, кидається за допомогою до інших джерел (слухає логічні аргументи, добрі поради, філософські міркування, благання та плачі рідних), не має розради. Душевний спокій у формі ласки Божої людина отримує лише через Святого Духа (що, до речі, підтверджує Карл Густаф Юнг).

Про плоди Святого Духа євангелісти та апостоли говорять наступне: “А плід Духа: любов, радість, мир, довготерпіння, лагідність, доброта, вірність, тихість, здержливість” (До галатів: 5; 22, 23).

Тому гріх проти Святого Духа строго забороняється: “Тому кажу вам: Усякий гріх, усяка хула проститься людям; але хула на Духа не проститься” (Матей: 12; 31)²²⁵.

2.30. Душа

Про душу людини та її розуміння в давній філософії та новітній психології уже йшлося вище. Тут лише зазначу, що, згідно зі Святим Письмом, душа людини походить від Бога, вона життєдайна та, неначе маятник, служить дороговказом людині. Вона безсмертна, Богом дається та відбирається.

“І сказав Господь: Не перебуватиме дух мій у чоловікові назавжди, бо він також є тіло, й тому віку його буде 120 років” (Буття: 6; 3).

“Якщо він візьме дух свій знов до себе, до себе забере своє дихання, – усяке тіло зараз же загине, людина повернеться у порошок” (Йов: 34; 14, 15). “Господній світоч – дух людини, що вивідує всі глибини серця” (Приповідки: 20; 27).

Подібне розуміння душі й тіла висловлює й Григорій Сковорода у своїх трактатах: тіло без душі – мертве, душа животворить людину, душа – символ та сутність людини.

“Бо він не визнав того, який його створив, який вдихнув у нього творчу душу, та вдмухнув у нього дух, що оживлює” (Мудрість: 15; 11).

“...і порошок повернеться у землю, звідки взявся, а дух відійде до Бога, що його Він дав” (Проповідник: 12; 7).

²²⁵ Див. також: Лука: 12; 10.

2.31. Жадібність

Жадібність (або “сріблολюбство”) – це тема, якою глибоко цікавився та якій надавав значної уваги Сковорода. Духовність, яка для філософа становить суть людини, не потребує багатства, що накопичується в гонитві за тілесними та фізичними цінностями, навпаки, жадібність стає перепоною для щастя людини, що знаходиться в її душі (або серці). Мислитель застерігає перед загрозою надмірності, закликає приборкати тілесні бажання, тримаючи, водночас, тіло в належній пошані та служінні волі Творця.

“Далі промовив до них: Глядіть і бережіться всякої зажерливості, бо не від надміру того, що хто має, залежить його життя” (Лука: 12; 15).

“Жодний слуга не може двом панам служити, бо він або одного зненавидить, а другого полюбить, або буде триматися одного, а другим понехтує. Не можете служити Богові й мамоні” (Лука: 16; 13).

“Умертвляйте, отже, ваші земні члени: розпусту, нечистоту, пристрасті, лиху пожадливість, зажерливість – що є ідолопоклонство” (До колосян: 3; 5).

Жадібність людини, як говорить Святе Письмо, – це неприродна, шкідлива та руйнівна тенденція. Живим істотам, рослинам і тваринам, цілком вистачає певної кількості поживи, води, повітря, світла та життєвого простору, одна людина вигадала спосіб накопичення “капіталу”, який уважає за порукою “вигіднішого” способу життя.

Історія доводить, що всі людські нещастя, в основному, спричинені жадібністю людини, яка не вміє вдовольнитися необхідним, але прагне якомога більше.

“Це ж саме воля Божа: святість ваша – щоб ви стримувались від розпусти, щоб кожний з вас умів тримати своє тіло у святості і пошані, не в пристрасті жажучій, як погани, які не знають Бога; не надуживаючи і не кривдячи в цій справі свого брата, бо Господь за те все відплачує, як ми про це вже вам казали та засвідчили” (I До солунян: 4; 3-6).

“У вашій поведінці не будьте грошолюбні, задовольняйтеся тим, що маєте, сам бо говорив: я тебе не zostавлю, я тебе не покину” (До євреїв: 13; 5).

“Звідки між вами війни, звідки суперечки? Хіба не звідси – з пристрастей ваших, які воюють у ваших членах? Ви пристрасно жадаєте, а не маєте. Ви убиваєте, завидуєте, а не можете осягнути. Ви б’єтесь і воюєте. Ви не маєте, бо не просите” (Послання Якова: 4; 1,2).

“...бо все, що у світі, – пожадливість тіла, пожадливість очей і гординя життя, – не від Отця, а від світу” (I Послання Йоана: 2; 16).

На думку Сенеки, для жадібної людини Всесвіт замалий, тому вона ніколи не вдячна.

А Еріх Фромм писав, що жадібність – безмежне провалля, в яке людина, не бачачи тому кінця-краю, вкладає всі свої зусилля.

2.32. Заздрість

Бернард Рассел стверджував, що, коли б у світі було стільки людей, які бажать власного щастя, скільки є тих, хто хоче нещастя для інших, то за декілька років ми мали б “небо на землі”. Бо заздрість – це вада (частково моральна, а частково інтелектуальна), яка виявляється у людини, яка не бачить речей са-

мих у собі, а лише щодо чогось іншого.

Марк Твайн зазначав, що людина робитиме чимало, щоб її любили, і зробить усе, щоб їй заздрили.

На думку Річарда Шерідана, заздрість – найбільше вкорінена в серці людини пристрасть.

Плутарх писав, що природа людини містить таку велику дозу заздрощів та злоби, що вона здатна помічати лише власні тривоги, а не успіхи.

Чарлз Колтон твердить, що на одну людину, яка широко співчуває нещастю іншої, є тисячі, що широко заздять людському успіхові.

Антістенс доводить, що, як іржа їсть залізо, так завидющі люди поїдають себе пристрастю.

Біблія вказує, що заздрість іде від незадоволення щастям іншої людини. Книга Буття прекрасно ілюструє людську заздрість: її походження, руйнівну роль і спосіб позбутися цієї негативної пристрасті (Буття: 4, 26).

“Як день, – поведьмося чесно: не в ненажерстві та в пияцтві, не в перелюбі та в розпусті, не у сварні та в заздрощах” (До римлян: 13; 13).

“Учинки ж тіла явні: розпуста, нечистота, розгнуданість, ідолослужба, чари, ворогування, свари, заздрість, гнів, суперечки, незгоди, ересі, заздрість, пицтво, гуляння і таке інше, про що я вас попереджаю, – як я вже й раніше казав, що ті, що таке чинять, царства Божого не успадкують” (До галатів: 5; 19-21).

Оскільки тіло – явна причина людського падіння, Сковорода ставиться до нього з певною обережністю.

“Залишивши, отже, всяку злобу й усякий підступ, лицемірство, заздрість і всілякі обмови, жадайте, неначе новонароджені дитятка, молока чистого вчення, щоб ним рости вам на спасіння, якщо ви скуштували, який Господь добрий” (I Послання Петра: 2; 1-3).

Вище перераховано всілякі вади людини, що породжують заздрість, гріх та ненависть. Водночас, апостоли закликають людину до оновлення в Ісусі Христі.

Заздрість – джерело ненависті: “Брати ж його, бачивши, що батько любить його більше, ніж усіх братів, зненавиділи його, тож і неспроможні були з ним сумирно розмовляти” (Буття: 37; 4).

“Коли ж у вашій серці гірка заздрість та свари, то не хваліться і не говоріть неправди проти правди” (Послання Якова: 4, 14).

“А мудрість, що походить згори, найперше чиста, потім мирна, поблажлива, примирлива, милосердя та добрих плодів повна, безстороння, нелицемірна” (Послання Якова: 4, 17).

Григорій Сковорода, прекрасно розуміючи психіку людини, зокрема, вади українця з огляду на його заздрісність, присвячує цьому чимало уваги.

Головна заповідь, 2.33. або любов

В основі здорової людської та правильної християнської поведінки стоять “Дві головні заповіді любові”, ясно висловлені у Марка (Марк: 12; 28), Луки (Лука: 20; 40) та Йоана (I Йоан: 3; 11, II Йоан: 5).

“I от один із них, законоучитель, спитав його, спокушаючи: Учителю, котра найбільша заповідь у законі? Він же сказав до нього: Люби Господа, Бога тво-

го, всім твоїм серцем, усією твоєю душею і всією думкою твоєю: це найбільша й найперша заповідь. А друга подібна до неї: Люби ближнього твого, як себе самого. На ці дві заповіді весь закон і пророки спираються” (Матей: 22; 35-40).

Любов – це неосяжний логікою психічний стан людини, відомий їй лише як діючий (любов не може бути недіяльною, потенційною, як, скажімо, інтелігентність, що в дії лише виявляється). До кінця не зрозуміла навіть славетним митцям світу цього, любов могутня сама собою. Бо вона – найбільша цінність нашого світу, без якої навіть найрозкішніше життя нічого не варте.

2.34. Крадіжка

“Не кради” (Второзаконня: 5; 1).

“Не крадіть, не брешіть, не ошукуйте один одного” (Левіт: 19; 11).

“...та ж за нестатків хліб це для вбогих – життя, і хто й того їх позбавляє, той – просто кровожерний.

Вбиває ближнього, хто відбирає його прожиток; позбавляти наймита заробітку – це кров проливати” (Сирах: 34; 21, 22).

Святе Письмо намагається донести до людини, що нажива шляхом крадіжки чи ошукування (нині це називається “інтелігентним злочином”: великі директори, привласнюючи прибутки з праці робітників, “грають” на ринкових цінах, нагромаджуючи великі капітали) – це злочин, прирівнений до вбивства.

“Ліпше трохи з правдою, ніж з кривою прибутки великі” (Приповідки: 16; 8).

“Хто обдирає батька й матір, та каже: Це не гріх! – той товариш розбишаки” (Приповідки: 28; 24).

2.35. Ласка, або благодать

Про ласку (або благодать) у світській літературі мало що стрічається, за винятком твердження, що вона йде від Бога.

Щоб вартісність ласки Божої стала нагляднішою, дозвольте скористатися прикладом того, як світські мислителі, розглядаючи історичний розвиток соціально-політичної думки, аналізують її стан, та які рекомендації вносять задля його покращання.

Звернемося до робіт всесвітньо відомого німецького філософа Ніцше. Як вчений, він обстоює ідеї негачії. Окрім того, що його “етичні” твори, видається, не надто далекі від існуючого стану речей, він, відкидаючи, зокрема, Новий Завіт, пропонує ще більший терор, визиск, насильство, вбивства, експлуатацію, безсердечність, аморальність та війни.

Реальний соціально-економічний стан світу нині не потрібно описувати, його кожний бачить на екранах телевізорів, чує на хвилях радіо, бачить на шпальтах газет, а то фізично стикається із замореними голодом, холодом та недугами. Це стан, коли мільйони людей у світі голодні, позбавлені належних гігієнічно-санітарних умов, терплять наругу та знущання від владсьомуших, а ті, що живуть у буцім-то кращих країнах із соціальним забезпеченням, – повсякчас потерпають від страху перед безробіттям, нестатками та визиском.

З колосальним капіталом, яким вони ніколи, природно, не скористаються, залишається малесенький гурток людей на Землі. Саме для них філософи дають “рецепти” ще гіршої експлуатації. Так, Ніцше, цінуючи “аристократичну меншість”, радить вести нищівну війну супроти “жебраків”, бо ті, об’єднавшись, можуть стати домінуючою верствою. Він не терпить демократії та жінок, щодо яких зазначає, що вони створені для обслуги та задоволення чоловіків. Для нього лідери загарбницьких воєн – це герої, а воїни потрібні лише, щоб гинути на полях боїв.

Ніцше – не націоналіст, він пропонує інтернаціональну керуючу верству, в руках якої, при певній самодисципліні та твердій руці, зосереджується влада. Він цінує силу й ненавидить слабких і немічних. Співчуття та любов, які пропагує християнство, Ніцше ненавидить, бо вони підносять “слабкість та помилування”, а не людину “великих” цілей та “сильної волі”.

Святе Письмо вчить, що у моральному розумінні, ласка – це дар Бога: “Слова з уст мудрого – ласка, а уста дурня його гублять” (Проповідник: 11; 12); “Чи не бачиш, що слово – наддобрий дарунок? Але й те, і те в благодатного мужа” (Сирах: 18; 17).

Божа доброзичливість пропонується всім людям на Землі: “З насмішників Господь сміється, покірним дає ласку” (Приповідки: 3; 34); “Ангел їй сказав: Не бійся, Маріє! Ти бо знайшла ласку в Бога” (Лука: 1; 30).

Ласка Божа – надприродний дар, якого жодна людина не здатна здобути своїми власними силами: “Ввійшовши до неї, ангел сказав їй: Радуйся благодатна, Господь з тобою! Благословенна ти між жінками” (Лука: 1; 28); “Від його повноти прийняли всі ми – благодать за благодать” (Йоан: 1; 16); “Коли ж за благодаттю, то не за діла; інакше благодать не була б благодаттю” (До римлян: 11; 6); “Так само й Дух допомагає нам у немочі нашій; про що бо нам молитися як слід, ми не знаємо, але сам Дух заступається за нас стогонами невимовними” (До римлян: 8; 26).

Коли людина потрапляє в незрозумілу їй ситуацію, коли почувається пригніченою та в безвиході, вона одержує допомогу ласкою Бога, на яку сподівається.

“Надія ж не засоромить, бо любов Бога влита в серця наші Святим Духом, що нам даний” (До римлян. 5; 5).

“Я виноградина, ви – гілки. Хто перебуває в Мені, а я в Ньому, – той плід приносить щедро. Без мене ж ви нічого чинити не можете” (Йоан: 15; 5).

2.36. Лінощі

Небажання працювати – одна із головних причин гріховності людини, бо лінива людина не може позбутися бажання досягнути чогось й тому в неї появляється заздрість, яка, згідно зі Сковородою, є причиною інших вад.

“Докіль лежатимеш, лінивче, коли ти встанеш зі сну свого. Не довго будеш спати, не довго й куняти, не довго будеш, розлігшися, згортати руки” (Приповідки: 6; 9, 10); “Розумний чоловік збирає літом; син безсоромний спить у жнива” (Приповідки: 10; 5); “Душа лінивого жадає, та нічогісінько не має; душа ж трудящих насититься” (Приповідки: 13; 4) “Недбалий у своїй роботі – руйнника брат рідний” (Приповідки: 18; 9); “Ліни्वство глибокий сон наводить; душа недбала буде голодувати” (Приповідки: 19; 15)²²⁶.

Притча про робітників доводить, що Господь закликає людину до справ і зу-

²²⁶ Див. також: Матей: 20, 3-8.

силь, у чому й полягає милосердя Господа, бо Він обдаровує людину навіть тоді, коли вона працює не з повною самовіддачею (Матей: 20; 1-16).

Лінощі шкідливі та психічно гідні кари, бо мірилом цінностей людини є почуття досягнення чогось шляхом власних зусиль: “Ось який був злочин Содому, сестри твоєї: гординя, ненажерливість, безжурне ледарство. Такі були її злочини та її дочок. Бідному й злиденному вони не помагали” (Єзекиїль: 16; 49).

Лінощі гідні кари, тому Господь і послав кару на жителів Содому: “Лінивий схожий на опоганений камінь, тож кожен лиш посвистує на його нікчемність. Лінивий схожий на купу гною: хто б лиш його торкнувся – обтрусить руку” (Сирах: 22; 1, 2).

“...і злидні, наче волоцюга, прийдуть на тебе; і недостача, мов муж збрійний” (Приповідки: 6; 11).

“Рука ледача робить бідним; збагачує рука старанних” (Приповідки: 10; 4).

Святе Письмо, а з ним і Скворода, заохочує та закликає людину до дій, до чину, до досягнень шляхом власної праці.

“Бо коли ми були у вас, ми вам це наказали: Як хтось не хоче працювати, хай і не їсть” (II До солунян: 3; 10).

2.37. Милосердя Боже

Може видатися, що милосердя не співзвучне Старому Завіту, бо ж Господь вимагає від людини виконання Його заповідей. Та оскільки, як вказує Святе Письмо, людина не досконала й помиляється супроти волі Творця та ближніх, вона рано чи пізно дійде до самообвинувачування, яке має руйнівну силу. І лише одне милосердя від Бога та людей в змозі реабілітувати її: “Милосердя Його з роду в рід на тих, які страхаються Його” (Лука: 1, 50); “Ви ж любіть ворогів ваших, добро чиніте їм, і позичайте, не чекаючи назад нічого, а велика буде ваша нагорода, й будете Всевишнього синами, бо Він благий для злих і невдячних. Будьте милосердні, як і Отець ваш милосердний” (Лука: 6; 35, 36)²²⁷.

“Коли хтось Мої слова слухає, а їх не береже, я його не суджу, бо я прийшов не судити світ, а спасти світ” (Йоан: 12; 47).

Ісус Христос прийняв людське тіло, а з тим і хресний шлях, тільки заради милосердя: людина виявилася слабкою та нездатною дотримуватися Законів Творця й тому Бог післав Сина Єдинородного, щоб спасти недосконалу людину й вказати їй шлях до щастя, а, отже, ціну милосердя.

“Або погорджуєш багатством Його доброти, поблажливості і довготерпеливості, не знаючи, що Божа доброта тебе веде до покаяння” (До римлян: 2; 4).

Милосердність Божа варта уваги кожного, бо Господь закликає всіх бути милосердними до ближніх та добром і ласкою платити за вчинене зло. Милосердність має посісти належне їй місце також і в психотерапевтичній практиці.

²²⁷ Див. також оповіді про заблукалу вівцю, заблулену драхму та про блудного сина (Лука: 15; 1-32).

2.38. Милостиня

Хоча соціальний устрій на Землі покращується (якщо не зважати на так звані “недорозвинуті” країни, експлуатовані окупантами протягом століть, яким не дозволяли розвивати власну економіку), та навіть у найбагатіших країнах існує потреба допомоги, зокрема, під час стихійних лих та безнастанних воєн. Тому Святе Письмо закликає допомагати потерпаючим: “Якщо твій брат зубожіє й буде в злиднях у тебе, допоможи йому, наче б він був приходень або комірник, щоб він міг жити при тобі. Не братимеш від нього відсотків, ані лихви, а боятимешся Бога твого, й нехай брат твій живе при тобі. Грошей не позичатимеш йому на відсотки, і не даватимеш йому харчів на лихву” (Левіт: 25; 35-37)²²⁸; “Заповіді ради за бідолаху заступись і в потребі не відсилай його в порожні” (Сирах: 29; 9).

Милостиня завжди винагороджується Богом: Він же любов, він допомагає слабким, немічним, потребуєчим і закликає людину наслідувати Його: “Хто чинить бідному добро, той Господові позичає, і він йому відплатить за його добродійство” (Приповідки: 19; 17); “Доброзичливий буде благословенний, бо він дає бідному з свого хліба” (Приповідки: 22; 9); “Хто бідному дає, той злиднів не знає; хто ж закриває свої очі, той матиме прокльонів силу” (Приповідки: 28; 27); “...але як справляєш бенкет, заклич убогих, калік, кривих, сліпих. І ти будеш щасливий, тому, що вони не мають, чим тобі відплатити, – тобі бо віддасться в день воскресіння праведних” (Лука: 14; 13, 14); “Але я кажу: хто скупко сіє, скупко буде жати; хто ж щедро сіє, той щедро жатиме” (II До коринтян: 9; 6).

Милостиня не втрачена, вона завжди мила та щедро винагороджена Богом. Милостиня – це справжній вияв любові до Бога та ближнього, яку Він заповів людині в принципових Двох Головних Заповідях Любові.

“Той сипле щедро, і йому ще прибуває, а той скупий надміру – і убожіє. Душа, що благо діє, розбагатіє; хто зрошує, той теж буде зрошений” (Приповідки: 11; 24, 25).

“У всьому я показав вам, що, так працюючи, треба допомагати слабосильним і пам’ятати слова Господа Ісуса, що сам сказав: Більше щастя – давати, ніж брати” (Діяння: 20; 35).

Сковорода – один із перших відомих психологів, хто, у відповідь на голос Бога, виступив проти наживи, експлуатації та кривди бідних, виступав на захист власного українського покривдженого народу.

Милостиня повинна бути щедрою. Вона завжди винагороджується стократно, даруючи “щедродавцю”, окрім того, ще й моральне задоволення: “Дай йому щедро й не смутись у своєму серці, що даєш йому, бо за цей учинок Господь, Бог твій, поблагословить тебе у кожній праці й у всіх починах рук твоїх” (Второзаконня: 15; 10); “Грішник щодня чогось бажає жадібно, а праведний дає, не жалує нічого” (Приповідки: 21; 26); “Нехай дає кожний, як дозволяє серце, не з жалю чи примусу: Бог любить того, хто дає радо” (II До коринтян: 9; 7).

Милостиня – це чин та засіб виправдання й очищення від гріхів, це діло, миле Господу, це вияв вдячності за особливий дар людині – за любов: “Як палкий вогонь гасить вода, так і милостиня гріхи відпускає” (Сирах: 3; 30); “Скарб свій вживай згідно з заповідями Всевишнього: це тобі буде корисніше ніж золото. Милостиню замкни у себе в коморах – вона тебе вирятує з усякого нещастя” (Сирах: 29; 11,12).

²²⁸ Див. також: Матей: 20, 3-8.

Милостиня – один із засобів прославлення Бога: Господь творив людину собі подібною, він безмірно виявляє любов до всього, Ним створеного, й тому радіє, коли людина – Його найкращий твір – засвідчує ділом любов до ближнього: “Милостиня ж – приемний дар для всіх, що її чинять, перед Всевишнім” (Товит: 4; 11); “Молитва з постом – річ добра, однак милостиня зо справедливістю – ліпші – ніж багатство з кривдою. Ліпше творити милостиню, ніж нагромаджувати золото. Милостиня від смерти вибавляє, вона усякий гріх очищає. Ті, що дають милостиню, проживатимуть у достатку” (Товит: 12; 8, 9).

Милостиня – взаємний чин, який сприяє рівності людей. А рівноправність людини мила Творцю: “Тут не йдеться про те, щоб інші були в достатках, а ви у злиднях, але щоб була рівність: щоб цим разом ваш надмір міг покорити їхню нестачу, а їхній надмір міг колись покрити вашу нестачу, і таким чином, щоб панувала рівність” (II До коринтян: 8; 13, 14)²²⁹.

Перед Богом-Творцем усі люди рівні й тому він закликає до рівності.

2.39. Мир

Безтурботність, щастя, добробут настає, коли людина “автентична”, бо, згідно з екзистенційною філософією, мир приходить, коли людина тотожна зі своєю сутністю. Цьому вчить Сковорода, закликаючи людину “пізнати себе” та бути вірною голосу Бога.

“Вчиню хвалу на їхніх устах: Мир, мир! – і тому, хто далеко і хто близько, – каже Господь: – Я його оздоровлю” (Ісаїя: 57; 19).

“Якщо б ти ходив шляхом Божим, ти жив би вічно в мирі. Збагни, де знання і де сила, де розум, щоб тобі також знати, де довголіття, де життя, де світло очей та мир” (Варух: 3; 13, 14).

Ціцero доводить, що мир – це свобода та спокій. Це солодке та дороге цінне саме собою слово, зневажане окупантами.

Гете говорить про мир, як про щось найвище для людини, а, натомість, Адольф Гітлер певен, що людство загине через вічне бажання миру.

Біблія каже, що примирення людини настане лише тоді, коли вона, впевнившись у любові до себе Творця, дослухатиметься власної совісті та житиме відповідно.

“Гори зрушаться й горби похитнуться, моя ж любов від тебе не відступить, мій союз миру не похитнеться, – каже Господь, якому тебе жалко” (Ісаїя: 54; 10).

Господь запевняє людину в своїй беззастережній любові до неї, що принесе їй душевний спокій та мир.

“Бо він – наш мир, він, що зробив із двох одне, зруйнувавши стіну, яка була перегородою, тобто ворожнечу, – своїм тілом скасував закон заповідей у своїх рішеннях, на те, щоб із двох зробити в собі одну нову людину, вчинивши мир між нами, і щоб примирити їх обох в однім тілі з Богом через хрест, убивши ворожнечу в ньому” (До ефесян: 2; 14-16).

Спокій – це душевний стан, якого не можна замінити жодними тілесними винагородами чи багатством.

Джон Ф. Кеннеді відзначав, що відсутність війн та зброї – це ще не мир, бо людина має примиритися із собою.

²²⁹ Див. також: II До коринтян: 9; 8 та 13, 14.

“Ліпше шматок хліба та мир до нього, ніж хата, повна жертвенного м’яса, та незгода” (Приповідки: 17; 1).

“Я встановлю мир у краю...” (Левіт: 26; 6).

“Нехай Господь оберне обличчя Своє до тебе і дасть тобі мир!” (Числа: 6; 26).

“А в тім, брати, радійте, прагніть до досконалости, підбадьорюйтеся, будьте однієї думки, живіть мирно, і Бог любови та миру буде з вами” (II До коринтян: 13; 11).

Мир не властивий безбожним. Людина, яка нехтує заповіді Творця, нехтує голос Божий, не має любові до Бога та ближнього, не має й миру: “Немає, каже Господь, для злих миру” (Ісаїя: 48; 22).

Душевний спокій – найкраща винагорода людині: “Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться” (Матей: 5; 9).

2.40. Мироловність

“Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться” (Матей: 5; 9). “Знаючи думки їхні, Ісус сказав їм: Кожне царство, розділене в собі, запустіє, і кожне місто чи дім, розділені в собі самому, не встоять” (Матей: 12; 25).

Ці відомі слова Євангелиста Матея засвідчують необхідність єдності в людині. Здобути її, згідно вказівок Сковороди, вона може напрочуд легко – треба лише відкрити вікно для світла, кажучи іншими словами, відкрити душу, серце й розум голосові совісті, голосові Бога.

“Дбаймо, отже, запопадливо про те, що веде до миру та до взаємного збудування” (До римлян: 14; 19).

“А в тім, брати, радійте, прагніть до досконалості, підбадьорюйтеся, будьте однієї думки, живіть мирно, і Бог любові і миру буде з вами” (II До коринтян: 13; 11).

“Не будьмо марнославні, задержувати між собою, завидуючі одні одним” (До галатів: 5; 26).

“Отож благаю вас я, Господній в’язень, поводитися достойно покликання, яким вас візвано, в повноті покори й лагідності, з довготерпеливістю, терплячи один одного в любові, стараючись зберігати єдність духа зв’язком миру. Одне бо тіло, один дух, а й одній надії вашого покликання, яким ви були візвані” (До ефесян: 4; 1-4).

2.41. Надія

Dum anima est, spes est (“Де життя, там і надія”), – казав Цицеро.

Надію, однак, не завжди та не всі мислителі оцінюють позитивно. “Надія – це універсальний обман”, “надія – найбільше горе”, “насправді, надія – це найбільше зло, бо продовжує агонію людини”, – писав Ніцше. Хоча в іншому місці він висловився, що: “Сильна надія – великий життєвий стимул, яким можна добитися більшого, ніж правдивою реальністю”. Лорд Рассел запевняє, що: “Найбільші надії породжуються найбільшими бідами”. А на думку Шекспіра: “На злидні немає інших ліків, окрім надії”. Гете доводить, що бувають ситуації, в яких страх і надія переплітаються, знищуючи одне одного.

Блимаючий вогник надії – це психічне почуття, що часто приводить, хай і в жахливому стані, людину до психотерапії. Відтак, психотерапевт, в ім’я гідної професійної по-

ведінки, повинен черпати розуміння сили надії з усіх доступних йому джерел.

Щасливі ті психотерапевти, яким пощастило зрозуміти силу надії через відповідні особисті життєві переживання. Інші можуть із нею ознайомитися за допомогою творів славетної Лесі Українки та, особливо, Тараса Шевченка. Доля була дуже щедрою до цих наших геніїв, як і до мільйонів інших патріотів та борців за національну правду. Силу надії тріумфально Господь демонструє Україні: вона ж бо, після віковичної неволі, збереглася лише надією – і сталася дійсністю – Україна самостійна держава!

Ще важливіше – розуміння сили надії, заснованої на джерелі надії, на Творцеві людини. Тому погляньмо до Святого Письма: Бог дає надію, бо в ковчезі схоронила-ся сім'я: “Вже на початку, тоді, коли велетні прегорді гинули, надія світу в ковчезі схоронилася; – кермована Твоєю рукою, лишила світові сім'я” (Мудрість: 14; 6).

Людині при надії, як дар прощення, Господь дає життя. Дає надію на справедливість, на дух розуму та мудрості, на правосуддя, на страх перед Богом, на мирне співжиття всіх тварин та людей на землі (Ісаїя: 11; 6-10).

У Біблії наголошується, що праведники будують собі радість і надію, та застерігається від легковаження мудрістю й повчанням, від безділля: “Надія праведних – радість, а сподівання лихих – погубне” (Приповідки: 10; 28); “Бо той, хто легковажить мудрість і повчання, – нещасний, і марна його надія, і труди безкорисні, та й діла без пожитку” (Мудрість: 3; 11).

“Бо безбожного надія – мов полова несена вітром, мов легка піна, що її буря розкидає, мов дим, що його розвіває вітер: вона проходить наче спомин про гостя-одноденця” (Мудрість: 5; 14).

Надія на ласку – великий дар для справедливих у Бозі. Цю істину відкриває своїм читачам Григорій Сковорода. Вона незамінима та єдина допомога в психотерапевтичній практиці.

“Блажен муж, який на Господа поклав своє довір'я, хто не пристає до зухвальців, ані до тих, що збочують у брехню” (Псалом: 40; 5).

“Лиш у Бозі спочивай, душе моя, у ньому бо моя надія” (Псалом: 62; 6).

“Ті, що звірилися на Нього, зрозуміють правду, і вірні в любові перебуватимуть при Ньому, бо ласка й милосердя – для вибранців Його” (Мудрість: 3; 9).

“Житиме дух отих, що господа страхаються: надія бо їхня в тому, хто врятувати їх може” (Сирах: 34; 13).

Сподіватися людина може лише тоді, коли щиро і сильно вірить у всесильного Бога, Його справедливість, любов і милосердність.

“Коли ми надіємося на Христа лише в цьому житті, то ми – найнещасніші з усіх людей” (I До коринтян: 19; 19);

“...нам, що дивимося не на видиме, а на невидиме. Видиме бо – дочасне, а невидиме – вічне” (II До Коринтян: 4; 18);

“Бо знаємо, що коли земне наше житло, намет, розпадається, то маємо будівлю Божу, будинок нерукотворний, вічний на небі. Тому в ньому й зітхаємо, бажаючи надягнути поверх того наше небесне житло, якщо будемо ще вдягнені, а не нагі. Доки ми в цьому наметі, – стогнемо під гнітом, бо не хочемо роздягнутися, лише – вдягнутися, аби те, що в нас смертне, було поглинуте життям. Бог же, що створив нас саме для цього, Він дав нам завдаток Духа” (II До коринтян: 5; 1-5).

Сковорода невтомно наголошує, що істинна людина – не “порох земний”, не тіло, а дух животворний, і тому він прагне життя вічного, й особливу увагу приділяє духовності.

“Господь же – дух, а де Господній дух, там воля” (До римлян: 3; 17).

“Ось чому ми не втрачаємо відваги: хоч наша зовнішня людина занепадає, однак наша внутрішня обновлюється день у день. Бо те, що одну мить триває, – наше легке горе – готує нам понад усяку міру вічну ваготу слави, нам, що дивимося не на видиме, а на невидиме. Видиме бо – дочасне, а невидиме – вічне” (До римлян: 4; 16-18).

“Нехай же Бог надії сповнить вас усякою радістю та миром у вірі, щоб ви збагатились у надії, силою Духа Святого” (До римлян: 15; 13).

Сила Святого Духа – це не лише постійний дороговказ людини, а й незнищима надія на допомогу всесильного Бога.

“І кожен, хто має на Нього цю надію, себе очищує, так само, як і Він чистий” (І Послання Йоана: 3; 3).

“Надія ж не засоромить, бо любов Бога влита в серця наші Святим Духом, що нам даний” (До римлян: 5; 5).

Надія – це дар Божий для людини: вона кормиться Святим Духом і є не дочасною, а вічною, сягаючою в посмертне життя.

2.42. Наклеп

Несправедлива зневага слави іншого шляхом неправдивих слів заборонена і засуджується Богом: “Не свідкуватимеш ложно на ближнього твого” (Вихід: 20; 16); “Уста в нього – повні прокльонів, обману і лукавства, а під язиком у нього лихо і переступ” (Псалом: 10; 7);

“Господи визволи від уст брехливих мою душу, від підступного язика. Що тобі дати, що придати тобі, язика підступний?” (Псалом: 120; 2-3); “Уста правдиві ненависть закривають; хто розсіває обмову, той дурний” (Приповідки: 10; 18); “Язык обмовника розхитав численних, ганявши їх від народу до народу; він зруйнував міста премогутні, а й розвалив будинки вельмож.

Язык обмовника призводив чесних жінок до розлуки, позбавляв їх плодів їхньої праці.

Хто на нього зважає – не знайде спокою, не зазнає життя мирного.

Удар багатом залишає смугу – удар язиком ламає кістки.

Від гострого меча полягло багато, але не стільки, скільки впало від язика.

Щасливий, хто має захист від нього, хто середовищем його люті не проходить, хто кормити його на собі не волік, хто в кайдани його не був закутий; бо кормига його – кормига залізна, і його ланцюги – ланцюги мідяні.

Погана та смерть, що є смертю від нього, і кращий за нього є навіть ад” (Сирах: 28; 14-21).

Сковорода, вказуючи на колосальну силу слабкого шелесту повітря – слів, застерігає, що вони здатні як сподвигнути людину на великі подвиги, так і призвести її до катастрофи, злиднів, руйнівних воєн та самознищення.

За мрією йде думка (планування, обмірковування, оцінювання), далі – прагнення успіху та почуття винагороди, якщо дане діяння відповідне голосу Творця. Недостойне людини рішення приносить “розлуку, неспокій, страждання, кайдани, смерть”, тому й пересторога перед наклепом і неправдою.

Наклеп гідний кари, бо він немилосердно руйнівний: “Злий попадає в петлю з-за своїх губів, а праведник із біди виходить” (Приповідки: 12; 13);

“Підступне серце добра не знаходить; язик лукавий у біду потрапляє” (Приповідки: 17; 20); “Неправдомовний свідок не уникне кари; хто дихає брехнею, той загине” (Приповідки: 19; 9); “Брехливий свідок загине, а людина, що вміє слухати, завжди матиме слово” (Приповідки: 21; 28).

“Постав, о Господи, моїм устам сторожу; до дверей губ моїх – варту!” (Псалом: 41, 3).

“Хто стереже уста і язик свій, той стереже від лиха свою душу” (Приповідки: 21; 23).

Секулярний цивілізований світ в наш час цікавиться свободою мислення та, особливо, свободою слова. За винятком судочинства, нині майже ніхто не цікавиться правдивим словом (або словом правди), прерогативу якого обстоює Святе Письмо. Оскільки слово здатне смертельно ранили, а то й убити істинну людину, Біблія вчить, що наклеп гідний кари.

Сковорода напрочуд уміло продемонстрував силу слова (що нині, з розвитком сучасних технологій, набрало вселенських масштабів) і застерігав людину перед наклепницькими тенденціями.

2.43. Невдячність

Сучасна людина у цивілізованому світі звикла, що все життєво необхідне їй належить. І з цим можна погодитися, коли б йшлося лише про це. Але “це і те мені належить” не має кінця-краю: людина, яка декілька століть тому була рабом іншої людини (що Біблія та Сковорода правильно вважають гідним кари), сьогодні вимагає, щоб вона рухалася без “використання ніг” і чистила зуби без зусилля м’язів, а за допомогою “електричної енергії”. Складається враження, що “мені належить” не має остаточного кінця. В цьому криється лихо та загроза, бо “хто або що, та чому повинен вказати, що саме та кому належить”?

Тому Святе Письмо вчить вдячності: за віровідступність Бог посилає на народ Ізраїля суддів і жорстку кару (Судді: 2; 1-23), а згодом продовжує карати ізраїльтян (Судді: 6; 8-40): “І не пам’ятали сини Ізраїля про Господа, Бога свого, що визволяв їх скрізь із рук ворогів їх” (Судді: 8; 34).

Господь продовжує карати народ Ізраїля за невдячність (Самуїл: 10; 18-27): “Тим-то ось слово Владики, Господа сил, Ізраїлевого Сильного: О я відплачу моїм противникам і воздам моїм ворогам” (Ісаїя: 1;24).

Невдячність – не лише нетактовність щодо добродія за його ласки, дари чи послуги. Пересічна людина рідко задумується, що вона надивовижу щедро обдарована всім необхідними для життя (повітрям, водою, сонячним теплом, їжею), що все це без найменших заслуг вона отримує від Бога. Вона схаменеться лише тоді, коли забракне необхідних для життя чинників. Та поки всього вдосталь, людина не знає вдячності.

Сковорода зауважує, що такий стан – психічно нездоровий, і тому говорить: “вчуся бути вдячним”. Психотерапевтичний досвід ясно доводить, що людина без почуття вдячності, повсякчас невдоволена, а тому завжди нещасна. Тому змалку діти повинні вчитися вдячності, бо, через недогляд батьків у вихованні, успадкують нещасливість.

“Озававсь Ісус і каже: Хіба не десять очистилось? Де ж дев’ять? І не знайшовся між ними, щоб повернутись, Богові хвалу воздати, ніхто інший, крім того чужинця” (Лука: 17; 17-8).

Невдячність настільки шкідлива людині, що Святе Письмо наголошує, що

така поведінка гідна кари: “Отож я вам скажу, що зроблю з моїм виноградником? Розберу його огорожу, нехай його пустошать! Повалю його мур, нехай його топчуть! Я залишу його пустокою: не будуть його ні обрізувати, ні обкопувати більше, і зйдуть на ньому будяки й тернина. Та й хмарам повелю я не пускати більше дощу на нього. Виноградник Господа сил – то дім Ізраїля, а мужі юдейські – любе його садиво. І ждав він правосуду, – аж тут пролиття крові; ждав правди, – аж тут голосіння” (Ісаїя: 5; 5-7).

Біблія містить підтвердження Господнє людині та народам, що через нехтування дару Божого, невдячність, гордість та непослух, вони будуть покарані (Езекіїль: 16; 17-52). Так само докоряє людям, які забули вдячність Богу, Ісус Христос (Матей: 11; 11-20).

“Хто за добро злом платить, від хати того зло не відійде” (Приповідки: 17; 13).

2.44. Незгода

“Як день, – поведьмося чесно: не в ненажерстві та пияцтві, не в перелюбі та розпусті, не у сварні та заздросях; але вглядіться у Господа Ісуса Христа і не дбайте про тіло задля похотей” (До римлян: 13; 13-4).

“Вже це взагалі для вас пониження, що судитеся між собою. Чого б вам радше не стерпіти кривди? Чого б вам раніш не зазнавати здирства. Ви ж навпаки, самі кривдите та обдираєте, та ще й братів” (I До коринтян: 6; 7, 8).

“Бо як прийду, боюся, що не знайду вас такими, як хочу, та й ви не знайдете мене таким, яким хотіли б; щоб не було між вами суперечок, заздросів, гніву, сварок, обмов, нашептів, зарозумілості, безладдя...” (II До коринтян: 12; 20).

Незгода з'являється із багатьох джерел. Найчастіше, це незгода між своєю сутністю та екзистенцією, яка, як і всі інші, має велику руйнівну силу ненавистника. У цьому випадку людина в самоненависті переборює та руйнує себе, завдаючи болю близьким і рідним.

“Учинки ж тіла явні: розпуста, нечистота, розгнуданість, ідолослужба, чари, ворогування, свари, заздрість, гнів, суперечки, незгоди, ересі, зазвисті, пияцтво, гуляння і таке інше, про що я вас попереджаю, – як я вже й раніше казав, що ті, що таке чинять, царства Божого не успадкують. А плід Духа: любов, радість, мир, довготерпіння, лагідність, доброта, вірність, тихість та здержливість. На тих-то нема закону. Ті ж, що є Ісусові Хрестові, розп'яли тіло з його пристрастями та пожадливостями” (До галатів: 5; 19-24).

Сковорода, як і Святе Письмо, свідчить, що за незгоду відповідальність несуть “вчинки тіла”, які приносять розпусту, розгнуданість та інші вади, й тому радить звернутися до голосу Бога, до совісті людини.

“Не робіть нічого під впливом суперечки, чи з марної слави, але вважаючи в покорі один одного за більшого від себе...” (До филип'ян: 2; 3).

“Слузі ж Господньому слід бути не сварливим, а до всіх привітним, здібним навчати, терпеливим...” (II Тимофея: 2; 24).

“...щоб нікого не ганьбили, були мирні, поступливі та виявляли повну лагідність супроти всіх людей” (До Тита: 3; 2).

2.45. Ненависть

“Ви чули, що було сказано: люби ближнього свого й ненавидь ворога свого. А я кажу вам: любіть ворогів ваших і моліться за тих, хто гонить вас...” (Матей: 5, 43, 44).

“Любов нехай буде нелицемірна; ненавидівши зло, приставайте до добра” (До римлян: 12; 9).

Ненависть має особливу руйнівну силу: ненависник, насамперед, руйнує себе. Світ без любові – це світ темний, холодний, без сонця, без радості.

Ненависть – це протилежний любові психічний стан. Це причина всіх людських вад, війн, вбивств, ворожнечі, насилля. Ненависна людина руйнує прекрасну життєву дорогу. А дорога до щастя – одна-єдина – через любов.

“Хто каже, що він у світлі, а ненавидить брата свого, той у темряві й досі. Хто ж любить брата свого, той у світлі перебуває, і в ньому нема причини до падіння. Хто ж ненавидить брата свого, той у темряві, і в темряві він ходить, і куди йде, не знає, бо темрява у нього засліпила очі” (І Послання Йоана: 2; 9-11); “Кожен, хто ненавидить брата свого, – душогубець, а ви знаєте, що ніякий душогубець не має в собі життя вічного, що в ньому перебувало б” (І Послання Йоана: 3; 15); “Коли хтось каже: Я люблю Бога, а ненавидить брата свого, той неправдомовець. Бо хто не любить брата свого, якого бачить, той не може любити Бога, якого він не бачить” (І Послання Йоана: 4; 20).

Дієва любов до оточуючих, особливо до ближніх, – це явний вияв любові до Бога.

2.46. Непоміркваність

Непоміркваність у їжі, питті та поведінці – це вада, на яку вказує та проти якої застерігають Сковорода, Сократ, Арістотель та інші мислителі й філософи. Біблія, “Книга Життя”, називає вади, породжені непоміркваністю в питті та їжі, й обмірковує наслідки непоміркваності, що з’являються через вживання хмільних напоїв і переїдання: “Та й тії від вина заточуються, хитаються від хмільних напоїв. Священик і пророк хитаються від хмільних напоїв, вони у вині потопають; хияляться від хмільних напоїв, заточуються, коли видіння бачать, і спотикаються, коли присуди вирікають” (Ісаїя: 28; 7).

“Хто любить радість, той буде злиденним; хто любить вино та олію, той не розбагатіє” (Приповідки: 1; 17); “...бо п’яниці й ненажери зубожіють, а довге спання їх вбирає у лахи” (Приповідки: 23; 21); “Не приглядайся до вина, яке воно червоне, як гарно світиться у кубку, як лагідненько ллється. Потім воно вкусь як гадина, утне немов зміюка. Тобі ввижатимуться дивні речі, серце твоє буде дурниці говорити; і будеш немов той, що дремає серед моря, або як той, що вгорі лежить на шоглі” (Приповідки: 23; 31-4).

Приповідки вказують на злиденність та зубожіння, спричинені непоміркваним вживанням хмільних напоїв, що нині дуже поширено у всьому світі та завдає великої шкоди не тільки дітям, сім’ї, а й спільноті загалом.

“Пам’ятай: несите око – це річ погана. Яке бо створіння гірше за око? Ось тим воно й плаче з кожного приводу” (Сирах: 31; 13); “Іж по-людському те, що лежить перед тобою: не жвакай, не будь огидний. А й заради доброго виховання перший припиняй: не об’їдайся, бо таке вразити може” (Сирах: 13; 16, 17); “...бо

здоровий сон, коли живіт поміркований: людина, вставши вранці, є сама собою; тяжке ж безсоння, нудоту, болі внутрошів – має людина, яка не знає насити” (Сирах: 31; 20); “Не насичуй себе будь-якими ласощами, не накладайся на страви, бо ж ніяк не здорово – їсти понад міру, і ненасить провадить до важкої недуги. 3-за ненажерства численні вже вмерли, хто ж зважає на себе – життя своє продовжує” (Сирах: 37; 29-31).

Непомірованість у пиятиці та їжі заборонена. Скворода вказує, що навіть у його часи більше людей помирає через переїдання, ніж від недоїдання, а сотні тисяч людей та їхні сім’ї страждають від зловживання хмільними напоями.

“Не бувай з тими, що впиваються вином, ані між тими, що обжираються м’ясом” (Приповідки: 23; 20).

“Як день, – поведьмося чесно: не в ненажерстві та пияцтві” (До римлян: 13;13).

2.47. Непослух

“Бо прагнення тіла веде до смерті, а прагнення духа – до життя і миру; тому, що прагнення тіла вороже Богові – бо не кориться законіві Божому, та й не може. Тілесні не можуть подобатись Богові” (До римлян: 8; 6-8).

На думку Сквороди, людина, яка не дослухається голосу Бога, слухається тілесних принад, і як така – грішна та вимагає карі.

“До жінки промовив: Помножуючи, помножу терпіння твої та болі вагітності твоєї. Ти в муках родитимеш діти, і до мужа твого пожадання твоє, – а він буде панувати над тобою. І до Адама сказав Він: За те, що ти послухав голосу жінки своєї та їв з того дерева, що Я наказав був тобі говорячи: Від нього не їж, – проклята через тебе земля! Ти в скорботі будеш їсти від неї всі дні свого життя. Тернину й осот вона буде родити тобі, і ти будеш їсти траву польову. У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порох, – і до пороку вернешся” (Буття: 3; 16-18).

“Послух ліпший від жертви... Бунт – це гріх чарівництва, сваволя – це злочин ідолопоклонства. За те, що ти відкинув Господнє слово, він тебе відкинув від царства” (Самуїл: 15; 22-3).

Послух, учить Святе Письмо, кращий навіть від жертви. Та слід пам’ятати про необхідність слухати власну совість, бо вона – голос Божий.

“А якщо ви відвернетесь та покинете установи Мої й заповіді Мої, що Я дав вам, і підете і будете служити іншим Богам, і будете вклонятися їм, то я повириваю їх з Моєї землі, яку дав їм, а цей храм що Я освятив для Ймення Свого, відкину від лица Свого і дам його за приповістку та за посміховище серед усіх народів!” (II Хроніка: 7;19-20).

“Земля під своїми мешканцями споганіла, бо вони переступили закон, порушили устав, зламали завіт відвічний. Тому прокляття пожирає землю, і мешканці її несуть за те кару; тому мешканці землі гинуть, людей зосталось мало” (Ісаїя: 24; 5-6).

Різкі кліматичні зміни, – повені, землетруси, посухи, – згідно зі Святим Письмом, – це пересторога людині, щоб задумалася та намагалася жити згідно волі Творця.

“І станеться, що кожна душа, яка не послухала б того Пророка, знищена буде з народу” (Діяння: 3; 23).

“Тож май на увазі доброту і суворість Божу: на відпалих суворість, а на тебе доброта Божа, коли перебуватимеш у доброті; а коли ні, то й ти будеш відтятий” (До римлян: 11; 22).

Біблія наголошує, що, хто нехтуватиме волю та закони Господні, той буде покараний.

2.48. Подружжя

За словами Френціса Бейкона, жінки для молодих чоловіків – коханки, для зрілих – товариші, а для старих – няньки.

Гуго Бетті переконаний, що коли чоловік та жінка довго живуть разом, їхнє спілкування та контакти поступово затухають та отруюються.

Сиріл Коннлі вказує, що нестерпність самотності значно гірша за обов'язки, й тому люди одружуються.

Евріпід певен, що, щасливе подружжя приносить задоволення. Та коли навпаки, життя в одній хаті перетворюється на пекло.

Бенджамін Франклін радить мати добре відкриті очі перед шлюбом та повністю закриті – після. Бо людина може не помічати власних вад, але помічатиме вади дружини.

Томас Фуллер заявляє, що дружина може принести мужу найкраще задоволення, або найгіркішу пілюлю, бо подружжя – це щось далеко більше, ніж чотири ноги в ліжку.

Наведені вище твердження чимало говорять про подружнє життя, але Біблія вказує, що тайна подружжя встановлена Богом.

“Це ж саме воля Бога: святість ваша – щоб ви стримувались від розпусти, щоб кожний з вас умів тримати своє тіло у святості й пошані” (I До солунян: 4; 3, 4).

“Подружжя хай у всіх буде в пошані й ложе хай буде без плями, бо Бог буде судити блудників та перелюбців” (До євреїв: 13; 4).

Подружжя може бути опоганене гріхом, і, замість кріпитися в любові, завдаватиме великої шкоди обом та страшного болю дітям.

“Як чоловік візьме жінку й оженився з нею, вона не знайде милості в його очах, бо він помітив би в неї що-небудь негоже, то напише їй розвідний лист і, вручивши їй, відпустить зі свого дому” (Второзаконня: 24; 1).

“А я кажу вам: Хто відпускає свою жінку – за винятком розпусти – і оженився з іншою, той чинить перелюб; і хто оженився з розвідкою, чинить перелюб” (Матей: 19; 9).

Святе Письмо застерігає проти подружнього перелюбства та закликає до обопільної любові.

Йоан вибачив жінку, впійману на перелюбстві (Йоан: 8; 1-11).

“Отак заміжня жінка, поки живе чоловік, зв'язана (з ним) законом; а коли помре чоловік, вона звільниться від закону чоловіка” (До римлян: 7; 2).

“Нехай же кожний з вас зокрема любить свою жінку так, як себе самого, а жінка нехай поважає чоловіка” (До ефесян: 5; 33).

“Кажу ж нежонатим та вдовицям, що добре їм, коли зостануться як я; але коли не можуть стриматися, нехай одружуються: ліпше одружитися, ніж розпалюватися” (I До коринтян: 7; 8, 9).

2.49. Поко́ра

На думку Паскаля, послух притаманний правильному, та необхідний він в обличчі сильнішого.

Сенека вказує, що людина, яка виконує чужі вказівки, не завжди на тому втрачає, нещасна вона лише тоді, коли вимушена чинити супроти власної волі.

Дійоген стверджує, що перш, ніж командувати, людина повинна навчитися слухатися.

Святе Письмо вчить, що людина повинна коритися Богові: “Що більший ти, то більше понижуйся, а знайдеш у Господа ласку” (Сирах: 3;18).

Оскільки все походить від Бога, йому належаться віра і покора.

“Добре. Вони відламалися за невіру, а ти стоїш завдяки вірі. Тож не несися високо, а бійся!” (До римлян: 11; 20).

“Він нас зробив здібними слугами Нового Завіту, не з букви, але з духу, бо буква убиває, дух же оживляє” (II До коринтян: 3; 6).

“Перед тим, як занедужаєш, – смирися а, согрішивши, вияви розкаяння” (Сирах: 18; 21).

Апостол вдячний Богу за віру та духовність, бо вона оживляє людину, та для того потрібна покора.

“А митар, ставши здалека, не смів і очей звести до неба, тільки бив себе в груди, кажучи: Боже, змилуйся надо мною, – грішним!” (Лука: 18; 13).

“Я недостойний більше зватися твоїм сином. Прийми мене як одного з твоїх наймитів” (Лука: 15; 19).

“Між собою будьте одної думки, про високе не мудруйте, радше до покірного схиляйтеся; не будьте зарозумілі на себе” (До римлян: 12; 16).

“Коли хто думає, що він є щось, бувши нічим, – обманує себе самого” (До галатів: 6; 3).

Апостол застерігає людину перед самообманом величності та радить їй бути скромною та покірною.

“Вдягніться, отже, як вибрані Божі, святі й любі, у серце спочутливе, доброти, смиренність, лагідність, довготерпеливість” (До колосян: 3;12).

“Так бо говорить Всевишній, Вічно живий, Святий на ім'я: Я живу високо у святині, та й із скрушеним і смиренным духом, щоб оживляти дух смиренних, щоб оживляти серце скрушених” (Ісаїя: 57; 15).

“Все моя рука зробила, і так усе те сталося, – слово Господнє. Та ось на кого я дивлюсь ласкаво: на вбогого й скрушеного духом, і на того, що тремтить перед моїм словом” (Ісаїя: 66; 2).

“З насмішників Господь сміється, покірним дає ласку” (Приповідки: 3; 34).

Малайське прислів'я вчить, що порожній колос не гнеться.

Ніщє каже, що той, хто упокорюється, сягає слави, бо само упокорення – найтяжча для осягнення річ.

“Престоли князівські повалив Господь, а на їхнє місце посадив смиренних” (Сирах: 10; 14); “Скинув могутніх з престолів, підняв у гору смиренних” (Лука: 1; 52); “Перед погібеллю бундючиться людське серце, а перед славою – покора” (Приповідки: 18; 12); “Велика бо могутність Господня, а славиться він смиренними” (Сирах: 3; 20).

Замість смиренності, теперішній світ вимагає від людини “настирливості”, і сучасні психологи вчать досягати такого стану шляхом вправління в “асертивності”.

“Хто, отже, стане малим, як ця дитина, той буде найбільшим у Небеснім

Царстві” (Матей: 18; 4); “Хто себе вивищить, той буде принижений, а хто себе принизить, той буде вивищений” (Матей: 23; 12)²³⁰.

Паскаль зазначає, що покірність не властива природі людини, вона йде від покаяння, але на ньому не спиняється, бо через покаяння людина прагне до висот.

2.50. Покута, або жаль

“Встану та й піду до батька мого і скажу йому: Отче, я прогрішився проти неба й проти тебе!” (Лука: 15;18); “І коли сім раз на день він згрішить проти тебе й сім раз повернеться до тебе та й скаже: Каюсь, – прости йому” (Лука: 17; 4); “А митар, ставши здалека, не смів і очей звести до неба, тільки бив себе в груди, кажучи: Боже, змилуйся надо мною, – грішним!” (Лука: 18; 13).

Будучи недосконалою, людина завжди помиляється й часто докоряє собі, а то й постійно почувається винуватою, що підриває її здоров'я та вносить важку атмосферу в її оточення. Відтак, Святе Письмо радить людині висловити щирий жаль і каяття та повертатися до творчої праці.

2.51. Послух

Христос, Бог, що в людському тілі зійшов на землю, щоб відкупити людський рід, водночас, учив людину життя правильного, демонстративно наголошуючи на послуші Христа перед Богом.

“І мовив: Авва – Отче, усе тобі можливе: віддали від мене цю чашу! Та не що я хочу, а що ти!” (Марко: 14; 36); “...бо зійшов я з неба не для того, щоб волю власну чинити, а волю того, хто мене послав” (Йоан: 6; 38); “Ніхто його в мене не забирає, бо я сам кладу його від себе. Владу бо маю його покласти і владу маю назад його забрати; від Отця мого прийняв я цю заповідь” (Йоан: 10; 18).

Публілюс Сірус наголошує, що розсудливий послух – це, насправді, частина контролю. Інший мислитель зазначає, що вершиною здібностей людських є вміння коритися добрим і чесним володарям.

“...він понизив себе, ставши слухняним аж до смерти, смерти ж – хресної” (До филип'ян: 2; 8); “...і хоч був Сином, навчився з того, що витерпів, значення послуху” (До євреїв: 5; 8).

Небесний учитель Христос, у любові до людського роду, вручає людині власні слова та справи, як варті наслідування.

“Кожний, хто слухає ці мої слова й виконує їх, подібний до розумного чоловіка, який збудував свій дім на скелі” (Матей: 7; 24).

“А в любові моїй перебуватимете, коли заповіді мої будете зберігати, як і я зберіг заповіді мого Отця і в його любові перебуваю” (Йоан: 15; 10).

Послух добродійний вручається людині, бо вона, крім розуму, наділена Божим даром – свободою волі.

“Як схочете бути слухняними, то їстимете від благ країни” (Ісаїя: 1; 19).

Свідомий послух найяскравіше показаний в Книзі Буття (Буття: 22; 1-13).

²³⁰ Див. також: Матей: 14; 11, 18; 14 та в інших місцях Біблії.

“Самуїл промовив: Хіба ж Господові так до вподоби всепалення й жертви, як послух Господньому слову? Послух ліпший від жертви, слухняність від баранячого жиру” (I Самуїл: 15; 22).

“...як хочеш увійти в життя, дотримуй заповідей” (Матей: 19; 17).

“Будьте виконавцями слова, а не лише слухачами, самі себе обманюючи” (Послання Якова: 1; 22).

Ернст Ренан говорить, що людина, яка слухає, завжди краща від людини, яка наказує.

“Очистивши послухом правди душі ваші для братньої нелицемірної любові!” (I Послання: 1; 22).

Послух голосу Бога винагороджується, що яскраво показано в Книзі Буття (Буття: 22; 12-18, 26; 5).

“І сказав: Коли ти сильно слухатимешся голосу Господа, Бога твого, і чинитимеш те, що йому до вподоби, і вважатимеш на його накази, і дотримуватимешся всіх його установ, ані одної з тих недуг, що я навів був на Єгипет, не наведу на тебе: я бо Господь, твій цілитель” (Вихід: 15; 26); “Тож коли щиро слухатиметеся мого голосу й дотримуватиметеся мого завіту, будете моєю особливою власністю з-поміж усіх народів” (Вихід: 19; 5)²³¹.

Біблія також нагадує про винагороду за дотримання закону (Левіт: 26; 3), обіцяє благословення (Второзаконня: 28; 1) та підтримує винагороду за послух Богові (Самуїл: 12; 14).

Сковорода повсякчас нагадує людині, що вона завжди має Господню пораду, голос совісті, правильні вказівки, дотримуючись яких, йтиме в напрямі щастя та зближатиметься з Творцем.

Біблія закликає людину, яка опинилася на перепопутті, повернутися на правильну дорогу (Приповідки: 1; 20-23).

“Хто напоумлення відкидає, свою душу зневажає, а хто на навчання зважає, той глузду набуває” (Приповідки: 15; 32).

“Бо хто чинить волю мого Отця, що на небі, той мій брат, сестра і мати” (Матей: 12; 50).

“А він озвався: Справді ж блаженні ті, що слухають Боже слово і його зберігають” (Лука: 11; 28).

“Істинно, істинно говорю вам: Хто слухає моє слово й у того вірує, хто послав мене, — живе життям вічним” (Йоан: 5; 24).

Сенека доводить, що людина, виконуючи вказівки, робить це з радістю, страждає вона лише тоді, коли виконує щось протилежне власній волі.

2.52. Потішення

Потішення широко висвітлене в Нагірній Проповіді.

“Блаженні засмучені, бо будуть утішені” (Матей: 5; 3-12, 5; 5).

Джулієн Грін вказує, що найкращою втіхою для переслідуваного стає усвідомлення того, що він достойніший за свого тирана.

“Коли ж ви в мені перебуватимете, і мої слова в вас перебуватимуть, — просіте тоді, чого лиш забажаєте, і воно здійсниться для вас” (Йоан: 15; 7).

²³¹ Див. також: Вихід: 20; 6, 23; 22-25.

“Сам цей Дух свідчить разом із нашим духом, що ми – діти Божі; а коли діти, то й спадкоємці ж Божі – співспадкоємці Христа, якщо ми страждаємо разом із ним, щоб разом з ним і прославитися” (До римлян: 5; 3-11, 8; 16-17).

Лао Тсе говорить, що щастя – найбільше багатство.

Моя корона – задоволення, а не королівська корона, – стверджує Шекспір.

“Благословен Бог і Отець господа нашого Ісуса Христа, Отець усякого милосердя і Бог всякої втіхи, що втішає нас у всім нашій горі, щоб ми могли втішити тих, які у всяких скорботах, тією втіхою, якою Бог самих нас утішає” (I До коринтян: 1; 3,4); “...нас гонять, та ми не покинуті; ми повалені, та ми не знищені” (I До коринтян: 4; 9); “У мене велике до вас довір’я, я вельми пишаюся вами. Я – повен утіхи, я переповнений радістю посеред усіх наших напастей” (I До коринтян: 7; 4).

Бог – це безупинна потіха людині. Бог милосердний, він потішає нас і допомагає в усіх людських скорботах.

Сенека зазначає, що в світі немає нічого такого гіркого, щоб не заспокоїла людська витривалість.

2.53. Праця

Господь створив людину собіподібною, наділив її талантами та доручив їй працю творити все, що благородне та потрібне для неї та всього живого на землі.

Якоб Броневські вказує, що праця, якою б вона не була б (чорнороба, ремісника чи науковця), робить людину достойнішою.

“Просіть, отже, Господаря жнив, щоб вислав робітників на свої жнива” (Матей: 9; 38); “Ні торби на дорогу, ні одержин двох, ні взуття, ні палиці, – бо робітник вартий утримання свого” (Матей: 10; 10); Притча про робітників у винограднику (Матей: 20; 1-16).

“І залишайтеся у тім домі, споживайте та пийте, що в нім є: достоїн бо робітник своєї винагороди” (Лука: 10; 7).

Ось чому євангелісти заохочують працевластців належно забезпечувати працівників усім необхідним.

Чесна праця облагороджує людину.

Бог винагороджує людину всіма благами тільки за працю, вказує Леонардо Давінчі.

“У всьому я показав вам, що, так працюючи, треба допомагати слабосильним, і пам’ятати слова Господа Ісуса, що сам сказав: Більше щастя – давати, ніж брати” (Діяння: 20; 35).

“Хто крав, нехай не краде більше, а краще нехай працює, творивши власними руками добро, щоб він мав змогу дати тому, хто потребує” (До ефесян: 4; 28).

“Пильно старайтеся жити спокійно, клопотатися кожен своїми справами, та працювати власними руками” (I До солунян: 4; 11).

“Бо коли ми були у вас, ми вам це наказали: Як хтось не хоче працювати, хай і не їсть. Та про те чуємо, що деякі у вас живуть у ледарстві й не роблять нічого, тільки байдикують. Таким то наказуємо Господом нашим Ісусом Христом спокійно працювати і споживати хліб, що самі заробили” (II До солунян: 3; 10-12).

Вольтер (Вольгар – Є.Г.) писав, що праця спасає людину від суму, вад та нужди.

Психотерапевтам необхідно пам’ятати, що кожна людина, шукаючи щастя,

може досягти його лише за допомогою зусиль. Але зусиль, скерованих не на досягнення щастя, а на здобуття чогось достойного, доброго, тобто, — через плоди власних зусиль.

2.54. Радість

Шлях людини до радості, до щастя, можливий лише через дотримання Заповідей Божих, в основі яких — Дві Головні Заповіді Любові та Х Заповідей Божих. Водночас, треба пам'ятати, що все Святе Письмо — це (за словами Вільяма Джеймса) книга життя, або (за визначенням Сквороди) книга про духовність чи життєтворчість людини. Вона становить невичерпне джерело вказівок, повчань, пересторог і шляхів до щастя. Приповідки, автором яких, окрім Соломона, вважаються Агура та Лемуела, — це вказівки, “як треба поводитися й що варто чинити, щоб жити чесно. Це — правила й норми чеснотливого життя. Мова тут здебільшого про мудрість і дурноту, правду та кривду, побожність і безбожність, покору і гордість, чесність і нечесність, любов і ненависність, лагідність і гнів, багатство й бідність, пильність та лінощі.

У Приповідках видатне місце мають також взаємини між Богом та людиною, батьком та дітьми, царями та підвладними, чоловіком та жінкою, паном та слугою, приятелем та ворогом.

Мета книги — дати читачеві, особливо юнакові, норми “боговгодною життя”.

Книга Мудрості Ісуса Сина Сираха, як і Приповідки, твердить, що єдиним мірилом людського життя є світло Божих Заповідей (“маятник” Сквороди).

Згідно цих тверджень Сирах розглядає побут людини, її родинний уклад, дає вказівки батькам, чоловікам, жінкам, старим і дітям, розглядає економічні теми, говорить про багатство, бідність та розподіл доходів (про що пише Еріх Фромм), повсякчас наголошуючи на чесному приватному та суспільному житті.

Автор спиняється докладніше над проблемою гріха, причинами його появи та наслідками, а також правилами доброго виховання.

“Бо царство Боже не їжа і не пиття, а праведність, мир і радість у Святому Дусі” (До римлян: 15; 17).

“Знову кажу: Духом ходіте, і тіла пожадливістей не будете чинити; бо тіло пожадає проти духа, і дух пожадає проти тіла. Вони суперечать одне одному, так, що ви не можете робити того, що хотіли б. А коли дух вас водить, то ви не під законом. Учинки ж тіла явні: розпуста, нечистота, розгнuzданість, ідолослужба, чари, ворогування, свари, заздрість, гнів, суперечки, незгоди, ересі, зависті, пияцтво, гуляння і таке інше, про що я вас попереджаю, — як я вже й раніше казав, що ті, що таке чинять, царства Божого не успадкують. А плід Духа: любов, радість, мир, довготерпіння, лагідність, доброта, вірність, тихість, здержливість. На тих-то нема закону” (До галатів: 5; 16-23).

Вся творчість Григорія Сквороди пронизана вказівками, що не тіло, а дух — основна людина. Відтак, необхідно дослухатися голосу совісті — голосу Бога.

2.55. Родина

Уже Арістотель вказував, що родина – природна клітина, створена для задоволення щоденних потреб людини, та що найгірша брутальність – братня незгода.

“Хочу, щоб ви знали, що кожному чоловікові голова є Христос, а голова жінці – чоловік, а голова Христові – Бог” (I До коринтян: 11; 3).

“Чоловіки, любіть своїх жінок, як і Христос полюбив Церкву й видав себе за неї...” (До ефесян: 5; 25)²³²; “Діти, слухайтеся батьків у всьому, бо це Господові вгодне. Батьки, не дратуйте дітей ваших, а то впадуть на душі” (До колосян: 3; 20-21).

Честертон вказує, що родина – це місце випробування почуття свободи, бо сім'я – єдине місце, де вільна людина творить щось сама для себе.

“Ви, чоловіки, живіть розумно разом з вашими жінками, як з істотами, що від вас слабші, віддаючи їм належну шану як співспадкоємцям благодаті життя, тим ваші молитви не втрачатимуть на сили” (I Послання Петра: 3; 7).

Святе Письмо покладає великі, а тому й почесні обов'язки на чоловіків, бо вони відповідальні за долю жінок та сім'ї в цілому.

2.56. Розбещеність

На думку Вольтера (Волтара – Є.Г.) людина інстинктивно доганяє все, що втікає від неї, та втікає від того, що доганяє її. І, мабуть, тому вона псує світ.

“Глянув Бог на землю, а ось вона зіпсована, бо кожне тіло занапастило свою путь на землі” (Буття: 7;12).

“Уникай фальшивого слова; не вбивай ані безвинного, ані правого, бо я не оправдаю винуватого” (Вихід: 23; 7).

“Ось чому я моливсь, і дано мені розум, візвав я, і дух мудрості зійшов на мене.

Її волів я радше, ніж перла і престולי. Багатство мав я за ніщо в порівнянні з нею. А й безцінне каміння я не поставив на рівні з нею, бо все золото на світі перед нею – піску дрібка, а срібло – як болото, супроти неї.

Я полюбив її понад здоров'я і вроду, я волів її мати над світло, бо блиск від неї сну не знає.

От і прийшли до мене з нею разом усі блага, і в руках її багатство незліченне.

Зрадив я тому всьому, бо то мудрість його приводить, одначе я не відав, що це вона тому всьому мати.

Чого я без облуди навчивсь, тим без жалю ділюся: багатств її я не приховую” (Мудрість: 7; 7-13).

Святе Письмо вручає молитви, бо лише голос Бога приносить людині істинне світло – розум.

“Горе тим, що тільки-но вставши вранці, женуться за напоями хмільними, і що, розпалені вином, засиджуються аж до ночі” (Ісаїя: 5; 13); “За те ж народ мій необачний потрапить у неволю” (Ісаїя: 5; 11).

“Невірні клятьби, брехні, душогубства, крадіж та перелюби! Прорвано перепони, кров лється без упину!

Ось чому край сумує, і кожний, хто живе в ньому, зневажає разом із звір'ям

²³² Див. також: До колосян: 3; 19, 20-21.

у полі, і птахом у небі, та й риба у морі гине” (Осія: 4; 2, 3).

Паскаль доводить, що людина – а ні ангел, а ні звірина, та що бездумна доля заставляє її бути твариною.

Засліпленість (або, швидше, безглуздя людське) жене окремих людей в страху аж до смерті, стверджує Сенека.

2.57. Свобода волі

Питання свободи волі тривожить людину, відколи вона себе усвідомила. Святе Письмо чітко говорить, що Бог проголошує обов'язкове право волі кожній людині.

Уже Цицеро висловлював думку, що переслідування свободи волі заставляє людину приховувати її ще сильніше.

Джеймс Болдвін пише, що свобода – це не щось, що дається, людина повинна користуватися волею, яка їй належить.

Господь проголошує обов'язкове право на волю кожній людині. Народи, які порушують Його закони, будуть тяжко покарані (Єремія: 34).

“Озвавшись тут Петро й апостоли, сказали: Слухатися слід більше Бога, ніж людей” (Діяння: 5; 29).

На думку Альбера Кам'ю, абсолютна свобода глузує над законодавством, а абсолютна правочинність заперечує свободу.

Біблія стверджує, що послух законній владі необхідний для соціального устрою (До римлян: 13; 1-7).

Господь вимагає від людини беззастережного послуху та виконання Його Заповідей.

“Ось я покладаю сьогодні перед вами благословення і прокляття; благословення, коли будете слухатися заповідей Господа, Бога вашого, що заповідаю вам сьогодні; прокляття, коли не будете слухатися заповідей Господа, Бога вашого, і звернете з дороги, яку заповідаю вам нині, та підете за іншими богами, яких не знаєте” (Второзаконня: 11; 26-28).

“Це він, від первоначала створив чоловіка – і лишив його в руці свого власного рішення.

Якщо тільки побажаєш – заповіді збережеш, і дотримати вірність – у твоїй добрій волі.

Перед тобою він поставив вогонь і воду: куди лиш захочеш, туди й простягнеш твою руку.

Ось перед людьми – життя і смерть: що забажає, те йому й дасться” (Сирах: 15; 14-17); “Він дав їм розсудливість, язик та очі, вуха та серце, щоб розважати” (Сирах: 17; 6, 7).

Айнштайн зазначає, що все, що насправді величне та цінне, створене людиною, яка може вільно працювати.

“Розумною наукою він їх наповнив, – що добре і що зле, вказав він їм”. “Хто перейшов цю пробу й лишився досконалим? Це буде на похвалу для нього: хто міг переступити, а не переступив, зло вчинити, а не вчинив” (Сирах: 32; 10).

“Бо закон духа, (що дає) життя в Христі Ісусі, визволив тебе від закону гріха і смерті” (До римлян: 8; 2).

Емерсон стверджує, що свобода є частиною долі людини, за умови, що вона черпає з джерела душевних поривань.

Матей повторює повчання Нагірної Проповіді, що допомагає людині

пізнати себе та чинити згідно з волею Творця (Матей: 5). Лука закликає людину дослухатися Божого голосу, який завжди з нею (Лука: 12; 35-37).

“І все, що попросите в моє ім’я, те вчиню, щоб Отець у сині прославився. Вчиню, коли будь-що проситимете в моє ім’я.

Якщо любите ви мене, то мої заповіді берегтимете” (Йоан: 14; 13-15).

Свобода – прекрасний плід самодостатньої людини, – говорив Епікур.

Мілтон Еріксон підказує, що американці такі багаті на свободу слова, що часто забувають про це: вони часто не усвідомлюють, що невірні, й не знають власних автократів.

“Ви бо, брати, покликані до свободи; аби тільки свобода ваша не стала приводом до тілесності; але любов’ю служить один одному. Увесь бо закон міститься у цій одній заповіді: Люби ближнього твого, як себе самого. Коли ж ви між собою гризетеся та їсте один одного, вважайте, щоб один одного не знищили.

Знову кажу: Духом ходіте, і тіла пожадливість не будете чинити; бо тіло пожадає проти духа, і дух пожадає проти тіла. Вони суперечать один одному, так, що ви не можете робити того, що хотіли б” (До галатів: 5; 13-17).

Пересторогу перед рабством тілесних принад та бажань повторює й Григорій Сковорода. Слідом за апостолами він доводить пріоритет духа: “пізнайте в собі людину”!

Гете запевняє, що людина здобуває свободу та екзистенцію лише тоді, коли щоденно добивається цього.

Вілліам Газліт наголошує, що свобода – єдине багатство людини, а все інше – минуще.

Гегель зазначає, що світова історія – ніщо інше, як усвідомлення цінностей свободи.

“Тоді ми не будемо більше малолітками, яких кидають хвилі, і яких обносить усякий вітер науки, зводячи на манівці людською хитрістю й обманом” (До ефесян: 4; 14).

Джон Кеннеді наголошував, що ні комунізм, ні капіталізм, ні ядерна зброя чи ракети не мають вирішальної сили, а лише віковичне бажання та прагнення людини бути вільною та незалежною вирішує все.

“Поводьтеся як вільні, та не як ті, що з волі роблять покривало злоби, але як слуги Божі. Усіх поважайте, любіть усіх братів, Бога страхайтесь, царя шануйте” (І Послання Петра: 2; 16, 17).

Свобода, – говорив Ніцше, – це схильність бути відповідальним перед собою.

Сенека каже, що свобода неоцінима, і коли ви її цінуєте, все інше відступає як маловартісне.

“Хто ж пильно заглядає в досконалий закон свободи й у ньому перебуває, – не як слухач-забудько, а як виконавець діла, – той щасливий у ділі своїм” (Послання Якова: 1; 25); “Говоріть так і робіть так, як люди, що мають бути суджені законом свободи” (Послання Якова: 2; 12).

2.58. Користолобство, або скнарість

Користолобство, – говорить Еріх Фромм, – це бездонна діра, яка виснажує людину в її намаганнях задовольнити недосяжне.

“В багатство не силкуйся вбиватись; покинь думати про нього” (Приповідки: 23; 4); “На вірного посипляться благословення; хто ж схоче швидко збагатитись, не уникне кари” (Приповідки: 28; 20); “Хто на багатство покла-

дається, той упаде; а праведні, як листя, будуть зеленіти” (Приповідки: 11; 28); “Жадібний біжить навздогін за багатством; йому й не вдогад, що його наздоженуть злидні” (Приповідки: 28; 22).

Людина, яка багато не має, – не бідна, але бідна людина, безкінечно жадібна, – говорить Томас Фуллер.

“Горе тим, що додають дім до дому та прилучують поле до поля, так, що нема більш місця, і що живуть одні серед країни! Ось як у мої вуха Господь сил поклявся: Оті доми численні опустіють, доми великі й пишні будуть без мешканців” (Ісаїя, 5; 8-9).

Гомер писав, що немає в світі нічого пожадливішого, ніж проклята ненаситність.

“Далі промовив до них: Глядіть і бережіться всякої зажерливості, бо не від надміру того, що хто має, залежить його життя” (Лука: 12; 15).

“Не надійтеся на здирство і грабунком марно не вихваляйтесь; коли зростає багатство, не прив’язуйтеся до нього серцем” (Псалом: 62; 11).

Біблія засвідчує, що багатство, здобуте шляхом експлуатації робітників, принесе лише плач та моральні злидні (Послання Якова: 5; 1-6).

Для ненаситних і цілий світ замалий, та найбільше нещастя їхнє – невдячність, – повчає Сенека.

“У тебе беруть підкуп, щоб проливати кров; ти береш лихву й відсотки, ти обдираєш твого ближнього насильно, мене ж ти забув, слово Господа Бога.

Та ось я накладу руку на твою (незаконну) наживу, що ти нажив і накрив, що ллється у тебе” (Єзекііль: 22; 12, 13).

Люди ненавидять пожадливих, але тільки тому, що нічого від них не можуть взяти, – каже Вольтер (Волгар – Є.Г.).

“...ані злодії, ані зажерливі, ані п’яниці, ані злоріки, ані грабіжники – царства Божого не успадкують” (I До коринтян: 6; 10).

“Бо знайте, що жодний розпусник чи нечистий, чи захланний, що є ідолослужитель – не матимуть спадщини у Христовім і Божім царстві” (До ефесян: 5; 5).

Про ненаситних Скворода говорить дуже багато. Він застерігає насамперед тих, хто має наставляти людей на шлях правильної поведінки, тобто, душпастирів, а закінчує звичайними хліборобами, доводячи всім, що для доброго та щасливого життя людині потрібно лише те, що всюди та завжди є – Боже благословення.

2.59. Скромність

Уже Конфюцій зазначав, що людина, якій бракує скромності, зазнаватиме труднощів навіть у красномовстві.

Балакучість і самовихвалювання ріже вуха, а скромність полонить серця, – вчить Томас Фуллер.

Гете поетично картає самовихвалювання та радить скромність.

“Сину, виконуй діла свої скромно, і полюбить тебе людина, Богові мила” (Сирах: 3; 17); “Сину, прослав себе скромністю, шануй себе в міру своєї цінності” (Сирах: 10; 28); “Громові блискавка передує, – ласка ж передує сором’язливому” (Сирах: 32; 10).

“Хто стереже свої уста, той зберігає свою душу; хто ж свого рота невгамовно роззявляє, тому погибель” (Приповідки: 13; 3); “Чи бачив ти чоловіка, прудкого до розмови? На дурня більш надії, ніж на нього” (Приповідки: 29; 20).

Шопенгавер підмічає, що пересічні люди виявляють звичайні чесноти, а люди обдаровані – лицемірство.

“Час роздирати і час ізшивати, час мовчати і час говорити” (Проповідник: 3; 7).

2.60. Смерть

На думку Франціса Бейкона, людина боїться смерті подібно тому, як дитина боїться темноти. І так само, як всілякі оповідання та вигадки збільшують страх у дитини, вони збільшують страх перед смертю в дорослої людини, не зважаючи на те, що смерть так само природна, як і народження.

Дітрых Бонгифер вказує, що смерть – фестиваль на дорозі до волі.

“Тим то як через одного чоловіка ввійшов у світ гріх, і з гріхом смерть, і таким чином смерть перейшла на всіх людей, бо всі згрішили” (До римлян: 5; 12); “Бо заплата за гріх – смерть, а дар ласки Божої – життя вічне в Христі Ісусі, Господі нашім” (До римлян: 6; 23).

Цілковита смерть вимагає повного забуття, а всі незабуті – живі, зазначає Самуель Батлер.

Святе Письмо вчить, що ніхто з людей не уникне смерті.

“І коли зблизилась для Давида година смерти, заповів він синові своєму Соломонові, кажучи: Я йду оце дорогою, призначеною для всіх на світі; ти ж кріпися й покажи себе мужем” (І Царі: 2; 1,2).

“...час народитись і час померти, час садити і час посаджене виривати” (Проповідник: 3; 2); “Ніхто не має влади над вітром, щоб стримати його, і ніхто не має влади над днем смерти” (Проповідник: 8; 8); “Живі бо знають, що помруть, а мертві нічогосінько не знають” (Проповідник: 9; 5).

“Кожне тіло старіється, як і одежа, бо від віку присуджено: смертю помреш” (Сирах: 14; 17).

День смерті людині невідомий, і тому говорить Лука: “Зважайте на самих себе, щоб часом серця ваші не обтяжилися обжирством, пияцтвом та життєвими клопатами, і щоб той день не впав на вас зненацька” (Лука: 21; 34).

“Не хочемо, брати, залишати вас у незнанні щодо померлих, – щоб ви не сумували, як інші, що не мають надії.

Бо коли ми віруємо, що Ісус умер і воскрес, тож так і тих, які послули в Ісусі, Бог приведе з ним” (І До Солунян: 4; 13,14).

Бейрон, говорячи про смерть, зазначає, що вона викликає у людини плач, хоча пересічна людина третину життя проводить у сні. А смерть, гадає він, – лише вічний сон перед воскресінням, якого шляхом успадкування досягне кожен віруючий.

Євангеліє вчить, що подолання смерті передбачене:

“Він знищить смерть навіки. І повтирає Господь з усіх облич сльози і зніме ганьбу з свого люду по всім світі, бо Господь сказав так” (Ісаїя: 25; 8).

“...знаючи, що Христос, воскреснувши з мертвих, вже більше не вмирає; смерть над ним більше не панує” (До римлян: 6; 9).

“І коли це тлінне одягнеться в нетління, а це смертне одягнеться в безсмертя, тоді збудеться написане слово: Смерть поглинута перемогою. Де твоя, смерте, перемога? Де твоє, смерте, жало? Жало смерти – гріх, а сила гріха – закон.

Нехай же буде дяка Богові, який дає нам перемогу через Господа нашого Ісуса Христа” (І До коринтян: 15; 54-57).

Альберт Кам'ю зазначає, що люди визнають щирість, аргументи та серйозність кожної людини, але тільки після її смерті.

“...об’явлена ж була тепер через появу Спаса нашого Христа Ісуса, який знищив смерть і освітлив життя і нетління Євангелією” (II До Тимотея: 1; 10).

“Море віддало мертвих, що в ньому, і суджено кожного по ділах його” (Одкровення: 20; 13).

Постійне завдання людського життя – побудова гідних підвалин для смерті, – вчить Монтайн.

Ніцше говорить, що людина повинна гордо вмирати, якщо не спроможна гордо жити.

2.61. Совість

Шіллер доводить, що відважна людина швидше ризикне життям, ніж совістю.

Евріпідус запевняє, що єдине, що стоїть на сторожі людського життя – це совість.

Еріксон зазначає, що життєва трагедія настає у людини лише тоді, коли її совість залишається інфантильною (тобто, безпомічною) протягом всього життя.

Біблія наголошує, що Бог, створивши людину, наділив її дороговказом життя, який у людському світі називається “совість”.

“Бо коли погани, що не мають закону, з природи виконують те, що законне, вони не мавши закону, самі собі закон; вони виявляють діло закону, написане в їхніх серцях, як свідчить їм їхнє сумління і думки, то засуджуючи їх, то оправдуючи” (До римлян: 2; 14, 15).

Наведені вище слова Апостола підтверджують, що Бог, створивши людину, не залишив її без дороговказу, без закону, а наділив її Його голосом, який завжди присутній в людині.

За словами Томаса Фуллера, добра совість у людини – це божественний голос.

А Томас Манн певен, що стан совісті у людини важливіший за невинність.

Сомерсет Мавггам думає, що совість стоїть на сторожі людини, щоб вона виконувала закони спільноти, до якої належить, задля збереження тієї спільноти.

“Для мене то найменша річ, щоб ви мене судили чи якийсь суд людський; ба й сам я себе не суджу...” (I До коринтян: 4; 3); “Хто мене судить – це Господь” (I До коринтян: 4, 4).

“...щоб тайну віри берегли в чистім сумлінні” (I До Тимотея: 3; 9).

“Дякую Богові, якому я служу, як і мої предки, чистим сумлінням і згадую тебе безперестанно вночі і вдень у моїх молитвах” (II До Тимотея: 1; 3).

Огден Наш говорить, що єдина дорога до щастя людині на земній кулі – це берегти чистоту совісті.

Ніцше зазначає, що людина відчуває докори совісті, бо вірить у свободу волі, а не тому, що вона насправді вільна.

Для Сквороди голос совісті – це безпомилковий голос Творця у серці людини, якого всі люди повинні дослухатися та з вірою виконувати його вказівки.

Скворода переконаний, що людина щаслива лише тоді, коли вона лояльна перед собою, що підтверджують також відомі психотерапевти, зокрема, Карл Густаф Юнг, Карл Роджерс, Адриян ван Каам.

2.62. Сотворення

Питання, чи Бог створив людину, згідно з філософією Канта, не можна доводити за допомогою чистого розуму. Натомість, Кант пропонує онтологічний, психологічний та фізико-теологічний доказ.

1. Онтологічний доказ виходить із визначення Бога як **ens realissimum** (найреальніше буття). Тобто, Бог є суб'єкт усіх тверджень, що абсолютно стосуються й буття.

2. Космологічний доказ говорить: якщо що-небудь існує, то абсолютно необхідне буття існує. Я знаю, говорить він, що я існую, й тому абсолютно необхідне буття існує, і воно має бути найреальнішим буттям (**ens realissimum**). Це також онтологічний доказ.

3. Фізико-теологічний доказ твердить, що Всесвіт демонструє порядок (лад), що є доказом цілеспрямованості. Кант при тому додає, що єдина можлива теологія розуму базується на моральному законі й повинна скеровуватися.

Відповідь на питання, чи Бог – творець світу та людини, особливо важлива для психотерапевта. Коли вона позитивна, психотерапевт, будучи послідовним, вимушений визнати, що людина повинна мати ціль у житті та вказівки, згідно яких мала б до неї прямувати. Тому, хоча б стисло, розглянемо, як це важливе питання трактується у філософії та у Святому Письмі.

Скориставшись Історією Західньої філософії Расселя, приймаємо твердження, що античні грецькі філософи зайняли іншу, ніж у Біблії позицію щодо створення світу: Платон та Арістотель вважали, що Бог оформив примітивну речовину (вже існуючу), й тому його роль не в створенні, а в формуванні.

Святий Августин твердить, що Бог створив Всесвіт із нічого, як це сказано в Біблії (і що віддзеркалює вірування християнських церков). Це твердження ґрунтовно опрацював Спіноза та розвинули пантеїсти.

Питання, чому Бог не сотворив світ “швидше”, зустрічається з відповіддю, що “швидшого” часу не було, бо час створений разом із творенням світу. Бог вічний, що означає, що Бог завжди був, є і буде та що Він стоїть осторонь “течії часу”: час, без сотворення, не має сенсу.

Сковорода, посилаючись на Святе Письмо, щиро вірить, що Бог – Творець усього, включно з людиною, якій доручив догляд над усім, Ним створеним, і дав дороговказ життя у формі “голосу совісті”. Далі, у слід за Святим Письмом, він стверджує, що для щасливого життя людині слід дотримуватися вказівок Творця.

“На початку створив Бог небо й землю” (Буття: 1; 1); “Так закінчено небо й землю з усіма її оздобами” (Буття: 2; 1).

“Бо шість днів творив Господь небо і землю й море, і все, що в них, а сьомого дня відпочив; тим і благословив Господь сьомий день і освятив його” (Вихід: 20; 11).

“Так говорить Бог, Господь, який створив небеса і розпростер їх, який ствердив землю з усім, що вона родить; він, який дає на ній дихання людям, дух тим, що по ній ходять” (Ісаї: 42; 5).

“Бог, що створив світ і все, що в ньому, він, будучи владикою неба і землі, не живе у рукотворних храмах, ані не приймає служби з рук людських, немов би він потребував чогось, даючи сам усім життя, дихання і все” (Діяння: 17; 24, 25).

“Усякий бо дім хтось буде, а той, що збудував усе, – Бог” (До євреїв: 3; 4).

Останніми роками до уваги думаючих доходить тверезий голос серйозних мислителів, які зазначають, що, “big bang” (великий вибух), теорія створення Всесвіту, – абсолютно безглузда: нічого з нічого само не твориться, а складне та

інтелігентне творіння, тим більше, вимагає ідеального творця.

Вони визнають, що в наполегливих постійних намаганнях пізнати хоча б частинку власного тіла (скажімо, ока), людина стикається з непереборними труднощами, а відтак мусить визнати, що світ і людина створені абсолютно ідеальним Єством, ім'я якого – Бог.

“Достойний ти Господи й Боже наш, прийняти славу і честь, і силу, бо ти створив усе, і волею твоєю воно існує і створено” (Одкровення: 4; 11).

Святе Письмо свідчить, що Всесвіт, включно з людиною, не лише створений Богом, але й Творець – незамінимий Вседержитель світу: “...то я даватиму дощ вашій землі у свій час, дощ ранній і дощ пізній, і ти збереш хліба свої, своє вино й свою олію” (Второзаконня: 11; 14); “Я створив землю і витворив на ній чоловіка. Я власними руками розпростер небо, я повеліваю всьому його війську” (Ісаїя: 45; 12).

“Мене не боїтеся? – слово Господнє, – передо мною не будете тремтіти? Я ж поклав пісок границею морю, вічний закон, який воно не переступить; хоча й хвилі бушують, та здолати не можуть; хоч вони й ревуть, але його не переступлять.

І не подумують у своєму серці; Біймося Господа, Бога нашого, що дощ дає ранній і пізній своїй пори, що для нас зберігає призначені жнив тижні” (Єремія: 5; 22, 24).

Варух вказує, що Бог справді створив увесь світ і ним керує (Варух: 3; 32-38). Це саме підтверджує і Йов (Йов: 38; 8-11).

Псалом закликає народи дякувати Богові за ласки створення та володіння землею (Псалом: 148; 3-6. – 139; 13, 16. – 104).

“Справді немає, крім тебе, Бога, що за все дбаєш...” (Мудрість: 12; 13).

2.63. Спаситель

Недосконалість людини, як твердить Джівс, видна на кожному кроці: людина виявила непослух Творцеві, й тому людський світ містить гріх, який підлягає Божій карі. Що людська гріховність та недосконалість вимагає коректури, стає ясным навіть з огляду на створені людиною установи: суди, силові чинники, тюрми та інші людські “правові побудови” демонструють схильність людини до гріха. Тому Бог послав Сина свого Ісуса спасти світ від гріха й, водночас, служити прикладом належної людині поведінки.

“Вона породить сина і ти даси йому ім'я Ісус, бо він спасе народ свій від гріхів їхніх” (Матей: 1; 21).

“Ісус почувши те, сказав їм: Лікаря треба не здоровим, а хворим. Я не прийшов кликати праведних, а грішних” (Марко: 2; 17). “Бо син чоловічий прийшов не на те, щоб йому служити, лише щоб служити й віддати своє життя як викуп за багатьох” (Марко: 10; 45).

“...щоб освітити тих, що сидять у темряві та в тіні смертній, щоб спрямувати наші ноги на дорогу миру” (Лука: 1; 79).

“Бо не послав Бог у світ Сина світ засудити, лише ним – світ спасти” (Йоан: 3; 17); “І ще промовив до них Ісус, і так їм сказав: Я світло світу. Хто йде за мною, не блукатиме у темряві, а матиме світло життя” (Йоан: 8; 12).

“І нема в нікому іншому спасіння, бо й імени немає іншого під небом, що було дане людям, яким ми маємо спастися” (Діяння: 4; 12).

2.64. Сповідь

Перекази та історія свідчать, що сповідь, тобто, визнання порушення заповідей Божих (або непослух голосу совісті) – один із найстаріших та найефективніших методів лікування людини.

Сучасна психотерапія, використовуючи цей, віками перевірений метод, удосконалює психотерапевтичні методики та дає їм наукове обґрунтування.

Як і Григорію Сковороді, мені дуже хотілося б, щоб професіонали були чесні зі собою, та з вірою, що кожна людина, будучи рівноправною перед Богом, маючи свободу волі та голос власної совісті, на шляху до самоляльності “пізнала власну суть” й переродилася, оновила б в людину нову.

“Сповідайте, отже, один одному гріхи ваші й молитесь один за одного, щоб вам видужати. Ревна молитва праведника має велику силу” (Яків: 5; 16).

“Якже ми визнаємо гріхи наші, то він – вірний і праведний, щоб нам простити гріхи наші й очистити нас від усякої неправди” (І Йоан: 1; 9).

2.65. Спокуси

Генри Ворд Бічер зазначає, що всі люди здатні спокушатися: немає людини, яка не піддалася б у відповідний час принадливій спокусі.

“І сказав Господь Мойсеєві: Ось я дощем посиплю вам хліб з неба, і виходитимуть люди, і збиратимуть шодня денну пайку, щоб випробувати їх, чи ходитимуть за моїм законом, чи ні” (Вихід: 16; 4); “Сказав Мойсей до людей: Не бійтесь; це лише, щоб випробувати вас, прийшов Бог, та щоб острах його постійно був з вами, щоб ви не грішили” (Вихід: 20; 20).

Франк Мур Колбі стверджує, що коли спокуси з’являються безперервно, людина бажає лише одного – щоб вони зникли.

“Його знаходять ті, що його не спокушають, і він являється тим, що йому не споневіряються” (Мудрість: 1; 2); “...вони потерпівши трохи, великих благодійств зазнають, бо Бог їх досвідчив, і знайшов їх достойними себе” (Мудрість: 3; 5).

“Все прийми, що тебе лиш спіткає, і, пониженим будши, всі зміни стерпи. Бо золоту проба – вогонь, а бездоганному – горно пониження” (Сирах: 2; 4, 5).

Данське прислів’я каже: хоча птахи й літають над вашими головами, не дозволяйте вити гнізда у власній голові.

“А Ісус сказав до нього: Написано також: Не будеш спокушати Господа Бога твого” (Матей: 4; 7).

“...то Господь знає, як визволяти побожних від спокуси, неправедних же, призначених для кари, тримати на день суду” (ІІ Петра: 2; 9).

Марк Твайн стверджує, що є різні шляхи уникнення спокус, та найнадійніший із них – боязнь.

Оскар Вайлд визнає, що він може протівитися всьому, крім спокуси.

Григорій Сковорода наголошує, що спокуса – це слабкість тілесних принад, і застерігає, щоб людина не стала її об’єктом.

2.66. Справедливість

Уже Арістотель говорив, що задля досягнення справедливості потрібне все благочестя.

Бог, як говорить Ісая, – неоспорима чеснолюбимість і справедливість.

Ціцеро, вказуючи на різницю між правосуддям та ставленням до ближнього, наголошував, що функція правосуддя – не допустити приниження іншої людини, утверджувати розсудливість, а не поранення.

“Господь зволив, заради своєї правди, звеличати й прославити закон свій” (Ісая: 42; 21); “Одягся у справедливість, мов у броню; шолом спасіння на голові в нього. Він надягнув відплату, як одягу; горливістю, немов плащем покритися. Він кожному відплатить по заслугі; противникам своїм – гнівом, і ворогам своїм – покаранням” (Ісая: 59; 17, 18).

На думку Едварда Дальберга, людина надто мінлива, щоб бути абсолютно справедливою.

“І коли хтось любить справедливість, то плоди її трудів – чесноти, бо вона навчає поміркованості, розсудливості, справедливості й мужності; а над них нема нічого кориснішого в людському житті” (Мудрість: 8; 7). “Ти, справедливий, усім керуєш по правді: чужа бо твоєї могутності думка засуджувати того, хто на кару не заслужив” (Мудрість: 12; 15).

“Милосердя й вірність зустрілися разом, справедливість і мир поцілувалися між собою” (Псалми: 85; 11).

“Блаженні голодні та спрагли справедливості, бо вони наситяться” (Матей: 5; 6).

“...справедливість бо Божа об’являється в ній з віри у віру, як написано: Праведник з віри буде жити” (До римлян: 1; 17).

Данте зазначає, що більшість людей відчуває у своїх серцях справедливість, та вона, на жаль, швидко вивітрується.

На думку Томаса Фуллера, штивне правосуддя – найгірше безправ’я.

Гете доводить, що багато можна досягнути за допомогою прискіпливого правосуддя, та значно більшого – за допомогою любові²³³.

Платон наголошував, що правосуддя завжди дотримується одного принципу – інтересу сильнішого.

А Вольтер (Вольтар – Є.Г.) стверджує, що краще ризикувати спасінням винного, ніж засудити невинного.

2.67. Страх

Емерсон зазначає, що в негоду мудра людина просить у Бога не захисту від бурі, а спасіння від страху.

Коли зникає страх, Бог забувається, – зазначає Томас Фуллер.

Великі небезпеки характерні тим, що братають найгірших чужинців, – стверджує Віктор Гюго.

Люкрецій визнає, що це навіть приємно – зі спокійного суходолу дивитися на людей у бурхливому океані.

Жан Жак Руссо доводить, що кожна людина, шануючи власне життя, може ним

²³³ Думку Гете дуже часто підтверджує психотерапевтична практика.

ризикувати: скажімо, втікаючи від пожежі через вікно, людина не чинить самогубства.

“Не бійтеся тих, що вбивають тіло, душі ж убити не можуть; а бійтеся радше того, хто може погубити душу і тіло в пеклі” (Матей: 10; 28). Йдеться про те, як апостол Петро, зі страху перед світськими властями, зрікся Христа (Матей: 26; 69-75)²³⁴.

“...ні в чому не боявшися ваших противників; це буде для них певним знаком погибелі, а для вас — спасіння, і то від Бога” (До филип’ян: 1; 28).

“Боязливих же і безвірних, і мерзких, і убивників, і розпусних, і чарівників, і ідолопоклонників, і всіх лжеців — пай їхній в озері, що горить огнем і сіркою; то смерть друга” (Одкровення: 21; 8).

Святе Письмо застерігає людину, щоб вона заради тілесних потреб не боялася благородних вчинків.

2.68. Терпіння

Коли страждаєте через зовнішні чинники, ваше страждання породжується не чимось зовні, а вашими власними оцінками, тому ви маєте право відмовитися від страждання, — зазначає Маркус Авреліус.

Сомерсет Мавггам говорить, що страждання не завжди ушляхетнює характер, останнє стається, зазвичай, внаслідок почуття щастя. А страждання повсякчас робить людину дратівливою та мстивою.

“...а коли діти, то й спадкоємці ж Божі — співспадкоємці Христа, якщо ми страждаємо разом з ним, щоб разом з ним і прославитися” (До римлян: 8; 17).

“Тому я все терплю ради вибраних, щоб і вони осягли спасіння, що в Христі Ісусі з вічною славою” (II До Тимотея: 2; 10).

“І ви забули попередження, що вам, як синам, говорить: Мій сину, не легко-важ Господнім каранням і не падай духом, коли він тебе картає” (До євреїв: 12; 5).

Біблія вчить, що дорога до щастя — це терпіння (I До коринтян: 1; 4-7).

“...бо ж вам дана ласка Христа, не тільки вірувати в нього, але за нього також і страждати” (До филип’ян: 1; 29).

Ніщше доводить, що страждання обурює своєю безглуздістю, а не наявністю.

Джордж Орвелл визнає, що більшість людей насолоджується життям, та, зрештою, життя — це страждання, і тільки діти та незрілі думають інакше.

Велич людини, зазначає Паскаль, полягає в усвідомленні власних страждань (дерево не помічає своїх страждань).

Джон Патрік переконує, що біль примушує людину думати, роздуми роблять людину мудрою, а мудрість робить життя тривалим і стерпним.

Марсель Провст доводить, що людина виліковується від страждання лише тоді, коли повністю його переживає.

Сенека зазначає, що людина, яка страждає передчасно, страждає більше, ніж необхідно.

“Тепер я радію стражданнями за вас і доповняю на моїм тілі те, чого ще бракує скорботам Христовим для його тіла, що ним є Церква” (До колосян: 1; 24).

“Тому отже, що Христос страждав тілом, ви теж озбройтеся тією самою думкою, а саме: хто страждав тілом, той перестав грішити, щоб решту часу жити, в тілі, не за людськими похотями, а за волею Божою” (I Послання Петра: 4; 1, 2).

²³⁴ Див. також: Лука: 12; 4.

Сковорода, згідно з Біблією, приймає тілесні страждання як засіб душевно-го удосконалення.

2.69. Терплячість

Успішна людина – це людина, яка чітко бачить мету та невпинно прямує до неї, – говорить Цеціл де Мілл.

Євріпідес зазначає, що витривалість – це віра у власні сподівання, це відвага людини на шляху до мети.

“Але хто витримає до останку, той спасеться” (Матей: 24; 13).

“Нарешті, те, що на землі добрій, це ті, що чувши слово серцем ширим, добрим, його держать і дають плід у терпінні” (Лука: 8; 15).

“...веселі в надії, в горі терпеливі, в молитві витривалі” (До римлян: 12; 12).

“...у чистоті, у знанні, у довготерпеливості, у лагідності, у Святому Дусі, у щирій любові” (II До коринтян: 6; 6).

“Ти ж слідував моїй науці, моїй поведінці, моїй настанові, вірі, довготерпеливості, любові, постійності...” (II До Тимотея: 3; 10).

“Тож ми самі хвалимося вами по Церквах Божих, вашою витривалістю і вірою в усіх переслідуваннях та напастях, які ви переносите” (II До солунян: 1; 4).

Витривалість має значну перевагу над несамовитістю: чимало з того, що видається непорушним і неподільним, при належній витривалості та фракціонуванні, впокорується, – вчив Плутарх.

А Сенека зазначає, що навіть після невдалих жнив є певний урожай.

“Ви знаєте, що іспит вашої віри, виробляє витривалість, за витривалістю нехай іде чин досконалий, щоб ви були досконалі та бездоганні й щоб нічого вам не бракувало” (Послання Якова: 1; 3, 4).

“Та й не тільки це, але ми хвалимось і в утисках, знаючи, що утиск виробляє терпеливість, терпеливість – досвід, а досвід – надію.

Надія ж не засоромить, бо любов Бога влита в серця наші Святим Духом, що нам даний” (До римлян: 5; 3-5); “Якже ми сподіваємося, чого ми не бачимо, очікуємо його витривало” (До римлян: 8; 25).

“Любов – довготерпелива, любов – лагідна, вона не заздрить, любов не чваниться, не надимається” (I До коринтян: 13; 4).

Українське прислів'я каже, що “солом'яний вогонь” не завжди плідний: для досягнення будь-чого необхідні послідовність та витривалість.

2.70. Тіло

Епікур зазначає, що тіло – об'єкт теперішніх завірюх, а душа – минулих, майбутніх і теперішніх, та що насолода нескінченна й вимагає нескінченного часу, а душа, навпаки, – передбачає часові обмеження й тому знищує жах перед майбутнім.

“Чувайте й моліться, щоб не увійшли у спокусу, бо дух бадьорий, але тіло немічне” (Матей: 26; 41).

“Учинки ж тіла явні: розпуста, нечистота, розгнудзаність, ідолослужба, чари, ворогування, свари, заздрість, гнів, суперечки, незгоди, ересі, зависті, пицтво, гуляння і таке інше, про що я вас попереджаю, – як я вже раніше казав,

що ті, що таке чинять, царства Божого не успадкують” (До галатів: 5; 19-21).

“...кожний спокушається своєю власною пожадливістю, яка його притягає і зводить. А потім пожадливість, завагітнівши, породжує гріх: гріх же здійснений, породжує смерть” (Послання Якова: 1; 14-15).

“...бо все, що у світі, – пожадливість тіла, пожадливість очей і гординя життя, – не від Отця, а від світу” (I Послання Йоана: 2; 16).

Все, що ми думаємо, що відчуваємо й що ми є, значною мірою залежить від нашого тіла і гландулярної системи, – твердить Альдус Гакслей.

“Бо прагнення тіла веде до смерті, а прагнення духа – до життя і миру, тому, що прагнення тіла вороже Богові – бо не кориться законіві Божому, та й не може. Тілесні не можуть подобатися Богові” (До римлян: 8; 6-8).

Людина для себе – найдивовижніший об’єкт природи. Вона не може зрозуміти, що собою являє тіло або душа, а ще менше розуміє, як тіло має поєднуватися з душею.

На думку Паскаля, наша душа вкинута в тіло, й там знаходить числа, час і простір. Тому, міркуючи, називає таке поєднання необхідністю й не здатна вірити в ніщо інше.

Рільке зазначає, що вся завірюха думок людини починається в її крові.

Логан П. Сміт вважає, що насолода та ненаситність тіла плюгавить душу людини.

“Хіба ж не знаєте, що ваше тіло храм Святого Духа, який живе у вас? Його ви маєте від Бога, тож уже не належите до себе самих” (I До коринтян: 6; 19).

“Слава наша – це свідоцтво нашого сумління, як ми поведились у світі, зокрема щодо вас, – у святості й щирій Божій; не в мудрості тілесній, а Божій благодаті” (II До коринтян 1; 12).

“Тим-то, брати, ми боржники не тілу, щоб за тілом жити” (До римлян: 8; 12).

Людвіг Вітгенштайн доводить, що людське тіло – найкраща картина душі людини.

Григорій Сковорода тілу присвячує найменше уваги. Для нього людина – це її духовність, а тіло часто буває перешкодою відповідному духовному життю. Тому філософ радить людині дослухатися власного серця – голосу Божого.

Харизма, 2.71. або Боже обдарування

“Ласкою, яка мені дана, я кажу кожному з вас: не думати понад те, що треба думати, а думати скромно, мірою віри, як Бог наділив кожному. Бо як в одному тілі маємо багато членів і всі члени не виконують ту саму роботу, о так і ми: численні – одне в Христі тіло, кожен один одному член. Маючи ж, згідно з даною нам благодаттю, різні дари: коли то дар пророцтва, виконуймо його мірою віри; хто має дар служіння, нехай служить; хто навчання, нехай навчає; хто напоумлення, нехай напоумляє. Хто дає – у простоті; хто головує – дбайливо; хто милосердиться – то з радістю” (До римлян: 12; 3-8).

Сковорода висловлює Богові щиру вдячність за обдарування кожної людини ласками здібностей (або талантів). Він зазначає, що всі люди наділені певними задатками, і лише від них самих та, інколи, від їхніх батьків, залежить, чи дані нахили дитини будуть сповна використані. Найкраще використання Божого обдарування – зайняття справою, до якої людина схильна.

“Одному бо дається через Духа слово мудрості; іншому, згідно з тим самим Духом, слово знання, іншому віра, у тім самім Дусі; іншому дар зцілення у тім єдинім Дусі; іншому сила творити чуда; іншому дар пророкування; іншому розпізнавання

духів, іншому різні мови, іншому ж тлумачення мов. Але все це чинить один і той же Дух, що розподіляє кожному, як він хоче” (I Коринтян: 12; 8-11); “І деяких поставив Бог у Церкві: по-перше – апостолів; по-друге – пророків; по-третє – учителів, потім – дари чудес, потім – дари зіціяти, допомагати, управляти й говорити різними мовами. Чи ж усі апостоли? Чи всі учителі? Чи усі чудотворці? Чи ж усі мають дар зіціяти? Чи ж усі мовами говорять! Чи ж усі тлумачать?” (I Коринтян: 12; 28-30).

2.72. Честилюбність

“Тоді підійшла до нього мати Заведеевих синів зо своїми синами і вклонилась, щоб його про щось попросити. Той же сказав їй: чого бажаєш? Відповіла йому: скажи, щоб оці два сини мої сіли у твоєму Царстві – один праворуч, а другий ліворуч тебе. У відповідь Ісус мовив: Не знаєте, про що просите. Чи спроможні ви пити чашу, яку я маю пити? Сказали йому: Спроможні. Промовив до них: чашу мою питимете, але сісти праворуч мене чи ліворуч, – не моє це давати, лише – кому мій Отець приготував. Почувши це, десятеро почали нарікати на двох братів. Ісус же, закликавши їх, сказав: Ви знаєте, що князі народів панують над ними, а вельможі гнітять їх. Не так має бути між вами, але як хтось хотів би у вас бути великий, нехай буде вам слуга” (Матей: 20; 20-26); “Усі свої діла вони роблять на те, щоб бачили їх люди; поширюють свої філактери й побільшують свої китиці. Люблять перші місця на бенкетах і перші сидження в синагогах та вітання на майданах багатодітних, щоб люди звали їх: Учителю!” (Матей: 23; 5-70).

Вілліам Блейк зазначає, що птах, користуючись власними крилами, ніколи не піднесеться надто високо.

Всі амбіції людини мають право на існування, за винятком тих, що підносяться на пониженні іншої людини, – каже Дзьозеф Конрад²³⁵.

“Горе вам, фарисеї, що любите перші місця в синагогах, та привітання на майданах. Горе вам, бо ви, як оті гроби непомітні, по яких люди зверху ходять і не знають того” (Лука: 11; 43, 44).

“Знялась між ними й суперечка, хто з них має вважатися за більшого. Ісус сказав їм: Царі народів панують над ними, і ті, що владу над ними мають, доброчинцями зуться. Не так хай буде з вами! А навпаки: більший між вами нехай буде як молодший, а наставник, як слуга” (Лука: 22; 24-26).

Бен Джонсон зазначає, що амбітність людини створює більше кріпаків, ніж необхідність.

“...славу бо людську дужче вони любили, ніж славу Божу” (Йоан: 12; 43).

“Між собою будьте одної думки, про високе не мудруйте, радше до покірнього схиляйтеся, не будьте зарозумілі на себе” (До римлян: 12; 16).

“Не будьмо марнославні, задерикуваті між собою, завидющі одні одним” (До галатів: 5; 26).

Всі гріхи породжуються почуттям меншовартості, ім'я якому – амбітність, – каже Цезар Павез.

“Не робіть нічого під впливом суперечки, чи з марної слави, але вважаючи в покорі один одного за більшого від себе; майте на увазі користь не власну, а радше інших” (До філіп'ян: 2; 3).

²³⁵ Див. також: Марко: 10; 35-40.

Сковорода все життя уникав високих амбітних посад, зокрема, пропонува-них властивими, включно з імператорським двором (цариця пропонувала йому місце “царського придворного філософа”). Він відмовлявся, бо вважав за важливіше дослухатися голосу Бога.

Наведені вище цитати зі Святого Письма використані з тим лише, щоб проілюструвати малесеньку частинку психічного стану людини, показати причи-ни певних станів, їх маніфестацію та якість (позитивну чи негативну), по зможі, ставлення людини до них та, при потребі, – шляхи їх уникнення чи досягнення.

Біблія – це книга повного життя людини у вертикальному та горизонталь-ному аспектах. У ній кожна людина щомиті знайде відповідь на будь-які життєві питання, мету життя та шлях до неї, а отже, й своє щастя.

Передаючи людині у повновласне володіння усе створене, Бог дав їй заповіді, ро-зум та, вважаючи достойною, свободу волі. Але оскільки, як говорить Святе Письмо (і що визнають богослови), людина, порушивши через непослух Заповіді Божі, згрішила, вона тим самим накликала кари, нещастя та страждання на власний рід.

Сковорода, який усе своє зріле життя читав, знав, розумів, шанував і любив Святе Письмо, що було для нього “лікарем, аптекою, дороговказом, маятником, вчителем, утіхою”, знав, що людина може ловитися на “земне”, на “порох”, на “тлінне”, на “сріблολюбство”. Та знав він також, що вона чутлива й до невидимого: того, що має кожен, того, що лише ніжно, легенько сколихує повітря, – до голосу, сильного та впливового інструменту, який дуже часто приховує явну поведінку лю-дини та використовується як засіб виховання, про що він нерідко говорив.

Як учитель риторики, Сковорода прекрасно знав силу слова, тому зас-терігав людину перед “голосом юрби”, перед силою пропаганди організованих груп, які намагаються придушити та неправильно використовувати голос совісті (для тих або інших земних інтересів). Філософ відстоює право кожної людини оберігати її істинний дороговказ, голос власного серця, голос Бога й не коритися “доктринам”, які суперечать її совісті.

Наша доба не спроможна заперечити “спірітуальності” (духовності) люди-ни. Навіть переконані матеріалісти, хоч і помилково, доводять, що людина має духовне, яке з’являється “внаслідок удосконалення матерії”, все ж таки визна-ють духовність у людині. Тому й появляються студійні центри духовності люди-ни. Гадаю, варто сказати про них кілька слів.

Вище були названі автори, що внесли вклад до скарбниці дослідження ду-ховності людини, тепер зупинимось на публікаціях Адріяна ван Каама.

Ван Каам, основоположник та ректор Центру студій духовності при Дукве-не Університеті (Duquesne University) у США, голландець за походженням, освіту здобув у Голландії, Німеччині та США, член монашого ордену Святого Духа, з 1947 р. – священик Католицької Церкви, доктор психологічних наук, ґрунтовний знавець та професор філософії Святого Томи Аквінського, автор понад сто наукових публікацій і тринадцяти монографій. Він також головний редактор і видавець журналів “HUMANITAS” та “ENVOY”.

У монографії “В пошуках спірітуальної ідентичності” Ван Каам вказує на голос у людині, який інспірує її глибоку потребу поєднання в любові та вірі з Богом – Христом, й, водночас, втягує людину в процес самопізнання. Автор бере до уваги вплив на психіку людини культурних, соціоекономічних та інших чинників. Будучи священиком Католицької Церкви, він зважає також на доктринальні впливи Церк-ви та інших віровчень, течій і філософських поглядів на духовність людини.

Тут слід відзначити, що Григорій Сковорода відрізняв доктринальні та організаційні чинники впливу на самопізнавальний процес і формування самосвідомості людини та надавав перевагу “чистому голосу совісті й Біблії”, коли вона очищена від неправильних земних інтерпретацій.

В ієрархії стосунків у стадії вивчення духовності людини ван Каам надає перевагу теорії особистості, яка займається не лише сутністю, мотивацією, а й розвитком особистості людини.

Наступний за важливістю для досліджень духовності людини предмет — соціологія та культурологічна антропологія, які вказують на культурологічні параметри, без яких людське співжиття не можна окреслити.

Далі йдуть психіатричні, психоаналітичні та клінічні дослідження особистості та спільнот, які зосереджуються на відхиленнях від пересічності.

На увагу також заслуговують історичні, культурологічні, економічні, політичні, медичні, біофізичні, виховні та навіть дієтичні науки, якщо вони впливають на формування духовності людини.

Знання психотерапії (кевнеселінг), путівництва, думання дуже допомагають у дослідженнях, об’єктом яких є практичне щоденне життя, структура та динаміка поведінки людини. Отже, дослідження духовності людини таке ж складне, як і саме життя.

Для характеристики процесу дослідження автор послуговується тезою сестри **Юни Агнев**²³⁶, в якій вона окреслює оригінальність людини, послуговуючись картиною фонтану, що повсякчас змінюється. Так само життя людини переплітається з життям оточуючих і доглибинно не зрозуміле сторонній людині, що й робить його унікальним.

Людина є “фонтаном”, а не “джерелом”, бо джерело життя та дій людини (про що говорили філософи, починаючи з античних часів) — це Творець людини. А сама вона — лише інструмент, але інструмент особливий, бо має розум та свободу волі.

На питання (поставлене Сковородою), “як відкрити, хто є я?”, вона відповідає, що це тяжке та тривале завдання, бо, до певної міри, воно залишається вічною тайною як для неї, так і для інших людей. Воно дещо прояснюється в реакції на довкілля, торкається почуттів, емоцій, бажань.

Юна Агнев, мабуть, згідно рекомендації ван Каама, вживає рефлексний інтроспективний метод, коли порівнює почуття приятельки, здатної використовувати листя клена для декорування, прибиральника, який наполегливо намагається прибрати парк від опалого листя та свої власні почуття, що несли її у далеку, але рідну Ірландію. Сестра Юна стверджує, що за допомогою рефлексій та інтроспекції вона — в процесі самопізнання, але далека від повного самопізнання.

Світ людини, події та явища, допомагають їй споглядати себе й викликають емоції, спогади, аспірації та бажання присвоїти або відхилити їх. Заздрість середині свідчить, що “я невдоволена собою”, інтонації певних голосів, що намагаються придушити мене, змушують відчутти, що вони пригноблюючі. Всі речі діють на людину так, що примушують її думати про себе, всі події мають подібний ефект і кидають на людину особливе світло. Люди, явища, події показують, що людина має минуле, теперішнє та майбутнє.

Вчуваючи, реагуючи на власний світ, людина може відкрити власну оригінальність, — зазначає сестра Юна. Звичайно, інтеракції людини до світу

²³⁶ Ван Каам, 1975, ст. 347 — 369.

“пререфлексивні”, але спілкування зі самим собою приводить людину до стану самоприсутності, що можна поділити на приватний та публічний стан, який можна кваліфікувати теж, як позитивний або негативний, і з чого можна вивести “самоафірмативність”.

За допомогою рефлексій, людина відкриває в собі певні перепони та задатки, з яких обирає: світ відкриває людину й вона стає собою щодо світу. Та для цього потрібна чуттєвість, яка веде до самовідкриття.

Завдання цього есе, зазначає сестра Юна, – це пошук динамічної інтеракції людини в своєму доквіллі, яке уможлиблює її самопізнання, тобто, процес ставання (або самоактуалізації). Іншими словами, ми прагнемо дізнатися, як людина діє та що сутнісно належить їй і нікому іншому (це й приведе до кращого саморозуміння).

Чим більше людина заглиблюється в самопізнавальний процес, тим сильніше цікавитиме її джерело, від якого вона походить, що й приведе її до самого буття.

Подаючи метод досліджень, сестра Юна зазначає, що вона використовує попередні дослідження в ділянці філософії, психології, антропології, соціології та літератури в ділянці духовності й аналізує діалектично, міждисциплінарно та інтегрально.

Дослідження починається з доглибинного опису та рефлексій на щоденний оригінальний процес з додатком релятивної теорії відповідних наук для поглиблення маніфестних явищ і використанням інтроспективних дискусій. Такий метод повинен визначити, яким чином людина поглиблює власну оригінальність у щоденному житті.

Дослідження проводиться в п’яти сферах:

- а) універсальній людській площині;
- б) універсальній релігійній площині;
- в) на рівні християнської духовності;
- г) на рівні християнського чернечого життя;
- д) на рівні новіціятів християнського чернечого життя.

Сестра Агнев сподівається, що динамічні сили влетуть її головну тезу в усі п’ять сфер досліджень, а саме, що: “Коли людина відповідальна сама перед собою – вона відкриє свою оригінальність і, будучи чутливою та відповідальною перед світом, стане оригінальною”.

Людина відкриває свою сутність лише перед лицем відповідальності перед собою: вона знаходить власні корені та джерело через: а) самоприсутність, б) самовияв та в) самоафірмації.

Людина оригінальна (або “автентична”), за словами екзистенціалістів, завжди відповідальна перед власним світом. Такого стану людина досягає за допомогою “самоприсутності”, або в почутті “виклику” світові. Ці почуття завжди належать тільки “даній людині”, в іншому випадку, вона лише підтверджує, а, швидше, імітує чи наслідує інших: замість бути вірній собі, людина йде за “світом”, ідеалізуючи його та придушуючи власну оригінальність.

Питання залишається, де людина знайде ключ до власної оригінальності, або, де його шукати?!

Відповідь сестра Юна знаходить у теорії ван Каама, тобто в: а) історичній оригінальності, б) вітальній, життєвій оригінальності, в) доглибинній, початковій оригінальності.

В історичній оригінальності дослідниця входить у родинне гніздо, традиції та культурологічні впливи. Адже кожна людина, до певної міри, – архів, де

зберігаються її “дорогоцінності” від самих початків. У процесі переоцінювання людина може відшукати “власний первородний світ”, зіткнутися з тим, що вона некритично вібрала чи викинула щось, належно не оцінивши, що вона була надто обережною чи надто відкритою до світу. Люди, приналежні до різних культур, завжди різняться, та, навіть, діти з однієї родини ростуть “іншими”. Реальність кожної людини залишає на ній свій “відбиток”.

У вітальній, життєвій оригінальності дослідниця входить у генетичну матрицю людини, зважаючи водночас на емоційність людини. Вона вказує, що ні історична, ні вітальна оригінальність не вичерпують оригінальності людини, бо для того необхідне “духовне джерело”.

Людина, окрім віднайти власну оригінальність, повинна боротися за неї з конкуренцією та масовими поглядами спільноти, які пронизують життя. Оригінальна людина завжди викликає “заздрість” оточення й тому, для самозбереження, повинна спрямовувати увагу всередину себе, що протистоїть спільноті, яка вважає за належне “накреслювати плани”, що належить робити, й слухняних відповідно винагороджує.

Треба, однак, взяти до уваги, що світ не тільки прагне “проковтнути” оригінальність людини, він може бути прихованим джерелом цінностей. Бо цінності, наявні в людині, явища та речах, здатні пробуджувати оригінальність у людині.

Людина стає оригінальною шляхом контакту з такими цінностями, як ніжність, доброзичливість та відкритість до інших.

Тому слід пам’ятати, що це людина — носій цінностей, а не цінності породжують оригінальність людини. Дружність породжує оригінальність, яка є основним елементом психотерапії; явища природи викликають подив, а з ним — намагання визначити місце людини в космосі; так само окремі факти життя заставляють людину задуматися над сенсом життя та його основою.

Переходячи до теми “Універсальні релігійні вершини”, сестра-монахиня Юна Агнев говорить наступне: “З трепетом людина стоїть перед Цінністю всіх Цінностей. Відкликаючись на власні переживання, стає оригінально собою. В контакті з основним Джерелом життя, людина переконується, що вона стоїть понад власним біологічним, функціональним, історичним, щоб, зрештою, зустрітися зі своєю духовністю”.

Авторка ставить питання (до речі, раніше поставлене Кіркегаардом): “Як я можу відкрити себе, як почата Джерелом Життя, і залишитися оригінально собою (автентичною)?”

Зупинившись над невловимо ідеальною творчістю Всесвіту, вона відчуває руку Творця й визнає, що прямо через власну екзистенцію вона — свідок Творця Всесвіту, і далі, що відкривши себе, вона хоче бути собою, а хоче бути собою, бо відчуває поклик: “Я чую поклик бути собою в моїй вітальності... я чую боже-ственний голос... чую голос мого джерела”.

Сестра-монахиня Юна Агнев остаточно підтверджує тезу нашого Григорія Сковороди, що людина справжня — це людина духовна, а дороговказ її — голос совісті, голос Бога, що живе у людині від початків її створення й ніколи її не полишає, що людині достатньо тільки щиро відкрити серце вірі й вона почує голос Творця, який завжди вестиме її до щастя.

Наука про духовність

2.73. ЛЮДИНИ

Наука про духовність — це “теоретично-практична наука”, яка є теорією про духовно життєву практику. Для того, щоб дещо зрозуміти щоденний характер духовності, звернімося до переднаукового вдумливого способу життя, який відстежує кожен крок людини, щоб вона жила правильно, особистим, унікальним життям, й, водночас, у гармонії з універсальним, мудрим, філософським і духовним. Кожна наука гідна уваги лише тоді, коли бере до уваги явища універсальні, які людина гідно використовує в практиці життя, водночас, зважаючи на власні здібності, історію, зобов’язання перед сім’єю, громадою та державою, життєві труднощі.

Необхідно зважити на те, що повсякчасні особисті директиви в мінливих ситуаціях не можуть бути об’єктом наукових досліджень. Спекулятивні науки стосуються універсальних явищ, а практична наука — до загальних норм. Практичний життєвий досвід допомагає людині у виборі шляху в надзвичайно мінливих ситуаціях.

Доброчесність розсудливості — це інтелектуальна й особиста якість. Розсудливий погляд можливий лише тоді, коли воля людини правильно спрямована. В практичному житті інтелект людини функціонує лише в парі з волею й це стосується також її духовності. Теорія духовності — це не спекулятивна система про сутність духовного життя, але про, те “як практично жити духовним життям”?

Наука про духовність має три характеристики:

1. Вона теоретична, бо має універсальні якості та розвивається інтегрально, за допомогою теоретичних параметрів, схожих на теорії особистості, підтвержені життям, мистецтвом і науками.

2. Вона відкрита до відповідних студій, вказаних у духовній літературі, мистецтві, науці, медицині, та виявляється в життєвих ситуаціях.

3. Практично дослідження цікавиться питанням, як інтегрувати здобуті результати в духовну “самотеорію” та вживати в особистому житті.

На високому рівні духовність говорить про найвидатніші вчинки людини та вселенські думки. Духовність має справу з предпозиційними та перешкоджаючими умовами певних дій, вона вивчає ближчі та дальші приготування.

Духовність має справу з інкарнацією духовного життя в житті людини та, на найвищому рівні, її стосунком до божественного, що можливе тільки з допомогою благодаті Бога.

Ласка Бога трансформує та вивіщує людину понад усі творіння, обдаровуючи її свободою волі та здатністю любити Бога, людину та оточуючих²³⁷.

Сковорода довів, що основна духовність людини (голос Бога) в житті протистоїть “земному пороху”, “невластивому вихованню” та “доктринам” організованих конфесійних громад. Особливо філософ застерігав людину не піддаватися “лжепророка́м”, міцно триматися поклику власного серця. Мислитель визнавав корисність священнослужителів та церковних церемоній, маючи, однак, певні застереження: від священнослужителів він вимагав “покликання” до священства, схильності до “служіння”, а не до наживи, належної освіти, правильного розуміння та інтерпре-

²³⁷ *Поза цим, без почуття любові до Бога, до людини, до краси, до видимого світу та вдячності Творцю, життя людини — не до подумання!*

тації Святого Письма, сильної та непохитної віри і повної життєвої зрілості.

Адріян ван Каам, будучи католицьким священиком, для підтримання духовного життя радить доктрини Католицької церкви, застерігаючи, при тому, що “первинна” (або вібрана за допомогою Божої ласки духовність) повинна мати першість. Тому він вважає надважливим доглибинно замислюватися над пережитим: аналізувати, що діється, відкривати структуру переживань та їхню динаміку й завжди бути в контактi з переживаннями та доктриною.

Наука про духовність ускладнюється тому, що вимушена зважати на переживання та доктрину водночас, тобто, спекулятивне і практичне інформації та погляд на переживання одержуються із багатьох джерел: із Біблії, літератури, медицини, гуманітарних наук, мистецтва, власних та інших переживань, – це інтегративний підхід.

Будучи практично життєвою дисципліною, духовність опирається на переживання та життєву практику, причому, треба брати до уваги волю людини, яка може змінюватися чи й схиблювати в мінливих життєвих ситуаціях. Отже, духовність вимагає зусиль, бо духовний погляд може бути корисним тільки тоді, коли матиме правильний напрям, підтриманий волею. Сковорода зазначає, що навіть орел “зі зложеними крилами” не полетить.

Людина, в основі поведінки якої стоять Дві Головні Заповіді Любові, але яка в минулому пережила болючу травму (знуцання чи вбивство когось із близької родини), що оселилося в її “несвідомому”, в присутності певних асоціативних подразників, відчуватиме бажання помсти, їй тяжко буде зрозуміти і віднайти, або дотримуватися правильного шляху згідно з голосом совісті. У таких випадках дослідникові необхідне знання психотерапії, психоаналізу та психопатології.

Духовна настанова в практичному житті вимагає чесності, порядності та унапрявленості волі.

Ставлення Біблії 2.74. до духовності

Святе Письмо – це писемний рекорд, об’явлений Богом. Саме собою воно не стає доктриною, духовністю, соціальним, історичним, моральним, правничим чи ідеологічним документом, але воно здатне стати любим із них, або і всіма, в залежності від особливої уваги та інтерпретації читача. Людина здатна бачити та інтерпретувати прочитане під властивим їй кутом і бачити там відмінний від іншого дослідника смисл.

Моральний теолог знайде там вказівки моральної християнської поведінки, доктринери – дороговказ певних доктрин, ідеологи, філософи, економісти, соціологи та інші – підтримку певних ідеологій, філософських поглядів чи економічних доктрин.

Сковорода, разом із іншими знавцями духовності, твердо відстоює погляд, що Святе Письмо має розглядатися лише як вчення про духовне життя. Він (так само, як отці церкви, Вілліам Джеймс, Полл Тілліх, Карл Густаф Юнг та інші) докоряє теологам, які осмілюються інтерпретувати Біблію під іншим кутом зору.

Духовність, як вказано вище, – це практика духовного життя, залежна від внутрішніх, дуже інтимних почуттів, які оселилися в людині як дарунок Божої благодаті. Це поклоніння (палке кохання), покірність, віра, любов, ніжність, простота, пам’ять, розкаювання, надія та інші, про які пишеться у Святій Письмі й над окремими з яких ми зупинилися вище.

Психодинаміка

2.75. духовності

Усі переживання людини, зокрема й духовні, певним чином впливають на спосіб її життя, формуючи все нові й нові переживання (особливо це стосується переживань, які увійшли в “несвідоме” людини). Тому слід задуматися над динамікою духовних переживань.

Дотичність людини до реальності можна окреслити п’ятьма вимірами: природним, божественно осяяним, надсвідомим, підсвідомим, передсвідомим та свідомим.

Бути людиною означає бути духом в тілі. Відтак, духовне життя людини має фундаментальне коріння та надає тілу вітальності й інтуїтивної присутності перед священним, безсмертним, вічним. Воно, мабуть, тому, що понадсвідоме здатне викликати тривогу. Святий Дух, як наголошують Біблія та Григорій Сковорода, безнастанно діє в живій людині, однак, обдарована свободою волі людина іде за “покликом лжепророцтва, земного пороку”, зрікається внутрішнього голосу й здатна йти за принадою земного й у своїй геніальності готує “фронт” непослуху Творцю, захищаючись такими фразами, як статус, багатство, честь, популярність тощо.

Підсвідоме в людині – це присутність в намірах, почуттях, апетитах, симпатіях, що дає знати про свою присутність й впливає на мислення, почуття, поведінку, викликаючи тривогу та почуття вини (вони монотонні та повторювані).

Передсвідоме – неначе міст (або перехід) між несвідомим і свідомим, характеризується здатністю до творчості; багато з того, що людина сприймає у відчуттях, не зовсім свідомо пережите, те, що не входить у фокус уваги та аналізу, але уможливорює різноманітні погляди.

Карл Густаф Юнг, говорячи про колективне несвідоме (або природну здатність людини несвідомо присвоювати культурні здобутки предків), застерігає людей, щоб вони належно поцінювали “колективне несвідоме”, бо воно, якщо не знаходить належної уваги, здатне “помститися”.

Свідоме в людині, як це оцінюють більшість психологів, – це лише “вершина айсберга”, та йому належать відповідальність, контроль, пояснення, управління та напрям поведінки людини, не зважаючи на те, що воно недосконале й легко може бути корумповане. Завдання свідомого – сприймати все, доступне людському розумові, аналізувати та вирішувати, що не завжди легко (як зазначає Сартр та пояснює Сковорода).

Людині часто необхідно “віддалитися” від себе, щоб себе належно зрозуміти, як це робиться в доглибинній психотерапії, а ще успішніше – в гіпноаналізі²³⁸.

Духовна орієнтація завжди вільна та доступна кожній людині, зокрема (як зазначає Сковорода), їй варто лише відкрити серце вірі, і та ввійде в людину, як світло або повітря до кімнати при відчиненому вікні. Бо людина народжується з духовною орієнтацією, і дотримуватися її – це завдання людині на все життя. Духовне життя людини – не “самозречення, самопригнічення”, як це дехто намагається пояснювати, зокрема, Фройд, воно допомагає людині жити згідно (або “автентично”) з її “ендогенною” природою, і то не лише тепер, а й у далекосяжній перспективі. За таких умов людина, дотримуючись Двох Головних Заповідей Любові, є вірною Творцеві: вона з любов’ю та радістю зустрічає кожного, вона радується красою та вдячністю світу цього й, піклуючись, доклататиме

²³⁸ Див: Мірс, Вольберг, Шнек, Глива та інші.

всіх зусиль для збереження його для майбутніх поколінь.

Адріян ван Каам вказує на два види процесу духовної реорієнтації, а саме: інтроспективний та трансцендентальний, які дещо схожі й на практиці вимагають належної уваги. Інтроспективний метод нерідко здатний викликати почуття вини, бо людина в інтроспективнім процесі завжди віднайде в собі звичайну людську “недосконалість” і тим самим може звинувачувати себе в творенні чи браковій дії, яку могла б вчинити у відповідний час, а нерідко, і в недоброзичливих та навіть злочинних бажаннях.

Такий метод, на наш погляд, не особливо сприяє психічному здоров'ю людини. Краще в психотерапії орієнтувати людину “теологічно”: спонукати, сприяти або й навіювати їй спрямованість до досягнення чогось достойного людських зусиль, а не відсилати до моментів її падіння та самодокорів чи самопокарання.

Трансцендентальні здібності людини, як зазначає Сковорода, вивисують її понад “плотність”, понад її недосконалість, понад тілесні примхи та слабкості. Вказуючи людині на її духовні “крила”, розум, волю та на ласку Бога, Його вічність, всесильність та Його волю, поміч та любов, вони дають змогу людині наблизитися до Творця й творити себе духовнішою, а отже, й благороднішою, щасливішою та здоровішою.

Історично, як зазначає ван Каам, коріння трансцендентального погляду на людину сягає сивої давнини. Воно збереглося в античній філософії, в спірітуалістів, зокрема, на Сході, й почало зникати від часів Ренесансу, з появою, як окремої науки, експериментальної психології.

Наслідки цього видні кожній думаючій і спостережливій людині. Навіть душпастирі християнських церков, зазначає Ван Каам, під впливом (як висловлюється Карл Густаф Юнг), “обездушвленої психології”, замість трансцендентності — опускаються до інтроспективності, а то й “психологічної фізіології”.

Західний світ став безнадійно однобоким, що відбивається не лише на психіці, а й на фізичному здоров'ї: люди почуваються “самотнім воїном у полі” за екзистенцію у непривітному, а то й загрозовому середовищі, вони страждають безперервною тривогою в боротьбі зі “швидким часом” та наростаючими конкуренціями, в придушеній злобі до своїх переможців, а, при тому, гландулярна система “винагороджує” людину великою дозою отрути, що нищить артерії, мозок, серце та інші органи, не кажучи вже про нарколептичні, наркотичні й інші галюценогенні речовини, за допомогою яких мільйони людей намагаються досягнути “самодосконалості”.

Григорій Сковорода, як згодом Карл Густаф Юнг, Габріель Марсель, Полл Тілліх, Адріян ван Каам та інші невдоволені “функціональністю” людини, бо те, що можна пізнати п'ятьма смислами або “в кулак зловити” (за його словами), — це не людина. Відтак, вони намагаються віднайти її сутність у власній “глибині”, похідній від Творця.

Людина, яка цікавиться лише питаннями: що це мені дасть? як я цим скористаюся для себе особисто (нехай етично, психологічно, емоційно)? як я покращу власне раниме его (не кажучи вже про банальне: як я розбагату, здобуду силу або славу)? — не матиме щастя, бо, як зазначає Сковорода, його там немає. Щастя людини не поза, а таки всередині неї: це совість, це голос Бога, це Святий Дух, це достойне, вічне й благородне в людині — її духовність.

Говорячи про небезпеку, а навіть, шкідливість інтроспекції, а ще більше, ретроспекції, що широко використовується при традиційному психоаналізі, ван Каам заз-

начає: "... коли людина постійно дивиться на себе інтроспективно, вона не може звільнитися від "мезмеричного" стану й визволитися від почуття особистої та ситуативної обмеженості. Тому я дійшов до висновку, що людина, спостерігаючи себе ізольовано, обов'язково бачить себе депресованою нескінченною обмеженістю: у зовнішньому вигляді, здоров'ї, походженні, знанні, темпераменті, благочесті, інтелігентності, емоційній інтенсивності та можливостях успіху. Незалежно від здібностей людини, вона знаходиться в колізії з обмеженнями. Але зможе вийти поза них лише за допомогою самоакцептування.

Істинне самоакцептування можливе тільки тоді, коли людина погодиться, що це відповідає Божим планам і є унікальним вкладом в історію спасіння та культури. В іншому випадку, людина почувається викинутою в непевний світ, подібно жмені піску, кинутій на вітер.

Не дивно, що без душевного життя людина почувається шизоїдною, усамітною, відчуженою, розчарованою життям та його безглуздям"²³⁹.

Ще гостріший критиці ван Каам піддає інтроспективний погляд у дитяче минуле, в якому, згідно Фрейда та неофрейдівців, особистість формується під впливом батьків до п'ятого чи шостого року життя: отже, вся вина лежить в неправильному батьківському вихованні.

Ван Каам говорить наступне: "В ході моїх досліджень, я відкрив, що інтроспективне ставлення схильне до переоцінки історії дитинства. У внутрішньо закритому світі, без поєднання з Божественним джерелом, від якого все походить, інтроспекція видається ретроспекцією. Засліплені психологічними поглядами, дослідники відкидають трансцендентну таємницю, яка уможлиблює дитині життя, нехай і складне... Інша загроза саме інтроспективних і ретроспективних методик полягає в тому, що пацієнт може неправильно застосовувати стан відсутності самоконтролю. Така людина може приховувати власні недоліки висловлюваннями, що вона була недолюблена матір'ю, що священнослужителі ставилися надто вимогливо, що дитина була розпещена батьком...

Ані психологія, ні психотерапія не повинні вважатися найважливішим зі шляхів, що ведуть до зближення з божественністю"²⁴⁰.

Зупиняючись глибше над процесом інтроспекції, ван Каам переконується, що він приводить до "деформуючого" впливу, бо: "Інтроспекція, видається, може викликати заклопотаність ізольованою інферіорністю людини... Трансцендентна самоприсутність, натомість, поєднує людину з її культурою, традицією, походженням та культурологічним періодом, в якому Бог покликав нас до життя"²⁴¹.

На духовну порожнечу, яку намагаються вилікувати психотерапевти, в процесі аналізу часто застосовуючи інтроспективний і ретроспективний метод, що може бути дуже шкідливим, Григорій Сковорода, натомість, знайшов ліки, що знаходяться в самій людині — це постійне почуття вдячності, яке він рекомендує батькам культивувати в дітях уже з раннього дитинства.

²³⁹ Каам (1975: 185)

²⁴⁰ Там само. — С. 186.

²⁴¹ Там само. — С. 193.

Фундаментальна 2.76. ДУХОВНІСТЬ ЛЮДИНИ

У Західному світі не можна не помітити браку духовності в щоденному житті, культурі, мистецтві та науці, як не можна не помітити занепаду ментального життя людини, не зважаючи на те, що переважна частина населення належить до певного релігійного об'єднання. Спроби цивільних чинників піднести рівень ментального здоров'я людини, без кооперації релігійних деномінацій, закінчуються безрезультатно, бо лише останні мають можливість вплітати духовність у щоденне життя.

На жаль, означений *брак інтеграції духовності* з життям людини видний не лише в звичайних людях, а й у відданих релігійним святошам священнослужителів (теологів, монахів, рабінів, семінаристів, парафіях, школах, релігійних організаціях). Так сталося, бо в практичному житті людина (за словами Сковороди) схильна ловитися на земне “плотське”, на “лжепророцтво”. Ось чому мислитель розрізняє “освіченість” від “мудрості” та радить “менше кусати, а більше жувати”. Задуматися над життєвим шляхом людини, який вона (і то дуже коротко) проходить один тільки раз, і завжди тримати відкритим вікно *віри та дослухатися голосу Бога-Творця*.

Образ людини 2.77. ЯК ДУХОВНОЇ ІСТОТИ

У цьому розділі Адріян ван Каам, заглиблюючись у духовність людини в “передоб'явленому стані”, цікавиться поглядами щодо означеного фундаментальної католицької духовності. Автор зазначає, що систематична теологія використовує як метафізичні філософські погляди, так і практичні погляди науковців з різних галузей гуманістичного знання, й тому пропонує відповідну “дискусію”.

Підвалинами всіх релігійних наук, директив, повчань є *віра* в те, що *людина – це духовне буття*. Ця віра істотно впливає на всі релігійні деномінації і засвідчує, що людина – це, природно, духовність, яка динамічна, має визначальний вплив на людину та спільноти, на особисте зростання та життя.

У минулому такий образ людини творився під впливом *метафізичних* міркувань і переживань людини. Нині ці погляди підтверджуються такими *науками*, як психологія, психіатрія, культурологічна антропологія, соціологія та інші. Відтак, автор твердить, що сучасне духовне життя *не може* бути виправдане знанням, досягнутим згідно з *застарілими* методами, воно мусить враховувати *сучасні міркування та майбутній розвиток*.

Подібні погляди висловлює патріарх Йосиф Сліпий в праці “*Віра і наука*”²⁴².

У роботі “*Св. Тома з Аквіну і Схоластика*” він аналізує вплив схоластики, зокрема вчення Св. Томи Аквінського, і доводить наступне²⁴³:

“Ті заслужені признання для св. Томи не повинні однак бути перецінюванням його заслуг і спонукувати тільки до безкритичного присвоювання собі йо-

²⁴² Сліпий Йосиф, Кардинал. Твори Кир Йосифа Верховного Архисуперника і Кардинала. – Рим: Український Католицький Університет ім. Св.Климентія Папи, 1969. – С. 125-148.

²⁴³ У запропонованій цитаті збережена мова патріарха Йосифа. Він цитує: R. Eucken – Thomas von Aquin und Kant. Kantstudien VI, 1901, 57. Підкреслення курсивом – мої, Є.Г.

го науки, наче би вона була в Аквіната вже звершена і *виключений був би поступ і розвій пізнання природних і об'явлених правд*. І Томина творчість є усовершеншаема і *Summa theologika*, хоч як знаменитий твір, *є все-таки дитиною свого часу*, в якому треба відрізнити часове від вічного. “Ми не повинні, каже кард. Ерле, присвоювати собі здобуте знання тих великих учителів без труду, але через поважну і самостійну перерібку ту мудрість наче з себе видобути. Саме пам'ятеве вивчення їх науки допровадило би як до скошлявлення науки загалом, так і власного ума. Сьому зарадило Боже провидіння в сей спосіб, що обрало за закон свого пізнання – *nihil perfectum sub sole*”. *Тому не можна собі легковажати дійсних здобутків новочасних дослідів*.

Р. Айкен сказав, що Тома не осудив би цілої сучасної культури. Се дійсно вчасно стійне, бо Аквінат завсіди приймав кожную правду, але тільки правду, звідки би вона не походила, від Аристотеля, арабських чи жидівських коментаторів.

Як осудження, гідним було би, отже, держати ненарушену схоластику, подібно євангельському рабові, що закопав свій талант, так прямо очайдушним було би хотіти руйнувати і вважати її твором, що перейшов на власність історії як пр. мистецький стиль – ту схоластику, що через стільки століть проникала церковне життя і зрослася з організмом церкви”²⁴⁴.

Належно пошановуючи великого подвижника науки та святого Католицької Церкви Тому Аквінського, патріарх Йосиф таки вказує на те, що наука Аквіната “не завершена” й “поступ і розвій пізнання природних і об'явлених правд” – повинен продовжуватися.

Праця, що оригінально появилася в друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка накладом Богословського Наукового Товариства у Львові 1925 р., згідно з передмовою Автора має на меті вказати не лише на геніальність “найбільшого умового представника всього Середньовіччя”, а й “на лучбу між західною схоластикою і українською” та “на конечність ревізії погляду на схоластику на Україні”.

Оскільки наша монографія присвячена пошукам *сутності людини, яку намагаємося показати суспільству на тлі творчості Григорія Сковороди, який достовірно, дотримуючись голосу Бога (голосу совісті, що завжди присутній в людині від хвилини її самоусвідомлення) та об'явлення в Святому Письмі (яке він беззастережно цінує), радить вірою прийняти, так як це личить скромній (або смиренній) людині*, вважаємо за обов'язок вказати на те, що Сковорода схиляється до думки, що людський інтелект (який він цінує), *не завжди досконалий*, а тому, здатний помилятися, та що голос Бога в людині – *це голос Досконалого буття, й тому завжди безпомилковий*.

Користуючись термінологією Адріана ван Каама, великого подвижника дослідження духовності людини ХХ ст., зазначаємо, що Сковорода говорить про “оригінальну” (або “джерельну”) духовність людини, винагороджену та осяяну ласкою Творця, Бога, а не про “похідну” (або “доктринальну”) духовність, яку людина набуває в ході життєвого досвіду та навчання від “духовних подвижників, проповідників”, історичних і культурологічних впливів, а також, від філософів, мислителів та отців церкви (що, як і Сковорода, дуже цінують та поважають).

Адже філософи – це славнозвісні “скептики” в своїй методології пошукування “істини”. Взавши за приклад широко знаного французького філософа

²⁴⁴ Сліпий Йосиф, Кардинал. *Твори Кир Йосифа Верховного Архiepіскопа і Кардинала*. – Рим: Український Католицький Університет ім. Св.Климентія Папи, 1969. – С. 25-100.

XVII ст. Рене Декарта, який значно вплинув на розвиток філософської думки, переконуємося, що філософи ставлять під “сумнів” навіть найочевидніші, явні явища, події, речі, живу людину та навіть своє власне існування. Такий “сумнівний” підхід в оцінці сутності, а в додатку абстрактності, аж ніяк не сприяє “вірі”, яку так глибоко цінує та передає Григорій Сковорода. Святе Письмо, та і сам Христос Бог словами: “щасливі ті, що не бачивши – повірили!”, – передає людині дар віри.

Віра, що могла б заслужити на це звання, як зазначає Сковорода, має бути беззастережною, безсумнівною, твердою, непохитною, кріпкою, витривалою. Такої віри від людини вимагав сам Бог, демонстративно щомиті радячи людині “віру Авраама”: той беззастережно й покірно, на вимогу голосу Божого, приніс власного сина Ісаака на жертвник.

Вартість та силу віри найбільш повно демонструє Ісус Христос, як це бачимо у Святому Письмі. Та не менше побачимо у життєвих переживаннях кожної людини зокрема. Сильна віра – це остаточний порятунок людині на “тернистому життєвому шляху”.

Філософи в своїй методології противляться вірі, бо так велить їм критерій методології досліджень. Хоча французький філософ минулого століття Габріель Марсель, сумніваючись, повірив й охристився у зрілому віці, вже будучи професором філософії Університету Сарбони.

Мета вивчення духовності – це природно духовна людина в суспільстві, її вияв у мистецтві та науках згідно з науково феноменологічною методологією.

Дослідник духовності зобов’язаний “очиститися” від усіх упереджень, уяв, бажань, а дотримуватися основних переживань щоденного життя, так як вони виявляються в нього та спостерігаються в оточенні. Його теорія має базуватися на власних переживаннях та переживаннях інших людей і не бути запозичена з інших наук, гіпотез чи теорій.

Тома Аквінський зазначає, що ласка Божа не послаблює природу людини, а лише вивершує та доповнює її, що й створює прогрес.

У вивченні духовності людини ван Каам присвячує особливу увагу ласці, вірі, надії, любові, молитві та іншим “інструментам” духовності людини та її інтимного ставлення до Творця та до життєвих цінностей.

Біблійна тематика, як це безнастанно наголошує Сковорода, – це розмова про духовність людини, й тому читач стрічає в цій роботі багато цитат зі Святого Письма, і всі вони пов’язані з духовним життям людини, а не “плотським”, бездушним, банальним та навіть не історичним, соціальним, правничим, господарським, хоча тому, що в Біблії мовиться про *живу людину та для людини, там говориться про “людину в світі”*, як це правильно зазначає екзистенційна філософія.

Про відношення творчості Григорія Сковороди 2.78. до теорій особистості

Як вказано вище, теорії особистості мають формальні критерії, згідно яких визначається, чи дані, які беруться до уваги, стосуються особистості. Першою вимогою є відповідь на питання: чи вони універсальні? чи вони використовувані універсально в часі та просторі?

Сковорода, бузумовно, говорить про людину всіх віків, усіх культур, усіх соціальних, економічних і політичних прошарків. Основне, на що він наголошує, — це життєдайна душа, за відсутності якої людина мертва, це її духовність, це, вживаючи секулярного вислову, — совість людини, яку вона здатна приглушити, але ніколи позбутися, совість людини, присутність якої особливо явна кожному психологу та психотерапевту.

Душа, як вказувалося вище, для більшості філософів та, зокрема, Сковороди, — це життя та динамізм людини, який людина має від Бога, й здатна нею користуватися від самих початків самосвідомості. Це сторож та проводир людського життя, це “живе”, що залишається після смерті тіла людини. Душа та духовність, згідно вчення Святого Письма, дана людині Богом й названа Святим Духом, який Біблія забороняє критично аналізувати, а вже ніколи нехтувати чи не поважати, й вважає всяке негідне ставлення до Святого Духа гідним карі.

Усвідомлюючи, що образ людини в творчості Сковороди не відповідає формальним критеріям теорії особистості, хочу все ж зауважити, що він має реальне відношення до субстанційного змісту, й тому вважаю за потрібне переглянути його стосовно інших (сучасних) теорій особистості.

1. Першим та головним питанням сучасних теоретиків особистості є: чи є, та наскільки важлива в житті людини її цілеспрямованість?

Позитивну відповідь на це питання дають: Адлер, Аллпорт, Ангियाль, Голдштайн, Марри та Роджерс, як і раніше Мак Довгал, Вотсон і Толман, Доллард і Міллер, Шелдон і Скіннер намагаються замінити це питання більш специфічними чинниками, такими, як почуття винагороди, почуття самоважливості або інші, та несвідомою мотивацією.

Для Сковороди це питання — ключове. Для нього людина є настільки людиною, наскільки вона має благородну мету (або мету, людини гідну) та до неї прагне протягом усього життя. Суть людини — це її мета. Тому Сковорода закликає: “увійди в себе, пізнай себе, пізнай свою суть, а не тїнь; пізнай свою психіку — не плоть, пізнай вічне в собі, а не дочасне, не тлінне, та не спочивай на лаврах досягнень, а безпереривно працюй для того, щоб увінчати земне й дочасне — вічним нетлінним щастям”.

2. Інше питання, що займає увагу теоретиків особистості, це: наскільки присутній і важливий у мотивації людини чинник несвідомого?

Як відомо, для Фрейда несвідоме має найбільшу увагу та являється промотором і рушієм життя, а свідоме — тільки тонюсінька крига на поверхні вод. Але й інші теоретики, такі, як Марри та Юнг, присвячують несвідомому чимало уваги. Так, Юнг досліджував не тільки особисте, а й колективне несвідоме, яке генетично успадковує людина, та яке відіграє значну роль в її мотивації, зокре-

ма, виявляє свою присутність тоді, коли людина не присвячує йому належної уваги, тобто, коли воно людиною ігнорується.

Аллпорт, Голдштайн, Левін, Роджерс, Скіннер та екзистенціалісти також беруть до уваги несвідоме, особливо, в патологічних умовах (наслідки психічної травми чи конфлікту), вважаючи, що несвідомі мотивації відсутні у здорового індивіда.

Сковорода не виключає присутності несвідомого, та воно в нього не має негативного характеру, а подібне до “надсвідомого”, до “голосу совісті” (на що вказує Юнг), або, швидше, душевного заклику, вказівки, шляху чи смолоскипа, який освічує життєвий шлях і тим робить людину відповідальною за свої мрії, бажання та вчинки, це – голос Божий у людині.

3. Винагорода високо оцінюється бегавіористами, зокрема, Павловим, Скіннером, Вольпе, Доллардом та Міллером, як чинник, що підкріплює процес виховання, та Фройдом, як почуття “насолоди”, та, до певної міри, Кателом, Марри та Салліваном, як первинний вплив при вихованні.

Аллпорт, Ангилл, Бінсвангер, Босс, Голдштайн і Роджерс зводять чинник винагорода до другорядного. Всі, однак, наголошують вартісність винагорода в поведінці людини, незалежно від того, чи людина свідомо ролі винагорода, чи ні.

Сковорода особливо цінує винагорода, але в нього це не “плотські”, життєві вигоди (харчування, дорогоцінності, срібло, багатство, посади чи почесті), а душевний спокій, почуття, якого людина досягає, коли вона автентична, коли діє згідно зі своєю природою, зі своїм “серцем”, яке він уважав вмістилищем людських почуттів та кермом людських думок. Філософ цінував розум, знання, чесність, обов'язковість, а, отже, свободу волі людини. Жодних тілесних вигод Сковорода не міняв на духовні цінності й тому відкидав усі пропонувані йому посади, включно з посадами придворного філософа при царському дворі, професора Києво-Могилянської Академії, архиєрейською мітрєю, а жив згідно з власним почуттям як мандрівний філософ, вчив людей доброго “себегідного життя”.

4. Процесові формування особистості всі теоретики присвячують багато уваги, серед них найбільш знані, це: Адлер, Аллпорт, Еріксон, Фройд, Кател, Юнг, Марри, Шелдон, Міллер і Доллард, хоч останні запозичили теорію Фрейда.

Сковорода особливу увагу присвячував принципам і процесові формування особистості, для нього це безперервна праця та мета всього людського життя. Він, як і всі інші психологи, визнавав, що дитинство та юність найбільш придатні для формування та кристалізації особистості, й запропонував багато принципів методичних вказівок. Його виховна праця зі студентами, жителями Слобідської України, де він побував і вчив, а особливо ставлення та листи до Михайла Ковалинського, – це найкраще свідчення його турбот, пов'язаних із виховуванням та формуванням характеру.

5. Генетична спадковість завжди бралась до уваги теоретиками особистості. Шелдон вважає генетику ключовим чинником у формуванні особистості, не зважаючи на те, що більшість новітніх американських теоретиків вважає її другорядним фактором. Юнг бере до уваги генетичний вплив на формування особистості, Фройд також вважає його важливим. Особливе ставлення до генетичного успадкування мають екзистенціалісти, вказуючи, що людина може стати

тим, чим бажає, отже, наголошуючи свободу волі як особливий фактор у формуванні особистості, а тим самим роблять її відповідальною за власні вчинки. Скіннер, навпаки, категорично відкидає концепцію свободи волі та залишається нейтральним щодо генетичного успадкування.

Фромм, Горней, Левін, Роджерс і Салліван дуже мало уваги присвячують генетичному чинникові.

Сковорода, респектуючи генетичну спадковість у людини, чітко заявляє, що людина, маючи розум та свободу волі, формує особистість згідно зі своєю сутністю й у наслідку винагороджується почуттям щастя. Формування особистості, згідно з поглядами Сковороди, – це безперервний процес всього життя людини.

6. Теоретики особистості рівно та чітко поділяються в поглядах на важливості стану чинників, які появилися в дитинстві, й таких, які появилися відносно нещодавно. Фройд, Еріксон, Марри, Салліван та Міллер і Доллард зосереджують увагу на явищах, що появилися в ранньому дитинстві. Аллпорт, Левін, Роджерс та екзистенціалісти більше цікавляться теперішнім станом і вважають, що попередні цікаві лише історичністю (або коренем) даного стану, який не має виняткового впливу на поведінку людини, і, оскільки, теперішні чинники, сили та атрибути зрозумілі, немає потреби входити в генезу. Теоретики, що цікавляться минулим, наголошують, що воно необхідне, щоб належно зрозуміти розвиток, сили та атрибути, які впливають на людину. Підставою для суперечки обидві сторони вважають відповідь на питання, чи чинник, який впливає на теперішню поведінку людини, може бути достатньо зрозумілий без особливих та ключових інформацій минулого.

Сковорода історичності присвячує багато уваги, однак цінує волю людини та її здатність самотворення згідно зі своєю суттю. Тому він закликає людину пізнати свою суть, а не плоть, не тінь, а свою духовність, що уможливить її щастя.

7. Роль психологічного оточення (або переживання), на відміну від фізичної реальності, в формуванні особистості, за винятком Скіннера, Кателла, Міллера і Долларда, визнається майже всіма теоретиками особистості. Та найбільше уваги психологічним переживанням присвячують екзистенціалісти Левін та Роджерс.

Концепція власного “я”, або “его”, займає центральну увагу в усіх теоретиків особистості й тоді, коли в минулому воно носило вітальний та містичний характер. Сьогодні до концепції власного “я” ставлення значно реалістичніше та навіть із намаганням його вимірювати.

Сковорода намагався збагнути людину та її суть, а не фізичну структуру, не фізіологію, не її фізичне оточення чи закони природи. Для нього людина – це її серце, її почуття та розум, а фізичний світ, включно з фізичною структурою людини та фізіологічними функціями, є лише знаряддям, за допомогою якого людина себе об’являє.

8. Асоціація в часі та просторі з додатком винагороди, що використав Іван Павлов у його відомих звукових експериментах, не особливо взята до уваги теоретиками особистості, за винятком Фройда, який вказує на їх важливість при формуванні симптомів та символічних трансформаціях. Міллер, Доллард і Скіннер надають більшої уваги винагороді, ніж асоціації в часі та просторі. А за-

галом, усі теоретики звертають більше уваги на мотивацію.

Сковорода аж надто цінує поклик серця, поклик совісті, поклик голосу Бога та волю людини, й тому не присвячує уваги асоціативному впливові на формування особистості.

9. Процес виховання (або формування) особистості дуже ґрунтовно опрацьований у Скіннера, Долларда та Міллера. Аллпорт, Каттел, Еріксон і, до певної міри, Левін також частково торкаються процесу формування особистості. А Бінсвангер, Босс, Юнг, Роджерс і Шелдон майже не торкаються цього важливого питання, говорячи про процеси “дорослішання, індивідуації, ідентифікації, самоактуалізації” та інше.

Сковорода дуже ґрунтовно трактує формування особистості. Для нього важлива духовність людини. Найважливіше, що він пропонує, – це праобраз людини, достойної зватися “людиною”. Він зазначає, що людина, для того, щоб “зберегти” власну ідентичність, повинна дослухатися до “голосу” власного “серця” та відкидати вплив “земного пороху”, “лжепророцтва” та “тілесні спокуси”. Вихователів, зокрема, батьків, Сковорода закликає приглядатися до “схильності” дитини, до її покликання та належно його культивувати. Людина буде щасливою, коли її воля буде ідентичною з волею Творця (що яскраво доводить успішна психотерапія).

“Першими й найліпшими” вчителями є батьки (тільки потім на допомогу їм приходять вихователі та школа). А першим завданням вихователя є розпізнання “сродності” дитини. Зробити це важко, але можливо, адже “всяка таємниця має свою тінь”. “Дивись як хлопчак, граючись, робить ярмо та вдягає його цуценяті чи кошеняті – хіба то не є тінь його хліборобської душі? І чи не є це поклик до землеробства? ...А коли він припасовує шаблю, чи це не смак до військової справи? Коли трирічний хлопчина вчиться зі слуху набожних пісень, полюбить зазирати до священних книг, гортати сторінки, дивитися то на таємничі малюнки, то на літери, чи це не таємна іскра природи, що зродила та поклікала його до богослів'я”.

І батьки, і фахові вчителі мають розвивати природні здібності дитини, тобто, бути помічниками природи. “Усяка справа, каже Сковорода, має успіх, коли їй сприяє природа. Тільки не заважай їй а коли можеш, усувай перешкоди та ніби прочишуй їй шлях: воістину, вона все зробить чисто й удатно. Клубок сам собою покотиться з гори, забери тільки камінь, що йому заважає”²⁴⁵.

У наведеній вище цитаті сконцентрована вся тайна належного виховання та “перевиховання”, яке досягається в процесі психотерапії. Сковорода вірить, що у кожній людині від часу її самоусвідомлення, існує та, з дозволу людини, діє голос Творця, голос совісті, який завжди унапрямує її на правильну дорогу. Й тому він зазначає, що не потрібно вчити “яблуню родити яблука: вже природа сама її навчила. Бережи її лише від свиней...”.

• • •

²⁴⁵ Ушкалов Леонід. *Григорій Сковорода: Семінарій*. – Харків: Міністерство освіти і науки України, Харківський національний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди, 2004. – С. 497.

ПІСЛЯСЛОВО

У капітальній праці Леоніда Ушкалова, у його влучних синопсисах²⁴⁶, читач довідається багато корисного, скажімо, що:

(1) у 2002 р. “бібліографічний довідник” Сковороди сягнув 2203 позиції²⁴⁷, а це доводить величезне зацікавлення науковців творчістю Сковороди, яке повинне б привести до корінного пізнання його творчості.

(2) вплив на творчість Сковороди мали передовсім соціальні, національні, релігійні, культурні та інші “перипетії” в Україні. “Діяльність гетьманів Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Данила Апостола, Кирила Розумовського, російських імператорів та імператриць (Петро I, Єлизавета, Катерина II), поступова інкорпорація Гетьманщини та Слобожанщини до Російської імперії, зруйнування Запорозжя та кріпаччина, підневільне становище українського православ’я, розквіт і занепад культури українського бароко, репресивні заходи царату супроти української мови”²⁴⁸.

Нація без минувшини не має майбутнього, тому думаючим необхідно пам’ятати, що Україна під окупацією Москви (та всіх інших окупантів) страждала в усіх аспектах: гітлерівці, відразу після окупації нашої землі в 1941 р., вивозили з України все, що Україна мала, включно з чорноземом і робочою силою, в тому числі дітей і підлітків; російські окупанти, починаючи від Петра I-го, нищили українську мову, палили україномовні книги (включаючи релігійні), забороняли вживання української мови, особливо, друкованого слова, освічену верству притягали до імперських послуг (Сподіваюся, що українці, шануючи себе і знаючи, що Московія нищила українську мову, перестануть говорити мовою окупанта).

Кріпаччина — це антиприродний, антилюдяний, бридкий, гидкий спосіб ставлення людини до людини. А геноцид супроти українського народу, який провела Москва в 1932-33 рр., не має аналогів у світі й тому вона не признається у тому жахливому злочині.

(3) “Сковорода був високого рівня богословом”, що він уважав найважливішим, бо разом із медициною та юриспруденцією воно “перетворює рабів на Божих синів та друзів”. Це “викорінення недобрих думок, знаття про порятунок душі, тобто про спокій серця”²⁴⁹.

Сковорода вважає себе “любителем священної Біблії”. Він “виокремлював Біблію в особливу онтологічну сферу (символічний світ), мавши на думці, що тільки цей текст є провідником людського серця на терени Святого Духа”²⁵⁰.

“Стосунки Сковороди з офіційною Церквою були доволі складними. З одного боку, філософ ніколи не протиставляв себе Церкві як інституції. Одначе, з другого боку, релігійність Сковороди має виразні позацерковні риси. Перегодом церковна цензура добачала в писаннях Сковороди, зокрема його христології, чимало ідейних ганджів”²⁵¹.

²⁴⁶ Ушкалов Леонід. Григорій Сковорода: Семінарій. — Харків: Міністерство освіти і науки України, Харківський національний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди, 2004.

²⁴⁷ Там само. — С. 30.

²⁴⁸ Там само. — С. 49.

²⁴⁹ Там само. — С. 83.

²⁵⁰ Там само. — С. 87.

²⁵¹ Там само. — С. 153.

(4) “Перше, що одразу привертає до себе увагу в творах Сковороди, – повсякчасна апеляція філософа до авторитету Святого Письма, його напружені роздуми над сенсом старозавітних і новозавітних сюжетів та образів”²⁵².

“Філософсько-богословські міркування розгортаються тут на доволі яскравому побутовому, подієвому та психологічному тлі... письменник рясно вживає різноманітні образи, взяті, зокрема, з Біблії...”, – зазначає професор Ушкалов.

Обсяг цієї монографії виключає можливість заглибитися в повний текст праці Ушкалова, однак сміло можна твердити, що шановний автор беззаперечно доводить своєю книгою, що ідеї Григорія Сковороди не тільки глибоко вкорінені в духовність українського народу, а й що вони **універсальні і, як такі, заслуговують уваги дослідника сутності людини.**

У передмові книги “Григорій Савич Сковорода”²⁵³ Марк Раєфф доречно вказує на долю писань нашого філософа. Використовуючи висловлювання Гераклітуса, він зазначає, що творчі особистості, які пливають “за течією часу”, відразу знаходять визнання власних ідей і мають поважний позитивний вплив на тогочасне середовище. І навпаки, ті, що висловлюють ідеї “чужі” або “неприємні” даному середовищу, відкидаються як “пережитки” минулого, “контроверсійні”, незрозумілі та непотрібні, й залишаються чужими, незнаними та призабутими. А коли вони знову “відкриваються”, то дуже часто ідеї автора не збігаються з його інтенцією. Саме це й сталося у випадку Сковороди, заявляє Раєфф, у результаті окупації України Росією.

Під впливом Києво-Могилянської академії Петро I бажав “відкрити вікно” для Росії до Західної Європи, а для того був змушений позбутися патріарших впливів. Тому й виник так званий “Святіший Синод”, що, безумовно, був “царським знаряддям для підкорення моральних, інтелектуальних та релігійних цінностей”, приводом відтягнути з України до Петербурга українську освічену верству з Острозької та Києво-Могилянської академії.

Цариці – Єлисавета та Єкатерина II, не змігши принадити, використати та втримати Сковороду при царському дворі (що, як широко відомо, вони намагалися зробити), бо він був “послушний тільки власному серцю”, вжили “святішого синоду”, щоб скомпрометувати та приглушити його могутній голос, й оголосили його “схизматиком”, “містиком”, “антихристом”, “антицерковником” та всім “негідним спілкування” православної людини.

Сковорода, хочемо наголосити, не боровся ні з жодними християнськими об’єднаннями, його цікавило не доктринерство та церемонії (хоча він дуже цінував християнську культуру та доктрини), а Боже в людині, голос Творця, Святий Дух, Духовність, що існує в людині від її створення й далеко випереджає появу Біблії та нею тримається.

Усвідомлюючи силу впливу вірувань на людину, багато з яких породжені церковним християнським вихованням, скориставшись аргументами доктора богослов’я о. Петра Біланюка, хочу довести віруючим християнам, що Сковорода в своїх писаних творах (підтверджених його життям) ніколи не зводив боїв із жодним християнським віровизнанням, а навпаки – був добрим богословом.

“Багато українських вчених бачать в Сковороді психічний праобраз ук-

²⁵² Там само. – С. 218.

²⁵³ Раєфф (1994; XI)

раїнця – сильного інтроверта, добросердечного з домінуючими духовними цінностями, інтелігентної людини, в любові до природи, гостро естетичного, гуманіста з правдивою релігійною духовністю” й тому вважають його за типового українця, вартісного до наслідування.

Крім інших видатних хистів і талантів, досягнень, Сковорода був дуже добрий знавець Біблії та прекрасний богослов; при тому він володів латинською, грецькою, гебрійською та іншими мовами і знав твори отців церкви та екзегезу”²⁵⁴.

Біблія для нього була основним джерелом Богооб’явлення, початком його мислення, правдивим авторитетом. Сковорода, в основному, був зацікавлений Богом об’явленою істиною, що він уважав Божою ласкою, досяжною за допомогою віри. Він завжди шукав та покладався вірою на Бога.

Слово “мисль” для Сковороди втілює “всецілісність людини”: інтелект, волю, серце, емоції, тіло і проявляється як моральна цінність та носить теологічний характер, бо завжди спрямована до Бога.

Біланюк зазначає, що така модель мислення йде від Александрійської богословської школи, що базується на філософських міркуваннях Платона, нео-платонівців та екзегезу й характерна метафізичною спекуляцією та доглибинною містеричністю і послуговується дедуктивним методом. Він порівнює її з Антохіянською школою та традицією, що більше схожа до школи Арістотелізму – більше позитивно та історично дослідницької та такої, що послуговується індуктивним методом.

Після складних та для нас, мабуть, зайвих (бо надто вже ґрунтовні), аргументів отець Біланюк стверджує, що Сковорода, маючи прекрасну теологічну освіту, інтерпретував Святе Письмо згідно екзегезу Александрійської школи, не відкидав і найновіших підходів до вивчення Біблії, маючи на увазі позитивні та негативні впливи, а в пошуках “найбільш автентичної християнської теологічної мислі і духовості... дотримувалася Александрійської патристичної традиції”.

²⁵⁴ Біланюк, ст. 251

Бібліографія

- Abrahams Stanley. The use of hypnotic technique with psychotics: a critical review. In *American Journal of psychotherapy*, 18, 70 – 94, 1964.
- Adler, Alfred; *The practice and theory of individual psychology*. New York: Harcourt, Brace & World, 1927.
- Adler, Alfred; *What life should mean to you*. Boston: Little, Brown, 1931.
- Adler, Alfred; *Social interest: a challenge to mankind*. Capricorn Books, New York, 1964.
- Adler, Alfred; *Individual psychology*. In C. Murchison Ed. *Psychologies of 1930*; Worcester Mass. Clark University Press, 1930.
- Adler, Alfred; *Der Sinn des Lebens*. Viena, Doktor Rolf Passer, 1933.
- Adler, Alfred; *Studie uber die Minderwertigkeit von Organen und ihre Seelische Kompensation*. Viena, Urban und Schwarzenberg, 1907.
- Adler, Alfred; *Die Zwangneurose*. In *Zeitschrift fur Individual Psychologie*. Hirzel, Leipzig, 1931.
- Alexander, Franz and French, Thomas M.; *Psychanalytic therapy: principles and application*. New York, Ronald Press, 1946.
- Allport, G. W.; *The nature of personality: selected papers*. Cambridge, Mass.: Addison-Wesley, 1950.
- Allport, G. W.; *Personality: A psychological interpretation*. New York: Holt, 1937.
- Allport, G. W.; *Personality and social encounter*. Boston: Beacon, 1960.
- Allport, G. W.; *Pattern and growth in personality*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961.
- Allport, Gordon W.; *Personality: A psychological interpretation*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973.
- Ansbacher, H. L., and Rowena R. Edit.; *The Individual-Psychology of Alfred Adler*. New York: Basic Books, 1956.
- Argyle, M.; *Religious Behaviour*. Routledge and Kegan Paul, London, 1958.
- Argyle, M. and Beit-Hallahmi, B.; *The Social Psychology of Religion*. Routledge, London, 1975.
- Aristotle; *The Nicomachean Ethics*. Penguin Books Ltd., Middlesex, England, 1976.
- Aristotle; *Metaphysics; Logic; Physics; Psychology; Ethics; Politics; Poetics*. In; *The Philosophy of Aristotle. A Mentor Book*. New York, 1963.
- As, A; *The recovery of forgotten knowledge through hypnotic age regression*. *American JCH*, Vol. 5, No.1, 1962.
- Astor, M. H.; *Hypnosis and behaviour modification combined with psychoanalytic psychotherapy*. *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, Vol. 21, No.1, 1973.
- Baker, Elgan L.; *An Hypnotherapeutic approach to enhance object relatedness in psychotic patients*. In *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, 124, 136 – 147, 1981.
- Barber T.X., Spanos, N. P. and Chaves J. F.; *Hypnosis Imagination and Human Potentialities*. New York. Pergamon Press, 1974.
- Barber Theodore X. and Calverley David, S.; *Hypnotic behaviour as a function of task motivating instructions and trance induction procedure in the productions of hypnotic like behaviours*. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 137, 107 – 116, 1963.
- Barber Thodore X.; *Hypnotizability, suggestibility and personality: V. A critical review of research findings*. *Psychological Reports*, 14, 299 – 320, 1964.
- Barber Thodore X.; *Physiological effects of hypnosis*. *Psychological Bulletin*, 58, 390 – 419, 1964.
- Barber, T. X.; *Hypnosis; A Scientific Approach*. New York; Van Nostrand Reinhold, 1969.
- Barber, Theodore X and Calverely, David S.; *The relative effectiveness of task motivation*. *Journal of Psychology*, 54, 363 – 389, 1962.
- Bartlett, F. C. ; *Religion as Experience, Belief, Action*. O U P, London, 1950.
- Berdyayev, N.; *The Beginning and the End*. New York, Charles Scribner's Sons, 1957.
- Berdyayev, N; *The destiny of Man*. New York. Harper & Row, 1960.
- Bergin, A.E. & Garfield S. L.; *Handbook of psychotherapy and behaviour change*. Wiley, New York, 1971.
- Bernheim, Hippolyte; *Suggestive Therapeutics*. In *Foundations of Hypnosis*, M.M. Tintorrow. Charles C. Thomas, 1970, pp. 438 – 471.

- Berlin, Isaiah; *The age of enlightenment; The 18th century philosophers*. New American Library, New York, 1956.
- Bilaniuk, Petro, B.T.; *An Introduction to the Theological Thought of Hryhorij Skovoroda*. Mashal Richard H. Jr. and Thomas E Bird. KIYC, CIUS. Edmonton, 1994
- Binswanger, L.; *Being-in-the World*. New York, Basic Books, 1963.
- Binswanger, Ludwig; *Existential Analysis and Psychotherapy*. In *Psychoanalysis and Existential Philosophy*. E. P. Dutton and Co. Inc, New York, 1962.
- Bjornstrom, Fredrik; *Hypnotism, Its History and Present Development*. Humboldt Publishing, 1887, pp. 104 – 115.
- Bliss, E. L.; *Multiple personalities related disorders and hypnosis*. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol. 26, No. 2, 1983.
- Boss, M.; *Psychoanalysis and Daseinsanalysis*. Basic Books, 1963.
- Boss, Medard.; “*Daseinsanalysis*” and *Psychotherapy*. In *Psychoanalysis and Existential Philosophy*. E. P. Dutton and Co. Inc, New York, 1962.
- Bowers, Margaretta, K.; *Theoretical considerations in the use of hypnosis in the treatment of schizophrenia*. In *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, 9, 39 – 46, 1961.
- Braid, James; *Neurypnology; or the Rationale of Nervous Sleep*. London, 1843, pp. 1 – 74.
- Braun, Bennett G.; *Uses of hypnosis with multiple personality*. *Psychiatric Annals*, 14, 34 – 40, 1984.
- Brown, Daniel and Fromm, Erika;. *Hypnosis and behavioural medicine*. N. J., Lawrence Erbaum Associates, 1987.
- Brown, Daniel, P; *Hypnosis as an adjunct to the psychotherapy of the severely disturbed patient: an affective development approach*. In *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, 33, 281 – 301, 1985.
- Brown, L. B.; *Psychjlogy & Religion*. Hazel Watson & Viney Ltd. Great Britain, 1973.
- Buber, M.; *I and Thou*. New York, Charles Scribner's Sons, 1958.
- Buber, M.; *The Knowledge of Man*. New york, Humanities, 1965.
- Buber, M.; *What is man? In; Reality, Man and Existence*. Bantam Books, New York, 1971.
- Buchanan, Scott; *The portable Plato*. Penguin Books, Middleseks, England, 1979.
- Buytendijk, F.J.J.; *The Phenomenological Approach to the Problem of Feelings and Emotions*. In *Psychoanalysis and Existential Philosophy*. E. P. Dutton and Co. Inc, New York, 1962.
- Campbell, Joseph; *The Portable Jung*. Translated by R, F. C. Hull, Penguin Books, New York, 1976.
- Camus, A.; *The Plague*. New York, Knopf, 1948.
- Camus, A.; *The Rebel*. New York, Knopf, 1956.
- Clarke, Christopher J. and Jackson, Arthur J.; *Hypnosis and behaviour therapy*. Springer Publishing Company, New York, 1983.
- Commins, Saxe, and Linscott, Robert N.; *Man and man; The social philosophers*. Washington Square Press, New York, 1969.
- Coulson, C. A. ; *Science and Christian Belief*. Fontaana, London, 1967.
- Descartes, Rene; *Discourse on Method and the Meditations*. Penguin Books, Middlesex, 1980.
- Descartes, Rene; *The Project of Pure Enquiry*. Penguin Books, Middlesex, 1978.
- Descartes, Rene; *Two Meditations*. In *Readings in Philosophy* Ed. Randal, H. J., Buchler, J., Shirk, E., Barnes & Noble Books, New York, 1972.
- De Unamuno, M.; *The Tragic Sense of Life*, New York, Dover, 1957.
- Dobzhansky, T.; *The Biology of the Ultimate Concern*. New York, New American Library-World, 1967.
- Doncel, J. F.; *Philosophical Psychology*. Sheed and Ward. New York, 1955.
- Edmonston, W. E.; *An experimental investigation of hypnotic age regression*. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol.3, No. 3, 1961.
- Edmonston, W. E.; *Hypnotic age regression – an evaluation of role taking theory*. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol. 3, No.3, 1961.
- Erickson, M. H.; *Advanced techniques of hypnosis and therapy*. Grune and Stratton, New York, (Ed. Jay Haley), 1967.
- Fine, Reuben; *A History of Psychoanalysis*. Columbia University Press. New York, 1979.
- Flower J. C.; *An Approach to the Psychology of Religion*. Kegan Paul, London, 1927.

- Foerander, G. & Burrows, G.; A review of age regression in hypnosis. Australian JCH. Vol. 3, No. 1, 1975.
- Ford, Donald H. and Urban, Hugh B.; Systems of Psychotherapy. John Wiley and Sons Inc. New York, 1965.
- Forel, August; Der Hipnotismus oder die Suggestion und die Psychotherapie. Ferdinand Enke, Stuttgart, 1919.
- Frankel, Fred H.; Hypnosis: Trance as a coping mechanism. New York, Plenum Medical Books, 1976.
- Frankel, Fred H., and Orne, Martin T.; Hypnotizability and coping behaviour. Archives of General Psychiatry, 33, 1259 – 1261, 1976.
- Frankl, Viktor E.; Psychotherapy and Existentialism. Souvenir Press, London, 1970.
- Frankl, Viktor E.; Der Unbewusste Gott. Amandus-Edition, Vien, 1948, p. 88.
- Freud, S; A general introduction to psychoanalysis. Garden City Publishing Co, New York, 1943.
- Freud, S.; The interpretation of Dreams. Pelican, Great Britain, 1976.
- Freud, Sigmund; Totem and taboo. Routledge and Kegan Paul, London, 1972.
- Freud, Sigmund; Hypnosis in Therapeutisches Lexikon. Anton Bum's, 1891.
- Freud, S. ; Civilization and its Discontents. Hogarth Press. London, 1939.
- Freud, Sigmund; The Collected Papers of Sigmund Freud. Basic Books Inc., New York, 1959.
- Friedrich, C.J; The Philosophy of Hegel. Modern Library, New York, 1954.
- Fromm, Erich; Escape from freedom. New York: Discus-Avon books, 1965.
- Fromm, Erich; The sane Society. New York: Rinehart, 1955.
- Fromm, Erich; The revolution of hope. New York: Harper and Row, 1968.
- Fromm, Erika; Hypnoanalysis with particular emphasis on the borderline patient. In Psychanalytic Psychology, 1, 61 – 76, 1984.
- Fromm, Erika; Theory and Practice of hypnoanalysis. In William C. Wester II and Alexander Smith, Clinical Hypnosis: A Multidisciplinary Approach. New York: J. B. Lippincott, 1984.
- Fromm, Erika; Age regression with unexpected reappearance of a repressed childhood language. International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis, Vol. 18, No. 2, 1970.
- Fromm, Erika; Significant developments in clinical hypnosis during the past 25 years. International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis, Vol.35, No. 4, 1987.
- Fromm-Reichmann, F; Principles of Intensive Psychotherapy. George Allan & Unwin, Great Britain, 1953.
- Gebhard, J. W.; Hypnotic age regression – a review. American Journal of Clinical Hypnosis, Vol. 3, No. 3, 1961.
- Gill, M. M.; Hypnosis as an altered and regressed state. International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis, Vol. 20, No. 4, 1972.
- Greenleaf, E.; Developmental stage regression through hypnosis. American Journal of Clinical Hypnosis, Vol. 12, No. 1, 1969.
- Gruenwald, Doris; On the nature of multiple personality: comparisons with hypnosis. In International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis, 3, 170 – 190, 1984.
- Hall, Calvin S. & Lindzey, Gardner; Theories of Personality. John Wiley & Sons, Inc., New York, 1970.
- Hartland, John; Medical and Dental Hypnosis. Bailliere Tindal, London, 1973.
- Hartman, Nicolai; Der Philosophische Gedanke und seine Geschichte. Reclam, Ditzingen, 1982.
- Heidegger, Martin ; Basic Writings. London, Routledge, 1996.
- Heidegger, Martin; Fragen an sein Werk. Reclam, Ditzingen, 1982
- Herink, Riechie; The Psychotherapy Handbook. New American Library, New York, 1980.
- Hilgard E. R.: A Neodissociation Interpretation of Pain Reduction. In Hypnosis. Psychological Review, 80, 396 – 411, 1973b.
- Hilgard E. R.; The Domain of Hypnosis: With Some Comments on Alternate Paradigms; American Psychologist, 28, 972 – 982, 1973a.
- Hilgard, E. R.; Altered States of Awareness; Journal of Nervous and Mental Disease. 149, 68 – 79, 1969.
- Hilgard, E. R.; Personality and hypnosis. University of Chicago Press, Chicago, 1970.
- Hilgard, E. R.; The experience of hypnosis. Harcourt, Brace & World Corporation, New York, 1968.
- Hilgard, Josephine R.; Personality and Hypnosis. The University of Chicago Press, 1970.
- Hoffding, Harald; A History of Modern Philosophy. Dower Publications, New York, 1955.
- Hora, Thomas; Existential Psychiatry and Group Psychotherapy. In Psychoanalysis and Existential Philosophy. E P Dutton and Co Inc, New York, 1962.

- Hora, Tomas; *Psychotherapy, Existence and Religion*. In *Psychoanalysis and Existential Philosophy*. E.P. Dutton and Co Inc, New York, 1962.
- Horney, Karen; *Neurotic personality of our times*. New York: Norton, 1937.
- Horney, Karen; *Neurosis and human growth*. New York: Norton, 1950.
- Horney, Karen; *New ways in psychoanalysis*. New York: Norton, 1939.
- Howell, R. J.; *A verified childhood memory elicited during hypnosis*. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol. 8, No.2, 1965.
- Hynes, J. V.; *Hypnotic treatment of five adult cases of trichotillomania*. *Australian Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, Vol. 10, No. 2, Nov. 1982.
- Jacobi, Jolande; *The Psychology of C. G. Jung*. Routledge and Kegan Paul, London, 1975.
- Jacobi, Jolande; *Psychological reflections; A new anthology of his writings, 1905 – 1961*. Routledge & Kegan Paul, London, 1974.
- Jacobson, Edmund; *Progressive Relaxation*. The University of Chicago Press, Chicago, 1974.
- Jacobson, Eric; *Depression: comparative studies of normal, neurotic and psychotic conditions*. New York, International Universities Press, 1971.
- Jaspers, K.; *General Psychopathology*. Chicago, Regnery, 1963.
- Jaspers, K.; *Nietzsche and Christianity*, Chicago, Regnery, 1961.
- Jaspers, K.; *From reason and existence*. In; *Reality, man and existence*. Bantam Books Inc., New York, 1971.
- Jaspers, K.; *Philosophy and science*. In; *Reality, man and existence*. Bantam Books Inc. New York, 1971.
- Jeeves, M. A.; *The Scientific Enterprise and Christian Faith...* Tyndale Press, London, 1968.
- Jeeves, Malcolm A.; *Psychology and Christianity: the view both ways*. Inter-Varsity Press, Leicester, 1976.
- Jung, C.G.; *Modern man in search of a soul*. Harcourt, New York, 1936, p. 264.
- Jung, C.G.; *Collected works*. Princenton. Princenton University Press, 1960.
- Jung, C.G.; *Memories, dreams, reflections*. Random House, New York, 1961.
- Jung, C.G.; *Collected papers on analytical psychology*. Moffat, Yard. New York, 1917.
- Jung, C.G.; *Psychology and religion*. *Collected works*, Volum 11, Princenton University Press, Princenton, 1958.
- Kahn, Eugen; *An Appraisal of Existential Analysis*. In *Psychoanalysis and Existential Philosophy*. E. P. Dutton and Co Inc, New York, 1962.
- Kant, Immanuel; *Critique of Pure Reason*. The Modern Library, New York, 1958.
- Kenny, Anthony; *Descartes, study of his philosophy*. Random House, New York, 1968.
- Klemperer, E.; *Symptom removal by revivification*. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol. 5, No 4, 1963.
- Kierkegaard, Soren; *Concluding unscientific postscript*. Translated by D. F. Swenson. Princeton University Press, 1974.
- Kierkegaard, Soren; *Collection of Critical Essays*. Ancor Books, New York, 1972.
- Kline, George L.; *Skovoroda's Metaphysics*. Hryhorij Savyc Skovvoroda. Richard H. Marshal Jr and Thoas E. Bird. KIYC, CIUS, Edmonton, 1994
- Kluft, R. P.; *Preliminary observations on age regression in multiple personality disorder patients before and after integration*. *American JCH*, Vol. 28, No. 3, 1986.
- Kornfield, A. D.; *A spontaneous catatonic like reaction associated with hypnotic regression : a brief case*. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol. 27, No 3, 1985.
- Kratochvil, Stanislav; *Prolonged Hypnosis and Sleep*; *The American Journal of Clinical Hypnosis*; Vol. 12, No.4, April 1970.
- Kratochvil, Stanislav; *Sleep Hypnosis and Waking Hypnosis*; *The Intern. Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*; Vol. 18, No. 1, Janury 1970.
- Kroger, William S. and Fezler, William D. *Hypnosis and behaviour Modification: Imagery and conditioning*. JB Lippincott Co, Philadelphia and Toronto, 1976.
- Krystal, Henry and Raskin, Herbert A. *Drug dependence: aspects of ego functions*. Detroit, Wayne State University Press, 1970.
- Kuriyama, Kozuya; *Clinical Applications of Prolonged Hypnosis in Psychosomatic Medicine*; *The American Journal of Clinical Hypnosis*; Vol. 11, No.2, October 1968.
- Laing, R.D. *Ontological Insecurity*; In *Psychoanalysis and Existential Philosophy*. E. P. Dutton

- and Co. Inc, New York, 1962.
- Lamb, C. S.; Hypnotically-induced deconditioning: Reconstruction of memories in the treatment of phobias. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol. 28, No.2, 1985.
- Lavoie, G. et al.; Hypnotizability as a function of adaptive regression among chronic psychotic patients. *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, Vol. 24, No.3, 1976.
- Lazarus, Arnold A.; *Clinical Behavior Therapy*. Brunner\ Mazel, New York, 1972.
- Lecron, Leslie M. and Bordeaux, Jean. *Hypnotism today*. Wilshire Book Company, California, 1972.
- Logsdon, F. M.; Age regression in diagnosis and treatment of acrophobia. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol. 3, No. 2, 1960.
- MacHovec, F.; Treatment variables and the use of hypnosis in the brief therapy of post traumatic stress disorders. *International JCEH*, Vol. 23, No. 1, 1985.
- Macmillan, M. B.; The cathartic method and the expectancies of Beuer and Anna O. *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, Vol. 25, No. 2, 1977.
- McConkey, K. M. & Sheehan, P. W.; Inconsistency in hypnotic age regression and cue structure as supplied by the hypnotist. *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, Vol. 28, No.4, 1980.
- McCue, E. C. & McCue P. A.; Hypnosis and elucidation of hysterical aphonia: a case report. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol. 30, No. 3, 1988.
- Marcel, G.; *Being and Having; An Existentialist Diary*. Harper & Brothers, New York, 1949.
- Marcel, Gabriel. *The philosophy of existentialism*. The Citadel Press, New Jersey, 1973.
- Marcel, G.; *Homo Viator. Introduction to a Metaphysic of Hope*. New York, Harper and Brothers, 1951.
- Marcel, G.; *The Mystery of Being*, Chicago, Regney, 1951.
- Marcel, Gabriel; *An essay in autobiography*. In; *Reality man and existence*. Bantam Books, New York, 1971.
- Marcel, Gabriel; *Outline of an essay on the position of the ontological mystery and the concrete approaches to it*. In; *Reality man and existence*. Bantam Books, New York, 1971.
- Marcel, Gabriel; *Sketch of a phenomenology and a metaphysic of hope*. In; *Reality man and existence*. Bantam Books, New York, 1971.
- Marcuse, F. L.; *Hypnosis Throughout the World*. Charles C. Thomas, Springfield, Ill., 1964.
- Marmor, Judd; *The Nature of the Psychotherapeutic Process Revisited*. *Canadian Psychiatric Association Journal*, Vol. 20, No.8, Ottawa, Canada, 1975.
- Marshal, Richard H. and Bird, Thomas E.; *Hryhorij Savych Skovoroda*. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Edmonton, Alberta, 1994.
- May, Rollo. *Dangers in the Relation of Existentialism to Psychotherapy*. In *Psychoanalysis and Existential Philosophy*. E. P. Dutton and Co. Inc, New York, 1962.
- May, Rollo. *Love and will*. Dell Publishing, New York, 1969.
- May, Rollo. *Man's search for himself*. Dell Publishing, New York, 1953.
- Meares, A.; *A system of medical hypnosis*. Julian Press, New York, 1972.
- Miller, J.; Spontaneous age regression: a clinical report. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol. 26, No. 1, 1983.
- Mischel, Walter; *Introduction to Personality*. Holt, Reinehart and Winston, Inc, New York, 1971.
- Muelhleman, T.; Age regression as a possible enhancement to concern: A case report. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol. 20, No.4, 1978.
- Nash, M. R. et al.; Hypnotic age regression and the importance of assessing interpersonally relevant affect. *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, Vol. 23, No. 3, 1985.
- Newman, Cardinal; *Believing: with and without Evidence*. *Readings in Philosophy* Ed. Randal, J. H., Buchler, J., Shirk E., Barnes & Noble, New York, 1972.
- Niederland, William G. *An interpretation of the psychological stress and defenses in concentration camp life and the late after-effects*. In Henry Krystal (Ed) *Massive psychic trauma*, 60 – 72, New York, International Universities Press, 1968.
- Nietzsche, Friedrich; *Ecce homo; how one becomes what one is*. Penguin Books, Hazell Watson & Viney Ltd. Middlesex, 1980.
- Nietzsche, Friedrich; *Twilight of the idols and the anti-Christ*. Penguin Books, Hazell Watson & Viney Ltd. Middlesex, 1979.
- Nietzsche, Friedrich; *Thus spoke Zarathustra*. Penguin Books, Hazell Watson & Viney Ltd.

- Middlesex, 1980.
- Nietzsche, Friedrich; *Beyond good and evil*. Penguin Books, Hazell Watson & Viney Ltd. Middlesex, 1975.
- Nietzsche, Friedrich; *The will to power*. In; *Reality, man and existence*. Bantam Books Inc. New York, 1971.
- Nietzsche, Friedrich; *The genealogy of morals*. In; *Reality, man and existence*. Bantam Books Inc. New York, 1971.
- Nietzsche, Friedrich; *The dawn of day*. In; *Reality, man and existence*. Bantam Books Inc. New York, 1971.
- Nietzsche, Friedrich; *The joyful wisdom*. In; *Reality, man and existence*. Bantam Books Inc. New York, 1971.
- Orford, Jim; *The social psychology of mental disorder*. Penguin Books Ltd., Middlesex, England, 1976.
- Orne, M.T.; *The nature of Hypnosis: Artifact and Essence*. *Journal of Abnormal Psychology*, 58, 277 – 299, 1959.
- Orne, Martin T. *The construct of hypnosis: artifact and essence*. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 58, 277 – 299, 1959.
- Orne, Martin T., Sheehan, Peter W. and Evans, Frederick J. *Occurrence of posthypnotic behaviour outside the experimental setting*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 9, 189 – 196, 1968.
- Pavlov, I. P.; *Psychopathology and Psychiatry, Selected Works, Compiled by Popov and Rokhlin*; Foreign Languages Publishing House, Moscow.
- Peal, Vincent and Blanton, Smiley; *Faith is the answer*. Prentice-Hall Inc., New York, 1963.
- Perry, C. & Chisholm, W. *Hypnotic age regression and the ponzo and poggendorf illusions*. *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, Vol. 21, No. 3, 1973.
- Plato; *The last days of Socrates*. Penguin Books Ltd., Middlesex, England, 1979.
- Plato; *Protagoras and Meno*. Penguin Books Ltd., Middlesex, England, 1979.
- Plato; *The symposium*. Penguin Books Ltd., Middlesex, England, 1976.
- Plato; *The laws*. Penguin Books Ltd., Middlesex, England, 1976.
- Plato; *The republic*. Penguin Books Ltd., Middlesex, England, 1974.
- Platonow, K. I.; *The Word as Physiological and Therapeutic Factor*; Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1959.
- Prince, Morton. *The dissociation of personality*. New York, Longmans Green, 1906.
- Pulver, S. E.; *Uncovering the traumatic event as a hypnotherapeutic techniu*e. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol. 3, No. 3, 1961.
- Raikov, V. L.; *Age regression to infancy by adult subjects in deep hypnosis*. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol. 22, No. 3, 1980.
- Reich, Ben and Adcock, Christine; *Values, attitudes and behaviour change*. Methuen & Co. Ltd., London.
- Ricoeur, P.; *Fallible Man*. Chocago, Regney, 1965.
- Rogers Carl R.; *Counselling and Psychotherapy*. Houghton Mifflin Company, Cambridge, Mass., 1942.
- Rogers, Carl R.; *Client-Centred Therapy*. Houghton Mifflin Company, Boston, 1951.
- Rogers, Carl R.; *On Becoming a Person*. Houghton Mifflin Company, Boston, 1961.
- Rogers, Carl. *Becoming partners*. Constable, London, 1975.
- Rogers, Carl. *The freedom to learn*. Merrill Publishing, Ohio, 1969.
- Rosen, Harold. *Hypnosis: deep sleep and danger*. In *Newsweek*, 107A, 1960.
- Rowen, R.; *Hypnotic age regression in the treatment of self destructive habit: trichotillomania*. *American Journal of Clinical Hypnosis*, Vol. 23, No. 3, 1981.
- Ruitenbeek, Hendrik M. ; *Introductory Essay; Some Aspects of the Encounter of Psychoanalysis and Existential Philosophy*. In *Psychoanalysis and Existential Philosophy: E. P. Dutton and Co., Inc., New York, 1962*.
- Russell, Bertrand; *History of Western Philosophy*. Gerge, Allen and Unwin, New York, 1971.
- Russel, Bertrand; *Essays in Skepticism*. The Wisdom Library, A division of the Philosophical Library, New York, 1962.
- Sacerdote, P.; *Some individual hypnotherapeutic techniques*. *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, Vol. 20, No. 1, 1972.
- Sarbin, T. R.; *Contributions to Role-Taking Theory: 1 Hypnotic Behavior*. *Psychological Review*, 57, 225 – 270, 1950.
- Sartre, J. P.; *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. New York,

- Philosophical Library, 1956.
- Sartre, J. P.; *The Emotions: Outline of a Theory*. New York, Philosophical Library, 1948.
- Sartre, J. P.; *Nausea*. Norfolk, Conn., New Directions, 1959.
- Schlick, Moritz; *Are there absolute Values?* In *Readings in Philosophy*, Randal, J. H., Buchler, J., Shirk, E., Barnes & Noble Books, New York, 1972.
- Schneck, Jerome M.; *Hypnosis in Modern Medicine*. Charles C. Thomas, 1963.
- Schneck, Jerome. M.; *The Principles and Practice of Hypnoanalysis*. Charles C. Thomas, Springfield Illinois, 1965.
- Sheehan, Peter W. and Perry, Campbell W.; *Methodologies of hypnosis: A critical appraisal of contemporary paradigms of hypnosis*. Lawrence Erlbaum and associates, Hillsdale, New Jersey, 1976.
- Scherer, Stephen P; *A Note on the Character, Orthodoxy, and Significance of Skovoroda's Thought*. Hryhorij Savyc Skovoroda. Richard H. Marshal Jr. and Thomas E. Bird. KIYC, CIUS, Edmonton, 1994.
- Silverman, P. S. & Retzlaff, P. D.; *Cognitive stage regression through hypnosis: are early cognitive stages retrievable*. *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, Vol. 34, No. 3, 1986.
- Spiegel, Herbert and David; *Trance and Treatment*. Basic Books Inc. New York, 1978.
- St. Anselm; *On the existence of God...* In *Readings in Philosophy*. Ed. Randal, Buchler, J., Shirk, E., New York, 1972.
- St. Augustine; *Confessions*. Penguin Classics, London, 1976.
- St. Thomas Aquinas; *Faith and Reason*. In *Readings in Philosophy*. Ed. Randall, J. H., Buchler, J., Shirk, E., New York, 1972.
- St. Thomas Aquinas; *My Way of Life. The Summa Simplified*. Confraternity of The Precious Blood, USA, 1952.
- St. Thomas Aquinas; *Summa Theologiae, Vol. 19, The Emotions*. McGraw-Hill, New York, 1963.
- Thomas, Klaus; *Seelsorge und Psychotherapie*. J. F. Steinkopf Verlag, Stuttgart, Georg Thieme Verlag, Stuttgart, 1973.
- Thomas, Klaus; *Die kunstlich gesteuerte Seele*. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1970.
- Thorpe, W. H.; *Biology, Psychology and Belief*. C U P, London, 1961.
- Tillich, P.; *Love, Power and Justice*. New York: Oxford University Press, 1954.
- Tillich, P.; *Systematic Theology*. Chicago: University of Chicago Press, 1953 – 1964.
- Tillich, P.; *Biblical Religion and the Search for Ultimate Reality*. Chicago. University of Chicago Press, 1955.
- Tillich, P.; *The Courage to Be*. New Haven: Yale University Press, 1952.
- Tillich, P.; *The Dynamics of Faith...* New York ; Harper and Brothers, 1958.
- Tillich, P.; *Theology of Culture*. New York: Oxford University Press, 1959.
- Tillich, Paul.; *Existentialism and Psychotherapy: In Psychoanalysis and Existential Philosophy*. E. P. Dutton and Co. Inc, New York, 1962.
- Thouless, R. H.; *An Introduction to the Psychology of Religion*. 3rd ed. CUP, London, 1971.
- Van der Hart, O. & Van der Velden, K.; *The hypnotherapy of Dr. Andreas Hoeck: uncovering hypnotherapy before Janet, Breuer and Freud*. *American JCH*, Vol. 29, No. 4, 1987.
- Van Dusen, W.; *The Theory and Practice of Existential Analysis*. : In *Psychoanalysis and Existential Philosophy*. E.P. Dutton and Co Inc, New York, 1962.
- Van Kaam, Adrian; *Existential foundations of psychology*. Image Books, New York, 1969.
- Van Kaam, Adrian; *The art of existential counselling*. Dimension Books, Pennsylvania, 1966.
- Van Kaam, Adrian; *Personality fulfillment in the religious life*. Dimention Books, Denville, New Jersey, 1969.
- Wahl, Jean ; *A Short History of Existentialism*. The Philosophical Library, New York, 1949.
- Volgyesi, Franz Andreas; *Menschen und Tierhypnose*. Orel Fussli Verlag, Zurich, 1963.
- Walker, Wendy Louise; *Music as a Deepening Technique*; *Australian Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, Vol. 7, No.1, 1979, 35 – 36.
- Walker, Wendy Louise; *Hypnosis with Mesmer's Glass Harmonica*; *Austral. Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*. Vol. 19, No. 2, Nov.1991.
- Watkins, John G.; *Multiple personality*. In Raymond Corsini and Bonie Ozaki (Ed), *Encyclopaedia of Psychology*, New York Wiley, 1984.
- Watkins, Helen H.; *The silent abreaction*. *International Journal of Clinical and Experimental*

- Hypnosis, Vol. 28, No. 2, 1980.
- Wetterstrand, O. G.; In *Foundations of Hypnosis*, M. M. Tinterow, Charles C. Thomas, Springfield, 1970; *Hypnotism and its Application to Practical Medicine*, pp. 513 – 543.
- Welford A. T.; *Christianity-A Psychologist's Translation*. Holder and Stoughton, London, 1971.
- Wetterstrand, O.G.; *Hypnotism and Its Application to Practical Medicine*. London, Knickebroker, 1902, pp. 125 – 152.
- Williams, Warwick O.; *It's Up to You*. Williams & Wilkins, ADIS, Sydney, 1985.
- Wilkins, L. G. & Fiel, P. B.; *Helpless under attack: hypnotic abreaction in hysterical loss of vision*. *American JCH*, Vol. 10, No. 4, 1968.
- Wolberg, Lewis R.; *Hypnoanalysis*. Grune and Stratton, New York, 1964.
- Wolberg, Lewis R.; *Medical hypnosis*. Grune and Stratton, New York, 1948.
- Wolberg, Lewis R.; *The Technique of Psychotherapy*. William Heneman Medical Books Ltd, London, 1967.
- Wolpe, Joseph; *The Practice of Behavior Therapy*. Pergamon Press Inc. New York, 1973.
- Zakydalsky, Taras; *Skovoroda's Moral philosophy*. Hryhorij Savych Skovoroda. Richard H., Marshal Jr. and Thomas E. Bird. KiyUS, CIUS, Edmonton, 1994.
- Виноградов Н. Лекции по психиатрии. – Минск: Издательство “Беларусь”, 1963.
- Глива Є. Принципи психотерапії і гіпнотерапії. – Сідней: “Лев”, 1998.
- Глива Є. Вступ до психотерапії. Національний університет “Острозька академія”, 2004.
- Гоголь Н.В. Сочинения в двух томах. – Москва: “Художественная литература”, 1973.
- Карвасарский Б. Д. Психотерапия. – Москва: Медицина, 1985.
- Костюк Г. С. Психология. – Київ: Радянська Школа, 1968.
- Костюк Г.С. Психологічні погляди Г.С.Сковороди // *Нариси з історії вітчизняної психології (XVII-XVIII ст.)*. – Київ: Радянська Школа, 1952.
- Костюк Г.С. Елементи діалектики у психологічних поглядах Г.С.Сковороди // *Педагогічні погляди Г.С.Сковороди*. – Київ: Радянська Школа, 1972.
- Костюк Г.С. Элементы диалектики в психологических взглядах Г.С.Сковороды // *Г.С.Костюк. Избранные психологические труды*. – Москва: Педагогика, 1988.
- Ніженець А.М., Стогній І. П. Григорій Сковорода. – Київ: Наукова Думка, 1984.
- Рогович М.Д. Теоретичні джерела філософії Григорія Сковороди. – Львів: Міністерство освіти України. Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва, 1993.
- Роменець В.А. Історія психології стародавнього світу і середніх віків. – Київ: Головне видавництво, Видавничого об'єднання “Вища Школа”, 1983.
- Сліпий Йосиф, Кардинал. Твори Кир Йосифа, Верховного Архієпископа і Кардинала. – Рим: Український Католицький Університет ім. Св.Климентія Папи, 1969.
- Сковорода Григорій. Повне зібрання творів. – Київ: Наукова думка, 1973.
- Сковорода Григорій. Пізнай в собі людину. Пер. М. Кашуба, пер. поезії В. Войтович. – Львів: Світ, 1995.
- Слободяник А.П. Психотерапия. Внушение. Гипноз. – Киев: “Здоров'я”, 1982.
- Тихомиров М.Н. История философии в СССР в пяти томах. – Москва: Издательство “Наука”, 1968.
- Ушкалов Леонід. Григорій Сковорода: Семінарії. – Харків: Міністерство освіти і науки України, Харківський національний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди, 2004.
- Чижевський Дмитро. Нариси з історії філософії на Україні. – Прага, 1931.
- Шинкарук В. І. та редакційна колегія. Григорій Сковорода, 250. – Київ: Наукова думка, 1975.
- Янів Володимир. До систематизації поглядів Івана Мірчука на українську людину. В Збірнику на Пошану Івана Мірчука. – Мюнхен: Український Вільний університет, 1974, С. 149 – 194. Т. 8.
- Янів Володимир. Нариси до історії української психології. – Мюнхен: Український Вільний університет, 1993.
- Янів Володимир. – Психологічні основи акциденталізму. – Мюнхен: Український Вільний університет, 1996.
- Ярошевский М.Г. История психологии. – Москва: “Мысль”, 1985.

Предметний покажчик

А

автентичність 38, 148
 аксіологія 25
 акти 37, 110
 анальний 137
 антропологія 130, 220, 228
 аперцепція 24, 110, 115
 Апостасія 171
 архетипи 110, 111
 аскетизм 42, 43, 44
 Атлетичний тип 134

Б

бажання 22, 29, 31, 34, 37-39, 44, 49, 54, 55, 57, 67, 70, 72-74, 78-82, 84, 87, 100, 105, 106, 116, 120, 124, 128, 135, 136-142, 146, 159, 173, 174, 185, 188, 191, 207, 220, 224, 226, 232
 батьки 86, 87, 97, 123, 152, 164, 205, 234
 бегавйоризм (біхевіоризм) 42, 54, 131, 146, 232
 безсмертя 23, 164, 209
 біль 122, 215
 благодать 62, 151, 158, 174, 178, 183, 187, 188
 благословення 144, 153, 156, 159, 172, 202, 206-208
 благочестя 79, 214
 блаженство 59, 77, 96, 101, 144, 148-151
 Бог 20, 28, 34, 37, 46, 52, 57-59, 63-65, 68, 70, 78, 79, 81, 84-87, 89, 92, 93, 95, 100, 103, 109, 112, 113, 114, 116, 117, 120-122, 125, 128, 148-151, 153-157, 159-168, 171-174, 176-178, 179, 181-184, 189, 190, 192-195, 199, 203, 205, 206, 209, 211-214, 217-219, 227, 230
 богослов'я 81, 85, 87, 94, 236
 божевілья 155
 божественність 28, 48, 58
 буття 25, 28, 35, 48, 49, 61, 86, 91, 93, 104, 105, 118, 164, 180, 186, 201, 202, 211

В

вина 197, 227
 виховання 18, 43, 53, 54, 59, 96-98, 101, 108, 123, 135, 140, 146, 153, 161, 197, 204, 219, 232, 234
 вишній 65, 74, 95
 відчуття 21, 23, 24, 41, 47, 108, 110, 123, 145, 225
 віра 28-30, 32, 34, 35, 50, 69, 90, 92, 103, 105, 115, 120, 121, 148, 150, 151, 156-159, 170, 173-175, 183, 200, 216, 228, 230
 вісцетонічні типи 134
 віталіст 22, 117
 вічність 21, 23, 87, 89, 90, 92, 96, 101, 118, 226
 влада 36, 164, 176, 188
 внутрішнє 34, 146
 воля 23, 24, 37-39, 45, 84, 98, 108, 124-126, 158, 163, 171, 185, 189, 223, 234

Г

гедонізм 131
 генетика 130
 гештальтпсихологія 130, 142
 гіпноаналіз 131, 225
 гіпноз 36, 42
 гіпнотерапія 142
 гірний 91
 голос совісті 19, 43, 77, 80, 103, 129, 144, 145, 202, 210, 219, 222, 234
 гріх 37, 43, 46, 116-119, 122, 124, 128, 129, 139, 149, 150, 151, 153, 156, 157, 159, 160, 168, 169, 172-176, 178-181, 184, 186-188, 190, 191, 198, 199, 204, 206, 209, 212, 217, 218
 гуманісти 47-49
 гуманістичний підхід 47, 228

Д

Дві головні заповіді любові 125, 175, 186, 204, 224
 десять заповідей 30, 96, 99, 101, 125, 149, 151, 154, 155, 160, 172, 175, 186, 187, 189-192, 198, 201, 202, 206, 207, 213, 219
 деструктивність 48
 детермінізм 118, 135
 динамізм 231
 диспластичний тип 134
 диспозиційні теорії 135
 дитинство 232
 добро 22, 37, 40, 53, 87, 97, 114, 119, 152, 164, 171, 175, 189, 196
 добродія 50, 52
 довіра 144, 177
 доктрина 31, 125, 126, 219, 220, 223, 229
 домінантність 48, 123, 135
 досліди 38, 72, 88, 112, 124, 134, 135, 140, 162
 думка 21, 32, 34, 43, 57, 58, 61, 72, 74, 86, 88, 99, 119, 130, 194, 214
 дух 20, 61, 66-68, 70, 79-82, 89, 94, 97, 117, 128, 149, 181, 183, 184, 193, 194, 200, 204, 205, 207, 211, 216, 217
 Дух святий 20, 61, 80, 81, 82, 128, 184, 193, 200
 духовна істота 128
 духовне життя 224, 225, 228
 духовність 26, 32, 33, 51, 76, 92, 102, 106, 111, 114, 124-127, 129, 144, 147, 161, 162, 164, 165, 181, 200, 204, 217, 219, 223, 224, 226, 228-231, 233, 234, 236
 душа 21-24, 37, 38, 53, 55, 73, 77, 80, 81, 92, 98, 106, 113, 114, 117, 120, 124, 127, 184, 188, 216, 217
 Е
 его 136, 142, 226

ейдос 48
 екзистенціалізм 103
 екзистенція 31, 116
 екзистувати 29, 34
 експериментальна психологія 80, 130, 143, 226
 екстрверти 135
 ектоморфічні типи 134
 емоції 29, 31, 41, 100, 114, 130, 220, 237
 ендоморфічні типи 134
 енергія 45, 109, 112
 ентелехія 22

Є
 євангелісти 78, 168

Ж
 життя спосіб 66, 127, 139, 147, 225

З
 завдання 18, 19, 31, 34, 43, 44, 57, 89, 96, 102-104, 106, 107, 110, 113, 115, 122, 123, 127, 130, 146, 158, 162, 210, 220, 221, 225, 234
 задатки 221
 Заповіді Божі 159, 181, 219
 зацікавлення 32, 36, 235
 знання 18, 23, 32, 41, 47, 52, 56, 57, 69, 77, 102, 126, 169, 174, 191, 224, 229

І
 ід 136
 ідеальний 53
 ідея 22, 24, 106, 107, 112
 індивід 29, 32, 33, 38, 58, 101, 103, 106, 112, 114, 130, 131, 133, 134, 136, 137, 140, 141, 232
 індивідуальні відмінності 130
 інстинкт 38, 39, 41, 48, 108, 111, 118, 136, 137, 139
 інтелект 37, 38, 41, 55, 112, 114, 124, 126, 223, 229
 інтеракція 21, 24, 127, 137, 142, 220, 221
 інтерпретація 30, 31, 123
 інтроверти 134, 135, 237
 істина 33, 34, 36, 39, 59, 61, 62, 65, 68, 69, 73, 81, 90, 92, 100, 105, 125, 161, 193

К
 кардинальні риси 134
 клінічна психологія 45, 107, 127, 140, 220
 когнітивність 24, 140
 колективне несвідоме 108, 109, 225, 131
 комплекс Електри 137
 Комплекс Одипа (Едіпа) 139
 консультативна психологія 124
 контроль поведінки 119, 130, 133, 225
 конфлікти 135, 139, 141
 краса 26, 39, 68, 82, 90, 101, 142, 185, 225
 культура 97, 112, 119, 120, 125-127, 132, 137, 139, 143, 145, 153, 222, 225, 227-229, 235, 236

Л
 лібідо 136
 любов 22, 24, 26, 29, 30, 33, 36, 38, 39, 48, 49, 52, 54, 60, 62, 65, 68, 72, 75, 77, 79, 87, 94, 97, 104-107, 109, 120, 122, 123, 125, 126, 129, 137, 142, 144, 149-143, 155, 161-163, 165-168, 170, 171, 173-176, 179, 180, 182-184, 186-188, 190-194, 196, 197, 199, 201, 202, 204, 207, 214, 216, 219, 224

М
 маніакальна депресивність 134
 матеріалізм 50, 104
 мезоморфічні типи 134
 ментальність 24, 41, 130, 135
 мета 30, 33, 38, 39, 46, 52, 53, 57, 67, 70, 71, 90, 91, 107, 115, 116, 137, 142, 145, 146, 151, 158, 166, 171, 175, 216, 229, 232
 милосердя 59, 111, 129, 148, 150, 151, 168, 174, 176, 181, 186, 189, 193, 203, 214
 милостиня 144, 190, 191
 мир 73, 75, 77, 81, 85, 95, 151, 163, 174, 191, 192, 204, 214
 мислення 21-24, 28, 32, 41, 42, 47, 48, 102, 103, 117, 120, 195, 225, 237
 мова 77, 204, 218, 228, 237
 моделювання 138
 мозок 21, 23, 24, 47, 119, 124, 226
 мораль 24-26, 37-40, 48, 53-56, 58, 114, 115, 115, 119, 122, 123, 144, 158, 173, 188, 208, 211, 224, 236, 237
 мотивація 29, 39, 139
 мотиви 39, 110, 123, 141
 мудрість 20, 55, 56, 59, 68, 76, 78, 89, 96, 114, 128, 163, 166, 176, 178, 184, 186, 193, 204, 212-215

Н
 Нагірна проповідь 148-149, 151-153, 167, 202, 206
 надія 151, 158, 175, 183, 192, 193, 194, 224
 надсвідоме 127, 225, 232
 натура 59, 63, 74, 75, 79, 80, 83, 84, 87, 97
 натуралістичний підхід 47
 невротизм 135
 "нейрофізіологічна" теорія Ф.Галя 134
 ненависть 48, 65, 88, 136, 159, 168, 169, 186, 194, 197
 неофройдизм 137, 227
 непомірюваність 144, 197, 198
 несвідоме 53, 108, 109, 111, 112, 139, 225, 231, 232
 Новий Завіт 115, 116, 129, 148, 173, 187, 200, 202

О

оборонний механізм 136, 139
 онтологісти 21, 25-27, 47-49, 57, 69, 90, 104, 105, 143, 146, 211, 235
 онтологічний підхід 48, 49
 онтологія 28, 47
 оральний 24-26, 137
 особистість 132, 133, 135-138, 140, 179, 227, 233
 оточення 28, 30, 38, 43, 81, 98, 103, 104, 119, 121, 122, 127, 129, 132, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 146, 166, 171, 201, 222, 233

П

пантеїзм 211
 перевиховання 18, 106, 119, 146, 234
 передсвідоме 127, 136, 225
 персона 113
 підсвідомість 38, 112, 225
 пікнічний тип 134
 плоть 18, 46, 50, 51, 61-63, 66, 68, 82, 95, 161, 231, 233
 поведінка 109, 118, 119, 121, 130, 132-135, 137, 140-142, 144, 171, 196
 поганство 46, 64, 73, 81, 86, 87
 подружжя 70, 144, 199
 покора 144, 178, 200
 покута 201
 послух 50, 64, 69, 76, 85, 106, 114, 116, 123, 144, 153, 154, 158, 165, 171, 173, 178, 198, 200-202, 206
 потреба 38, 39, 45, 52, 55, 72, 123, 130, 143, 182, 190
 почуття 19, 24, 26, 29-34, 37, 38, 44, 45, 47, 48, 53, 55, 67-69, 73, 87, 88, 98, 108, 114, 123, 124, 129, 135, 137, 138, 141, 142, 146, 151, 159, 165-167, 171, 174, 181, 189, 192, 194, 195, 205, 215, 218, 220, 221, 225-227, 231-233
 правосуддя 37, 38, 49, 54, 167, 174, 177, 193, 214
 праця 19, 34, 82, 104, 175, 181, 203, 229, 232
 предиспозиції 132, 141
 природа 49, 56, 58, 84, 85, 87, 97, 107, 109, 111, 113, 115, 132, 186, 234
 природа людини 111, 186
 притча 65, 66, 181, 188, 203,
 пріоритет душі над тілом 22
 проєктивний 135
 проєкція 136
 протилежність 86, 159
 психіатрія 107, 228
 психіка 24, 37, 41, 107, 108, 111, 112
 психічні хвороби 78, 96, 100, 130, 142, 145
 психоаналіз 61, 104, 123, 135, 139, 224, 226
 психогенічні потреби 135
 психодинамічні теорії 121, 133, 135, 140

психоз 137

психологія 28, 36, 110, 112, 117, 124, 130, 143, 146, 180, 227, 228
 психометрія 130, 146
 психотерапевт 18, 30, 34, 46, 72, 90, 94, 97, 117, 123, 124, 129, 145, 165, 167, 177, 184, 192, 203, 210, 211, 227, 231
 психотерапія 18, 19, 24, 46, 61, 64, 84, 90, 92, 111, 117, 123, 124, 127, 145, 146, 165, 166, 174, 193, 213, 220, 222, 224-227, 234
 психотик 141
 психо-фізичний паралелізм 21, 24

Р

радість 23, 44, 70, 71, 73, 88, 90, 96, 98, 144, 161, 173, 184, 193, 196, 197, 204
 раціоналізація 136
 раціональність 22, 131
 реакція 114, 119
 реальність 41, 103, 105, 110, 120, 142, 145, 170, 222
 релігійність 26, 29, 235
 релігія 28, 107, 111, 112, 117, 122, 124, 130, 179
 репресія 136
 родина 144 205
 розбещеність 57, 104, 144, 205
 розвиток 132, 139, 141, 142, 187, 228, 230, 233
 розсудливість 41, 56, 126, 206, 214

С

самовияв 26, 49, 167
 самопізнання 18, 19, 34, 49, 61, 62, 79, 101, 106, 125, 129, 145, 146, 219-221
 самореалізація 48
 самотворення 99, 143, 233
 самотність 43, 75
 свідоме 136, 231
 свідомість 23, 24, 27, 37, 41, 108, 117, 132
 світ 18, 21, 25, 36, 45, 46, 63, 69, 80, 90, 91, 98, 99, 101, 109, 110, 124, 125, 126, 132, 139, 143, 145, 151-153, 158, 165, 167, 168, 222, 226
 свобода 26, 95, 119, 144, 191, 206, 207
 свобода волі 19, 24, 29, 35, 37, 38, 40, 56, 63, 76, 120, 171, 201, 206, 207, 210, 213, 219, 220, 223, 225, 232, 233
 Святе Письмо 20, 28, 40, 61, 65, 69, 72, 77, 78, 92, 94, 95, 112, 113, 115, 116, 120, 124, 146, 150, 156, 159, 160-162, 169, 172-174, 176, 177, 180-183, 185, 187-190, 195, 196, 198, 199-201, 204-206, 209, 211, 212, 215, 219, 224, 230, 237
 сенсорні 39, 137
 серце 20, 23, 37, 45, 52, 53, 61-64, 66, 67, 69, 72, 82, 84, 88, 96-100, 103, 121, 122, 147, 162, 163, 192, 195, 197, 200, 222, 225, 232, 237
 символи 92, 111

- смерть 73, 87, 92, 93, 104, 116, 158, 159, 161, 169, 173, 180, 194, 206, 209, 210, 215, 217
 сни 93
 совість (сумління) 60, 108, 129, 179, 210, 231, 128
 соматичні типи 133-135
 соціальна антропологія 130
 соціальне виховання 140
 соціологія 220, 228
 спасіння 30, 111, 115, 116, 144, 149, 151, 157, 158, 162, 166, 167, 172-175, 186, 212, 214, 215, 227
 спірітуальність 22
 сповідь 213
 спокуса 213
 споріднена праця 82
 справедливість 54, 55, 96, 144, 151, 161, 165, 167, 168, 171, 173, 174, 193, 214
 стадії розвитку 132, 137, 139
 Старий Завіт 113, 148, 169, 174
 стимули 43, 131, 140
 страх 95, 159, 178, 192, 209, 214
 структура особистості 136
 суб'єкт 33, 49, 105, 211
 суб'єктивність 30, 32, 33, 144
 сублімація 136
 субстанція 23, 25, 41, 57
 сугестія 121
 суперєго 123, 136, 139, 140, 145
 суперіорність 139
 сутність 18, 19, 22, 48, 57, 62, 67, 102-104, 111, 112, 115, 120, 126, 146, 147, 184, 221, 223, 226
 суть 41, 52, 57, 67, 101, 111, 112, 114, 130, 132, 162, 168, 185Ю 231
- Т**
 таїнство 45, 59
 тварини 53, 118, 119
 творення 32, 89, 143, 163, 211
 творчість 57, 109, 111, 142, 181, 204, 229, 235
 телеологічність 34
 тенденція 131, 140, 185, 195
 теорії особистості 18, 123, 126, 130, 132, 133, 135, 140-142, 145, 220, 223, 231
 теорія "рис" 134
 тест "ТАТ" 135
 Тест Г.Айзенка 135
 Тест Р.Кателя 135
 типи 57, 134, 140
 тіло 19-23, 29, 37, 38, 46, 51, 59, 61, 62, 64, 74, 84, 99, 115-117, 128, 167, 172, 181, 184-186, 196, 199, 204, 205, 207, 209, 215-217, 237
 тінь 61, 66, 84, 93, 234
 травми 43, 232
- тренування 39, 53, 141
- У**
 уява 24, 41, 47, 49
- Ф**
 факти 41, 177, 222
 фактор-аналіз 134
 феноменологічні теорії особистості 142
 філософія 24, 33, 102, 103, 105, 116, 124, 230
 форми 21-23, 41, 110, 125, 211
 фракціонування 129
 функціональність 22, 52, 108
 функція 22, 112, 214
- Х**
 характер 22, 29, 48, 49, 109, 115, 131, 137, 223
 харизма 217
 хвальба 174
 християни 27, 83, 112, 124
 християнство 28-35, 106, 117, 188
 християнська мораль 38, 52, 123 186
- Ц**
 церебротонічні 134
 ціль 42, 52, 54, 56, 57, 108, 115
 цінності 18, 25, 26, 29, 42, 47-49, 102, 112, 115, 119, 145, 156, 159, 175, 222, 232
- Ч**
 чесноти 25, 53, 56, 144, 169, 209, 214
 честолюбність 95, 144
 читання книг 19, 94, 95
- Ш**
 шизофренія 134
 шкала мотивів 39
 шляхетність 107, 164
- Щ**
 щастя 18, 19, 26, 28, 32, 33, 36, 38, 45, 50, 52, 53, 55, 57, 58, 61, 62, 64-66, 70, 71, 73, 76-78, 80, 84, 85, 88, 90, 92, 97, 99, 107, 119, 125, 131, 145, 148, 150-152, 155, 165, 166, 170, 181, 182, 185, 190, 197, 202, 203, 210, 215, 226, 231, 233
- Ю**
 юдаїзм 28

Іменний покажчик

- А**
 Августин 23, 36, 37, 94, 125, 183, 211
 Авреліус Маркус (Аврелій Марк) 215
 Агнєв Юна 220-222
 Адам 37, 84, 114, 116, 198
 Адлер Алфред 36, 57, 139, 142, 231, 232
 Айзенк Ганс 135
 Аймс (Еймс), Луїза Б. 36
 Айнштайн 206
 Алквіад 88
 Алкмеон Кротонський 21, 41
 Аллпорт (Оллпорт) Гордон Вільям 121, 133, 134, 231-234
 Антістенс 186
 Арістотель 22, 23, 37, 41, 52-58, 130, 179, 182, 197, 205, 211, 214
- Б**
 Бандура Альберт 141
 Батлер Самуель 183, 209
 Бейкон (Бекон) Франціс 169, 199, 209
 Бейрон 209
 Бентгам І. 26, 130, 131
 Бентлей Артур 145
 Бергсон Анрі 106
 Бетті Гуго 199
 Біланюк Петро 77, 236, 237
 Бінсвангер Л. 232, 234
 Бічер Генрі Ворд 213
 Блейк Вільям 217
 Болдвін (Болдуїн) Джеймс Марк 143, 206
 Бонгифер Дітріх 209
 Босвелл Джеймс 179
 Босс Медард 232, 234
 Брентано Франц 26
 Броновскі Якоб 203
- В**
 Вайлд (Уайльд) Оскар 213
 Варух 163, 191, 212
 Веттерштранд О.Г. 130
 Вілсон Вудров 176
 Вітгенштайн Людвіг 217
 Вольпе Джозеф 146, 232
 Вольтер Марі Франсуа Аруе 176, 203, 205, 208, 214
 Вотсон (Уотсон) Джон Бродес 231
 Врайт 122
 Вундт Вільям Макс 36, 80, 110, 117, 130
- Г**
 Габріель Марсель 103-107, 120, 226, 230
 Газліт Вільям 207
 Гайдеггер Мартін 130, 142
- Гаксле Альдус 217
 Галь Франц 134
 Ганді Магатма 179
 Гартман Ніколай 26, 49
 Гегель Георг В.Ф. 207
 Гельмгольц Герман Л.Ф. 130
 Гераклітус (Геракліт) 236
 Гете Й.В. 191, 192, 207, 208, 214
 Гіппократ 130, 133
 Гітлер Адольф 43, 169, 191
 Глива Євген 243
 Гоббс Томас 41, 130
 Говмс Олівер 169
 Голдштайн 231, 232
 Голл Клярк 36
 Голл Стенлі 36
 Гомер 179, 208
 Гораций 88
 Горней (Хорні) Карін 233
 Грін Джульєн 202
 Гюго Віктор 150, 214
- Д**
 Давінчі Леонардо (Вінчі Леонардо де) 203
 Дальберг Едвард 214
 Данте 214
 Девей 143
 Декарт Рене 23, 24, 37, 41, 105, 130, 230
 Джеймс Вільям 36, 80, 108, 143, 145, 147, 150, 204, 224
 Джівс Малькольм 112, 114-121, 153, 180, 212
 Джонсон Бен 218
 Джулес де Гонкорт 179
 Доллард Джон 140, 231-234
- Е**
 Еббінггавз Герман 130
 Евріпід 199, 210, 216
 Елліот Джордж 182
 Емерсон 182, 206, 214
 Епікур 26, 88, 207, 216
 Еріксон Ерік 137-139
 Еріксон Мілтон Хіланд 207, 210, 232-234
- Є**
 Єва 84
- Ж**
 Жанет (Жане) П'єр М.Ф. 130
- З**
 Зидерблюм 36
 Зороастр 91
- І**
 Ісус — див. Христос Ісус
- Й**

- Йоанн (Іоанн) 89, 107, 109, 128, 150, 157-159, 162, 164, 165, 167-170, 174, 176, 180, 183-186, 188, 189, 194, 196, 199, 201, 202, 206, 212, 213, 216, 218
- К
- Каам Андріян ван 56, 63, 133, 210, 219-221, 224, 226-230
- Кам'ю Альбер 142, 145, 206, 210
- Кант Іммануель 24, 26, 27, 47, 68, 130, 164, 211
- Кател Раймонд (Кеттел Реймонд Бернард) 135, 232, 233
- Кеннеді Джон 177, 207
- Кіглер 117
- Кінг Мартін Лютер 179
- Кіркегаард Сорен 28-36, 47, 66, 130, 142, 145
- Ковалінський Михайло 20, 36, 42
- Кое (Коен) Марріс Рафаель 36
- Колбі Франк Мур 213
- Колтон Чарлз 178, 186
- Компте 102, 130
- Коннлі Сиріл 199
- Конрад Дзюзеф (Джозеф) 218
- Конфюцій (Конфуцій) 208
- Костюк Г.С. 245
- Кретчмер Ернст 133
- Кюльпе Освальд 130
- Л
- Ландор Вальтер 169
- Лао Тсе (Лао Дзи) 203
- Левін Курт 232-234
- Лезінг (Лессінг) Готгольд Єфраїм 28, 66
- Лейбніц Готфрід Вільгельм 117
- Ліппс Теодор 107
- Ліхтенберг 150
- Ловелл Джеймс Рассел 182
- Лойба 36
- Локк Джон 130
- Люкрецій (Люкрецій) 214
- Люгер Мартін 36, 183
- М
- Мавгам Сомерсет 180, 210, 215
- Мак Довгал (Мак-Даугал) Вільям 231
- Мак'явелі (Макіавеллі) Нікколо Бернардо ді 130
- Манн Томас 210
- Марк 186
- Маркс Карл 26
- Марри Генрі 135, 231-233
- Марсель Габріель див. Габріель Марсель
- Матей (Матвій) 21,30, 125, 129, 149, 151, 152, 157, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 175, 179-184, 187, 189, 192, 197, 201-203, 206, 207, 212-216, 218
- Менкен 169
- Мессінгер Філіп 176
- Метерлінк 179
- Мешгер 117
- Міід (Мід) Джордж Герберт 143
- Мілл Цеціл де 26, 131, 140, 216, 231, 234
- Міллер Нілл 140, 231-234
- Мірчук Іван 103, 245
- Мойсей 73, 91, 164, 213
- Монтайн (Монтень) Мішель 210
- Морган Льюїс Генрі 110
- Мур Мар'ян 26, 150
- Мюллер Георг Еліас 117
- Мюнстерберг Гуго Б. 49, 80
- Н
- Наш Огден 210
- Ніцше Фрідріх 36, 49, 102, 106, 130, 150, 180, 182, 187, 188, 192, 200, 207, 210, 215
- О
- Овербури Томас 169
- Орвелл Джордж 215
- Отто 36
- П
- Павез Цезар 218
- Павлов І.П. 232, 233
- Парацельсус (Парацельс) 109
- Паскаль Блез 36, 150, 182, 183, 210, 206, 215
- Патрік Джон 215
- Пилат 34
- Піфагор 88
- Платон 22, 23, 41, 53, 57, 88, 106, 108, 116, 117, 130, 211, 214, 237
- Плотінус (Плотін) 117
- Плутарх 186, 216
- Пратт 36
- Провст (Пруст) Марсель 215
- Р
- Ранк Отто 139, 142
- Рассел Бертран 103, 150, 159, 179, 182, 185, 192, 211
- Рашдал 26
- Рільке Еріх Марія 217
- Роджерс Карл 31, 44, 46, 65, 100, 129, 142, 145-147, 210, 231-234
- Росс Едуард Олсуорт 26
- Рузвелт Франклін Д. 125
- Руссо Жан Жак 214
- С
- Салліван Гаррі Стек 145, 232, 233
- Саржант 119
- Сартр Жан Поль 19, 54, 76, 102, 142, 145, 159, 225
- Сенека 200, 202, 203, 206-208, 215, 216

- Сіджвік 26
 Сірус Публіюс 201
 Скіннер Берес Фредерік 119, 120, 141, 143, 146, 232-234
 Скворода Г.С. 18, 19, 20, 22-24, 27, 28-34, 37-39, 42-56, 58-74, 76-90, 92, 94-99, 101-105, 107-112, 114, 116, 120, 123, 124, 126-129, 133, 145, 146, 148-150, 153, 155, 156, 158-162, 164-166, 170, 172, 173, 175, 179-186, 189-191, 193-198, 202, 207, 208, 210, 211, 213, 216, 217, 219, 220, 223-227, 229-237, 245
 Сліпий Йосип 67, 71, 87, 172, 228, 245
 Сміт Logan П. 217
 Сократ 20, 22, 57, 82, 88, 103, 107, 197
 Спіноза Бенедикт (Барух) 37, 38, 177, 211
- Т**
 Твайн (Твен) Марк 179, 186, 213
 Тгайлс (Фалес) 21
 Тев'яшев С.І. 79, 88
 Теннісон 168
 Тілліх Пол 49, 56, 145, 183, 224, 226
 Тітченер Едвард Брадфорд 130
 Толман (Толмен) Едуард Чейс 110, 231
 Тома Аквінський 23, 37, 125, 130, 230
 Торндайк Едуард лі
 Торп 119
- У**
 Унамуно Мігвель де 183
 Ушкалов Леонід 235, 236, 245
- Ф**
 Фалес 79
 Фехнер Густаф (Густав) Теодор 107, 117
 Філіпс Вендел 177
 Форель 129
 Франклін Бенджамін 169, 178, 199
 Фройд (Фрейд) Зігмунд 26, 38, 53, 104, 108, 109, 110, 122, 130, 135-137, 142, 145, 169, 225, 227, 231-233
 Фромм Еріх 185, 204, 207, 233
 Фуллер Томас 150, 179, 182, 199, 209, 210, 214
- Х**
 Христос Ісус 29, 30, 33, 34, 44, 46, 50, 51, 59, 62, 79, 86, 89, 109, 116, 117, 120, 123, 128, 129, 149-152, 155-158, 162, 164, 165, 167, 168, 170-176, 181, 182, 186, 189, 192, 195, 196, 203, 204, 206, 209, 210, 212, 213, 215, 218, 230
- Ц**
 Цицеро 191, 192, 206, 214
- Ч**
 Чижевський Дмитро 245
- Ш**
 Шарко Й.М. 130
 Шевченко Тарас 193, 229
- Шекспір Вільям 192, 203
 Шелдон Вільям 134, 231, 232, 234
 Шелер Макс 26, 49
 Шерідан Рігард 186
 Шинкарук В.І. 106, 245
 Шіллер Фрідріх 210
 Шов Бертранд 150
 Шопенгавер Артур 209
 Штерн Вільям 117, 130
- Ю**
 Юнг Карл Густаф (Густав) 24, 31, 36, 46, 53, 63, 107-112, 120, 122, 124, 129, 130, 132, 139, 145, 146, 152, 164, 184, 210, 224-226, 231, 231, 234
- Я**
 Ясперс Карл 62, 102, 103, 117, 130, 153, 168

Перелік вжитих термінів, імен і назв в їх узгодженні з сучасною українською літературною мовою

Авреліус Маркус
Аймс, Луїза Б.
Аллпорт Гордон Вільям
бегайворизм
Бейкон Франціс
Бічер Генрі Ворд
Болдвін Джеймс Марк
Вайлд Оскар
Вотсон Джон Бродес
Гераклітус
Горней Карін
Гроціус Гуго
Давінчі Леонардо
Єлисавета
Єкатерина II
Жанет П'єр М.Ф.
Йоан
Кател Раймонд
Кое Марріс Рафаель
Комплекс Одипа
Конрад Дзьозеф
Конфуцій
Лао Тсе
Леззінг Готгольд Єфраїм
Люкрецій
Мак Довгал Вільям
Мак'явелі Нікколо Бернардо ді
Матей
Мід Джордж Герберт
Монтайн Мішель
Парацельсус
Плотінус
Провст Марсель
совість
Сулліван Гаррі Стек
Твайн Марк
Толман Едуард Чейс
Фройд Зігмуд
Франклін Д. Рузвелт
Юнг Карл Густаф

Аврелій Марк
Еймс, Луїза Б.
Оллпорт Гордон Вільям
біхевіоризм
Бекон Франціс
Бічер Генрі Ворд
Болдуїн Джеймс Марк
Уайльд Оскар
Уотсон Джон Бродес
Геракліт
Хорні Карін
Грот Гуго де
Вінчі Леонардо де
Єлизавета
Катерина II
Жане П'єр М.Ф.
Іоанн
Кеттел Реймонд Бернад
Коен Марріс Рафаель
Комплекс Едіпа
Конрад Джозеф
Конфуцій
Лао Дзи
Лессінг Готгольд Єфраїм
Лукрецій
Мак-Даугал Вільям
Макіавеллі Нікколо Бернардо ді
Матвій
Мід Джордж Герберт
Монтень Мішель
Парацельс
Плотін
Пруст Марсель
сумління
Салліван Гаррі Стек
Твен Марк
Толмен Едуард Чейс
Фрейд Зігмуд
Франклін Д. Рузвельт
Юнг Карл Густав

**ОНТОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ ЛЮДИНИ В
ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**

Євген Глива
доктор філософії

**ONTOLOGICAL THEORY OF PERSONALITY
BASED ON THE WRITINGS OF HRYHORII SKOVORODA**

by Evhen Hlywa
Ph. D.

Технічний редактор *І.Тарасов*
Науковий редактор *О.Губко*
Редактор *Н.Марченко*
Комп'ютерний набір *О.Вереніч*
Комп'ютерна верстка *О.Вереніч*

Підписано до друку 18.03.2006. Формат 70x100/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. друк. аркушів 15.
Гарнітура *Newton*. Наклад 1 500 прим.

Видавництво ТОВ "КММ"

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК №2373

Надруковано на ВАТ "Книжкова фабрика"
09117, м. Біла Церка, вул. Леся Курбаса, 4